

ILMAR TAMMISTO

Aadel ja riigivõim Liivimaal
1634–1680

ILMAR TAMMISTO

Aadel ja riigivõim Liivimaal
1634–1680

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu
Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 7. märtsil 2023 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendaja: PhD Enn Küng, Eesti ajaloo kaasprofessor

Oponent: Dr Astrid Wendel-Hansen, Jena Ülikooli ajaloo instituudi varase uusaja õppetooli teadur

Kaitsmine: 2. mai 2023, kell 16.15, TÜ senati saal, Ülikooli 18–204

ISSN 1406-443X (trükis)

ISBN 978-9916-27-175-9 (trükis)

ISSN 2806-2337 (pdf)

ISBN 978-9916-27-176-6 (pdf)

Autoriõigus: Ilmar Tammisto, 2023

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

TÄNUAVALDUSED

Käesolev uurimus on jõudnud ideest teostuseni tänu paljude heade inimeste toetusele. Soovin eriti tänada oma juhendajat kaasprofessor Enn Küngi, kellega koostöö on kestnud minu ülikooliõpingute algusest peale ehk üle kümne aasta. Tänu kaasprofessor Küngi suunamisele jõudsin juba magistriõpingute ajal aja- ja teemaderingini, mis mulle endiselt siirast huvi pakuvad. Eriti väärtuslikuks pean kaasprofessor Küngi juhendamist ja nõustamist ajal, mil alles alustasin 17. sajandi teemade uurimisega. Samuti soovin tänada kaasprofessor Marten Seppelit ja Tartu Ülikooli Eesti ajaloo osakonna kollektiivi, kellelt olen saanud väärtuslikke nõuandeid uurimistöö erinevates etappides.

Töö valmimisse on materiaalselt panustanud mitmed organisatsioonid: arhiivikülastusi Stockholmi ja Riiga on toetanud Dora Pluss ja Kristjan Jaagu stipendiumiprogrammid, lisaks Eesti Teadusagentuuri rahastatud projekt PRG318 „Ümberkorraldustele aluste loomine. Muutuste poliitilised ja majanduslikud argumendid Läänemere ruumis varauusajal“, mille abil olen saanud katta ka kõikvõimalikke muid teadustööga seonduvaid kulusid. Soovin tänada ka Miina Härma Gümnaasiumi kooliperet, kes on alati kõigile minu töökorraldust puudutavatele soovidele lahkelt vastu tulnud.

Olen väga tänulik kaasvendadele korp! Vironiast, kes toetasid mind kogu doktoriõpingute nominaalaja vältel igakuise stipendiumiga. Aitäh!

Ich möchte auch den Mitgliedern des Verbandes der Baltischen Ritterschaften meinen tiefsten Dank dafür aussprechen, dass sie mir letztes Jahr ein monatliches Stipendium zur Verfügung gestellt haben. Vielen Dank!

Soovin tänada oma vanemaid ja õde, kes on mind lapsepõlvest alates hariduse poole suunanud ning sealjuures alati abiks olnud. Eriline tänu kuulub minu abikaasale, kes inspireerib mind pideva töökuse ja südikusega, jäädes sealjuures alati optimistlikuks. Aitäh!

SISUKORD

SISSEJUHATUS	10
Kesksed mõisted	12
Aadel	12
Rüütel- ja maiskond	16
Aadliomavalitsus	18
Historiograafia	22
Varauusaegne riigivõim ja aadel laiemas Euroopa kontekstis	22
Rootsi riikluse areng 17. sajandil. Historiograafiline ülevaade	28
Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli käsitus senises ajalookirjutuses	37
Probleemiasetus	44
Allikad ja meetod	48
1. LIIVIMAA AADEL POOLA-LEEDU JA ROOTSI VÕIMU ALL	
1561–1617	56
1.1 Liivimaa aadel Poola-Leedu valitsemise all 1561–1599	57
1.1.1 Sigismund Augusti privileeg	59
1.1.2 Liivimaa aadli ja Poola riigivõimu heitlikud suhted aastatel 1561–1599	63
1.2 Liivimaa aadli esimene vahetu kokkupuude Rootsi riigivõimuga aastatel 1600–1603	72
1.2.1 1601. aasta maapäev Tallinnas	73
1.2.2 1602. aasta Rootsi riigipäev	78
1.2.3 Privileeg Tartu kreisi aadlile 1602. aasta 13. juulil	80
1.2.4 Rootsi-Poola sõja mõjud Liivimaa aadlile	83
2. AADLIOMAVALITSUSE ALGETE KUJUNEMINE LIIVIMAAL ROOTSIGA LIITMISEST KUNI MAANÕUNIKE KOLLEEGIUMI LOOMISENI 1643. AASTAL	88
2.1 Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhted aastatel 1617–1634	88
2.1.1 Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhted aastatel 1621–1629	89
2.1.2 Johan Skytte ümberkorraldused ja Liivimaa aadli poliitilise mõjuvõimu madalseis aastatel 1629–1633	96
2.2 Aadliomavalitsuse kesksete institutsioonide väljakujunemine aastatel 1634–1643	102
2.2.1 Liivimaa aadli delegatsioon Stockholmis 1634. aasta suvel	102
2.2.2 Kohaliku aadli esindatus ja tegevus Liivimaa riigiametites	106
2.2.3 Liivimaa aadli osalus provintsi kaitses. Ratsateenistuskohustus ja aadlilipkond	116
2.2.4 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted	124
2.2.5 Liivimaa maanõunike kolleegiumi asutamine 1643. aastal	131
2.3 Liivimaa aadliomavalitsus 1643. aastaks	143

3. LIIVIMAA AADLI JA ROOTSI RIIGIVÕIMU SUHTED	
1643. AASTAST KUNI OLIWA RAHU SÕLMIMISENI	
1660. AASTAL	149
3.1 Liivimaa maapäev kui peamine suhtluskanal riigivõimu ja aadli vahel	150
3.2 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted	158
3.2.1 Läbirääkimised kontributsioonide üle	159
3.2.2 Provintsi kaitseesse panustamise küsimus	167
3.3 Liivimaa rüütelkonna kesksete institutsioonide lõplik väljakujunemine	170
3.3.1 Liivimaa aadli privileegide küsimus ja maanõunike kolleegiumi laiendamine 1648. aastal	170
3.3.2 Maanõunike roll Liivimaa valitsemisel ja resideerivate maanõunike küsimus	179
3.3.3 Aadlimatrikli küsimus	184
3.4 Aadliomavalitsuse rakendumine praktikas	188
3.4.1 Rüütelkonna roll seadusandluses	189
3.4.2 Küsimus uue maarevisjoni korraldamisest	198
3.4.3 Kohaliku aadli esindatus riigiametites	200
3.4.4 Teede ja sildade korrashoid ning adrakohtute asutamine	204
3.4.5 Usuelu korraldus ja ülemkirikueestseisja institutsioon	207
3.4.6 Leskede ja orbude toetamine ning vaeslastekohtute asutamine	214
3.4.7 Provintsi kaitse ja aadlilipkond	218
3.5 Liivimaa aadel Poola ja Venemaaga peetud sõdades 1655–1660	222
3.6 Liivimaa aadliomavalitsus 1660. aastaks	233
4. LIIVIMAA AADLI JA ROOTSI RIIGIVÕIMU SUHTED AASTATEL	
1660–1680, SUURE VASTASSEISU ALGED	237
4.1 Liivimaa staatuse määratlemine pärast Oliwa rahu sõlmimist	237
4.2 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted kuni 1674. aastani	246
4.2.1 Vastuolud maatolli osas	247
4.2.2 Provintsi kaitseesse panustamise küsimus	253
4.2.3 Liivimaa rüütelkonna rahaline toetus Tartu õuekohtu ja ülikooli taasavamiseks	262
4.2.4 Majanduslike suhete vastupidine suund ehk rüütelkonna maja lugu	268
4.3 Aadliomavalitsuse rakendumine praktikas	271
4.3.1 Arengud maanõunike kolleegiumis	271
4.3.2 Rüütelkonna roll seadusandluses, 1668. aasta maapolitseikorraldus	277
4.3.3 Usuelu korraldus ja ülemkirikueestseisja institutsioon	284
4.3.4 Teede ja sildade korrashoid ning sillakohtute asutamine	292
4.3.5 Kohaliku aadli esindatus riigiametites	296
4.4 Liivimaa aadli suhted riigivõimuga Brandenburg-Preisimaa ja Taaniga peetud sõdade ajal (1674–1679)	302

KOKKUVÕTE	313
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	323
LISAD	340
Lisa 1. Liivimaa maapäevad ja aadlikonvendid 1643–1680	340
Lisa 2. Liivimaa kindralkubernerid 1629–1680	347
Lisa 3. Liivimaa maanõunikud 1643–1680	350
Lisa 4. Liivimaa maapäevadel esitatud propositsioonipunktide jaotus	352
Lisa 5. Liivimaa maapäevadel esitatud palvekirjade punktide jaotus	353
SUMMARY	354
ELULOOKIRJELDUS	364
CURRICULUM VITAE	365

SISSEJUHATUS

Eesti ja Läti ajaloo on raske leida teemat, mille vastu üles näidatud huvi on aja jooksul teinud läbi suuremad tõusud ja langused, kui siinsete sakslaste ajalugu. Kui 19. sajandil tiirles suurem osa siinse piirkonna ajalugu puudutavatest uurimustest ühel või teisel viisil ümber sakslaste, siis järgneval sajandil nihkus ajaloolaste fookus teistele teemadele. Eesti ajaloolaste jaoks tõusis igati arusaadavalt esikohale talurahva ajalugu. Kindlasti oleks vale öelda, et Eesti- ja Liivimaa sakslased selle käigus unustati. Neile langes osaks küll varasemaga võrreldes tunduvalt negatiivsem roll Eesti ajaloos, kuid nad figureerisid jätkuvalt kõigis olulisemates käsitlustes. Eriti käib see aadli kohta, kellele omistati nii eesti rahvuslikus kui ka nõukogude marksistlikus ajalookäsitluses keskne koht maa-rahva rõhujana. Küll aga võib öelda, et pikaks ajaks jäi tagaplaanile sakslaste ning eriti just aadli kui ühiskondliku kihi või klassi ajaloo uurimine. Eriti teravalt paistab see silma 17. sajandi osas. See on loonud olukorra, kus tänaseni pakuvad Eesti- ja Liivimaa varauusaegse aadli kohta tihtipeale kõige põhjalikumad teavet sada kuni kakssada aastat tagasi kirja pandud tööd. Selle aja jooksul on tundmatuseni muutunud meid ümbritsev keskkond, meie arusaamad ühiskonna toimimisest ning ajaloost ja selle mõtestamisest.

Kui esitada küsimus, kas kohalikul aadlil oli täita oluline roll Eesti ühiskonna arengus keskajast kuni 20. sajandi alguseni, siis vaevalt saaks vastus olla eitav. Elu väljaspool linnasid oli korraldatud aadli poolt – see puudutas majandust, õigust, usuelu, kultuuri ehk lühidalt öeldes kogu maaühistkonna toimimist. Alates 1990. aastatest on eesti ajaloolased, kirjandusteadlased, filoloogid, kultuuriloolased jt ilmutanud küll üha kasvavat huvi siinse kunagise eliidi mineviku vastu, kuid aadli poliitiline ajalugu on ometi jäänud teemaks, millega on tegelenud vähesed ning mis kuulub jätkuvalt pigem baltisaksa kui eesti paradigmasse. Jaan Undusk tõi juba sajandivahetusel välja vajaduse eemalduda senisest rahvuspõhisest ja sageli eestlasi ja baltisakslasi vastandavast ajalookäsitlusest ning lähtuda mineviku tõlgendamisel maiskondlikust printsipist – uurida kõigi siinmail elanud inimeste ajalugu.¹ Sarnaseid mõtteid on väljendanud 2019. aastal eesti keelde tõlgitud Eestimaa rüütelkonna ajalugu käsitleva monograafia saatesõnas Andres Adamson:

.../ ehkki otseselt eesti rahva lugu moodustab suure osa Eesti ajaloost, ei ole see kaugeltki kogu Eesti – meie – ajalugu. Võib-olla pole isegi suurem osa /.../ Ajaloo mõtestamisel ja mõistmisel – et sellest üldse midagi õppida, oma identiteedi jaoks õigeid järeldusi teha võiksime – ei loe ainult ega peamiselt kvantiteet.²

¹ Jaan Undusk. Ajalootõde ja metahistorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*. 2000 (7), 114–130. Heaks näiteks sellisest rahvusülesest ajalookäsitlusest on hiljuti ilmunud *Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad*. Koost Liina Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2021.

² Georg von Krusenstjern ja Wilhelm von Wrangell. *Eestimaa rüütelkond: rüütelkonna peamehed ja maanõunikud*. Tõlkinud Tea Vassiljeva ja Ivika Arumäe. Tallinn: Argo 2019, 10.

Eestiga sarnaselt on ka Läti ajalookäsitlustes saksa aadel pikalt tagaplaanil olnud, kuid on seal samuti uuesti huviorbiiti tõusmas. Selle heaks näiteks on 2020. aastal ilmunud mahukas kogumik *Liivimaa rüütelkond ja Läti*.³

Käesoleva töö laiem eesmärk on seega aidata kaasa sellele, et baltisakslastel oleks Eesti ajaloos oma, praeguseks ajaks kujunenud teadmiste ja saadaolevatele allikatele tuginev hää. Minnes tagasi algallikate juurde hakkab silma nii mõndagi sellist, millele 19. sajandi baltisaksa ajaloolased ei osanud või ei saanud allikatele juurdepääsu puudumise tõttu tähelepanu pöörata. Küsitavana võivad hakata tunduma nii mõnedki 20. sajandil juurdunud seisukohad.

Käesoleva uurimuse keskmes on küll Rootsi riigi koosseisu kuulunud Liivimaa aadel, st valdavalt sakslased ja rootslased, kuid seda ei tohiks võtta kui mingit rahvusliku ajalookäsitluse ilmingut – eestlased ja lätlased lihtsalt ei figureerinud 17. sajandi poliitilisel maastikul. Siiski võiksid esitatud uurimistulemused aidata paremini mõista ka mõningaid siinse maa elanikkonna enamuse ajalooga seonduvaid küsimusi.

17. sajand oli vastuoluline aeg. Ühelt poolt jätkus juba varem alguse saanud modernse riikluse kujunemise protsess.⁴ Laieneva administratiivaparaadi ning sõjaväega riigivõim sekkus üha aktiivsemalt inimeste igapäevaelu: kuulutas välja seaduseid, mille reguleerimisala ulatus avaliku korra tagamisest usuküsimuste õige tõlgendamiseni; kehtestas uusi makse ja muutus üha efektiivsemaks nende sissenõudmisel ning mobiliseeris üha suuremal määral oma alamaid riigi teenistusse. Samuti oli tegemist teaduse seisukohast murrangulise sajandiga, mil näiteks edusammud füüsikas ja astronoomias muutsid põhjalikult inimeste senist maailmapilti. Teiselt poolt võimaldasid edusammud teaduses ja keskviimu efektiivsemaks muutumises senisest palju pikemalt ja hävitavamalt sõdida. Kogu 17. sajandi vältel oli Euroopas rahu vaid nelja aasta vältel.⁵ Siiski ei haaranud uuenduslikkus kaugeltki mitte kõiki eluvaldkondi ning Euroopa ühiskonnad näitasid mitmes aspektis üles märkimisväärset stabiilsust ja püsivust. Üheks selliseks näiteks oli keskajal välja kujunenud seisusliku ühiskonna põhimõtete edasiarenemine ja kindlustumine, mis tagas inimeste jaotumise ebarõrdsete õiguste ja võimalustega kihtidesse.

Sarnased suundumused on 17. sajandil nähtavad ka Läänemere ruumis, kus Rootsi kuningriik suutis saja aastaga (16. sajandi keskpaigast 17. sajandi keskpaigani) ääremaa staatusest Kesk- ja Kirde-Euroopa suurviimu rolli tõusta. See oli ühelt poolt võimalik tänu 16. sajandi alguseks Rootsile soodsaks kujunenud välispoliitilisele olukorrale ning teiselt poolt siseriiklikele arengutele. Riigi valitsemine ja majandamine muutus efektiivsemaks ning oldi viimelised ülal pidama üha suuremat sõjaväge. Rootsi ühiskonnakorralduses seevastu sarnaselt

---

³ Tegemist on ühelt poolt artiklikogumikuga ning teiselt poolt kokkuvõttega 2015. ja 2016. aastal Võnnus eksponeeritud Liivimaa rüütelkonna näitusest: *Livländische Ritterschaft und Lettland: Ausstellungskatalog*. Hrsg. von Vija Rozentāle und Pārsla Pētersone. Cēsis: Cēsu Kultūras un tūrisma centrs 2020.

⁴ Vt selle kohta lähemalt historiograafia peatükist.

⁵ Margus Laidre. *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn: Argo 2015, 871.

ülejäanud Euroopaga suuremaid muutuseid ei toimunud. Aadel jäi jätkuvalt kõige mõjukamaks kihiks ning 17. sajandi keskpaigas saavutati oma mõjuvõimu tipp, kui esmalt kuninganna Kristiina ning hiljem Karl XI alaealisuse ajal (vastavalt aastatel 1632–1644 ja 1660–1672) koondus riigi valitsemine kõrgaadlikest koosneva eestkostevalitsuse kätte. Tõsi, sajandi lõpus õnnestus Karl XI-l kõrgaadli poliitilist mõjuvõimu olulisel määral kärpida.

Rootsi siseriikliku arenguga oli tihedalt seotud territoriaalne laienemine, mis viis 17. sajandi keskpaigaks olukorrani, kus Läänemerest oli peaaegu saanud Rootsi sisemeri. Protsess algas 1561. aastal Eestimaa Rootsi riigi koosseisu liitmisega ning 1625. aastaks oldi peremehed ka Liivimaal. Üheskoos valdustega Ingerimaal, Põhja-Saksamaal ja Lõuna-Rootsis moodustus õiguslikult, usuliselt, keeleliselt ja etniliselt mitmekesine suurriik, kus iga liidetud provints oli emamaast mingil moel erinev. Selles mõttes ei olnud 17. sajandi teisel kümnendil Poola-Leedult vallutatud Liivimaa erand. Tegemist oli piirkonnaga, kus kokkupuude tugeva riigivõimuga oli olnud üürrike ning kus aadli roll kohalikus halduses, õigusemõistmises ning usuküsimustes oli varasemalt olnud kaalukas. Liivimaa aadli tugev positsioon avaldus muu hulgas tema laialdastes õigustes kohaliku talupoegkonna üle. Kui Rootsis olid talupojad isiklikult vabad ning eraldi seisusena kaasatud riigi poliitilisse ellu, siis Liivimaal oli tegemist mõisnike omandis oleva pärisorise ja palju piiratumate isiklike ning olematute poliitiliste õigustega ühiskonnakihi.

Kindlasti peab ära märkima ka selle, et iga Rootsi riigi provints oli emamaaga liidetud erinevatel tingimustel. Isegi geograafiliselt ja kultuuriliselt nii-võrd lähedased piirkonnad nagu Eestimaa ja Liivimaa olid oma riigiõigusliku staatuse poolest väga erinevad. Kui Eestimaa läks 1561. aastal vabatahtlikult ning seisuste ja riigivõimu vahel sõlmitud kokkuleppe alusel Rootsi riigi koosseisu, siis Liivimaa liideti sõjalisel teel ning seisustega siduvaid kokkuleppeid sõlmimata. See tähendas, et Liivimaa puhul oli riigivõimul Eestimaaga võrreldes rohkem võimalusi ennast kohalike seisuste arvelt kehtestada ning viimaste ajaloolisi õiguseid ja privileege ignoreerida. 17. sajandi jooksul tuli ette perioode, kus seda ka aktiivselt tehti. Konfliktid aadli ja keskvoimu vahel leidsid eelkõige aset Gustav II Adolfi ja Karl XI valitsusaegadel, mil riikliku provintsi-poliitika ambitsioonid läksid vastuollu kohaliku aadli arusaamadega õigusest ja Liivimaa positsioonist Rootsi riigi koosseisus.

Kesksed mõisted

Aadel

Aadel on kahtlemata selline ajalooline ühiskondlik nähtus, mille kohta võib öelda, et see on üldtuntud. Saksa ajaloolase Rudolf Endresi sõnul on aadel *universaalajalooline ja kõigis kultuuriruumides esinev fenomen. Traditsiooniliselt tähistab aadel sünnil, omandil või teenistusel põhinevat sotsiaalselt ja poliitiliselt privilegeeritud kõrgkihti, seisust või kasti, millel on grupispetsiifiline eetos,*

eluviiisid ja -normid.⁶ Seega kui Endresi definitsiooni järgi võiks Liivimaa aadlit vähemalt teoreetiliselt võrrelda kasvõi Aasia või Aafrika ühiskondade eliitidega, jääb käesolev uurimus 17. sajandi Euroopa raamidesse. Siinkohal on oluline välja tuua, et Euroopa erinevate piirkondade aadlikud jagasid vägagi sarnaseid ideid ühiskonna toimimisest ning enda rollist selles. Aadlile olid iseloomulikud eelkõige erinevad õigused, mida kiivalt kaitsti ning võimalust mööda laiendati. Nendeks olid näiteks lai tegutsemisvabadus enda maavalduse piires, vabastus maksudest, õigus seisusekohasele õigusemõistmisele, õigus kanda relva jpm.⁷ Erandiks ei olnud ka Liivimaa aadlikud, kes pidasid ennast 13. sajandi ristisõdalaste järeltulijateks ning seega Euroopa kultuuri kandjateks, kellel lasus muu hulgas vastutus kaitsta Liivimaad idast lähtuvate mõjutuste ja ohtude eest.⁸ 17. sajandi osas saab öelda, et Liivimaa aadli identiteet oli küll eelkõige seotud kohaliku tasandiga, kuid samas tunnetati ka enda kuuluvust nii Rootsi riiki kui ka laiemasse Euroopa kultuuriruumi.⁹ Seega võib ühelt poolt tõdeda, et aadliga seotud protsessid Euroopa erinevates piirkondades on teatud mõõndustega võrreldavad ning teiselt poolt, et mõningad üleeuroopalised trendid võivad olla kohaldatavad erinevatele kohalikele tasanditele, sealhulgas Liivimaale.

Kirjelatud ühisosa kõrval esines ka arvukalt piirkondlikke eripärasid ning seetõttu ei ole loomulikult võimalik käsitleda kogu Euroopa aadlit kui üht homogeenset gruppi. Poliitilise ajaloo seisukohast väärivad eelkõige esiletoomist erisused mõjuvõimu osas, mis väljendusid aadli võimalustes suunata ja kujundada riigivõimu otsuseid. Rolli mängisid mitmed faktorid – aadli ja riigivõimu suhete ajalooline taust (negatiivset mõju võisid avaldada näiteks varasemad aadlimässud); valitseja ja aadli ühine või erinev keeleline, kultuuriline, religioosne või mingit muud laadi kuuluvus; aga ka näiteks füüsiline vahemaa valitseja ja mingi piirkonna aadlike vahel. Mitmed uurimused on välja toonud, et lähedus ja sellest tingitud parem juurdepääs valitsejale oli oluline faktor mingi aadligrupi võimupositsiooni väljakujunemiseks või vastupidi – marginalisee-

---

⁶ Rudolf Endres. *Adel in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg 1993 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 18), 1.

⁷ Jonathan Dewald. *The European Nobility 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press 1996 (New Approaches to European History, 9), 2–30.

⁸ Selle kohta vt Stefan Donecker. *The Medieval Frontier and its Aftermath. Historical Discourses in Early Modern Livonia. – The „Baltic Frontier” Revisited. Power Structures and Cross-Cultural Interactions in the Baltic Sea Region*. Ed. by Imbi Sooman and Stefan Donecker. Vienna: University of Vienna 2009, 41–61.

⁹ Oma uurimuses Liivimaa aadli poliitilisest identiteedist 17. sajandil jõudis Pärtel Piirimäe tulemusele, et sajandi jooksul kujunes Liivimaa aadlil välja tugev lojaalsus enda koduprovinci suhtes. Samas ei olnud liivimaalaseks olemine kohaliku aadliku ainus identiteet, sellele lisaks nähti endid ka kui Rootsi kuninga alamaid. Piirimäe juhib aga tähelepanu asjaolule, et kohalik identiteet oli kaalukam kui riiklik: Pärtel Piirimäe. *Livonian Vaterland and Swedish Landesvater: Languages of patriotism in the seventeenth-century Swedish empire. – Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*. Hrsg. von Liina Lukas, Michael Schwidtal, Jaan Undusk. Berlin: LIT Verlag 2018 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 22), 15–45.

rumiseks.¹⁰ Valitsejast kaugel asuvat ning tihtipeale ka erineva kultuurilise, keelelise, usulise või muud laadi erineva taustaga aadlit on tihtipeale nimetatud provintsiaadliks.¹¹ See nimetus sobib hästi iseloomustamiseks ka Liivimaa aadlit – vahemaa Rootsi ja Liivimaa vahel oli piisav, et muuta teekond provintsist keskusesse piisavalt tülikaks ja kulukaks, et seda ei võetud ette kergekäeliselt.¹² Samuti olid Rootsi ja Liivimaa kõrgkihtide vahel keelelised ja ka teatavad sotsiaalsed erinevused. Üks selline, mida kaasaegsed Rootsi valitsusringkondadest tihtipeale esile tõid, oli pärisorjuslik kord ning sellega kaasnev aadli julmus talupoegade vastu Eesti- ja Liivimaal.¹³

Seda, et Liivimaa aadlit tuleks käsitleda kui provintsiaadlit, toetab ka riigisõiguslik aspekt. Vastavalt 1634. aasta valitsemisvormile võisid Rootsi riigi juhtorganite (riigipäev ning valitsemisvormiga asutatud viis kolleegiumit) tööst osa võtta üksnes Rootsi ja Soome seisused. Aadlik, kes soovis saada hääleõigust Rootsi riigipäeval, pidi valdama maad riigi tuumikaladel (st Rootsis või Soomes), seal alaliselt elama ning olema immatrikuleeritud Rootsi rüütelkonda. Igaüks, kes asus alaliselt elama kas mõnda Rootsi provintsi või välisriiki, kaotas automaatselt õiguse Rootsi riigi juhtorganite töös osaleda.¹⁴ Provintside, sealhulgas Liivimaa aadel oli seega riigi juhtorganite tegevusest välja lülitatud ning võis omada arvestatavat mõjuvõimu üksnes kohalikul tasandil.

Erisused mõjuvõimu osas ei eksisteerinud aga üksnes aadligruppide vahel, vaid ka nende sees. Väga hästi tuleb see ilmsiks Rootsi aadli puhul. Alates 1626. aastal vastu võetud aadliseisuse korraldusest (*riddarhusordningen*) oli aadel jagatud kolme klassi: tiitliga (krahvid ja vabahärrad) aadlikud; tiitlita aadlikud, kelle suguvõsast oli keegi teeninud riiginõukogus; ning kolmandaks kõik ülejäänud aadlisoost isikud. Selline jaotus võimaldas Rootsi kõrgaadlil, kes oli jagunenud kahe esimese aadliklassi vahel, domineerida alamaadli üle. Nimelt oli aadlil riigipäeval kollektiivselt üks hääl, mis tähendas, et esimene ja teine aadliklass tegid enamasti omavahel koostööd ning said seega vajadusel alam-

---

¹⁰ Vt nt sellele temale pühendatud artiklikogumikku *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400–1750*. Ed. by Dries Raeymaekers and Sebastiaan Derks. Leiden: Brill 2016. Rootsi näite kohta vt samast kogumikust Fabian Persson. *The Struggle for Access: Participation and Distance During a Royal Swedish Minority*.

¹¹ Vt nt Jonathan Dewald. *Formation of a Provincial Nobility: The Magistrates of the Parlement of Rouen, 1499–1610*. Princeton: Princeton University Press 1980. Dewald on viidatud töös muuhulgas demonstreerinud, kuidas ka võimukeskusele võrdlemisi lähedal asuvat ning valitsejaga keeleliselt ja kultuuriliselt sarnast aadligruppi saab käsitleda provintsiaadlina.

¹² Liivimaalt Stockholmi reisijate peamiseks raskuseks oli ettevõtmise kulukus. 1637. aastal asutatud rüütelkonna kassa peamine eesmärk oli hüvitada pealinna läkitatud isikutele vähemalt mingi osa reisiga seotud kuludest, kuid tuli ette ka juhuseid, kus kassa oli tühi ning vajaminev summa tuli laenata. Vt selle kohta ptk 3.3.1.

¹³ Marten Seppel. The semiotics of serfdom: how serfdom was perceived in the Swedish conglomerate state, 1561–1806. – *Scandinavian Journal of History* 2020 (45), 48–70, siin 51–53.

¹⁴ Vastavad sätted leiab kõnealuse dokumendi punktides 45 ja 46: 1634. aasta valitsemisvorm. – Rootsi Riigiarhiiv (SRA). Statsrättsliga handlingar 1569–1957. Vol. 19.

aadli kõrvale tõrjuda.¹⁵ Kirjeldatud jaotumist aadliklassidesse Eesti- ega Liivimaal ei eksisteerinud, mistõttu on baltisaksa ajalookirjutuses siinse aadli seas valitsenud võrdsust tihtipeale esile toodud.¹⁶

Nii varauusaegsetele inimestele endile kui ka tänapäevastele aadli ajaloo uurijatele on aktuaalne küsimus, et keda võib lugeda aadli hulka kuuluvaks ning keda mitte. Valdavalt 17. ja 18. sajandil lahendati küsimus aadlimatriklite koostamisega. Tegemist oli nimekirjadega mingi piirkonna perekondadest, kes võisid ennast lugeda aadli hulka kuuluvaks ning seega saada osa kõigist seisusega kaasnevatest õigustest ja kohustustest. Üldjuhul olid aadlimatriklid aadlike endi poolt koostatud ning seejärel riigivõimult kinnituse saanud, pakkudes seega ajaloolasele usaldusväärse allika isiku seisuslikuks määratlemiseks. Kuna nii Eestiki kui ka Liivimaal jõuti aadlimatriklite koostamise ja kinnitamiseni alles 18. sajandi keskpaigaks, vajab 17. sajandi Liivimaal tegutsenud isikute seisuslik määratlemine teistsugust lähenemist. Saksa ajaloolane Karl-Heinz Spieß on välja pakkunud viis kriteeriumit isiku seisusekuuluvuse tuvastamiseks, mida saab kasutada ka Liivimaa puhul. Nendeks on esiteks isiku põlvnemine, teiseks maavalduse olemasolu (ning härrusõiguse ulatus maavalduse piires), kolmandaks valitsejalt saadud privileegide olemasolu, neljandaks seisusekohane abielu ja elustiil ning viiendaks seisusekaaslaste tunnustus.¹⁷ 17. sajandi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa puhul lisandub keeleline mõõde – aadliseisusesse kuuluva isiku emakeeleks sai vaevalt olla kohalik maarahva keel.

Kui kõigi kriteeriumite täitjate aadlikuuluvuse osas ei ole kahtlust, siis keerulisem on määratleda nende isikute staatust, kes vastasid vaid osale eelpool nimetatud nõudmistest. 17. sajandi Liivimaa puhul on eriti problemaatiline linnakodanike ja aadlike eristamine – aadliseisusesse ülendamine ning aadli-diplomi väljastamine valitseja poolt algas alles 16. sajandil, mistõttu vanematel suguvõsadel sellist kirjalikku tõendit aadliseisusesse kuulumise kohta ette näidata ei olnud; linnakodanikel oli õigus saada maal lääne ning aadlikud võisid soetada linnas kinnisvara; teenekatele linnakodanikele aadliseisuse andmine oli võrdlemisi tavaline nähtus ning mõlemasse seisusesse kuuluvate isikute emakeeleks oli enamasti saksa keel.

---

¹⁵ Rootsi aadliseisuse kujunemist ja osalust 17. sajandi riigipäeva töös on põhjalikult käsitlenud Bertil Boëthius. Svenska riddarhusets förutsättningar och tillkomst. – *Sveriges riddarhus: ridderskapet och adeln och dess riddarhus*. Utg. av Carl Hallendorff. Stockholm: Aktiebolaget historiska förlaget 1926, 31–84. Rootsi aadli ajaloo kohta üldiselt vt Bo Eriksson. *Svenska adelns historia*. Stockholm: Norstedt 2011.

¹⁶ Krusenstjern ja Wrangell on näiteks rõhutanud Eestimaa maanõunike ja ülejäänud rüütelkonna vahel valitsenud solidaarsust, mille kohta ütlevad, et *see põhihoiak jäi kestma kuni rüütelkonna likvideerimiseni*: Krusenstjern ja Wrangell, *Eestimaa rüütelkond*, 42. Gustav Brasche on koguni väitnud, et 17. sajandil ei olnud Liivimaal põhimõttelist vahet rüütel- ja maiskonna liikmete vahel: Gustav Brasche. *Gedanken zur Consolidierung des Livländischen Landesstaates*. Dorpat: H. Laakmann 1880, 36.

¹⁷ Karl-Heinz Spieß. Aufstieg in den Adel und Kriterien der Adelszugehörigkeit im Spätmittelalter. – *Zwischen Nicht-Adel und Adel*. Hrsg. von Kurt Andermann und Peter Johanek. Stuttgart: Thorbecke 2001 (Vorträge und Forschungen, 53), 1–26, siin 1011.

Käesolevas töös on keskendutud eelkõige Liivimaa aadli poliitiliselt aktiivsemale osale. Konkreetsete isikute kuuluvuse määramisel on peamiselt lähtutud Spießi viiendast kategooriast ehk seisusekaaslaste tunnustusest. Nii saab ilma suurema kahtluseta lugeda Liivimaa aadli hulka kuuluvaks need isikud, kelle aadel ise maapäevadel mõnele aadliomavalitsuse ametikohale valis või rüütelkonna huve Stockholmi esindama saatis.

Rüütel- ja maiskond

Aadliga lähedalt seotud mõisted, mis ka käesolevas töös kasutamist leiavad, on rüütel- ja maiskond (*Ritter- und Landschaft*). 17. sajandi Liivimaa kontekstis oli mõlemasse kuulumise peamiseks tingimuseks mingil kujul maavalduse olemasolu, mille piires said mõlemasse kategooriasse kuuluvad isikud nautida teatavaid läänioigusest tulenevaid õigusi, kuid pidid samamoodi täitma ettenähtud kohustusi. Näiteks võisid nii rüütel- kui ka maiskonda kuuluvad maavaldajad kehtestada enda valdustes elavatele talupoegadele mõisakoormisi, kuid olid ühtmoodi riigi ees vastutavad selle eest, et talupojad ka riiklikud maksud tasuks ja koormised täidaks. Samuti pidid kõik maavaldajad hoolt kandma selle eest, et nende valdustes valitseks kord ning peetaks kinni kõigist seadustest ja üldkehtivatest moraalnormidest. Nimetatud kohustused olid peamiseks põhjuseks, miks Rootsi riigivõim soovis Liivimaa maapäevadel näha kõiki maavaldajaid nende staatusest sõltumata.

Just maapäevadel ilmnes ka peamine erinevus rüütel- ja maiskonna vahel. Viimasesse kategooriasse kuuluvad maavaldajad olid küll kohustatud maapäevadest osa võtma, kuid neil puudus seal enamikes küsimustes hääleõigus.¹⁸ Rüütelkonna hulka kuulusid mõisate nn pärushärrad – läänistus oli tehtud kas nende või nende esiisade nimele koos pärandamisõigusega. Samuti võis maavaldus olla omandatud abiellumisel kaasavarana või ostmise teel. Maiskonda kuuluvad maavaldajad enamasti üksnes valitsesid kellelegi teisele kuuluvat maavaldust ilma õiguseeta seda edasi pärandada. Ka muid läänioigusest tulenevaid õiguseid ja kohustusi täideti sellisel juhul üksnes pärushärra esindajana, mitte nende tegeliku kandajana. Maapäevade retsessides mainitud *rüütlinimekirjad* (*Ritterrolle*) annavad põhjust järeldada, et kaasaegsetel oli olemas teadmine, keda lugeda rüütel- ja keda maiskonna alla.¹⁹ Kuidas täpselt ja mis alustel mainitud nimekirjad koostati, ei ole võimalik allikate puudumise tõttu öelda. Alates 18. sajandi keskpaigast, kui Eesti- ja Liivimaaal jõustati aadlimatriklid, sai rüütelkonda kuuluda üksnes aadlimatriklisse kantud isik.

Rüütelkonna põhiosa moodustasid Liivimaa kohalikku päritolu perekonnad, kellest paljud olid 17. sajandiks juba aastasadu siinmail elanud. Baltisaksa ajalookirjutuses on selliseid aadliperekondi tihtipeale tähistatud põlisaadli nimetusega. Sellele lisaks kuulusid rüütelkonda ka valitseja poolt aadliseisusesse

---

¹⁸ Vt selle kohta täpsemalt ptk 3.1.

¹⁹ Vt selle kohta täpsemalt ptk 3.3.3.

tõstetud isikud.²⁰ Näiteks esitas 1650. aasta kevadel toimunud maapäeval hiljuti aadliseisusesse tõstetud Riia linnakodanik Johann Koken von Grünbladt palve, et teda arvataks edaspidi rüütelkonna hulka. Maanõunikud otsustasid pärast tema aadlidiplomiga tutvumist palve rahuldada.²¹ Oluline on välja tuua ka seda, et rüütelkonda sai kuuluda üksnes Liivimaal alaliselt enda valdustes elav aadlisooist isik. Seega kehtis samasugune põhimõte nagu Rootsi 1634. aasta valitsemisvormis – maalt lahkumisega kadus õigus maa valitsemises kaasa rääkida. Kuigi sarnasused mõistete *aadel* ja *rüütelkond* vahel on suured, siis *rüütelkond* on kitsam termin. Keegi võis küll olla aadlik, kuid see ei tähendanud automaatselt tema kuulumist rüütelkonda. Näiteks Riias elav Rootsi aadlik, kellel puudusid Liivimaal maavaldused, ei saanud kuuluda Liivimaa rüütelkonda. Samas ei olnud mitteaadlikul mingit võimalust kuuluda rüütelkonda.

17. sajandi Liivimaa maiskonda kuulusid valdavalt mitteaadlikud, kellest suurima osa moodustasid Rootsi suurmaaomanike (kellest enamik ei elanud Liivimaal) mõisate valitsejad. Sellele, et tegemist oli äärmiselt kirju ning enamasti madalat päritolu ning tahumatu seltskonnaga, on tähelepanu juhtinud Arnold Soom.²² Lisaks sellele kuulusid maiskonna hulka ka rentnikud, pandivalitsejad ning lühidalt kokku võttes kõik isikud, kes mingit maavaldust selle pärushärra nimel või pärushärra võetud võlgade katteks valitsesid. Kuna maid võidi läänistada ka eluajaks (st ilma pärandamisõigusega) ning ilma aadliseisusesse tõstmata, siis tuleb ka sellised isikud maiskonna hulka kuuluvateks lugeda.²³ Seda hoolimata asjaolust, et nad valitsesid maavaldust enda ning mitte kellegi teise nimel. Samuti oli teoreetiliselt võimalik olukord, kus mõisavalitsejaks oli aadlik, kellel endal maavaldused Liivimaal puudusid. Ka sellist isikut tulnuks lugeda maiskonna hulka kuuluvaks.

Siin esitatud selgitus käsitleb seega mõistet *rüütelkond* eelkõige kui ühist nimetajat teatud eriõigustega isikutele. Samas on võimalik ka laiem tõlgendus, mille kohaselt rüütelkonna alla mahuvad ka aadliga seotud institutsioonid ning igasugune ühiskondlik-poliitiline tegevus. Sellisest tõlgendusest on lähtunud suurem osa siinse aadli ajaloo üldkäsitlustest (mis on valdavalt keskendunud institutsioonidele ja poliitilisele ajaloole), kandes nimetust *rüütelkonna aja-*

---

²⁰ Sellisest jaotamisest on näiteks lähtunud ka Carl Arvid von Klingspor enda „Balti vapiraamatus“, esitades esmalt põlisaadlike (*Uradel*) ning seejärel aadliseisusesse tõstetute (*Diplom- oder Briefadel*) vapid. Carl Arvid von Klingspor. *Baltisches Wappenbuch: Wappen sämtlicher, den Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel zugehöriger Adelsgeschlechter*. Stockholm: F. & G. Beijer 1882, 5.

²¹ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA). 214 (Liivimaa rüütelkonna arhiiv). 2.294, 109.

²² Arnold Soom. Fogden och herrgårdsmiljön i Baltikum Under 1600-talet. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1958 (14), 87–108.

²³ Rootsi historiograafias on seetõttu eristatud donatsiooni (*donation*) ja läänistust (*förläning*). Esimesega kaasnes pärandamisõigus, teisega mitte. Vt nt Cristina Prytz. *Familjen i kronans tjänst: donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2013, 22. Nii Eesti- kui ka Liivimaa osas puudub statistika selle kohta, mis tingimustega läänistusi tehti.

lugu.²⁴ Käesolevas töös on rüütelkonnaga seotud institutsioonide ja rüütelkonna liikmete poliitilise tegevuse käsitlemiseks võetud appi laiem termin *aadliomavalitsus*.

Aadliomavalitsus

Aadliomavalitsuse mõiste osas peab esmalt tõdema, et see pole küll eesti keeles sügavalt juurdunud, kuid ei ole ka päris tundmatu. Eesti ajaloo III köites, mis on pühendatud Rootsi ja Poola võimu perioodile, on mõiste Enn Künigi poolt kasutatust leidnud.²⁵ 18. sajandit ja 19. sajandi algust käsitlevas Eesti ajaloo IV köites on Eesti- ja Liivimaa aadli poliitiline positsioon pärast 1710. aasta kapitulasioone leidnud käsitlemist eraldi alapeatükis pealkirjaga „Aadli omavalitsus“.²⁶ Lahkukirjutatuna esineb see ka näiteks Seppo Zetterbergi *Viron historia* eestikeelses tõlkes.²⁷ Käesolevas töös on eelistatud kokkukirjutatud varianti, näitamaks seisusliku omavalitsuse liiki. Lisaks aadliomavalitsustele tegutsesid suuremates linnades sealset elukorraldust reguleerivad ja linnakodanike erioiguseid kaitsvad linnaomavalitsused.

Mida võib olemasoleva kirjanduse põhjal öelda aadliomavalitsuse olemuse kohta? Käesolevas töös kasutatud termini saksakeelne lähedane vaste oleks *Landesstaat*. Viimasele pakub järgneva definitsiooni Balti õigussõnaraamat: *Eriti Liivimaal kasutatud mitteametlik nimetus kõigile maa privileegidele ja põhikorraale, sealhulgas omavalitsusele*.²⁸ Seega võrreldes rüütelkonnaga, mida võib samuti kasutada kirjeldamiseks aadliga seotud institutsioone, on aadliomavalitsus suurema ulatusega, hõlmates endas laiemalt Liivimaa valitsemisele isearaseid (see tähendab Rootsi emamaast eristuvaid) aspekte, mis on mingil moel seotud kohaliku aadliga. Lisaks *Landesstaatile* on saksakeelses ajalookirjutuses kasutusel veel *Adelsrepublik* ehk *aadlivabariik*, mida on kasutatud selliste poliitiliste üksuste kohta, kus aadli mõjuvõim on olnud eriti tugev ning keskvõim on aadlist olulisel määral sõltuv olnud.²⁹ Liivimaa puhul ei oleks aadlivabariigi

---

²⁴ Piirdudes vaid mõne näitega võib välja tuua Walther von Ungern-Sternberg. *Geschichte der Baltischen Ritterschaften*. Limburg an der Lahn: C. A. Starke 1960; Rudolf von Hoerner. *Die baltischen Ritterschaften: Ursprung, Wesen und Bedeutung*. Berlin: Würtz 1918.

²⁵ *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Toim Enn Küng ja Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut (2013), 261; 264.

²⁶ *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*. Toim Mati Laur ja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa 2003, 73.

²⁷ Seppo Zetterberg. *Eesti ajalugu*. Toim Ain Mäesalu jt. Tallinn: Tänapäev 2011, 146; 150.

²⁸ *Landesstaat*. – *Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940*. Bearb. von Hermann Blaese. Baltische Historische Kommission 2022, 158.

²⁹ Tuntuim näide varauusaegsest aadlivabariigist on kahtlemata Poola riik. 16. sajandi esimese poole poliitilist korraldust Harju- ja Virumaal on aadlivabariigiks nimetanud Astaf von Transehe-Roseneck. *Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland. Theil 1, Das Mannlehen*. Riga: Kymmell 1903, 13–14. Kuramaa hertsogkonnast kui aadlivabariigist on kirjutatud nt David Kirby. *Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492–1772*. London: Longman 1990, 156.

nimetuse kasutamine õigustatud – siin ei küündinud aadli mõjuvõim kunagi sellisele tasemele, nagu aadlivabariigiks tituleeritud riikides või provintssides.

Balti õigussõnaraamatu piirdataumid (1710–1940) võivad tekitada küsimuse, kas väljatoodud definitsioon kehtib ka 17. sajandi Liivimaa kohta või kujunes aadliomavalitsus välja pärast Liivimaa rüütelkonna ja Vene keskviimu vahel 1710. aastal sõlmitud kapitulatsioonilepingut? Viimatinimetatud käsitlust näib toetavat näiteks Eesti ajaloo III köide. Selles on Enn Küng küll nentunud, et 17. sajandi alguses oli *liivimaalaste eesmärk luua maale aadliomavalitsus*,³⁰ kuid et ka pärast rüütelkonna privileegide kinnitamist ning kõigi olulisemate aadliga seotud institutsioonide väljakujunemist *oli rüütelkonna positsioon riigi suhtes endiselt tähtsusetu ja allasurutud*.³¹ Olgugi et seda otsesõnu öeldud ei ole, saab sellest ometi järeldada, et Liivimaa aadli püüdlus aadliomavalitsust luua 17. sajandil kas ei realiseerunud üldse või tegi seda väga piiratud mahus. Sarnaselt on teemale lähenenud ka Enn Tarvel, kes on küll 17. sajandi osas märkinud, et Eesti- ja Liivimaal tegutsesid seisuslikud omavalitsused, kuid maa-riik kui *Landesstaat*'i tõlge ilmub tema käsitluses alates 18. sajandist.³²

Baltisaksa historiograafias ei ole üldiselt kahtlust, et aadliomavalitsus eksisteeris Liivimaal juba 17. sajandil. Teemast kõneldes on enamasti esitatud järgmine kronoloogiline sündmuste käik: 1634. aastal sai Liivimaa aadel kuninganna Kristiina eestkostevalitsuselt loa valida endi hulgast maamarssal ning nimetada ametisse rüütelkonna sekretär; 1637. aastal asutati rüütelkonna kassa; 1643. aastal asutati kuueliikmeline maanõunike kolleegium; 1647. aastal kinnitas kuninganna Kristiina Liivimaa maapäeva korra; 1648. aastal suurendas ta maanõunike arvu kaheteistkümmeni, tagas kolmele maanõunikule koha Tartu õuekohtu assessorite seas ning kinnitas Liivimaa aadli privileegid. Tõlgendused erinevad mõnevõrra selle osas, missugust aastaarvu võiks aadliomavalitsuse sünniks lugeda. Friedrich Gustav Bienemann noorem peab selleks maanõunike kolleegiumi asutamist 1643. aastal.³³ Samuti väidab Julius von Eckardt, et 1648. aastal Stockholmi läinud Liivimaa aadli delegatsioon läks kinnitust saama selleks ajaks juba eksisteerinud aadliomavalitsusele.³⁴ Heinz von zur Mühlen leiab seevastu, et aadliomavalitsus oli välja kujunenud 1648. aastaks.³⁵ Tegetmist on siiski väikeste erisustega detailides ning suurt pilti see ei muuda. Aadliomavalitsuste toimimine nii Eesti- kui ka Liivimaal juba enne Vene võimu allaminekut on andnud baltisaksa ajaloolastele alust rõhutada järjepidevust põhi-

---

³⁰ *Eesti ajalugu III* (2013), 264.

³¹ *Ibid.*, 266.

³² Enn Tarvel. *Eesti rahva lugu*. Tallinn: Varrak 2018, 118; 135–141.

³³ Friedrich Gustav Bienemann jun. *Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893*. Riga: Druck Müller 1893, 28.

³⁴ Julius von Eckardt. *Livland im achtzehnten Jahrhundert: Umriss zu einer livländischen Geschichte. Bd. I*. Leipzig: F. A. Brockhaus 1876, 63.

³⁵ *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler 1994, 233.

mõtetes, millest mõlema provintsi valitsemises sajandite jooksul lähtuti.³⁶ Samas ei ole Eesti- ja Liivimaa seisuslike omavalitsuste ülekandumine Rootsi võimu perioodist Vene omasse leidnud äramärkimist üksnes baltisaksa ajalookirjutuses, sellele on tähelepanu osutanud ka eesti ja saksa ajaloolased.³⁷

Hoolimata asjaolust, et Liivimaa aadliomavalitsus on leidnud mitmel pool mainimist ning eriti baltisaksa ajalookirjutuses on seda peetud siinse ajaloo seisukohast oluliseks nähtuseks, ei ole see vähemalt 17. sajandi kontekstis leidnud süsteemset käsitlemist. Seega vastust küsimusele, mida täpselt tuleks Liivimaa 17. sajandi aadliomavalitsuse all mõista, praeguseks ilmunud uurimuste põhjal anda võimalik ei ole. Nimetatud küsimusele vastuse andmine on ühtlasi üks käesoleva töö eesmärkidest. Osaliselt on 17. sajandi aadliomavalitsuse senine vähene käsitlemine kindlasti põhjustatud asjaolust, et nagu ütleb Balti õigussõnaraamatu definitsioon, oli tegemist mitteametliku nimetusega. See tähendab, et ei kaasaegne aadel ega riigivõim ei üritanud aadliomavalitsust kuidagi täpselt defineerida. Selle olemasolu ei kinnita ükski maapäeval vastu võetud otsus ega Rootsi keskvalitsuse korraldus. Samas saab allikatele tuginedes väita, et idee Liivimaal eksisteerivast ja Rootsi emamaast eristuvast seisuslikust omavalitsusest oli kaasaegsetel olemas.

1660. aastal reisis Liivimaalt Stockholmi Liivimaa aadlike esindus, mille peamine eesmärk oli saada Karl XI eestkostevalitsuse heakskiit Liivimaa inkorporeerimisele Rootsi riiki. See pidi aga aset leidma eritingimustel, säilitades suurema osa Liivimaa kohalikest eripäradest. Üks esitatud tingimustest oli, et Liivimaal pidi edasi püsima jääma *Landstaat* (palvekirjas sellisel kujul kasutatud). Selle alla kuulusid palvekirja kohaselt järgmised institutsioonid, esitatud samas järjekorras: maanõunike kolleegium, kolm maanõunikku Tartu õuekohtu koosseisus, vaeslastekohtud, resideerivad maanõunikud, maamarssal, rüütelkonna sekretär ja rüütelkonna kassa. Igaühe juures on lühidalt kirja pandud selle peamised funktsioonid, *Landstaat*'i keskse institutsioonina on välja toodud maanõunike kolleegium.³⁸ Kolme Tartu õuekohtu töös osaleva maanõuniku (kes ei moodustanud selles funktsioonis mingit eraldi institutsiooni) lisamine nime-

---

³⁶ Eriti on seda rõhutatud Eestimaa puhul, kus näiteks maanõunike kolleegiumi ajalugu ulatus tagasi keskaega. Samas ei ole õige väita seda, et 1710. aasta kapitulatsioonid taastasid mõlemas provintsis täpselt sellise seisusliku omavalitsuse, nagu see oli eksisteerinud enne Karl XI ümberkorraldusi. Eestimaa puhul on näiteks Andres Andresen osutanud tähelepanu tõsiasjale, et kohalik rüütelkond omandas pärast Vene võimu alla minekut kirikuvalitsemises märksa tugevama positsiooni, kui neil oli olnud Rootsi võimu perioodil, mis omakorda seab õigusliku järjepidevuse argumendi kahtluse alla: Andres Andresen. *Der Systemwechsel in der Kirchenleitung Estlands nach 1710 und seine Bedeutung für ein Paradigma der deutsch-baltischen Geschichtsschreibung. – Die baltischen Kapitulationen von 1710. Kontext – Wirkungen – Interpretationen.* Hrsg. von Karsten Brüggemann, Mati Laur und Pärtel Piirimäe. Köln: Böhlau 2014, 87–117.

³⁷ Vt nt Ralph Tuchtenhagen. *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa.* Wiesbaden: Harrassowitz 2008, 419. Eesti ajaloo IV köites on tõdetud, et pärast 1710. aastat taastati ka aadli seisuslik omavalitsus: *Eesti ajalugu IV* (2003), 73.

³⁸ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

kirja näib viitavat sellele, et kaasaegsete jaoks võis aadliomavalitsus hõlmata lisaks institutsioonidele ka teatud õiguseid. Samas ilmneb ka see, et 17. sajandil ei loetud aadliomavalitsuse alla veel kõiki aadli privileege ja maa põhikorda, nagu ütleb Balti õigussõnaraamat.

Landesstaat'i tõlkimisel ja tõlgendamisel on ka veel muid võimalusi. Nii annab Saksa õigussõnaraamat kaks definitsiooni: 1) (*määratletud*) seisund, maa põhikord, laiemas mõttes ka maa valitsemise harud; 2) mingil territooriumil olev eraldiseisev riik, riigi muutumine maariikidest koosnevaks territooriumiks.³⁹ Kui esimene definitsioon on suures osas kattuv Balti õigussõnaraamatu omaga, siis teine omandab juba hoopis uue ning modernsema mõõtme, mida võiks tõlgendada kui riiklikku autonoomiat. Eestikeelse vastena sellele definitsioonile võiks kasutatada mõistet *maariik*, mis sellisel juhul kindlasti ei sobiks ilmestama 17. sajandi Liivimaa olukorda. Sellise võimaliku vääritletõlgendamise eest on hoiatanud ka Enn Tarvel: *saksakeelne sõna stat (ladina keelest status, prantsuse keeles etat) tähendas korda, olukorda, seisundit ning hakkas 17. sajandist peale tähendama korda, korraldust (olgu haldus-, kohtu-, kirikuasjades vm.) – status provincialis –, mitte mõnda riiklikku struktuuri.*⁴⁰

Kui võrrelda Liivimaad ja Eestimaad, siis jääb esmalt silma terminoloogiline erisus – Eestimaa puhul ei ole saksakeelses kirjanduses sellist ühest mõistet nagu *Landesstaat* kasutatud. Selle asemel on käibel näiteks *maa põhikord (Verfassung des Landes)*, *rüütelkonna autonoomne valitsemiskord (die autonome Verwaltung der Ritterschaft)*⁴¹ või lihtsalt *omavalitsus (Selbstverwaltung)*.⁴² Nimetatud mõistete abil on samas selgitatud samadest põhimõtetest lähtuvat aadli seisuslikku omavalitsust, nagu on siin alapeatükis aadliomavalitsuse all mõistetud. Vormilisest olulisemad on sisulised erinevused, mis Eesti- ja Liivimaa aadliomavalitsuste vahel valitsesid. Erinevalt Liivimaast oli Eestimaal kogu aadlikke puudutav õigusemõistmine kohalikest aadlikest koosnevate kohtute pädevuses – alama astme kohtutena toimisid meeskohtud ning kõrgeim õigusemõistmise instants oli maanõunikest koosnev ülemmaakohus. Samuti pidi Eestimaa asehaldur palju rohkem arvestama maanõunike arvamusega, kui seda pidi tegema Liivimaa kindralkuberner. Oluline erinevus oli ka see, et Eestimaal ei leidnud võimu vahetumisel 16. sajandi keskpaigas aset erilist maavalduste ümberjaotumist, seevastu Liivimaal oli aastatel 1558–1625 valdav osa maavaldustest omanikke vahetanud. See tähendab, et Eestimaal jäi suuresti kehtima juba keskajast pärinev ning aadli suhtes väga soodsaks kujunenud lääniõigus, samal ajal kui Liivimaal kehtestati palju rangem meeslääniõigus, mis lubas muuhulgas maavaldust üksnes meesliinis edasi pärandada. Samas näiteks kiriku-

³⁹ Land(es)'staat. – *Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache*. Bd. 8 (*Krönungsakt bis Mahlgenosse*). Bearb. von Günther Dickel und Heino Speer. Weimar: Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger 1998, 635.

⁴⁰ Tarvel, *Eesti rahva lugu*, 135. Mingil põhjusel on Tarvel aga järgnevatel lehekülgedel kasutanud *Landesstaat*'i tõlkena just maariigi ja mitte aadliomavalitsuse terminit.

⁴¹ Georg von Krusenstjern und Wilhelm von Wrangell. *Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte*. Limburg/Lahn: Starke 1967, 41; 55.

⁴² *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, 233.

valitsemise osas olid Liivimaa aadli õigused enda Eestimaa seisusekaaslaste omadest suuremad – kui Eestimaa kirikuvalitsemine oli puhtalt vaimulik, siis Liivimaal tegutses vaheaegade ilmalikest ja vaimulikest koosnev segakonsistoorium ning alates 1650. aastast, mil loodi ülemkirikueestseisja ametikoht, kuulusid kõik kirikute ja vaimulikega seotud majanduslikud küsimused kohaliku aadli pädevusse.

Lugedes Liivimaa aadliomavalitsuse sünniks 1640. aastaid, sai see kesta ligikaudu 50 aastat kuni Karl XI jõuliste sammudeni. Liivimaa aadli suhted Rootsi keskvalitsusega halvenesid oluliselt 1680. aastatel seoses kuninga kavatsusega viia läbi suuremahuline eramõisate redutseerimine. Aadli sihikindel vastupanu riiklikule poliitikale viis lõpuks selleni, et 1694. aastal otsustas Karl XI laiali saata Liivimaa maanõunike kolleegiumi ning maapäev pidi edaspidi kokku tulema ainult kuninga käsu peale. 1694. aastat võib seega pidada rootsiaegse Liivimaa aadliomavalitsuse lõpuks.

Historiograafia

Varauusaegne aadel oli tihedalt seotud riigivõimuga. Viimast viisid ellu ja ühtlasi kujundasid enamasti just aadlisoost isikud, kes suuresti jagasid samu väärtuseid ja ideaale. Kes ei olnud veel ametipostile asudes aadliseisusest, tõusis sinna tihtipeale tänu edukale teenistusele. Seega on aadli ajalugu suuresti ka riigivõimu kujunemise ajalugu. Nii nagu tänapäevane riik on oma kodanike ehk poliitilisse ellu kaasatud inimeste nägu, nii oli ka varauusaegne riik nende inimeste nägu, kellel oli võimalus valitsemises kaasa lüüa. Kuna käesolevas töös on fookuses Liivimaa aadli poliitilised ambitsioonid ja sellest tulenevalt kahepoolne suhe Rootsi riigivõimuga, ei saa üle ega ümber küsimusest, mida õigupoolest kujutas endast varauusaegne riik ning missugune oli suhe riigivõimu ja aadli vahel. Annan esmalt põgusa ülevaate mõningatest arengutest, mis on Euroopa varauusaegse riikluse kujunemise uurimisel aset leidnud. Seejärel võtan vaatluse alla sama teema käsitlemise Rootsi historiograafias ning viimaks vaatlen seisu, kuhu on jõutud uurimustes Rootsi riigivõimu ja Eesti ning eelkõige Liivimaa aadli suhetest.

Varauusaegne riigivõim ja aadel laiemas Euroopa kontekstis

19. sajandil välja kujunenud ja 20. sajandi kolmanda veerandini laialdast kõlapinda leidnud progressi- ja moderniseerumisteooriate⁴³ poolt mõjutatud ajaloo- ja sotsioloogias oli prioriteetne välja selgitada mehhanismid, mis tegid modernse riikluse ja ühiskonna tekkimise võimalikuks. Sellist olukorda on kirjeldatud kui ajaloolase *weberlikku lõksu langemist* (viidates 20. sajandi alguse Euroopa mõjukale ajaloolasele ja sotsioloogile Max Weberile), kus lähtekohaks võetakse enda

---

⁴³ Vt nt John Bagnell Bury. *The idea of progress: an inquiry into its origin and growth*. London: Macmillan 1920. Bury on käsitlenud progressiteooriat alates antiigist kuni 20. sajandi alguseni ning on kokku võtnud olulisimate autorite seisukohad.

kaasaeg ning ajaloolisi arenguid selgitatakse kui sihipärast liikumist praeguse aja ja oludeni.⁴⁴ Teisisõnu võeti traditsioonilises riikluse kujunemise käsitluses modernne riik ühes oma institutsioonide ja arenenud bürokraatiaga eesmärgiks, mille poole teatud poliitilised jõud ja eelkõige absolutistlikud valitsejad sihipäraselt liikusid.

Riigivõimu ajaloolist arengut käsitlevates töedes kujutati aadlit enamasti kui tagurlikku, puhtalt omakasust lähtuvat ning ühiskonna moderniseerumist takistavat jõudu, millega monarh pidi enda üliluslikkuse maksmapanemiseks võitlema. Selline käsitlus riigivõimu ja seisuste suhtest kerkis esiplaanile Saksa 20. sajandi esimese poole ajalookirjutuses, kus esmalt Otto von Gierke ning hiljem Otto Hintze sõnastasid riigivõimu ja seisuste konkureerimise varauusaegses riigis kui seisusliku dualismi (*ständischer Dualismus*).⁴⁵ Ka selle käsitluse kohaselt oli modernse riigi tekkimise eelduseks, et valitseja kehastatud riigivõim suutis seisuste mõjuvõimu murda. See võis toimuda jõuvõtete abil lühema aja jooksul või aeglaselt ja järgemööda. Eraldi teooria aadli taltsutamiseks „õukonnastamise“ abil lõi Norbert Elias.⁴⁶ Sellest tulenevalt oli veel 1950. ja 60. aastatel levinud arusaam, et varauusaeg oli Euroopa aadli jaoks üldise allakäigu ja hädade aeg.⁴⁷

Uue teemana kerkis 20. sajandi teisel poolel esile debatt selle kohta, kas varauusaegseid seisuslikke kogusid võiks käsitleda modernse parlamentarismi eelkäijatena. See tähendab, kas varauusaegsete parlamentide, maapäevade, seimide jne osutatud vastupanu kuningavõimu tugevnemisele ning enda vabaduste kaitsmine võis olla inspiratsiooniks 19. sajandi kodanlusele ja selle võitlusele suuremate vabaduste eest. Debati peamine algataja ning eestkõneleja Francis Carsten tõdes 1959. aastal ilmunud monograafias *Princes and parliaments in Germany*, et selle ajani oli vähemalt Saksamaal jätkuvalt üldlevinud arusaam, et

---

⁴⁴ André Holenstein. Introduction. Empowering Interactions: Looking at Statebuilding from Below. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 1–31, siin 7.

⁴⁵ Seisusliku dualismi mõiste kohta vt nt Otto Hintze. Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes. – *Staat und Verfassung: gesammelte Abhandlungen zur allgem. Verfassungsgeschichte*. Hrsg. von Gerhard Oestreich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1970, 120–139, siin 122. Ammendava ja kaasaegse ülevaate seisusliku dualismi käsitluse historiograafiast on andnud Tim Neu. *Die Erschaffung der landständischen Verfassung: Kreativität, Heuchelei und Repräsentation in Hessen (1509–1655)*. Köln: Böhlau 2013, 39–55.

⁴⁶ Aadli õukonnastamine (*Verhöflichung*) ehk aadli kontrollimine ja tema iseseisvuse piiramine monarhi poolt oli saksa sotsioloogi Norbert Eliase üks kesksetest selgitustest, kuidas riigivõimul õnnestus ennast aadli üle kehtestada: Norbert Elias. *Über den Prozeß der Zivilisation*. Basel: Haus zum Falken 1939.

⁴⁷ Ühe näitena sellisest käsitlusest võib esile tuua Lawrence Stone. *The Crisis of The Aristocracy, 1558–1641*. Oxford: Clarendon Press 1965; Euroopa aadli ajaloo uurimisest 20. sajandil ja pärast II maailmasõda toimunud murrangust annab hea ülevaate Hamish Scott. *The Early Modern European Nobility and its Contested Historiographies, c. 1550–1800*. – *Contested spaces of nobility in early modern Europe*. Ed. by Matthew P. Romaniello and Charles Lipp. Burlington: Ashgate 2011, 11–40.

seisused üksnes takistasid valitsejaid riigiehitamisel ning ei panustanud sellesse protsessi midagi uut ega konstruktiivset.⁴⁸

Tänaseks on kirjeldatud sihipärane ja kõigi ülejäänud mõjuvõimsate ühiskonnagruppide suhtes vastanduv käsitlus varauusaegse riigivõimu kujunemisest suuresti kõrvale lükatud. Tugeva kahtluse alla on seatud kogu arusaam tugevast varauusaegsest riigist ja absolutistlikust kuningavõimust. Nii leidis näiteks aastatel 1988–1992 Euroopa Teadusfondi toetusel töötanud suuremahuline, seitsmest uurijategrupist koosnev projekt *The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries* muu hulgas, et varasemad käsitlused olid tugevasti ülehinnanud varauusaegsete riikide tsentraliseerituse ja homogeensuse taset.⁴⁹ Lineaarselt areneva ja ülevalt alla kehtestatud riigivõimu asemel on rõhutatud valitsejate ja alamate omavahelisi kompleksseid ja mitmepoolseid seoseid.⁵⁰ Ka kõige tugevamate 17. sajandi monarhiate puhul on välja toodud nende palju väiksemat valitsemisvõimekust, kui seni oli eeldatud. Eriti puudutab see kohaliku tasandi haldust, kus riigi kohaolu ja mõjuvõim varauusaja vältel küll kasvas, kuid oli suuresti sõltuv valitseja kohapealsest esindajast. Seega, tihtipeale sõltus kuninga korralduse täitmine või mittetäitmine sellest, kui tõsimeeli kindralkuberner, kuberner, asehaldur või mis iganes muu riigivõimu esindaja keskvalitsemise poliitikasse uskus ning mis olid konkreetse isiku võimed selle läbi surumiseks ja rakendamiseks. Siin võisid ühelt poolt rolli mängida provintsi saadetud ametniku suhted valitsejaga, kuid vähemalt sama oluline oli see, misuguseks kujunesid riigivõimu esindaja suhted kohalike eliitidega.⁵¹

---

⁴⁸ Carsten kirjutab enda raamatu eessõnas, et *paljudes vestlustes Saksa ajaloolastega on mulle väidetud, et Saksa seisused ei saavutanud kunagi midagi positiivset, et nad ei panustanud midagi riigi kujunemisse ning et nende ajalugu oli väljaspool Saksa ajaloo „põhihoovuseid“*: Francis Ludwig Carsten. *Princes and parliaments in Germany: from the fifteenth to the eighteenth century*. Oxford: Clarendon Press 1959, vii. Järgnenud aastakümnete pikkuse nn parlamentarismidiskussiooni on kokku võtnud nt Raingard Esser. *Landstände und Landesherrschaft*. – *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 2001 (23), 177–194, siin 177–181.

⁴⁹ *Economic systems and state finance*. Ed. by Richard Bonney. Oxford: Clarendon Press 1995, vi.

⁵⁰ Historiograafilise ülevaate uuematest varauusaegse riigivõimu kujunemist käsitletavatest uurimustest pakuvad nt Stefan Brakensiek. *New Perspectives on State-Building and the Implementation of Rulership in Early Modern European Monarchies*. – *Structures on the Move: Technologies of Governance in Transcultural Encounter*. Ed. by Antje Flüchter and Susan Richter. Berlin: Springer 2012, 31–42 ja Peter Blickle. *Concepts and Approaches in Recent Scholarship on Statebuilding – A critical review*. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 293–297.

⁵¹ Vt nt Jürgen Osterhammel. *The Imperial Viceroy: Reflections on an Historical Type*. – *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*. Ed. by Jeroen Duindam. Leiden: Brill 2014, 13–29; Stefan Brakensiek. *Lokale Amtsträger in deutschen Territorien der Frühen Neuzeit*. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 49–67.

Vajalik on välja tuua ka mitme autori poolt rõhutatud asjaolu, et valitseja ja tema esindajate kehastatud riigivõim oli vaid üks avaliku võimu vormidest varauusaegses ühiskonnas, mis eksisteeris paralleelselt erinevate ühiskonnagruppide võimufääridega. Mõtte on hästi kokku võtnud André Holenstein:

Varauusaegse riigi üks kõige spetsiiflisem iseloomustaja on ühtse riigivõimu puudumine. Selle asemel näeme keerulist, killustunud ja mitmekihilist autoriteedi ja poliitika struktuuri. /.../ Aadlisuguvõsad, gildid ja korporatsioonid, kogukonnad, seisused ja erinevad funktsionaalsete eliitide grupid osalesid valitsemise protsessis, seeläbi esile kutsudes poliitilise võimu märkimisväärse killustumise ja kihistumise.⁵²

Wolfgang Reinhard on nimetanud erinevaid kesk- ja varauusaegseid mõjuvõimsaid grupe või ühiskonnakihte võimueliitideks (*power elites*), mis tegutsesid tihtipeale valitseja ja kesk võimu institutsioonidega koostöös. Erinevalt Holensteinist ja teistest altpoolt riigiehitamise eestkõnelejatest näeb Reinhard siiski valitseja ja tema otseste alluvate ja kaastööliste kehastatud riigivõimu kui jõudu, mis on kõige selgemalt määranud riikluse arengut Euroopas.⁵³

Omaette küsimus on see, mida lootsid need nn võimueliidid koostööst valitsejaga ning vastupidi saada. Kindlasti oli kõigil oma lühinägelikke ja egoistlikke erihuve (sealhulgas ka valitsejatel), kuid enamasti on tuvastatav ka mingisugune nägemus suuremast pildist ehk arusaam kogu ühiskonda hõlmavast üldisest hüvest (*common good*). Siia alla käisid käegakatsutavad arengud, nagu näiteks teedevõrgustiku laiendamine ja korrashoid ning kõikvõimalike hoonete (kirikud, õppeasutused, kohtuhood, kindlused) ehitamine. Sellele lisaks mängis ühiskonna arengus ja üldise hüve kasvus olulist rolli mittemateriaalne pool, kus keskse tähtsusega oli riikliku regulatsiooni kasv. Erinevate korraldustega määratleti üha täpsemalt neid valdkondi, mida riigivõim oli juba traditsiooniliselt reguleerinud (nagu näiteks õigusemõistmine), kuid sekkuti ka sellistesse, kus varasemalt oldi hakkama saadud tavaõiguse abil (näiteks erinevad eraelu ja kombust puudutavad korraldused). Kokkuvõtvalt markeeritakse ajalookirjanduses kirjeldatud püüdlust üldise hüve suurendamise suunas terminiga *gute Policy*.⁵⁴ Termin esineb erineval kujul sagedasti ka varauusaegsetes allikates, sealhulgas 17. sajandi Liivimaalt pärinevates.⁵⁵

---

⁵² Holenstein, Introduction, 5.

⁵³ Wolfgang Reinhard. Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power. – *Power Elites and State Building*. Ed. by Wolfgang Reinhard. Oxford: Clarendon Press 1996, 1–18.

⁵⁴ Hea sissevaate *gute Policy*'ga seotud põhiprobleemidesse ja uurimissuundumustesse pakub nt Karl Härter: Security and „Gute Policy“ in Early Modern Europe: Concepts, Laws, and Instruments. – *Historical Social Research* 2010 (33), 41–65. Konkreetset Rootsia varauusaegset politseikorraldust on uurinud Toomas Kotkas. *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden: The Emergence of Voluntaristic Understanding of Law*. Leiden: Brill 2014. Eesti ajaloolastest on teemat käsitlenud näiteks Marten Seppel. Politseiteaduse lähtekohad ja politseikorra rakendamine Baltikumis. – *Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Koost Katre Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv 2018

Samas on selge, et nii valitsejal kui ka igal mõjuvõimsal grupil oli oma nägemus sellest, et mis täpselt siis ikkagi kogu ühiskonnale hea on ning kes oleks pidanud mida tegema, et üldist hüve edendada. Selle määratlemiseks ning omavaheliste jõujoonte paikapanemiseks olid valitsejad enda mõjuvõimsate alamatega ning viimased omavahel pidevas suhtluses. Olgugi et valitsejal oli üldjuhul kasutada rohkem ressursse ning tema sõjaline võimekus oli suurem kui teistel gruppidel, oli enda kehtestamine otsese jõukasutuse abil erandlik. Uuem ajalookirjutus on selle asemel rõhutanud veenmise ja läbirääkimise olulisust valitseja poolt kehastatud riigivõimu kehtestamisel.⁵⁶ Sellise käsitluse kohaselt esitas keskvõim küll alamatele nõudmisi, kuid oli sunnitud ka järeleandmisi tegema, mis omakorda mõjutas riiklikku seadusandlust ja halduspraktikat.⁵⁷ Teisisõnu öeldes mõjutasid varauusaegse riigi alamad suurel määral riikluse kujunemise protsessi. Sagedasti on eelpool kirjeldatud protsesse kokkuvõtlikult altpoolt riigiehitamiseks (*state building from below*) nimetatud. Samas on käesoleva uurimuse seisukohast oluline välja tuua, et riigivõimu kehtestamine

---

(Rahvusarhiivi toimetised, 33), 107–143; Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitsei korraldusest. – *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*. Koost Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo 2009, 190–204. Samuti Mati Laur. „Gute Policey“ Katariina-aegsel Liivimaal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2013 (16), 28–34.

⁵⁵ Nii on näiteks hertsog Karli 1602. aastal Tartu kreisi aadlikele antud privileegis kirjas järgmine lause: *Weilen auch kein reich oder landschaft ohn gerichte nicht sein kann, sondern vor allen dingen dasselbe anzuordenen nötig ist, damit recht und gerechtigkeit administrirt und gehandhabet, auch guete policei erhalten werden kann: Als haben wir die Ritt: u. Ldsch. des stifts Dörpt mit dem gerichte der lande Harrien und Wirland gn. begnadet*: Friedrich Gustav Bienemann jun. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1900 (Bd. 17), 463–600, siin 582.

⁵⁶ Inglismaa puhul on sellist arusaama edendanud nt Michael Braddick. State formation and political culture in Elizabethan and Stuart England. Micro-histories and macro-historical change. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 69–90. Stefan Brakensiek on sellist riigivõimu kehtestamist kirjeldanud kui *hääruse väljakauplemist (Aushandeln der Herrschaft)*: Stefan Brakensiek. Herrschaftsvermittlung im alten Europa. Praktiken lokaler Justiz, Politik und Verwaltung im internationalen Vergleich. – *Ergebene Diener ihrer Herren?: Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Hrsg. von Stefan Brakensiek und Heide Wunder. Köln: Böhlau 2005, 1–21, siin 4.

⁵⁷ Sellisele nn alt-üles riigivõimu kujundamisele on pühendatud näiteks artiklikogumik *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Hrsg. von Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998 [Historische Zeitschrift. Beiheft (Neue Folge), 25]. Käesoleva uurimuse kontekstis väärinimetatud kogumikust eraldi välja toomist Andreas Würzler. Desideria und Landesordnungen: Kommunal- und landständischer Einfluß auf die fürstliche Gesetzgebung in Hessen-Kassel 1650–1800, 149–207; Samal teemal veel Reemda Tieben. Statebuilding with the Participation of the Estates? East Frisia between Territorial Legislation and Communalist Ritual, 1611–1744. – *Empowering interactions: political cultures and the emergence of the state in Europe, 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 267–278.

veenmise ja läbirääkimiste teel ei pruukinud aset leida olukordades, kus mingi territoorium oli riigiga liidetud sõjalisel teel.⁵⁸

Tulenevalt muutunud arusaamast riigivõimu kehtestamisest varauusajal on ümber hinnatud ka keskvõimu suhted aadliga. Viimaste aastakümnete jooksul on kahe osapoole vahelise suhte keskseks kontseptsiooniks tõusnud koostöö, millele juhtis näiteks juba 1996. aastal tähelepanu Jonathan Dewald.⁵⁹ Dewaldi sõnul tuleks lahti öelda arusaamast, justkui oleks varauusaegne aadel olnud riiklike hegemooniataotluste ohver ja kaotaja suures jõukatsumises. Selle asemel toob ta välja, et hoolimata teatud aadligruppide marginaliseerumisest, hulgaliste suguvõsade väljasuremisest ning aadli poliitilise autonoomia kahanemisest oli aadlil tervikuna riigivõimu tugevnemisest rohkem võita kui kaotada. Efektiivne keskvõim pakkus tõhusamat kaitset välisvaenlaste ja siseriikliku kaose eest. Rahutingimustes tekkisid aadlil soodsad võimalused rikastumiseks, eriti arvestades asjaolu, et riigivõim üldjuhul aadli maavaldustesse ei sekkunud.⁶⁰

Kuigi riigivõim asus varauusaja jooksul tugevamalt sekkuma kohaliku tasandi valitsemisse, puudus tal ressursid kogu kohalikku elu korraldada. Seetõttu usaldati mitmed riiklikud ülesanded kohalikule eliidile, mis tähendas, et aadli juhtiv roll kohalikul tasandil säilis või teatud juhtudel isegi tugevnes, kuna aadel sai lisaks enda traditsioonilisele autoriteedile ka riigivõimu selge toetuse. Saksa ajalookirjutuses on sellist riigi poolt suunatud ja sanktsioneeritud kohaliku eliidi omavalitsust nimetatud *delegeeritud omavalitsuseks (beauftragte Selbstverwaltung)*.⁶¹ Lisaks vajas laieneva riigiaparatuuri ja suureneva sõjaväega riigivõim aina enam pädevaid tsiviilteenistujaid ja ohvitseri, mõlemad saadi eelkõige aadli hulgast. See tagas aadlile stabiilse ning kõrgematel ametikohtadel lausa rikkaliku sissetuleku.⁶² Tänapäevaks on varauusaegse riigivõimu ja aadli pragmaatiline ning mõlema osapoole huvisid edendav koostöö jõudnud pea kõikidesse olulisematesse Euroopa aadli ajaloos üldkäsitlustesse.⁶³

---

⁵⁸ Näitena võib tuua Granada pärast vallutamist hispaanlaste poolt 1492. aastal: Jeremy Black. *Kings, nobles and commoners: states and societies in early modern Europe, a revisionist history*. London: I.B. Tauris 2004, 11.

⁵⁹ Dewald, *The European Nobility*.

⁶⁰ *Ibid.*, 108–148. Siinkohal on teadupärast vastandlikuks näiteks Rootsi kuningriik 17. sajandi viimastel kümnenditel, kus reduktsiooni käigus kaotas aadel suure osa enda maavaldustest. Samas tuleks Rootsit Euroopa kontekstis erandjuhtumiks pidada.

⁶¹ Vt Brakensiek, *New Perspectives on State-Building*, 35.

⁶² Dewald, *The European Nobility*, 108–148.

⁶³ Nimetades vaid mõned, siis Saksa alade aadli osas jõudis sarnasele järeldusele juba 1993. aastal Rudolf Endres, kes tõi Preisi aadli näitel välja, et poliitilise autonoomia kaotamine ning muutumine teenisaadliks 17. sajandi jooksul kandis endaga kaasas ka positiivseid mõjusid: Endres. *Adel in der frühen Neuzeit*, 26; Hamish Scott rõhutab Põhja-, Kesk- ja Ida-Euroopa varauusaja aadlit käsitleva artiklikogumiku lõppsõnas, et kogu piirkonnas jäi kuni 18. sajandi lõpuni (teatud juhtudel koguni 20. sajandi alguseni) aadel kõige mõjuvõimsamaks grupiks ühiskonnas ning seda osaliselt riigivõimu toel: Hamish Scott. *Conclusion: The Continuity of Aristocratic Power. – The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Vol. II. Northern, Central and Eastern Europe*. Ed. by H. M. Scott.

Kui Euroopa aadlil tervikuna oli riigivõimu tugevnemisest seega rohkem võita kui kaotada, ei kehtinud see kindlasti kõikide aadligruppide kohta. Ühed sellised, kes on eriti käesoleva uurimuse seisukohalt olulised, on provintsi-aadlikud, kellele on eraldiseisvalt võrdlemisi vähe tähelepanu pööratud ning seal, kus neid on mainitud, on enamasti otsitud põhjuseid nende marginaliseerumisele. Provintsiadlit on tavaliselt käsitletud kui tagurlikku ja ajale jalgu jäänud seltskonda, kes pidas riigivõimuga lootusetut võitlust piirkondliku autonoomia ja enda erioiguste säilitamise nimel. Ollakse suuresti üksmeelel, et provintsiadli marginaliseerumise põhjustas eelkõige kaugus riigi keskusest ja õukonnast, mis raskendas isiklike suhete arendamist ja ülalhoidmist ning suhtlust keskvõimu institutsioonidega.⁶⁴ Samas on teemale lähenetud ka teise nurga alt. Esile tõstmist väärib Jeroen Duindami juhitud uurimisrühma töö tulemusel avaldatud artiklikogumik *The Dynastic Centre and the Provinces*.⁶⁵ Duindam ja teised on vaadelnud varausaegseid impeeriumeid Euroopas ja Aasias ning on keskendunud küsimusele: mis hoidis niivõrd erinevatest osadest koosnevaid riike ometi koos? Sunduse (*coercion*) asemel olid märksa olulisemad valitseja ja alamate ühised huvid ja jagatud väärtused.⁶⁶

Rootsi riikluse areng 17. sajandil. Historiograafiline ülevaade

Kuna 17. sajand on Rootsi ja teda ümbritsevate maade ajaloomälus niivõrd kaalukas ja murranguline ajajärk, on selle uurimisele pühendunud arvukalt ajaloolasi Rootsist ja mujalt. Järgnevalt ongi keskendutud eelkõige sellele, kuidas on riikluse arenguga seotud protsesse tõlgendatud ning kuidas need tõlgendused on alates 20. sajandi teisest poolest muutunud.

Esmalt tuleks vaatluse alla võtta Rootsi välispoliitika 17. sajandil. Rootsi tõus Põhja-Euroopa valitsejaks ja sellega ka Euroopa suurde poliitikasse 17. sajandi esimesel poolel mõjutas riigisiselt tugevalt pea kõiki eluvaldkondi. Rootsi suurriigi alged peitusid juba 1561. aastal, mil sekkuti Liivimaa pärandi nimel peetavasse võimuvõitlusesse. 1580. aastate alguseks oli Rootsi võim

---

Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, 377–399; Ronald G. Asch. *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau 2008, 235–274.

⁶⁴ Poola, Böömimaa ja Ungari osas on sellisele järeltulele jõudnud Norbert Kersken. Zum politischen Profil des niederen Adels im 16. Jahrhundert in Polen, Böhmen und Ungarn. – *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg und Norbert Kersken. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag 1996 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 99), 135–148; Ronald G. Asch. Staatsbildung und adlige Führungsschichten in der Frühen Neuzeit: Auf dem Weg zur Auflösung der ständischen Identität des Adels? – *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 2007 (33), 375–397, siin 376, 383; Dewald. *The European Nobility*, 145.

⁶⁵ *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*. Ed. by Jeroen Duindam. Leiden: Brill 2014.

⁶⁶ Jeroen Duindam. Introduction. – *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*. Ed. by Jeroen Duindam. Leiden: Brill 2014, 1–9.

Põhja-Eestis kindlustunud. Rootsi riigi territoriaalne laienemine 17. sajandi jooksul oli muljetavaldav – 1617. aastal saadi Stolbovo rahuga Ingerimaa ja Käkisalmlään, 1629. aasta Altmargi ning sellele kuus aastat hiljem järgnenud Stuhmsdorfi vaherahuga tunnustas Poola *de facto* Väina jõest põhja poole jääva Liivimaa kuulumist Rootsile. Osalus 30-aastasest sõjas tõi kaasa valdused Põhja-Saksamaal ning Brömsebro (1645) ja Roskilde (1658) lepinguga hõivati Taanilt Saaremaa ja Ojamaa Läänemeres, Skåne, Halland ja Bohuslän Rootsi lõuna- ja kaguosas ning Jämtland põhjas. 1660. aastal Poolaga sõlmitud Oliwa rahupeping, millega Poola kuningas loobus enda ja oma järeltulijate õigustest Rootsi kroonile ning tunnustas Liivimaad Rootsi riigi osana, lõpetas kahe riigi vahel enam kui 60 aastat kestnud dünastilise võimuvõitluse. Aasta hiljem Vene tsaaririigiga Kärdes sõlmitud rahuga tunnustasid venelased Stolbovo rahulepingus paika pandud piiride igavest kehtivust. Sajandi lõpuni keskendusid Rootsi valitsejad eelkõige vallutatud alade kaitsmisele. Skåne sõjas (1675–1679) suudeti tõrjuda taanlaste katse vallutada tagasi alad Rootsi lõunatipus. Ainukese rootslaste jaoks selgelt ebaõnnestunud sõjana saab 17. sajandi osas välja tuua sissetungi Brandenburgi kuurvürsti valdustesse 1674. aastal.⁶⁷

Kirjeldatud laienemisest ja sellega kaasnenud ühiskondlikest muutustest tingitult on Rootsi 17. sajandi ajalugu tihtipeale nimetatud suurvõimu perioodiks.⁶⁸ Rootsi agressiivse välispoliitika nii põhjuse kui ka tagajärjena on nähtud nn militaariigi väljakujunemist. Rootsi militaariigi idee peamised eestkõnelejad Jan Lindegren ja Sven Nilsson on välja käinud teooria, mille kohaselt olid Rootsi laienemise taga eelkõige kõrgeadli huvid, kes lootsid ekspansiivsest välispoliitikast kasu lõigata. Selleks et Rootsi piire nihutada ja vallutatud territooriumi enda kontrolli all hoida, oli aga vajalik üha suurema sõjaväe ülalpidamine ning kaitseehitiste rajamine. See omakorda nõudis riikliku administratsiooni tõhusamaks muutmist, et piiratud ressursse võimalikult efektiivselt ära kasutada.⁶⁹ Militaariigiga sarnase tähendusega on ka termin *võimuriik* (*maktstaten*, *Machtstaat*, *power state*), mis aga vähemalt võimuriigi teooria eestkõnelejate sõnul on laiemal tähendusega, käsitledes lisaks sõja otsesele ja kaudsele mõjule ka mitmeid teisi tegureid, mis viisid riikluse tugevdamisele.⁷⁰ Kokkuvõtvalt iseloomustab selliseid teooriaid enamasti nägemus riikluse sihipärasest ülevalt-alla kehtestamisest ja tugevdamisest, kus otsustusprotsessi olid

---

⁶⁷ Põhjaliku ülevaate Rootsi välispoliitikast 17. sajandil pakub näiteks Villstrand, *Sveriges historia*, 90–233.

⁶⁸ Rootsi keeles pea alati *stormaktstiden*, inglise keeles enamasti *the age of greatness*.

⁶⁹ Vt nt Jan Lindegren. The Swedish „Military State“, 1560–1720. – *Scandinavian Journal of History* 1985 (10), 305–336; Sven Nilsson. *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala: Uppsala universitet, 1990; *På väg mot militärstaten: krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*. Uppsala: Historiska institutionen 1989.

⁷⁰ Øystein Rian. Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560–1721. – *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Ed. by Leon Jespersen. Odense: Odense University Press 2000, 13–30, siin 27–28. Võimuriigi käsitluse isaks võib lugeda saksa ajaloolast Gerhard Oestreichi.

kaasatud vaid vähesed ning elanikkonna enamuse roll oli korralduste täitmine.⁷¹ Praegu kohtab kogu varauusaegse Rootsi ajalugu käsitlevates teostes termineid *militaar-* või *võimuriik* harva. Suurem osa autoreist on kas nimetatud terminitest täielikult loobunud või kasutanud neid kirjeldamiseks üksnes 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse arenguid.⁷² Samas on ka märkimisväärseid erandeid. Eelkõige on võimuriigi teooriat edasi arendanud Taani ajaloolased Jens Olesen ja Leon Jespersen. Nii kannab näiteks Oleseni toimetatud Skandinaavia ajaloo üldkäsitluse kolmas peatükk pealkirja *The Scandinavian Power States*.⁷³

Omaette teema on Rootsi majanduse seisukord 17. sajandil. Euroopa kontekstis oli Rootsi majanduslikus mõttes perifeerne (või kui kasutada Immanuel Wallersteini kategoriseeringut, siis semiperifeerne⁷⁴) piirkond, mille peamine roll oli tarnida tooraineid Euroopa turule. Rootsi eeliseks Läänemere piirkonna konkurentide ees oli metallide rohkus, mis oli lakkamatute sõdade ajastul väga-gi tulus eksporditartikkel. 17. sajandi keskpaigaks oli Rootsist kujunenud Euroopa suurim vaseeksporditija, hoogsalt arenes Rootsi rauatööstus.⁷⁵ Samas, toidu tootmine oli võrdlemisi ebaefektiivne ning valdav osa Rootsist kasvatatud viljast kulus siseriiklikule tarbimisele.⁷⁶ Loomulikult jätsid majanduslikule olukorrale oma jälje sagedased sõjad. Kogu sajandi vältel kimbutas riiki krooniline rahu-puudus, mida üritati kompenseerida vallutustega ning alamtelt täiendavate maksude väljakauplemisega. Rootsi provintsidelt, sealhulgas Liivimaalt, oodati majanduslikku tuge suurriiklike ambitsioonide elluviimiseks. Kumbki meetod ei andnud aga piisavalt vahendeid Rootsi rahamurede lahendamiseks, mistõttu 17. sajandi teisel poolel muutus riik majanduslikult sõltuvaks Prantsusma rahalisest abist ehk subsiidiumitest. Vastutasuks antud raha eest oodati, et Rootsi välispoliitika oleks vastavuses Prantsusmaa huvidega. Kui 1672. aastal puhkes Prantsusmaa ja Madalmaade vahel sõda, sunniti Rootsi 1674. aastal Prantsusmaa liitlasena sõtta sekkuma. Tulemuseks oli Rootsi jaoks ebaõnnestunud sissetung Brandenburg-Preisimaale ning sellele järgnenud laastav nn Skåne sõda (1675–1679) Rootsi ja Taani vahel.⁷⁷

Käesoleva töö seisukohast kõige huvitavam periood Rootsi ajaloos ehk vahemik 1630. aastate algusest kuni 1680. aastani on mõnes mõttes vastuoluline.

---

⁷¹ Mats Hallenberg, Johan Holm, Dan Johansson. Organization, Legitimation, Participation. State Formation as a Dynamic Process – The Swedish Example, c. 1523–1680. – *Scandinavian Journal of History* 2008 (33), 247–268, siin 249–250.

⁷² Militaariigi teooriaga seonduvatest suundumustest on andnud historiograafilise ülevaate Erik Thomson. Beyond the Military State: Sweden’s Great Power Period in Recent Historiography. – *History Compass* 2011 (9), 269–283.

⁷³ *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II. 1520–1870*. Ed. by Erkki Kouri and Jens Olesen. Cambridge: Cambridge University Press 2016, vi.

⁷⁴ Vt selle kohta täpsemalt Immanuel Wallerstein. *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Revised ed. with New Prologue. San Francisco: University of California Press 2011, 203–222.

⁷⁵ Wallerstein, *The Modern World-System II*, 205–209.

⁷⁶ *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II*, 176–191.

⁷⁷ Prantsuse subsiidiumite kohta vt nt Svante Norrhem. *Mercenary Swedes: French subsidies to Sweden 1631–1796*. Lund: Nordic Academic Press 2019.

Ühelt poolt jätkas Rootsi riik territoriaalset laienemist, hoidis seejärel kinni saavutatud edust ja positsioonist ning samal ajal tõhustas keskvalitsuse efektiivsust riigi juhtimisel. Märkiva tähendusega on kindlasti 1634. aasta valitsemisvorm, millega pandi paika keskvalitsuse kolleegiumidel (sõja-, admiraliteedi-, kammer- ja kantseleikolleegium, siia kuulus ka Svea õuekohus) põhinev korraldus. Lisaks fikseeriti ja teatud määral ka korraldati ümber nii kuningriigi tuumik-alade (Rootsi ja Soome) kui ka kõigi provintside kohaliku tasandi valitsemine. Kuningriik jagati 23 administratiivpiirkonnaks, millest igähe eesotsas oli kas maapealik (*landshövding*) või siis provintside puhul (kindral)kuberner. Järgnevatel aastakümnetel valitsusaparaat nii Stockholmis kui ka kohalikul tasandil laienes, ametnike arv suurenes ning valitsemine muutus efektiivsemaks. Juba 1637. aastal asutati kaevanduste ja metallitööstuse tööd koordineeriv mäekolleegium ning 1651. aastal kaubandusega tegelev kommertskolleegium. Rootsi 17. sajandi poliitilist ajalugu käsitlevatest teostest leiab üsna tihti seisukoha, et Rootsi riigiparaat oli selle aja Euroopa üks tõhusamaid ja modernsemaid süsteeme.⁷⁸

Teiselt poolt ning esmapilgul ehk mõneti paradoksaalselt oli kuningavõim Rootsis kõnealusel perioodil kohati väga nõrk. Pärast Karl IX surma 1611. aastal tõusis troonile 17-aastane Gustav II Adolf, kes ametisse asumisel antud kuningavandes lubas tähtsamates riigielu puudutavates küsimustes võimu riiginõukogu ja seisustega jagada. Olgugi et tegemist oli võimeka isikuga, avaldus see rohkem lahinguväljadel üle Euroopa kui Stockholmis, kust kuningas sõjategevuse tõttu tihti eemal viibis. Samas ei saa muidugi mainimata jätta, et Gustav II Adolfil oli riigikantsler Axel Oxenstierna näol olemas andekas riigimees, kes valitsemiskoorimat kanda aitas.⁷⁹ Pärast Gustav II Adolphi surma 1632. aastal päris trooni tema viieaastane tütar Kristiina, kes asus valitsema alles 1644. aastal. Vahepealsel perioodil oli riigi tegelikuks juhtivaks jõuks viiest Rootsi kõrgeadli esindajast moodustatud eestkostevalitsus, kus suurimat mõju omas riigikantsler Axel Oxenstierna. Pärast Kristiina troonist loobumist 1654. aastal tõusis riigi etteotsa teotahtelisem ja energilisem Karl X Gustav, kelle lühikene valitsusaeg möödus aga suuremas osas sõjaväljal. Pärast kuninga ootamatut surma 1660. aastal läks riigi valitsemine 12 aastaks taas eestkostevalitsusele. Kui Axel Oxenstierna juhitud eestkostevalitsusse on enamasti suhtunud pigem positiivselt, siis sama ei saa öelda Karl XI nimel valitsenud Magnus Gabriel De la Gardie eestkostevalitsuse kohta. Enamasti on De la Gardie juhitud

---

⁷⁸ Vt nt Villstrand, *Sveriges historia*, 268; Klaus-Richard Böhme. Building a Baltic Empire. Aspects of Swedish Expansion 1560–1660. – *In quest of trade and security. Vol. 1. 1500–1890: the Baltic in power politics 1500–1990*. Ed. by Göran Rystad, Klaus-Richard Böhme and Wilhelm Carlgren. Stockholm: Probus 1994, 199; Franklin Scott. *Sweden: the nation's history*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1978, 184.

⁷⁹ Axel Oxenstierna teened Rootsi riigi ees on leidnud laiapõhjalist tunnustust nii Rootsis kui ka väljaspool Rootsit. Nii on näiteks Saksa ajaloolane Jörg-Peter Findeisen näinud Oxenstiernat kui Rootsi suurvõimule alusepanijat ning koguni kui olulisimat riigimeest 17. sajandi Euroopas: Jörg-Peter Findeisen. *Axel Oxenstierna: Architekt der schwedischen Großmacht-Ära und Sieger des Dreißigjährigen Krieges*. Gernsbach: Casimir Katz 2007.

eestkostevalitsusele heidetud ette vigu välispoliitikas, eelkõige Prantsusmaa subsidiumitest sõltuvusse jäämist.⁸⁰ Lõpetuseks ei saa mainimata jätta ka seda, et Rootsi suurriigi lõpp saabus ju ajal, mil kuningavõim oli tugevam kui eales varem.

Mitmed Rootsi ajaloolased on seetõttu otsinud Rootsi 17. sajandi edu põhjuseid mujalt kui klassikalistest tugeva kesk võimu tõlgendustest. Viimase kolme aastakümne jooksul on Rootsi ajalookirjutuses sarnaselt laiema Euroopa trendiga üha enam tähelepanu pööratud alamate rollile riikluse ülesehitamise protsessis. Olgugi et ülejäänud seisuste osalus poliitilises elus on pakkunud ajaloolastele põnevad uurimisainest, siis sarnaselt teiste varauusaegse Euroopa ühiskondadega ei ole mingit kahtlust selles, et poliitilise mõjuvõimu jäme ots oli ka Rootsis selgelt aadli käes.⁸¹ Kõrgeimad positsioonid nii tsiviiladministratsioonis kui ka sõjaväes olid reserveeritud aadlile ning probleemiks ei olnud mitte aadlikele sobivate positsioonide leidmine, vaid vastupidi, aadlike nappus kõikide saadaolevate positsioonide täitmiseks.⁸² Aadli olulisim kanal enda mõjuvõimu teostamiseks oli riiginõukogu, mille kõrgeadlikest koosnevat liikmeskonda on nimetatud Rootsi poliitiliseks eliidiks.⁸³ Pärast Gustav II Adolphi surma kuni 1680. aastateni toimus riigi tegelik valitsemine enamasti just riiginõukogus. Olgugi et aadlil ei õnnestunud kunagi riigipäeva täielikult domineerida, oli neil teiste seisustega võrreldes ka selle organi töös suurem mõjuvõim.⁸⁴

Kuningavõimule oli aadel enamasti oluliseks koostööpartneriks, kelle abil sai riigipäevadel veenda ka ülejäänud seisuseid valitseja ettepanekutega nõustuma. Samas tekkis loomulikult hõõrdumisi sellistel juhtudel, kui kuningavõim aadlilt majanduslikku tuge soovis. Teatav muutus kuningavõimu ja aadli suhetes leidis aset Karl XI valitsusajal. Isevalitsuse kehtestamine ei tähendanud aga suhete halvenemist tervikuna, pigem tõi see kaasa kuninga lähenemise alamaadlile. Anthony Upton on näiteks välja toonud, et nägemus reduktsioonist kui suurest konfliktist kuningavõimu ja aadli vahel ei pea päris paika. Aadli põhimassil oli Karl XI uuendustest rohkem võita kui kaotada: riigi märkimisväärselt kasvanud sissetulekutest sai teenistujatele lõpuks korrapäraselt palka maksmata hakata.⁸⁵

---

⁸⁰ Vt nt Scott, *Sweden: the nation's history*, 211–214.

⁸¹ Wolfgang Reinhard. *Geschichte der Staatsgewalt: eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck 2000, 211.

⁸² Ingvar Elmroth. *För kung och fosterland: studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*. Lund: Gleerup 1981, 210; 235.

⁸³ Kurt Ågren. Rise and decline of an aristocracy. The Swedish social and political elite in the 17th century. – *Scandinavian Journal of History* 1976 (1), 55–80, siin 60.

⁸⁴ Nii juhtisid aadlikud näiteks suuremat osa riigipäeva komisjone: Göran Rystad. *Stor-maktstidens riksdag (1611–1718)*. – *Riksdagen genom tiderna*. Stockholm: Sveriges Riksdag 1985, 59–115, siin 104. Selle kohta, missugust rolli Rootsi aadel iseendal riigi juhtimises nägi, vt Peter Englund. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm: Atlantis 1989.

⁸⁵ Anthony Upton. *The Swedish Nobility, 1600–1772*. – *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Vol. II. Northern, Central and Eastern Europe*. Ed. by H. M. Scott. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, 13–42, siin 26–27.

Traditsioonilise, riigivõimu ja aadli konflikti rõhutava käsitluse järgi tähendaks aadli domineerimine poliitilises elus ka nõrgemat riigivõimu. Nagu eelpool välja toodud, ei saa seda aga 17. sajandi Rootsi kohta väita. Lahendusena on välja pakutud Rootsis eksisteerinud kaasav poliitiline kultuur. Nagu Hallenberg, Holm ja Johansson on välja toonud, siis *tugevaim ei ole mitte see riik, kus valitsus on suuteline alamaid kuulekusele sundima, vaid riik, mis suudab mobiliseerida ühiskonna juhtivate gruppide aktiivse toetuse*.⁸⁶ Kõige efektiivsem viis seda saavutada on kaasata alamad otsustusprotsessidesse, mis tekitab arusaama ühistest ideedest ja eesmärkidest, millesse ollakse nõus ka vabatahtlikult panustama. Seda, et Rootsi riigivõimul õnnestus riigi asi teha ka seisuste asjaks ja seeläbi palju tõhusamalt piiratud ressursside tingimustes hakkama saada, on nähtud kui olulist erinevust Rootsi ja Taani vahel ning kui põhjust Taani allajäämisele piirkondlikus võimuvõitluses.⁸⁷

Kui aadli kaasamine poliitilistesse otsustusprotsessidesse oli varauusaegses Euroopas norm, siis Rootsi puhul ei piirdunud asi üksnes sellega. Rootsi riigipäeva tööst võtsid osa veel linnade ja vaimulikkonna esindajad ning tähelepanuväärsel kombel ka maksu- ja kroonutalupojad eraldi seisusena. Sellest tulenevalt on Rootsis viimase kolme aastakümne jooksul palju tähelepanu pööratud ka talupoegade rollile Rootsi riikluse kujunemisel.⁸⁸ Rootsi riigipäev püsis kuni 1680. aastani mõjuvõimsa institutsioonina, millega valitsejad pidid näiteks täiendavate maksude või oluliste välispoliitiliste otsuste osas läbi rääkima. Loomulikult ei piirdunud läbirääkimised ainult väljatoodud valdkondadega. Kokkuleppeid ja kompromisse võib leida enamike olulisemate küsimuste juures. Olgu ainult ühe näitena välja toodud Cristina Prytzi uurimus Rootsi 17. sajandi läänisuhetest, kus on muu hulgas välja toodud, et läänioiguse ning eelkõige 1604. aasta Norrköpingi otsuse puhul oli tegemist aadli ja kuningavõimu läbirääkimiste tulemusega ning mitte viimase diktaadiga aadlile.⁸⁹ Ei maksa unustada, et oli ka ju reduktsiooniküsimus midagi sellist, kus ei piisanud ainult kuninga tahtest. Reduktsioon sai alata alles siis, kui riigipäev oli selle 1680. aastal heaks kiitnud.

---

⁸⁶ Hallenberg; Holm; Johansson, *Organization, Legitimation, Participation*, 248.

⁸⁷ Knud Jespersen. *Repression and Representation: Political Culture in Early Modern Scandinavia*. – *Realities of Representation. State Building in Early Modern Europe and European America*. Ed. by Maija Jansson. New York: Palgrave Macmillan 2007, 133–147.

⁸⁸ Ühena esimestest tegeles selle teemaga Eva Österberg. *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*. Lund: Lund University Press 1991; *State Formation and the People: The Swedish Model in Perspective*. – *Gemeinde, Reformation und Widerstand: Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Heinrich Schmidt, André Holenstein und Andreas Würzler. Tübingen: Bibliotheca Academica 1998, 115–125. Uuematest uurimustest vt nt Mats Hallenberg. *For the Wealth of the Realm: the transformation of the public sphere in Swedish politics, c. 1434–1650*. – *Scandinavian Journal of History* 2012 (37), 557–557; *Peasants and Tax-farmers in Seventeenth-Century Sweden: Local Conflict and Institutional Change*. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 253–266.

⁸⁹ Prytz, *Familjen i kronans tjänst*, 11–13.

Seega oli läbirääkimistel ja kompromissidel põhinev poliitiline kultuur rootslastele Liivimaa vallutamise ajaks juba hästi tuttav. Samas ei piirdunud valitsemine üksnes selliste kesksete institutsioonidega nagu riigipäev või riiginõukogu. Valitsemine toimus ka kohalikul tasandil, kus erinevad riiklikud võimukandjad ja ametimehed olid igapäevaselt kontaktis kohalike kogukondadega. Keskvõimu kavatsuste elluviimine sõltus tihtipeale kohaliku tasandi suhetest ning läbirääkimiste tõhususest. Sarnaselt laiemal Kesk- ja Lääne-Euroopa trendiga on sestap ka Rootsi ajalooteaduses juurdunud altpoolt riigiehitamise mõiste.⁹⁰ Seda ei ole rakendatud mitte üksnes Rootsi tuumikaladel valitsenud olude kirjeldamiseks. 2014. aastal kaitses Kasper Kepsu Helsingi ülikoolis doktoritöö Ingerimaa provintsi valitsemisest 17. sajandi lõpul, kus autori üheks keskseks väiteks oli, et Rootsi riigivõim kasutas ka sellises rahutus piiriproovintsis nagu Ingerimaa peamiselt läbirääkimisi ja kompromisse, et enda eesmärged saavutada.⁹¹

Rootsi riigi 17. sajandi arengutest rääkides ei saa mööda minna suhetest Rootsi tuumikalade ja alates 16. sajandi keskpaigast riigiga liidetud territooriumite vahel. Valitsevad hoiakud ja meeleolud Stockholmis mõjutasid tugevalt provintside käekäiku. Sarnaselt enamike varauusaegsete suurriikidega oli ka 17. sajandi Rootsi eri rahvuste, keelte, õigussüsteemide ja kõikvõimalike muude kohalike eripäradega piirkondade liitmise tulemusel saadud poliitiline moodustis, mida Nils Erik Villstrand on võrrelnud lapitekiga.⁹² Harald Gustafsson võttis sellise varauusaegse riikluse vormi kirjeldamiseks kasutusele termini *konglomeraatriik* ning tänaseks on vähemalt Rootsi kontekstis termin laialdast rakendust leidnud.⁹³ Omaette küsimus on see, kas Rootsi riiki 17. sajandil võiks nimetada ka impeeriumiks või mitte, jäägu see siinkohal lahtiseks.⁹⁴

---

⁹⁰ Nii ilmus näiteks käesoleva töö kirjutamise ajal laia haardega artiklikogumik, mis hõlmab näiteid erinevate kogukondade ja sotsiaalsete gruppide osalusest varauusaegse Rootsi poliitilises elus: *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. Ed. by Knut Dørum, Mats Hallenberg and Kimmo Katajala. New York: Routledge 2021.

⁹¹ Kasper Kepsu. *Den besvärliga provinsen: Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2014.

⁹² Villstrand, *Sveriges historia*, 53.

⁹³ Konglomeraatriigi täpsema definitsiooni kohta vt Harald Gustafsson. *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm: Atlantis 2000, 25–30; The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe. – *Scandinavian Journal of History* 1998 (23), 189–210. Selle kohta, kuidas konglomeraatriik avaldus Rootsi valitsejate tiitlites, märkides ja sümbolites vt Torbjörn Eng. *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2001.

⁹⁴ Vöttes näiteks võrdluseks kõrvale impeeriumiuuringutega tegeleva ajaloolase Jürgen Osterhammeli definitsiooni varauusaegsest impeeriumist, võime näha, et ta kirjeldab samasugust riiklikku moodustist, mida Gustafsson nimetab konglomeraatriigiks. Osterhammel on defineerinud impeeriumi läbi kolme kriteeriumi. Aluskriteeriumiks on, et territoorium peab olema piisavalt suur, et saaks kõneleda keskusest ja perifeeriast. Järgmised kaks on tema sõnul esiteks, et esialgne keskus laienes läbi sõjalise vallutuse ja/või rahumeelse kolonisatsiooni ja mälestusi nendest sündmustest hoiab alal vähemalt eliit. Teiseks, kõnealune riiklik

Iga uue ala liitmine Rootsi riigiga toimus individuaalselt ning selle positsioon riigis ja kohalike eridõiguste ulatus sõltus muu hulgas liitmise moodusest (vallutus või vabatahtlik liitumine), valitsevatest hoiakutest Stockholmis ning sellest, missugust rolli uuel territooriumil nähti. Sellest tulenevalt olid ka naaberprovintside Eesti- ja Liivimaa positsioonid Rootsi riigi koosseisus väga erinevad. Olgu siinkohal illustreeriva näitena välja toodud see, kuidas toimus Eespommeri liitmine Rootsi riigiga. Olgugi et territoorium kinnitati Rootsile Vestfaali rahuga 1648. aastal, kestsid läbirääkimised Stockholmi ja Eespommeri aadli vahel koguni 15 aastat. Rootsi küll valdas kogu aja jooksul kõnealust territooriumit, kuid kohalikul aadlil oli alati võimalik lepingu puudumisele viidates keskvalduse initsiatiive tagasi tõrjuda. Alles 1663. aastal jõudsid osapooled vastastike õiguste ja kohustuste osas kokkuleppele.⁹⁵ Loomulikult ei tähendanud liitumisel kokku lepitud tingimused seda, et need oleksid olnud igaveseks ajaks pühad ja puutumatud. Riigivõimu katsed kunagi seisustega sõlmitud lepingute tingimusi muuta ei olnud toonases poliitilises kultuuris küll kõigi poolt heaks kiidetud, kuid siiski levinud nähtus. Nagu käesolevas töös näha võime, tegid seda nii Poola kui ka Rootsi kuningad.

1946. aastal jaotas Jerker Rosén Rootsi provintsi poliitika kolme faasi ning sellest on lähtunud ka Aleksander Loit enda käsitlustes Eesti- ja Liivimaast Rootsi riigi koosseisus.⁹⁶ Esimest faasi iseloomustasid keskvalduse katsed kaotada suuremad erinevused Rootsi Läänemere provintside ja emamaa vahel, millega tegi algust Karl IX 17. sajandi esimestel aastatel. Ebaõnnestunud ja pikaleveninud sõda Poolaga pani sellisele ambitsioonile mõneks ajaks punkti. Uuesti asus riigivõim sama eesmärgi taotlema Gustav II Adolphi valitsusajal. 1620. aastatel püüdis kuningas esmalt Eestimaaal suruda läbi mitmeid muudatusi, mille peamine eesmärk oli vähendada provintsi majanduslikku sõltuvust emamaast. Kohaliku rüütelkonna tugeva vastuseisu tõttu jäid saavutused tagasihoidlikeks. Pärast 1629. aastal sõlmitud Altmargi vaherahu pöördus riigivõimu tähelepanu Liivimaale ning kohalike seisustega konsulteerimata viidi ellu mitmed uuendused, muu hulgas korraldati ümber õigusemõistmine ning jätkati riiklike maksude kehtestamist.

Pärast Gustav II Adolphi surma toimus Rootsi provintsi poliitikas muutus. Alates uue valitsemisvormi vastuvõtmisest 1634. aastal kuni 1680. aastate alguseni sekkus riigivõim varasemaga võrreldes vähem provintside sisemise korralduse reguleerimisse. 1648. aastal sõlmitud Vestfaali rahuga liideti Rootsi riigiga Eespommer, Wismari linn ja Bremen-Verdeni piiskopkond ilma Bremeni linnata.

üksus ühendab endas kogukondi, mille tavad ja maailmavaated erinevad märgatavalt kesksest territoriaalsest üksusest: Osterhammel, *The Imperial Viceroy*, 15.

⁹⁵ Helmut Backhaus. *Reichsterritorium und schwedische Provinz: Vorpommern unter Karls XI. Vormündern (1660–1672)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1969, 49–80.

⁹⁶ Aleksander Loit. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 17), 7–40; Jerker Rosén. Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skizz. – *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1946 (17), 224–270.

Kõik nimetatud territooriumid jäid samal ajal ka Saksa keisririigi koosseisu, neid käsitleti kui läänistusi, mis keiser oli teinud Rootsi kuningannale ja tema järeltulijatele. Seetõttu oli side Rootsi emamaa ja tema Põhja-Saksamaa valduste vahel nõrk. Sealsed seisused säilitasid enda mõjuvõimu ning jätkasid osalemist keisririigi poliitilistes institutsioonides. Suurima territooriumi ehk Eespommeri näitel võib öelda, et Rootsi riigiparaat piirdus üksnes kindralkubeneri ja sõjaväe eest vastutava viitsekubeneri isikutega. Neile lisaks olid provintsis loomulikult Rootsi väeüksused. Ülejäänud administratsioon koosnes suuremas osas kohalikest aadlikest ning Eespommeri haldus lähtus põhimõtetest, mis pärinesid Rootsi võimule eelnevast ajast.⁹⁷ Ka Eesti- ja Liivimaal hoidus riigivõim sel perioodil tõsisematest katsetest kohalikku elu- ja valitsemiskorda ümber korraldada.

Esialgu järgiti sarnast provintsi poliitikat ka Lõuna-Rootsis asuvate Skåne, Blekinge ja Bohusläni suhtes, mis võideti Taanilt 1658. aasta Roskilde ja 1660. aasta Kopenhaageni rahulepingutega. Kohalikud seisused said õiguse säilitada Taani ajast pärinevad privileegid, näiteks Skåne aadel võis, kuid ei pidanud osa võtma Rootsi riigipäeva tööst.⁹⁸ Samas oli juba alistumislepingute sõlmimise ajal selge, et olukord nimetatud aladel oli erinev võrreldes Eesti- ja Liivimaaga või Rootsi Põhja-Saksamaa valdustega. Erinevused võrreldes Rootsi emamaaga olid üpris väikesed ning Lõuna-Rootsi alasid käsitleti pigem vahepeal kaotsi läinud osadena Rootsi tuumikaladest kui võõraid territooriume. Esimesed märgid Rootsi muutunud provintsi poliitikast Karl XI valitsusaja jooksul avaldusidki just kõnealustel endistel Taani aladel. Pärast Taani ebaõnnestunud katset kaotatud alad tagasi võita nn Skåne sõjas (1675–1679) algas ulatuslik rootsistamine, mille käigus kaotati olulisemad erisused kõnealuste territooriumite ja Rootsi emamaa vahel. Lõuna-Rootsis toimunu oli ühtlasi esimene samm Rootsi 17. sajandi provintsi poliitika viimases faasis, mida ilmestasid Karl XI ja Karl XII püüdlused kaotada erisused provintside ja emamaa vahel. Jonas Nordin on välja toonud, et Skåne kogemus mõjutas oluliselt ka seda, kuidas Karl XI suhtus Eesti- ja Liivimaa eristaatusesse Rootsi riigi koosseisus.⁹⁹

Oluline on siinkohal aga välja tuua, et nii Jerker Rosén kui ka Aleksander Loit on lähtunud eeldusest, et suurema ühtsuse saavutamine oli varauusaegsetele valitsejatele oluline eesmärk, mille saavutamiseks tehti pidevalt sihipäraselt tööd. Laidlaste eripärade säilimine riigi eri osades näitas keskviimu nõrkust probleemiga tegeleda. Sellise käsitluse osas on võtnud kriitilise hoiaku üks Rootsi silmapaistvamaid riikluse ajaloo uurijaid Harald Gustafsson. Lähtudes suuresti eelpool käsitletud riigivõimu kujunemise uuematest teooriatest, on Gustafsson jõudnud järeldusele, et eriilmelistest osadest koosnevad konglomeraatriigid olid varauusaja normaalsus. Kui Rosén pidas vajalikuks selgitada,

---

⁹⁷ Backhaus, *Reichsterritorium und schwedische Provinz*, 71–80.

⁹⁸ Rosén, *Statsledning och provinspolitik*, 258.

⁹⁹ Jonas Nordin. *Conquering without bloodshed. Swedish Rule in Livonia and Scania. – Riga und der Ostseeraum: von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit.* Hrsg. von Ilgvars Misāns und Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005, 358–366, siin 362.

miks üht või teist territooriumi Rootsi riigiga ei integreeritud, siis Gustafssoni hinnangul peaks hoopiski rohkem tähelepanu pöörama sellele, miks teatud juhtudel otsustati integreerimise kasuks. Ehk teisisõnu olid erisused emamaa ja provintsi vahel loomulik seisund, katsed erisusi kaotada aga normist kõrvale kaldumine.¹⁰⁰ Järeldusega nõustudes võib Eesti- ja Liivimaa puhul seega väita, et 1680. aastateni kestnud perioodil lähtus riigivõim suhetes provintsidega tol ajal levinud ja tunnustatud arusaamadest riigivõimu olemuse osas ning provintside ja emamaa erisustes ei nähtud midagi eriskummalist.

Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli käsitus senises ajalookirjutuses

Viimati oli Eesti- ja Liivimaa aadli poliitilise ajaloo uurimine tõeliselt aktuaalne 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, mil peamiselt baltisakslased ise olid huvitatud endi esiisade ajaloo valgustamisest. Seega ei ole ka imekspandav, et baltisaksa ajalookirjutuses on traditsiooniliselt tooni andnud riigivõimu ja aadli vastandamine, mis sobitub hästi Euroopas sellel ajal levinud riikluse kujunemise teooriaga. Välja peab tooma ka selle, et baltisaksa ajaloolaste tähelepanu on jaotunud kronoloogiliselt ebaühtlaselt – väga palju energiat on pühendatud Liivimaa keskaja uurimisele, mille raames on ilmunud ka mitmeid aadli ajaloole keskendunud käsitlusi. Eelkõige väärib esile tõstmist Axel von Gernet, kes tegeles peamiselt keskaegse Liivimaa aadli institutsioonidega ja aadli ning maa-härrade omavaheliste suhetega.¹⁰¹ Liivimaa aadli kohta Poola võimu perioodil midagi märkimisväärset ilmunud ei ole.

17. sajandi vastu on baltisaksa ajaloolaste huvi olnud võrdlemisi leige, mis on seda kummalisem, et just sel ajal kujunesid välja rüütelkonna peamised institutsioonid, mis tegutsesid kuni 20. sajandi alguseni. Nii on näiteks 17. sajandi Liivimaa maapäeva kohta ilmunud vaid mõned üksikud ülevaatlilikud käsitlused.¹⁰² Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi tekkelugu on uurinud vaid Friedrich Gustav Bienemann noorem, kuid sama institutsiooni edasise toimimise kohta seni uurimused puuduvad.¹⁰³ Olgugi et 20. sajandi vältel on siinse

---

¹⁰⁰ Gustafsson, *The Conglomerate State*, 204–205.

¹⁰¹ Axel von Gernet. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft 1896 (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 17); *Die Anfänge der Livländische Ritterschaften*. Reval: Franz Kluge 1895 (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, 2); *Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade*. Reval: Franz Kluge 1893 (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, 1).

¹⁰² Heinrich von Hagemeister. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents – Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562–1710. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842 (Bd. 2), 1–43; Julius von Eckardt. Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung III: Die Periode der schwedischen Herrschaft. – *Baltische Monatsschrift* 1861 (Bd. 3), 116–159.

¹⁰³ Bienemann, *Die Begründung des livländischen Landrathscolligiums*; Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft*

piirkonna rüütelkondade kohta ilmunud mitmeid ülevaatekäsitlusi, siis paraku ei ole need 17. sajandi osas enam uusi teadmisi pakkunud.¹⁰⁴ Erandiks ei ole siinkohal ka Eestimaa rüütelkond. 1967. aastal Wilhelm von Wrangelli ja Georg von Krusenstjerni kirjutatud monograafia Eestimaa rüütelkonnast peatub Rootsi aega käsitledes põhjalikumalt vaid 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi lõpul.¹⁰⁵ 17. sajandi lõpu tormiliste sündmuste juures on baltisaksa ajaloolasi eelkõige paelunud liivimaaalase Johann Reinhold von Patkuli isik ja poliitiline tegevus, mille kohta on ilmunud arvukalt uurimusi.¹⁰⁶ Teatud juhtudel võib leida väärtuslikku informatsiooni Liivimaa ajaloo üldkäsitlustest, mille autoritel oli juurdepääs tänaseks kas hävinud või kaotsiläänud arhiiviallikatele.¹⁰⁷ 17. sajandi Liivimaa aadlike tuvastamisel on hindamatuks abivahendiks baltisaksa ajaloolaste tehtud ulatuslik genealoogiaalane uurimustöö.¹⁰⁸

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul loodud narratiiv Liivimaa 16. ja 17. sajandi ajaloo kohta on baltisaksa ajalookirjutuses viimase enam kui saja aasta vältel hämmastavalt vähe muutunud.¹⁰⁹ Selle kohaselt kaotas Liivimaa 16. sajandi keskpaigas alanud sõdadega oma iseseisvuse ning muutus naaberriikide võimuvõitluste tallermaaks. Järgnenud Poola võimu perioodile on kohalike seisuste privileegide ning eelkõige usuvabaduse rikkumise tõttu antud

---

für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900. Riga: W. F. Häcker 1901, 57–71.

¹⁰⁴ Georg von Krusenstjern. *Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen.* Hamburg: Hoffmann 1963; Ungern-Sternberg, *Geschichte der Baltischen Ritterschaften*; Eduard von Dellingshausen. *Die Entstehung, Entwicklung und aufbauende Tätigkeit der Baltischen Ritterschaften.* Langensalza: Beyer 1928; Hoerner, *Die baltischen Ritterschaften.*

¹⁰⁵ Krusenstjern ja Wrangell, *Eestimaa rüütelkond*, 33–49.

¹⁰⁶ Kui mainida vaid mõned, siis võib välja tuua Yella Erdmann. *Der livländische Staatsmann Johann Reinhold von Patkul: ein abenteuerliches Leben zwischen Peter dem Grossen, August dem Starken und Karl XII. von Schweden.* Berlin: Haude & Spener 1970; Reinhard Wittram. *Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1952; Hermann von Bruiningk. Patkuliana aus dem Livländischen Hofgerichts-Archiv. – *Mittheilungen aus der Livländischen Geschichte* 1890 (14), 131–143; Carl Schirren. *Patkul und Leibnitz.* Riga: Häcker 1884.

¹⁰⁷ Leonid Arbusow sen. *Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands.* Riga: Jonck und Poliewsky 1918; Ernst Seraphim. *Livländische Geschichte von der „Aufsegelung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich in Drei Bänden.* Reval: F. Kluge 1897–1904; Alexander von Richter. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben in Zwei Theilen.* Riga: Kymmell 1857–1858.

¹⁰⁸ *Die Baltischen Ritterschaften: Übersicht über die in den Matrikeln der Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel verzeichneten Geschlechter.* Bearb. von Ernst von Mühlendahl und Heiner von Hoyningen-Huene. Limburg an der Lahn: Starke 1973; *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland.* Hrsg. vom Verband des livländischen Stammadels. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke 1943.

¹⁰⁹ Selle mõistmiseks piisab näiteks Ernst Seraphimi *Livländische Geschichte*, Leonid Arbusow vanema *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands* ja 2002. aastal mitme baltisaksa ajaloolase koostöös ilmunud *Deutsche Geschichte im Osten Europas* sisukordade võrdlemisest.

hävitav hinnang.¹¹⁰ Rootsi korda on vaadeldud mõnevõrra positiivsemalt ning eriti vanemas baltisaksa ajalookirjutuses on viimase suure Rootsi riigimehe ja kuningana välja toodud Gustav II Adolfit, keda on kohati lausa ülistatud.¹¹¹ Järgnenud perioodi osas võib täheldada teatavat nihet vanema ja uuema baltisaksa ajalookirjutuse osas. Varasemates käsitlustes on 17. sajandi keskpaigaks formeerunud aadliomavalitsust esile tõstetud ning nähtud selles kohaliku aadli ning eelkõige üksikute silmapaistvate indiviidide pikaajase töö ja ponnistuste tulemust. Samas on aadliomavalitsuse täpse ulatuse ja funktsioonide osas jäädud üldsõnaliseks. Uumas baltisaksa ajalookirjutanduses on seevastu enamasti antud lakooniline ülevaade Liivimaa aadliga seotud institutsioonide arengust, mille tähtsust ei ole aga üleliia palju rõhutatud. Georg von Krusenstjern on koguni väitnud, et Poola ja Rootsi võimu perioodidel *ei olnud aadlil maa vahetus valitsemises mingit rolli*.¹¹²

Hinnang 17. sajandi lõpule sarnaneb nii vanemates kui ka uuemates uurimustes mõnevõrra Poola võimu perioodi käsitlustega – riigivõim viis läbi õigusvastased (st aadli privileege rikkuvad) reformid, millele Liivimaa aadel püüdis küll vastupanu osutada, kuid pidi kaotust tunnistama. Seega võib öelda, et baltisaksa ajalookirjutuses on sügavalt juurdunud nägemus Liivimaa aadli ajaloost alates 16. sajandi keskpaigast kuni 19. sajandi lõpu venestusreformideni, mis rõhutab aadli ja riigivõimu vastandumist ning aadlit kui erinevate riiklike ambitsioonide poolt põhjustatud ebaõigluse all kannatajat. Kõige paremini võtab selle seisukoha kokku Eduard von Dellingshausen, kes sõnastas 1928. aastal Balti rüütelkondade ajaloolised põhiülesanded. Kui neist esimene oli ülesehitav tegevus (*aufbauende Tätigkeit*), siis teine oli kohaliku aadli ja nende privileegide kaitsmine Poola, Rootsi ja Vene riigivõimude rünnakute eest.¹¹³

Pärast I maailmasõda Läänemere idakaldal aset leidnud poliitilised ja ühiskondlikud muutused mõjutasid muu hulgas ka tugevalt ajalooteadust kõnealuses piirkonnas. Jõuliselt kerkis esile rahvuslik ajalooteadus, mille põhiülesandeks

---

¹¹⁰ Ernst Seraphimi sõnul *ei saa vastu vaielda olukorra tõsidusele, asjad nagu algeline aadlimatrikkel ja ratsateenistuskohuslaste munsterroll ning tühised talupoegade elu-olu parandavad regulatsioonid ei ole /.../ valdava ebaõigluse ning õigusrikkumiste taustal midagi väärt: Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufseglung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2. Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland, Reval: F. Kluge 1904, 201.*

¹¹¹ Nii kirjutab näiteks Gustav Johann von Buddenbrock 1804. aastal, et Liivimaa valitsuskorra lõi *Gustav Adolphi kangelaskäsi /.../, mis lõi põhiõiguste [Verfassung] ja valitsemise täieliku harmoonia: Gustav Johann von Buddenbrock. Beitrag zur Kenntniss der Provinzialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland, ohne die Provinz Oesel. Eine Beilage zum ersten Teil des livländischen Magasins, oder der Sammlung publicistisch-statistischer Materialien zur Kenntniss der Verfassung und Statistik von Livland. St. Petersburg: F. Drechsler 1804, 10; Oluliselt reserveeritum, kuid samuti positiivse suhtumisega on pea kaks-sada aastat hiljem Heinz von zur Mühlen, kes rõhutab korduvalt Liivimaa rüütelkonna privileegide ajutist kinnitamist Gustav II Adolphi poolt 1629. aastal: *Baltische Länder*, 193; 233.*

¹¹² Krusenstjern, *Die Landmarschälle und Landräte*, 16.

¹¹³ Dellingshausen, *Die Entstehung*, 5.

sai kohaliku maarahva ajaloo valgustamine.¹¹⁴ Adel leidis käsitlemist niipalju, kui see oli vajalik talupoegkonna olukorra selgitamiseks. Palju ei muutunud ka järgnenud Nõukogude okupatsiooni ajal. Rahvuslik rõhuasetus asendus küll klassivõitluse ideega, kuid põhirõhk jäi jätkuvalt talupoegade elu-olu uurimisele. Viimase kolmekümne aasta jooksul on küll Eestis huvi baltisakslaste, sealhulgas baltisaksa aadli vastu kasvanud, kuid see puudutab rohkem 18.–20. sajandi kultuuriajaloo valdkonda kuuluvaid teemasid kui 17. sajandi poliitilist ajalugu. Hoolimata 20. sajandi algusest väldanud madalseisust aadli ajaloo uurimisel, on viimase saja aasta jooksul Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhete uurimisel nii Eesti kui ka välismaiste ajaloolaste poolt siiski palju ära tehtud.

Kuna käesolevas töös omavad tähtsust ka Poola võimu perioodil toimunud arengud, väärrib äramärkimist eelkõige Enn Tarvel, kes on põhjalikult uurinud Liivimaa ajalugu 16. sajandi teisel poolel. Tema töödest saab hea ülevaate sellest, mis asjaoludel ja tingimustel liideti Liivimaa Poola-Leeduga ning misuguseks kujunes kohaliku aadli käekäik uute isandate all.¹¹⁵ Erinevalt baltisaksa historiograafias laialt levinud Poola aja negatiivsest käsitlusest on Tarvel välja toonud, et vähemalt esimesed aastad Poola võimu all olid kohalikule aadlile igati soodsad. Käesoleva uurimuse seisukohast väga aktuaalse teemapüstitusega on Jürgen Heyde artikkel, kus ta vaatlleb Liivimaa aadlit vahemikus 1561–1650 ning esitab küsimuse: kas kohalik aadel oli kõnealusel perioodil keskvõimule pigem konkurent või koostööpartner? Autor on seisukohal, et aastatel 1561–1650 oli *Liivimaa aadel peaaegu alati vastasseisus ning vaid harva alles kujunev partner kuninglikule poliitikale*.¹¹⁶ Samas peab välja tooma, et suurem osa uurimisest on pühendatud Poola võimu perioodile ning Liivimaa aadli suhteid Rootsi keskvõimuga on käsitletud ülevaatlikult.

17. sajandi osas on enam tähelepanu saanud sajandi esimene kolmandik ja viimased aastakümned. Esimese perioodi puhul eristub selgesti Ragnar Liljedahl mahukas uurimus Rootsi võimu laienemisest ja kindlustumisest Liivimaal aastatel 1617–1634.¹¹⁷ Olgugi et Liljedahl tegeles peamiselt Rootsi administratiivaparaadi väljakujunemise uurimisega, heidab tema töö valgust ka mitmele kohalikku aadlit puudutavale küsimusele. Liivimaa aadli suhteid Rootsi riigivõimuga vahemikus uue valitsemisvormi kinnitamisest 1634. aastal kuni Karl XI reformide

---

¹¹⁴ Ühe erandina võiks siinkohal välja tuua Paul Johanseni, kelle käsitlus Taani hindamisraamatust pakub väga väärtuslikku teavet sotsiaalse kõrgkihi kujunemisest 13. sajandi Eestimaal: Paul Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Reval: Wassermann 1933.

¹¹⁵ Enn Tarvel. Liivimaa provintsi riigioiguslik seisund 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – *Ajalookimbatused*. Koost Marten Seppel. Tartu: Ilmamaa 2013 (Eesti mõttelugu 109), 320–329; Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – *Ajaloo järskudel radadel. Hans Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut 1966, 33–55; Veel kord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. – *Eesti NSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria* 1962, 258–270.

¹¹⁶ Jürgen Heyde. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998 (47), 544–567, siin 545.

¹¹⁷ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933.

alguseni 1680. aastal on uuemas ajalookirjutuses käsitletud eriti vähe. Erandina võib siin välja tuua Marten Seppeli artiklid 1668. aasta maapolitseikorralduse ja sillakohtute asutamise kohta.¹¹⁸ Siinkirjutaja on jõudnud enne käesoleva monograafia ilmumist Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhete uurimisega üksnes algust teha.¹¹⁹

Niipalju kui teemat on laiemate uurimuste kontekstis käsitletud, ollakse laias laastus üksmeelil Liivimaa aadliomavalitsuse loomise põhjuste osas. Esiteks mängib siin rolli asjaolu, et Rootsi 17. sajandi poliitilist ajalugu on sagedasti vaadeldud läbi kuningavõimu tugevnemiste ja nõrgenemiste, mis mõjutas oluliselt provintsi poliitika eesmärke. Aleksander Loit on selle kohta öelnud, et *tol ajal esmajoones kuningate poolt initsieeritud ja kujundatud riikliku keskvõimu poliitikas valitsenud seisukoht oli põhimõtteliselt ühene ja muutumatu: Läänemere provintsid tuleb täielikult inkorporeerida Rootsi riiki ja võimaluste piires unifitseerida riigi põliste aladega.*¹²⁰ Kõrvalekalded kirjeldatud poliitikast, mille alla tuleb kindlasti lugeda Liivimaa aadliomavalitsuse tekkimine ja laienemine 17. sajandi keskpaigas, olid seega võimalikud kuningavõimu nõrkuse tõttu. Loit on nimetanud Eesti- ja Liivimaa eristaatuse püsimise täiendava põhjusena ka Rootsi kõrgeaadli mõjuvõimu riigivalitsemisele kuni 1680. aastateni. Kuna suures osal kõrgeaadlist olid Liivimaal ulatuslikud läänivaldused ja seega tugevad erahuvid ning Eesti- ja Liivimaa aadli võimalikku inkorporeerimist Rootsi rüütelkonda nähti kui enda sotsiaalse staatuse alandamist, oldi tugevalt vastu provintside integreerimisele emamaaga.¹²¹ 1634. aastal vastu võetud valitsemisvormiga sai Rootsi emamaa ja talle kuuluvate provintside riigiõiguslik lahutamine seadusliku kinnituse. Kõnealust õigusakti ja sellega kaasnenud muutunud provintsi poliitikat on samuti esile tõstetud kui olulist faktorit, mis võimaldas Liivimaa aadliomavalitsuse loomist järgnevatel aastatel.¹²²

Kõige põhjalikumalt on käsitletud Liivimaa aadli suhteid Rootsi riigivõimuga 17. sajandi kahel viimasel kümnendil, mille osas väärivad esiletõstmist kaks mahukat monograafiat. Neist esimene, Juhan Vasara 1931. aastal kaitsitud doktoriväitekirjaga vaatles Liivimaa aadli suhteid Rootsi kuningavõimuga aastatel 1678–1684. Vasar on keskendunud kitsalt reduktsiooniküsimuse lahkamisele

---

¹¹⁸ Marten Seppel. Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest. – *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*. Koost Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo 2009, 190–204; Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 189–204.

¹¹⁹ Ilmar Tammisto. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 455–475; Der Rosssdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98; Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2018 (80), 20–31; *Liivimaa aadli ja Rootsi keskvõimu suhted aastatel 1634–1643: Liivimaa rüütelkonna taasloomine*. Magistr töö. Tartu 2017.

¹²⁰ Loit, Läänemere provintside riigiõiguslik asend, 11.

¹²¹ *Ibid.*, 12.

¹²² *Eesti ajalugu III* (2013), 265.

ning mitmed muud küsimused, mis riigivõimu ja aadli suhetes rolli mängisid, on kõrvale jäetud.¹²³ Kronoloogilises mõttes jätkas Vasara tööd Alvin Isberg, kelle uurimus kahe nimetatud osapoole suhetest aastatel 1684–1695 on tänaseni kõige põhjalikum ja detailsem käsitlus võimuvõitlusest, mis puhkes Liivimaa aadli ja Rootsi keskivõimu vahel mõisate redutseerimise tõttu.¹²⁴ Lisaks sellele on Isberg tegelenud Liivimaa aadli privileegide küsimusega 17. sajandi viimastel aastatel ning põhjalikult käsitlenud Liivimaa kirikuvalitsemist 17. sajandil.¹²⁵

Kirjeldatud kronoloogilised rõhuasetused kajastuvad hästi ka 2013. aastal ilmunud Eesti ajaloo III köites, mis on ka igati loomulik, arvestades et sellist laadi teos võtab kokku ilmumise ajaks välja kujunenud uurimisseisu. Pikalt on peatunud Liivimaa administratiivaparaadi ülesehitamisel 17. sajandi teisel ja kolmandal kümnendil, samuti on välja toodud arengud suhetes Liivimaa rüütelkonnaga kuni sajandi keskpaigani. Seejärel on liigutud otse sajandi lõpu absolutistlike reformide juurde, jättes mulje, et sajandi keskpaigast kuni 1680. aastateni provintsi valitsemises midagi märkimisväärset ei toimunud.¹²⁶ 2021. aastal ilmunud ülevaatekäsitluse *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region* teises köites on autorid kõnealusest perioodist kõneledes küll välja toonud, et nii Eesti- kui ka Liivimaal kujunes välja riigivõimu ja seisuste koostööl põhinev valitsemine, kuid selle täpsema olemuse osas on jäädud napisõnaliseks.¹²⁷ Kogu 17. sajandit hõlmavatest üldkäsitlustest tasub ära märkida veel Ralph Tuchtenhageni ja Harry Thomsoni monograafiad. Mõlema käsitluse põhirõhk on Rootsi (Tuchtenhageni puhul ka 18. sajandi Venemaa) emamaa suhetel Eesti- ja Liivimaaga.¹²⁸ Nimetatud autorid on aga toetunud eelkõige varasematele uurimustele ning originaalset allikmaterjali on sisse toodud minimaalselt. Läti ajaloolastest on 17. sajandi ajalugu põhjalikult uurinud Edgars Dunsdorfs, kes on muu hulgas tundnud huvi Liivimaa maarevisjonide ning Liivimaal paiknevate Rootsi suurmaaomanike valitsemise vastu.¹²⁹

---

¹²³ Juhan Vasar. *Die Grosse Livländische Güterreduktion: die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684*. Tartu: J. G. Krüger 1931.

¹²⁴ Alvin Isberg. *Karl XI och den livländska adeln 1684–1695: studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland*. Lund: Lindstedts Universitetsbokhandel 1953.

¹²⁵ Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. Uppsala: Uppsala universitet 1968; *Baltiska privilegiefrågor, 1697–1700. – Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1960 (15), 103–115.

¹²⁶ *Eesti ajalugu III* (2013), 227–268.

¹²⁷ *Das Baltikum: Geschichte einer europäischen Region. Band 2, Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten*. Hrsg. von Karsten Brüggemann, Detlef Henning und Ralph Tuchtenhagen. Stuttgart: Hiersemann 2021, 296–298.

¹²⁸ Tuchtenhagen, *Zentralstaat und Provinz*; Harry Thomson. *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710: Materialien und Betrachtungen*. Schliersee 1969.

¹²⁹ Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941 (Quellen zur Geschichte Lettlands, Bd. IV); *The Livonian estates of Axel Oxenstierna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1981. Ta on enda Läti ajaloo

Lisaks eelpool nimetatud 17. sajandi Liivimaa poliitilise ajaloo käsitlustele tuleb välja tuua mõningad teiste valdkondade uurimisele pühendatud tööd, mis aitavad Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli suhteid erinevate nurkade alt valgustada. Majandusajaloo alalt ei saa nimetamata jätta Helmut Piirimäed, kelle monograafia Rootsi riigimajandusest Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil pakub muu hulgas andmeid korraliste ja erakorraliste maksude laekumise kohta Liivimaal.¹³⁰ Samuti aitab riigivõimu ja aadli majanduslikke suhteid paremini mõista Arnold Soomi käsitlus viljakaubandusest Eesti- ja Liivimaal 17. sajandil.¹³¹ Sõjandusajaloolastest tuleks eelkõige esile tõsta Margus Laidret, tänu kelle põhjalikule tööle on olemas ülevaade Liivimaal 17. sajandi teisel poolel paikneanud sõjaväeüksustest.¹³² Nende andmete põhjal on võimalik asetada Liivimaa aadli panus provintsi kaitsesse suuremasse pilti. Liivimaa aadli osaluse kohta provintsi kirikuvalitsemises on teavet pakkunud Alvin Isbergi ja Ernst Lundströmi monograafiad.¹³³

Kuna aadli ja riigivõimu suhetes mängisid olulist rolli kahe osapoole erinevad arusaamad õigusest, oleks lõpetuseks asjakohane heita pilk ka Liivimaa õigusajaloo historiograafiale. Tegemist oli baltisakslaste jaoks äärmiselt olulise teemaga ning alates 19. sajandi algusest ilmus hulgaliselt mahukaid uurimusi, mille eesmärk oli eelkõige anda ajalooline selgitus ja õigustus Läänemere provintside privilegeeritud seisundile Vene riigi koosseisus. Just selles valguses tuleks näha Gustav Johann von Buddenbrocki mahukat ja mitmekõitelist seaduste kogumikku, kuhu autor on keskajast kuni 1710. aastani koondanud hulgaliselt erinevate maahärrade ja kuningate poolt Liivimaa aadlile antud privileege ning neid puudutavaid seaduseid ja korraldusi. Buddenbrock on igat allikat analüüsinud ning andnud hinnangu, kas see võiks täies mahus või osaliselt kehtida ka tema kaasajal, st moodustada osa kehtivast õigusest.¹³⁴ Õigusajaloost rääkides ei saa kindlasti mööda minna Friedrich Georg von Bunge, kelle töö

Rootsi aega käsitlevas monograafias andnud ka ülevaate Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhete peamistest arengujoontest: Latvijas vēsture 1600–1710. Uppsala: Daugava 1962, 69–88; 105–126.

¹³⁰ Helmut Piirimäe. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus 2009.

¹³¹ Arnold Soom. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961.

¹³² Margus Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1999; *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699*. Tallinn: Valgus 1990.

¹³³ Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. Uppsala: Uppsala universitet 1968; Ernst Hjalmar Johannes Lundström. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1914.

¹³⁴ Gustav Johann von Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet*. Bd. 1. *Angestammte livländische Landes-Rechte*. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn 1802; Bd. 2. *Aeltere hinzugekommene Landes-rechte*. Riga: W. F. Häcker 1821.

on aktuaalne veel tänapäevalgi.¹³⁵ Äramärkimist väärivad veel Astaf von Transehe Rosenecki lääniõigust puudutavad uurimused¹³⁶ ning Oswald Schmidt ülevaatlilikud käsitlused Liivimaa õigusajaloost.¹³⁷ 1967. aastal ilmus Rootsis Anna Christina Meurlingi sulest monograafia Liivimaa kohtusüsteemi institutsionaalsest arengust 17. sajandi vältel.¹³⁸ Hilisemal ajal on Arvo Tering ja Ralph Tuchtenhagen uurinud Tartu õuekohtu tegevust.¹³⁹ Eriti väärivad esiletõstmist Heikki Pihlajamäki hiljuti ilmunud monograafia Liivimaa õigussüsteemist 17. sajandil, mis annab esimese käsitlusena tervikliku ülevaate nii õigusallikatest, -praktikast kui ka -korraldusest Liivimaal 17. sajandil ning asetab siinsed õigusolud ühtlasi laiemasse Euroopa konteksti.¹⁴⁰

Seega, võttes kokku tänaseks välja kujunenud uurimisseisu, võib teha kolm peamist järeldust:

- 1) viimase saja aasta jooksul on ajaloolaste huvi Liivimaa aadli kui eraldiseisva uurimisobjekti vastu olnud väike;
- 2) teadmised Liivimaa aadliomavalitsuse institutsioonide kujunemise ja eelkõige toimimise kohta 17. sajandil on puudulikud;
- 3) kuna varasemalt on ajaloolasi huvitanud eelkõige aadli ja keskvõimu konfliktid, on kahe nimetatud osapoole suhetes suuresti tähelepanuta jäänud ajavahemik uue valitsemiskorra vastuvõtmisest 1634. aastal kuni Karl XI reformide alguseni 1680. aastal.

Probleemiasetus

Käesoleva uurimuse keskmes on Liivimaa aadliomavalitsuse institutsioonid: nende tekkimine, toimimine ja asetumine Rootsi provintsi poliitika konteksti. Seega võib öelda, et järgnevatel lehekülgedel leiab eelkõige käsitlemist Liivi-

---

¹³⁵ Hiljuti anti uuesti välja Bunge käsitlus kohtute ja õigusemõistmise ajaloost Liivi-, Eesti- ja Kuramaal: Friedrich Georg von Bunge. *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland*. Charleston: BiblioLife 2010; *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: F. J. Koppelson 1849.

¹³⁶ Astaf von Transehe-Roseneck. *Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland. Theil 1, Das Mannlehen*. Riga: Kymmell 1903; *Das After-Lehen in Livland. Eine rechtshistorische Studie*. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1896, 59–76.

¹³⁷ Oswald Schmidt. *Zur Geschichte der Ritter und Landschaft in Livalnd*. – *Dorpatser juristische Studien* 1894 (3), 1–36; *Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands. Aus dem Nachlasse des Verfassers*. Hrsg. von Eugen von Nottbeck. Hannover: Hirschheydt 1968.

¹³⁸ Anna Christina Meurling. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. Lund: Gleerup 1967.

¹³⁹ Arvo Tering. *Die juristische Ausbildung der Mitglieder des Hofgerichts in Dorpat 1630–1710*. – *Studia Iuridica: historia et theoria* 1989 (4), 28–41; Ralph Tuchtenhagen. *Tartu õuekohus Rootsi Läänemere-provintside poliitika koostisosana 1629–1710*. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 12), 363–395.

¹⁴⁰ Heikki Pihlajamäki. *Conquest and the law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): a case of legal pluralism in early modern Europe*. Leiden: Brill 2017.

maa provintsi ja aadli poliitiline ajalugu 17. sajandil. Kuna riigivõim ja aadel puutusid kokku väga mitmel eri tasandil, tulevad töös vaatluse alla veel õigus-, majandus-, usu-, sõjandus- ja ka sotsiaalajaloo valdkondadesse kuuluvad küsimused. Arusaadavalt on igäühe puhul piirdunud riigivõimu ja aadli kokkupuutepunktide valgustamisega, samas kui valdkonnad ise on palju laiemad. Samas võiks esitatud tulemustest tulevikus kasu olla kõigi nimetatud valdkondade uurijatele. Töös on otsitud vastust järgmistele uurimisküsimustele:

- 1) Mida täpsemalt mõista nimetuse *aadliomavalitsus* all ja kuidas seda piiritleda? Kuidas aadliomavalitsus toimis, kes seda edendasid ning missuguseks kujunesid suhted erinevate aadligruppide vahel?
- 2) Millised tegurid võimaldasid Liivimaa aadlil alates 1630. aastatest enda võimu kohalikul tasandil laiendada?
- 3) Mida soovis Liivimaa aadel riigivõimuga läbi käies saavutada? Mida ootas riigivõim suhtest Liivimaa aadliga?
- 4) Milliseid meetodeid kumbki osapool enda tahtmise elluviimiseks kasutas?
- 5) Miks halvenesid aadli ja riigivõimu suhted juba enne mõisate reduktsiooni algust?

Nagu historiograafia peatüki põhjal järeldada võib, olen varauusaegsete poliitiliste protsesside tõlgendamisel lähtunud seisukohast, mis rõhutab kesk võimu sõltuvust oma alamatest ning viimaste suurt rolli riikluse kujunemises. Olen sellises võtmes näinud ka Liivimaa aadli ja Rootsi kesk võimu suhteid. Siinkohal tekib aga küsimus, et kas aadel üldse sobitub sellesse mudelisse? Kas saab rääkida aadlist kui jõust, mis suunas riikluse kujunemist altpoolt? Vastus sõltub sellest, missugune oli vaadeldava aadligrupi ühiskondlik positsioon. Näiteks ei oleks mõistlik käsitleda 17. sajandi Rootsi kõrgaadlit kui jõudu, mis kujundas Rootsi riiki altpoolt. Tegemist oli grupiga, mis suure osa sajandist kontrollis otseselt Rootsi riigi välis- ja sisepoliitikat. Hoopis teine on aga olukord siis, kui võtame vaatluse alla Liivimaa aadli. Tegemist oli vallutatud provintsi marginaaliseeritud eliidiga, kellele oli suletud ligipääs riigi juhtorganitesse ning esialgu ka Liivimaa valitsemisse. Liivimaa aadli suhted Rootsi kesk võimuga ei olnud kunagi võrdne-võrdsega positsioonilt, mistõttu nad pidid nõrgema osapoolena pidevalt leidma uusi mooduseid enda hääle ja seisukohtade kuuldavaks tegemiseks. Samamoodi on küsimusele lähenenud ka näiteks Erik Opsahl artiklis Norra aadlist Taani riigi koosseisus:

Väide, et aadlike mõju riikluse kujunemisele võib käsitleda kui altpoolt riigiehitamist, võib mõjuda varauusaegse Euroopa kontekstis vastuoluliselt. Siiski oli Norra aadel traditsiooniline eliidigrupp, mis oli pärast 1537. aastat ilma jätud poliitilisest mõjuvõimust riigi kesketes institutsioonides. /.../ Norra aadlike heitlust enda staatuse säilitamise ning Norra ja isegi kogu riigi valitsemise nimel saab seega käsitleda kui „altpoolt riigiehitamist“.¹⁴¹

¹⁴¹ Erik Opsahl. From state elite to regional elite. The political strategies and agency of the Norwegian nobility in the Oldenburg conglomerate state 1537–1661. – *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. Ed. by Knut

Liivimaa aadli suhtumises Rootsi riigivõimu oli olulise tähendusega varasem kogemus Poola riigiga, mistõttu on esmalt antud ülevaade 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse arengutest. Käsitlemist leiavad ka Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli esimesed kokkupuuted 17. sajandi alguses, mis omasid mõju hilisematele suhetele. Kuna aastatest 1617–1634 pärineb ühelt poolt vähe allikaid, mis võiksid nimetatud osapoolte suhete valgust heita ning teiselt poolt on see ajavahemik juba Ragnar Liljedahli poolt põhjalikult läbi uuritud, ei ole neil aastatel töös pikalt peatunud. Põhjalikum käsitlus algab aastaga 1634, mil Rootsis võeti vastu muu hulgas emamaa ja provintsi suhteid reguleeriv valitsemisvorm ning tehti esimesed sammud Liivimaa aadliomavalitsuse ülesehitamise suunas. Käesolevas töös on kõige pingelisem periood Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhetes ehk aastad 1680–1694 kõrvale jäetud ning ajaline ülempiir on tõmmatud 1680. aasta juurde. Alates 1681. aastast domineeris Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli suhtluses reduktsiooniküsimus ning muutus kardinaalselt senine läbirääkimistel ja kompromissidel põhinev valitsemine, mis on käesoleva uurimuse üheks keskseks teemaks.

Töös on tähelepanu keskmes erinevate aadliga seotud institutsioonide asutamine ja kujunemine, mis läbi on võimalik jõuda ka selgema aadliomavalitsuse piiritlemiseni. Kuigi Euroopas laiemalt on rõhu asetamine institutsioonidele ja laiemalt aadli poliitilisele ajaloole juba pikemat aega olnud langevas trendis,¹⁴² on Liivimaa puhul sellest ometi keeruline mööda minna – tegemist on valdkonnaga, mis erinevalt Euroopa suurriikidest ei ole kunagi põhjalikku ja süstemaatilist käsitlemist leidnud. Vaatluse all on nii selgelt aadliga seotud institutsioonid nagu maapäev ja maanõunike kolleegium, aadlilipkond, ülemkirikueestseisjad, vaeslastekohtud ning sillakohtud kui ka riiklikud institutsioonid, mille puhul võib eeldada aadli huvi neis ameteid pidada. Viimatinimetatud kategoorias on vaatluse alla võetud maakohtud ja Tartu õuekohus ning kubernanguvalitsus ja kohalike asehaldurite administratsioonid. Eesmärk on tuvastada, kui suur oli kohaliku aadli esindatus provintsi õigusemõistmises ning riiklikus haldusaparaadis. Võimaluste piires on antud ka ülevaade kohalike aadlike tegevusest kõnealustes riiklikes institutsioonides, kuid mõningatel juhtudel on piirdutud üksnes ametikandjate isikute tuvastamisega. Nii ei ole näiteks käsitluses kohaliku aadli mõjuvõimust õigussüsteemis kaasatud kohtupraktika analüüsi, mis heidaks küll kahtlemata valgust kohaliku aadli püüetele õigusvaldkonnas, kuid oleks saadaolevate allikate rohkuse tõttu täiesti sobilik eraldiseisvaks uurimuseks. Riiklike ja aadli eestkoste all tegutsevate institutsioonide juures peab märkima veel seda, et alati ei ole nende selge eristamine võimalik.¹⁴³

Dørum, Mats Hallenberg and Kimmo Katajala. New York: Routledge 2021, 183–198, siin 184.

¹⁴² Scott. *The Early Modern European Nobility*, 12.

¹⁴³ Olen eristamisel lähtunud institutsiooni rahastamisallikast ning ametimeeste määramise protseduurist. Riigi vahenditest tegutsevat institutsiooni, mille ametimehed määrab riigivõimu esindaja, saab probleemideta lugeda riiklikuks. Keerulisem on määratleda aga näiteks sellist institutsiooni, mida peab üleval riik, kuid mille koosseis on suuresti rüütelkonna

On selge, et käesoleva alapeatüki alguses välja toodud küsimustele vastuste otsimisel peab arvesse võtma laiemat konteksti – nii Rootsi siseriiklikke arenguid kui ka sündmusi Euroopa poliitilisel areenil. Mõõda ei ole mindud asjaolust, et Rootsi oli suure osa 17. sajandist sõjas ning võib eeldada, et sellel oli oma mõju suhetele Liivimaa aadliga. Laiema konteksti kaasamine aitab vastata küsimusele, mis võimaldas Liivimaa aadliomavalitsusel välja kujuneda? Kui senistes uurimustes on rõhutatud kas Liivimaa aadli südikuse ja järjepideva töö viljakandmist või kuningavõimu nõrgenemist ja Rootsi kõrgeaadli isiklikest huvidest lähtuvat Liivimaa poliitikat kui peamisi põhjuseid, siis käesolevas töös esitatakse täiendav tõlgendus. Nimelt on väitekirja üks hüpoteesidest, et Rootsi kõrgeaadel lähtus Liivimaa aadliomavalitsuse laienemise heakskiitmisel ka riiklikest ning mitte üksnes isiklikest huvidest. Väidan, et Liivimaa aadlile laiemate õiguste andmise ning riiklike ülesannete delegeerimisega loodeti vähendada kulutusi, mida Rootsi kroon pidi Liivimaa haldamisele ning kaitsmisele pidevalt tegema. Siinjuures on toetunud käsitlusele varauusaegse riigivõimu suhtelisest nõrkusest kohaliku tasandi valitsemisel, mistõttu riik oli kohalikust eliidist suuresti sõltuv. Seega on Liivimaa aadliomavalitsust käsitletud kui delegeeritud omavalitsust (*beauftragte Selbstverwaltung*).

Siit tekib küsimus, et miks oli kohalik aadel nõus endale lisakohustusi võtma? Kas 17. sajandi Liivimaa puhul saab nõustuda traditsioonilise käsitlusega aadlist kui isekast ühiskonnakihist, kellele läks korda üksnes enda heaolu. Kindlasti viitab sellele praeguseks välja kujunenud uurimisseis. Samuti on aadli osas üldiselt seda meelt ka mõned kaasaegsed riikluse ajaloo uurijad. Nii kirjutab näiteks Neithard Bulst kogumikus *Power Elites and State Building*:

./../ isegi kui sellele on väga raske vastata, peab ometi esitama küsimuse, kuidas võimueliidid enda võimu kasutasid: kas enda päritud õiguste ja huvide kaitseks või üldise hüve edendamiseks? Olgugi et nii valitsejad kui ka seisused mõlemad väitsid endid esindavat üldist hüve, siis tegelikkuses ajasid viimased üldjuhul taga lühiajalist isiklikku kasu.¹⁴⁴

Küsimusele vastuse leidmiseks võtan vaatluse alla ühelt poolt kindralkuberneride poolt maapäevadel esitatud propositioonid, mis kajastavad riigivõimu ootusi kohaliku aadli suhtes. Teiselt poolt tulevad käsitlemisele palvekirjad, mida aadel maapäevadel kindralkubernerile või Stockholmis otse keskvõimule esitas ning mis kajastasid vahetult Liivimaa aadli eesmärke. Väidan, et aadel oli vähemalt sama palju huvitatud üldise hüve edendamisest, kui seda oli riigivõim.

---

määrata. Selliseks näiteks on (vähemalt teoorias) Liivimaa maakohitud pärast 1675. aastat. Vt selle kohta lähemalt ptk 4.4. Eestimaa puhul on sarnasele problemaatikale tähelepanu juhtinud Adolf Perandi. *Die Aufgaben und Funktionen der Estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit*. Tartu: Mattiesen 1935, 32.

¹⁴⁴ Neithard Bulst. Rulers, Representative Institutions and their Members as Power Elites: Rivals or Partners? – *Power Elites and State Building*. Ed. by Wolfgang Reinhard. Oxford: Clarendon Press 1996, 41–58, siin 58.

Sellele lisaks on töös vaatluse all ka see, mil määral suutis Liivimaa aadel täita ülejäänud seatud eesmärgid. Aluseks on võetud Wolfgang Reinhardi määratlus Euroopa aadli viiest poliitilisest ambitsioonist, milleks on esiteks püüdlus saada enda kätte ametikohad keskväimu institutsioonides, teiseks saavutada kontroll kohaliku halduse üle, kolmandaks saada võimalikult laiad õigused endi valdustes soodsa lääniõiguse abil, neljandaks tõusta kõrgetele kiriklikele positsioonidele ning viiendaks saavutada selline seisuslik ühiskonnakorraldus, kus riigivõim ja aadel oleksid kohaliku tasandi valitsemisel partnerid.¹⁴⁵

Omaette teemadering on meetodid, mida mõlemad osapooled kasutasid enda tahte läbisurumiseks. Peter Blickle, André Holensteini, Mats Hallenbergi ja teiste altpoolt riigiehitamise uurijate eeskujul keskendun eelkõige läbirääkimiste protsessile ning toon välja need argumendid, mida mõlemad enda nõudmiste õigustamiseks esitasid. Väidan, et riigivõimul ja kohalikul aadlil oli Liivimaal tegelikult märksa rohkem ühiseid huve, kui senimaani arvatud. See soodustas ka kahe osapoolte koostööd. Samas ei saa mööda minna sundusest, mida riigivõim tugevama osapoolena aeg-ajalt rakendas. Üritan töös jõuda selgusele, kui sagedasti ja mis olukordades riik sundust kasutas ning kuidas reageeris sellele Liivimaa aadel. Samuti esitan küsimuse, et kumb meetod oli riigivõimu teostamisel tõhusam – läbirääkimiste teel ühisosa otsimine ja kompromissidele jõudmine või tugevama positsioonilt enda tahtmise maksmapanemine?

Allikad ja meetod

Ajaloouurimusele kohaselt on peamine töös rakendatav meetod allikakriitika. Annan järgnevalt ülevaate peamistest töös kasutatud allikatest – mis kontekstis nad on loodud, missugust infot nad sisaldavad ja mida välja jätavad ning kuidas on nende abil võimalik leida vastuseid esitatud uurimisküsimustele.

Liivimaa aadliga seotud institutsioonidest on kõige terviklikumalt dokumenteeritud Liivimaa maapäev, millest on alates 1643. aastast säilinud retsessid ehk kokkuvõtavad kirjeldused maapäevadel toimunud. Käesoleva monograafia tarbeks on läbi töötatud kõigi aastatel 1643–1680 peetud 40 maapäeva ning 13 aadlikonvendi retsessid, mis moodustavad käesoleva töö selgroo. Kuna maapäev oli aadliomavalitsuse kõrgeim otsustusorgan, mille heakskiiduta ei saanud langetada ühtki olulist otsust, leidsid maapäevadel arutlemist ning retsessides kajastamist kõik olulisemad küsimused riigivõimu ja aadli suhtluses. Sellele lisaks leiab sealt olulist materjali rüütelkonna sisemiste arengute kohta. Retsessid koostas rüütelkonna sekretär ning tegemist on enamasti võrdlemisi lakooniliste ülestähendustega, kust üldjuhul puuduvad kirjutaja seisukohavõtted või hinnangud. Retsesside koostamise eesmärk oli eelkõige talletada võimalikult täielikult ja täpselt kõik maapäeval langetatud otsused, millele sai hiljem vajadusel viidata. Sellele lisaks on seal kirjas nii riigivõimu kui ka aadli esindajate olulisemate sõnavõttude ja mõtteavalduste kokkuvõtted. Enamasti, kuid mitte

---

¹⁴⁵ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 211.

alati on retsessidele täies mahus lisatud maapäeval koostatud kirjad ja muud dokumendid. Retssid on koostatud kronoloogiliselt vastavalt maapäeva kulgemisele, mõnikord ka kuupäeva täpsusega. Retsside originaalid on kolmes köites ning asuvad Läti Riiklikus Ajalooarhiivis, kuid on ka elektroonilisel kujul kättesaadavad.¹⁴⁶

Liivimaa maapäeva retssid on küll allikas, kust leiab kõige enam infot kohaliku aadli ja Rootsi riigivõimu suhete kohta, kuid ainuüksi nende põhjal ei ole võimalik esitatud uurimisküsimustele vastata.¹⁴⁷ Alustuseks peab välja tooma, et retssid ei olnud protokollid. See tähendab, et nii mõnigi väiksem sündmus või seisukohavõtt ei pruukinud retssis kajastamist leida. Samuti on tihtipeale kirja pandud vaid lõplik otsus, kuid puuduvad tulemuseni viinud arutluskäigud. Eriti puudutab see väiksemas ringis (näiteks maanõunikud omakeskis) peetud nõupidamisi. Seetõttu jäävad sageli maapäeva otsuste tegelikud motiivid üksnes lugeja aimata. Kuna tegemist on rüütelkonna ametimehe koostatud dokumendiga, siis arusaadavalt on riigivõimu esindajate seisukohad seal alaesindatud. Samas ei ole senine töö maapäeva retsessidega andnud alust kahtluseks, et riigivõimu esindajate sõnavõtte ja nende mõtet oleks mingil moel moonutatud kujul edasi antud. Ka aadli suhtes karmid ja kriitilised avaldused on retssides esindatud. Riigivõimu seisukohtade põhjalikum käsitus vajab aga tööd täiendavate allikatega.

Olgugi et kindralkuberneride propositsioonid ja rüütelkonna palvekirjad on suuremas osas leitavad maapäeva retsesside juurest, tuleks neid käsitleda eraldi seisvate allikaliikidena. Propositsioon oli dokument, mis sisaldas riigivõimu punktidenähtude formuleeritud nõudmisi kohalikule aadlile. Need võisid pärineda otse valitsejalt ning sellisel juhul oli kindralkuberner või tema asendaja üksnes vahendaja, kuid kõrgeimal Liivimaal paikneval riigivõimu esindajal oli õigus ka enda parema äranägemise järgi kas Stockholmist tulnud punkte täiendada või täiesti uusi esitada. Propositsiooni üleandmine rüütelkonna esindajale märkis maapäeva sisulise osa algust ning maapäev ei saanud lõppeda enne, kui propositsioonile oli koostatud vastus. Enamike maapäevade puhul kuluski suurem osa ajast punktides esitatud nõudmiste arutamisele. Käesoleva töö seisukohast on tegemist olulise allikaliigiga, mis aitab heita valgust riigivõimu ootustele suhtest Liivimaa aadliga. Samas on propositsioonid eranditult seotud mingit laadi praktiliste probleemidega, millele lahendust otsiti. Seega ei kajastu seal riigivõimu ideelist ja abstraktsemat laadi ootused, näiteks missugust meelsust Rootsi riigivõimu või Liivimaa positsiooni kohta Rootsi riigis Liivimaa aadlilt eeldati.

---

¹⁴⁶ Liivimaa maapäevade retsesside originaalid asuvad Läti Riiklikus Ajalooarhiivis: LVVA. 214.2.294–296. Säilikud on digitaalsel kujul kättesaadavad Rahvusarhiivi Saaga portaalis: <https://www.ra.ee/dgs/explorer.php?tid=251&tbn=1&lst=1&hash=45f0ba425144db4ba552d8c09da95461>. Töös on viidatud füüsiliste säilikute leheküljenumbritele ja mitte digitaalse koopia kaadriumbritele.

¹⁴⁷ Allikates sisalduva teabe nähtavuse ja nähtamatuse ning selle käsitlemise olulisusest on kirjutanud nt Maria Ågren. Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning. – *Historisk tidskrift* 2005 (2), 249–262.

Euroopa varauusaegses poliitilises kultuuris oli tavapärane, et kui riigivõim esitas seisustele nõudmisi, võisid viimased omakorda paluda riigivõimult lahendusi neid vaevanud muredele. Sellise praktika juured ulatusid juba keskaega.¹⁴⁸ Erandiks ei olnud siinkohal ka Liivimaa, kus aastatel 1643–1680 toimunud 41 maapäeval ja 12 aadlikonvendil esitati riigivõimu esindajatele teadaolevalt ühtekokku 24 palvekirja. Sellele lisandus 12 punktideni formuleeritud pöördumist otse Rootsi valitsejate poole aastatest 1621–1680, millest suurem osa on leitavad Rootsi Riigiarhiivist.¹⁴⁹ Seda sorti rüütelkonna pöördumised kandsid mitmesuguseid nimetusi: *petitsioon* (*petita*), *soovidekiri* (*desideria*) või *kaebus*, mille puhul võidi kasutada nii ladinakeelset *gravamina*’t kui ka saksakeelset *Beschwerde*’t. Teoorias vastas igale nimetusele kindlat laadi pöördumine. Nii eristas näiteks Rootsi-Pommeris tegutsenud jurist Georg Adolf Caroc selgelt soovidekirju ehk *desideria*’id ning kaebuseid ehk *gravamina*’sid. Esimeste abil said seisused esitada riigivõimule palveid ja ettepanekuid kas uute korralduste väljandmiseks või siis olemasolevate ülekinnitamiseks. Kaebuste funktsioon pidi olema juhtida riigivõimu tähelepanu puudustele juba kehtestatud korra rakendamises.¹⁵⁰ Liivimaa praktikas sellist eristamist kuni 1650. aastate keskpaigani ei eksisteerinud. Nimelt kandsid kuni 1655. aastani kõik rüütelkonna punktideni formuleeritud pöördumised kindralkuberneride ja Rootsi valitsejate poole nimetust *petitsioon* (harvemini lihtsalt *petita* ning sagedamini *humillima petita*), sisaldades nii ettepanekuid muudatusteks kui ka kaebuseid. 1656. aastal on esimest korda kasutatud *desideria* nimetust ning mõned aastad hiljem hakati kasutama erinevaid nimetusi kaebuste kohta. Suure tõenäosusega on kirjeldatud muutus põhjendatav rüütelkonna sekretäri vahetumisega.¹⁵¹ Käibeled tulnud uued nimetused võisid küll olla pöördumistele tooniandvateks, kuid enamasti olid seal jätkuvalt muudatusettepanekud ja kaebused läbisegi. Näiteks sisaldasid 1676. aasta kevadel Riias toimunud maapäeval üle antud kreiside kaebused (*Creysbeschwere*) muu hulgas ettepanekuid kehtestada Koiva jõe ületuskohtadele fikseeritud hinnad, korraldada maapäevi vana kombe kohaselt Liivimaa keskel ning muuta Pärnust Riiga kulgeva tee marsruuti.¹⁵² Lihtsuse huvides on

---

¹⁴⁸ Vt alamate kaebe- ja palveõiguse kohta Saksa aladel Rosi Fuhrmann, Beat Kümin ja Andreas Würzler. *Supplizierende Gemeinden: Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung. – Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Ed. by Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998, 267–324.

¹⁴⁹ SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁵⁰ Georg Adolf Caroc. *Begründete Deduction Von Land-Ständen, Derselben Befugnisse, Pflichten und Nutzen, absonderlich in denen Landen des Reichs Teutscher Nation*, 1718, 39.

¹⁵¹ 1657. aasta maapäeva retsessi on märgitud, et samal aastal oli surnud senimaani ametit täitnud David Wieck. Tema asemele valiti Caspar Ceumern, kes oli selleks ajaks juba mõnda aega tegutsenud rüütelkonna sekretäri kohusetäitjana: Liivimaa maapäeva retsess, mai 1657. – LVVA.214.2.294, 192. Ceumern oli pärit Tüüringist, õppinud Rostocki ülikoolis õigusteadust ning asus seejärel Liivimaale, kus leidis alates 1652. aastast rakendust erinevates kohtuinstantsides: *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland. Bd. 1*. Hrsg. vom Verband des livländischen Stammadels. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke 1943.

¹⁵² Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1676. – LVVA.214.2.295, 212–215.

järgnevalt töös kõikide rüütelkonna punktadena esitatud soovide ja kaebuste kohta kasutatud kokkuvõtlikult nimetust *palvekiriri*.

Sarnaselt propositsioonidega ei anna ka palvekirjad täit pilti sellest, mida ning mis ulatuses tegelikult sooviti. Liivimaa rüütelkonna koostatud palvekirjade puhul on see peamiselt põhjustatud asjaolust, et suhtes riigivõimuga oldi selgelt nõrgem osapool. Seega pidi iga palvet hoolikalt kaaluma ning ettevaatlikult sõnastama. Palvekirju lugedes tuleb silmas pidada, et neis esitatud soovide põhjendamisel püüti veenda teist osapoolt enda õilsates kavatsustes edendada üksnes üldist hüve ning mitte enda omakasupüüdlikke erahuve. Samuti ei anna ei propositsioonid ega palvekirjad informatsiooni selle kohta, mida pakuti või oodati vastuteenena teise osapoole soovidele vastutulemise eest. Eriti palvekirjades pidi selle osas ettevaatlik olema – Šveitsi ajaloolane Nadir Weber on välja toonud, et alamate poolt eksplitsiitselt mingisuguse konkreetse vahetuskaua väljapakumine (näiteks vastutasuks kõrgemate maksude eest mingit sorti privileegi kinnitamine) valitsejale tõi loodetud tulu asemel pigem kaasa sanktsioonid.¹⁵³ Propositsioonides pakuti kohati vastutasuks valitseja heatahtlikust ja armu, millel kahtlemata oli oma väärtus, kuid täpsemalt sõnastamata ei anna see ajaloolasele kuigi palju uut teadmist. Seega peab riigivõimu ja aadli suhetes olulist rolli mänginud kauplemise nüansid välja lugema propositsioone ja palvekirju ümbritsevast kontekstist – eelkõige maapäeva retsessidest, kuid väärtuslikke detaile võivad pakkuda ka teised allikad, mida töös on kasutatud.

Kui Liivimaa 17. sajandi maapäevast on seega säilinud suurel hulgal allikmaterjale, siis sama ei saa öelda ülejäänud aadliga seotud institutsioonide kohta. Rahvusarhiivis on küll talle näiteks Liivimaa maanõukogu fond (nr 909), kuid 17. sajandist on seal vaid üksikud säilikud, mis puudutavad enamasti maapäevavasid. Teiste asutustega on seisud veelgi kehvemad. Näiteks 17. sajandi silla-kohtute ja ülemkirikueestseisjate materjale teadaolevalt kokku ei ole kogutud. Nende asutustega seotud materjale küll on, kuid need asuvad juhuslikes säilikutetes. Mingil määral pakuvad teavet maapäeva retsessid. Samuti ei ole teadaolevalt säilinud Liivimaa aadlike vahelist isiklikku kirjavahetust, mis võiks töös käsitletavatele teemadele hoopis teistsuguse vaatenurga avada. Lätis asub küll osaliselt Liivimaa rüütelkonna arhiiv (fond nr 214), kuid peale maapäeva retsesside on selles 17. sajandi osas vähe kasulikku. Suurem osa Liivimaa rüütelkonna arhiivist asub Saksamaal Marburgis, kuid 17. sajandist pärinevat materjali seal praktiliselt ei ole.

Seevastu on võrdlemisi palju säilinud nii kollektiivselt rüütelkonna kui ka üksikute aadlike väljapoole suhtlust. Liivimaa kindralkubermangu tasandil leiab sellist materjali nii Eestist kui ka Lätist, kus on olemas Liivimaa rootsiaegse kindralkubernereri fondid.¹⁵⁴ Kubermanguvalitsusse sissetulnud kirjade hulgast

---

¹⁵³ Nadir Weber. *Praktiken des Verhandeln – Praktiken des Aushandeln: Zur Differenz und Komplementarität zweier politischer Interaktionsmodi am Beispiel der preußischen Monarchie im 18. Jahrhundert. – Praktiken der Frühen Neuzeit: Akteure, Handlungen, Artefakte*. Ed. by Arndt Brendecke. Köln: Böhlau 2015, 560–570, siin 565.

¹⁵⁴ Eesti Rahvusarhiivis fond nr 278 ning Läti Riiklikus Ajalooarhiivis fond nr 7349.

leiab nii üksikisikute kui ka institutsioonide pöördumisi. Siinkohal on eelkõige probleemiks allikmaterjali organiseerimatus – tihti on selgusetu, mille põhjal on mingi hulk kirju ühte säilikusse koondatud. Nii võib säilik kanda pealkirja „Kirjad erinevatest kohtadest Liivimaa kindralkubernerile 1637–1665“.¹⁵⁵ Valdava osa pöördumisi kubermanguvalitsusse puudutavad erinevaid tüliküsimusi ja isiklikku sorti kaebuseid, mida ei ole suure mahu tõttu käesoleva töö tarbeks läbi töötatud. Organiseerituse mõttes on veidi parem olukord kubermanguvalitsusest väljaläinud kirjade osas. Nimelt koostati igast kindralkubeneri nimel välja läinud kirjast koopia, mida tulevaste asjaajamiste tarbeks alles hoiti. Need köideti enamasti aastate või poolaastate kaupa kronoloogises järjekorras kokku ning on seega kergesti kasutatavad. Siinkohal on jällegi probleemiks see, et enamik sellistest registritest on aja jooksul kaotsi läinud või hävinenud.¹⁵⁶

Olulisemates küsimustes pöördus nii Liivimaa rüütelkond kui ka üksikud aadlikud otse Stockholm. Rootsi Riigiarhiivis on sellised pöördumised kogutud kokku ühte säilikusse.¹⁵⁷ Lisaks ametlikele kanalitele olid Liivimaa aadlikud varmad ära kasutama isiklike sidemeid ja tutvuseid. Nii kirjutati mõjuvõimsatele Rootsi riigimeestele kas kollektiivselt rüütelkonna nimel või ka eraisikutele. Käesoleva töö raames on läbi töötatud Axel Oxenstierna ja Magnus Gabriel De la Gardie arhiivid, mis sisaldavad hulgaliselt nii kollektiivseid kui ka eraviisilisi pöördumisi Liivimaa aadlikelt.¹⁵⁸ Olgugi et Liivimaa aadlike suhtlusevõrgustikud olid laiemad ning täiendavat materjali võiks pakkuda ka paljude teiste Rootsi kõrgeaadlike säilinud kirjavahetus, on nimetatud kaks isikut välja valitud kui kaks kõige mõjuvõimsamat riigimeest, kes Rootsis aastatel 1634–1680 tegutsesid.¹⁵⁹ Kõnealuste kirjade juures mängib olulist rolli see, kas need olid koostatud kollektiivselt rüütelkonna või mõne üksiku Liivimaa aadliku poolt. Esimesed on üldjoontes sarnased eelpool käsitletud palvekirjadega,

---

¹⁵⁵ *Schreiben von verschiedenen Orten an den Livl. Gen.-Gouverneur 1637–1665*: Rahvusarhiiv (RA).EAA.278 (Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner).1.24.

¹⁵⁶ Suurem osa kubermanguvalitsuse väljaläinud kirjade koopiatest asub Lätis. Paraku on enamik viidatud säilikutest üksnes väljaläinud kirjade mustandid ehk kontseptid, kus ei sisaldu kõik väljaläinud kirjad ning mis on enamasti raskesti loetavad: LVVA.7349.1.29–98. Mingil määral on sellist materjali hoiul ka Rootsi Riigiarhiivis, näiteks Riia kubeneri Anders Eriksson Hästehufvudi kantseleist aastatel 1633 ja 1634 väljaläinud rootsi- ja saksa keelsed kirjad: SRA. Livonica II. Vol. 348–349.

¹⁵⁷ SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁵⁸ SRA. Oxenstiernska samlingen (OS). Vol. E659, E780; SRA. De la Gardieska samlingen (DS). Vol. E1499, E1628.

¹⁵⁹ Axel Oxenstierna oli Gustav II Adolphi peamine usaldusisik, kes juhtis riiginõukogu tööd ning seeläbi kogu riigi igapäevast toimimist aegadel, mil kuningas välismaal viibis. Pärast Gustav II Adolphi surma 1632. aastal võttis Oxenstierna endale juhtrolli kuninganna Kristiina eestkostevalitsuses. Kui Kristiina 1644. aastal täisealiseks kuulutati, siis Oxenstierna mõjuvõim mõnevõrra vähenes ning algas kuninganna uue soosiku Magnus Gabriel De la Gardie edukas poliitiline karjäär. Pärast Karl X Gustavi surma 1660. aastal moodustati riigis uuesti eestkostevalitsus, mida De la Gardie juhtis kuni 1672. aastani. Axel Oxenstierna kohta vt nt Findeisen, *Axel Oxenstierna*. Magnus Gabriel De la Gardie kohta on ilmunud näiteks artiklikogumik *Magnus Gabriel De la Gardie*. Utg. av Ulf Johnsson och Gösta Vögel-Rödin. Skövde: Strokirk 1980.

kasutatud on samasugust aupaklikku ning formaalset keekekasutust, kuid rüütelkonna soovid ja seisukohad ei ole neis vormistatud punktidenä. Selliseid kollektiivseid pöördumisi tuleb võtta kui ametlikele palvekirjadele täiendavat meedet, mille eesmärk oli lõppkokkuvõttes sama – mõjutada riigivõimu mingi soovitud otsuse suunas.¹⁶⁰ Seega on rüütelkonna pöördumised mõjuvõimsate Rootsi kõrgaadlike poole täiendavaks allikaks, mille abil määratleda Liivimaa aadli ambitsioone ning mis ühtlasi annavad lisavaatenurga sellele, kuidas nende täitmist saavutada püüti.

Töös on kasutatud ka Liivimaa aadlike poolt eraviisiliselt saadetud kirju Axel Oxenstiernale ja Magnus Gabriel De la Gardiele ning samuti Liivimaa kindralkuberneridele. Sarnaselt palvekirjade ja kollektiivsete pöördumistega on ka selliste kirjade toon aupaklik, kuna jätkuvalt on tegemist ebavõrdsete osapoolte suhtlusega. Samas on kirjades käsitletavate teemade ulatus märksa laiem. Ühes kirjas võib olla juttu nii Liivimaal toimuvatest olulistest sündmustest kui ka kirjasaatja tervisest ning hiljuti aset leidnud pulmadest ja matustest.¹⁶¹ Eri-nevalt ametlikest pöördumistest võimaldas selline eraviisiline suhtlus kirja autoril ennast vabamalt väljendada ning edasi anda ka palju subjektiivsemaid hinnanguid ning spekulatsioone, mis näiteks rüütelkonna palvekirjas võimalik ei olnud. Samas ei saa loomulikult ka sellistes kirjades sisalduvat informatsiooni puhta tõe pähe võtta – on selge, et kirjutamise eesmärk ei olnud niivõrd sõprusuhte edendamine kui püüd mõjutada adressaati mingis suunas tegutsema. Seega pakuvad kõnealused eraviisiliselt saadetud kirjad täiendavat teavet selle kohta, kuidas Liivimaa aadel üritas enda eesmarke saavutada.

Lisaks allikatele, mis pärinevad Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu esindajate vahelisest suhtlusest, on kasutatud ka Rootsi riigiasutuste sisekommunikatsiooni, mille abil soovitakse saada põhjalikum ülevaade Liivimaa aadliga seonduvate seisukohtade kujunemisest ja olemusest. Siinse teemapüstituse seisukohast kõige olulisemana peab välja tooma suhtluse Liivimaa kubermanguvalituse ja kuningliku majesteedi vahel. Kindralkuberneride kirjad Stockholmi ning ettekanded olukorrast Liivimaal on võrdlemisi hästi säilinud allikas. Ainukesed lüngad Liivimaalt saadetud ettekannete osas esinevad osade (kuid mitte kõigil) aastate puhul, mil Liivimaale polnud kas üldse kindralkubeneri määratud või ametisse nimetatud isik ei viibinud Liivimaal. Sellisel juhul täitis kindral-

---

¹⁶⁰ Näiteks kui 1648. aastal reisis Liivimaa rüütelkonna delegatsioon Stockholmi peamise eesmärgiga saada kinnitus enda ajaloolistele privileegidele, siis lisaks kuningannale esitatud ametlikule palvekirjale kirjutati ka riigikantsler Axel Oxenstiernale, kellelt paluti toetust rüütelkonna eesmärkide saavutamisele: Liivimaa rüütelkond Axel Oxenstiernale 03.06.1648. – SRA. OS. Vol. E780.

¹⁶¹ Nii annab näiteks Gustav von Mengden enda 1660. aasta 13. märtsil Magnus Gabriel De la Gardiele saadetud kirjas esmalt ülevaate mõnest olulisemast parasjagu pooleli olevast kohtu-protsessist, läbirääkimiste käigust venelastega ning Liivimaa majanduslikust olukorrast. Kirja lõpus annab von Mengden teada, et tema tervis on viimasel ajal kehvemaks läinud, kuid isa oma on paranenud, samuti et hiljuti suri tema kasuema Johanna Jakobina Khevenhüller ning et vana maanõuniku Hans Wrangeli tütar kavatseb pärast hiljutist abikaasa surma uuesti abielluda. – SRA. DS. Vol. E1499.

kuberneri kohuseid Riia kuberner. Käesoleva töö tarbeks on läbi töötatud kõik Liivimaa kindralkuberneride kirjad kuninglikule majesteedile aastatest 1634–1680.¹⁶² Nimetatud allikaliik pakub ühest küljest sissevaadet Liivimaal resideeriva kõrgeima riigivõimu esindaja hinnangutele kohaliku aadli suhtes, mida ta ei oleks otsesuhtluses kohaliku aadli esindajatega väljendanud. Teisest küljest annavad kindralkuberneride ettekanded aimdust selle kohta, kui oluliseks peeti aadliga seonduvaid küsimusi teiste provintsi valitsemisega seotud teemade kõrval.

Suurem osa Rootsi kuninga nimel koostatud kirjadest kopeeriti ning koondati kronoloogilises järjekorras mahukatesse köidetesse, mida tuntakse riigiregistratuuri¹⁶³ nime all. Ühest küljest on tegemist väga rikkaliku allikmaterjali kogumikuga, teisest küljest nõuab sellega töötamine äärmiselt palju aega. Kuninglikust kantseleist saadeti iga kuu välja sadu kirju nii Rootsi enda aladele, provintsidesse kui ka välismaale ning seega ei ole mõeldav läbi töötada kõiki riigiregistratuuris sisalduvaid köiteid aastatest 1634–1680 (mida on kokku 278 köidet). Küll on riigiregistratuurist abi olnud sellistel juhtudel, kus mingis allikas on viidatud kuupäevalise täpsusega mõnele Rootsi kuninga nimel koostatud kirjale. Samas avaldub siin kohati ka riigiregistratuuri puudus – mitte kõik kuninga nimel koostatud kirjad ei sisaldu riigiregistratuuris. Kuigi mingeid kriteeriumeid või põhjendusi, miks üks kiri on lisatud riigiregistratuuri, teine aga mitte, ei ole õnnestunud selgeks teha,¹⁶⁴ aitavad riigiregistratuurist leitud kuninglikud kirjad ja korraldused paremini mõista Rootsi keskvalitsuse positsiooni ning ootuseid Liivimaa aadlile.

Lisaks riigiregistratuurile pakuvad põnevat sissevaadet kõige kõrgema tasandi otsuste langetamise protsessi Rootsi riiginõukogu protokollid. Oma olemuselt on riiginõukogu protokollid põhjalikumad kui näiteks Liivimaa maapäevade retsessid, kuna sõnavõtude kokkuvõtted on enamasti isikustatud. Aastatel 1878–1929 publitseeriti Rootsi Riigiarhiivi juhtimisel riiginõukogu protokollid aastatest 1621–1657 kokku 17 köites. Aastal 1959 ilmus veel 18. köide 1658. aasta protokollidega, kuid seal publitseerimine katkes.¹⁶⁵ Samas on köide riiginõukogu protokollide originaalid digiteeritud ning (ka 1658. aastast hilisemad) sarnaselt riigiregistratuuriga Rootsi Riigiarhiivi kodulehe vahendusel kättesaadavad.¹⁶⁶ Töös on kasutatud eelkõige 1640. ja 1660. aastatest pärinevaid riiginõukogu protokolle, kuna just neil kümnenditel oli Liivimaa positsiooni määratlemine Rootsi riigi koosseisus kõige aktuaalsem. Näiteks pakuvad 1643. aasta suvest pärinevad riiginõukogu protokollid kokkuvõtteid põhjalikest

---

¹⁶² SRA. Livonica II. Vol. 67–85.

¹⁶³ Riigiregistratuur on digiteeritud ning on kõigile Rootsi Riigiarhiivi kodulehe vahendusel kättesaadav: <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/4IINeBUQrH6d0002H087k3>.

¹⁶⁴ Riigiregistratuuri puudulikkusele on tähelepanu juhtinud ka Enn Küng. *Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022, 33.

¹⁶⁵ *Svenska riksrådets protokoll* vol. 1–18. Utg. af Riksarkivet. Stockholm: Riksarkivet 1878–1959.

¹⁶⁶ <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/42INeBUQrH6d0002H087k3>.

aruteludest Liivimaa tuleviku osas. Kuna suurem osa aruteludest toimus kinniste uste taga ilma Liivimaa aadli saadikute juuresviibimiseta, annavad riiginõukogude protokollid paremat aimdust riigivõimu tegelikest eesmärkidest, kui seda pakuvad näiteks aadlile adresseeritud kirjad või propositsioonid.

Lõpetuseks tuleks eraldi välja tuua veel üks käesolevas töös kasutatud allikaliik. Selleks et selgitada välja Liivimaa aadlike kaasamist kohaliku tasandi riigiteenistusse, on kasutatud Rahvusarhiivis asuvaid kubermanguvalitsuse arveraamatuid. Peamiselt on toetunud nn pearaamatutele (*Hauptbuch*), kus on antud üldine ülevaade Liivimaa aastastest väljaminekutest ja sissetulekutest.¹⁶⁷ Neis on üldjuhul välja toodud kõik riiklikud ametikohad koos teenistujate nimede ja ettenähtud palgaga. Arusaadavalt ei ütle arveraamatud aga midagi selle kohta, kui hästi või halvasti keegi talle usaldatud ametit pidas.

---

¹⁶⁷ RA.EAA.278.1.XXII-1-47.

1. LIIVIMAA AADEL POOLA-LEEDU JA ROOTSI VÕIMU ALL 1561–1617

16. sajandi keskpaigaks oli Liivimaa piiskopkondades ning Harju- ja Virumaal välja kujunenud võrdlemisi sarnase ühsikondliku positisiooniga aadliseisus, millesse kuulumise või mittekuulumise kindlakstegemisel oli muutunud oluliselt isiku põlvnemine.¹ Suur osa aadlist valitses enda maad küll nimeliselt läänina, kuid tegelikkuses pigem alloodina – maahärra võimalused väljakujunenud omandisuhetesse sekkumiseks olid keskaja lõpuks muutunud praktiliselt olematuks.² 16. sajandi esimesel poolel lisandus aadli juba niigi laialdastele õigustele, mida nad enda maavalduse piires nautisid, ka patronaadiõigus.³ Keskaja jooksul oli välja kujunenud kohalik õigussüsteem, milles väljaspool linnu oli juhtroll aadli.⁴ Alates 15. sajandist olid Liivimaa maahärrad sunnitud enda poliitilist mõjuvõimu kohalike seisustega maapäevadel jagama. Liivimaa aadli esindajad moodustasid ühe neljast kuuriast ning said seega võimaluse kaasa rääkida kogu Liivimaa käekäiku mõjutavate küsimuste arutamisel.⁵

---

¹ Juba alates 14. sajandist on allikates üha harvemaks jäänud vasalli nimetus. Selle asemel on tulnud käibe le terminid *rüütliid* ja *kannupoisid*, mis viitavad juba aadliseisuse kujunemisele: Enn Tarvel. Sotsiaalsete hierarhiate stabiilsus Balti regiooni majanduslikus arengus feodalismiperioodil. – *Ajalookimbatused*. Toim Marten Seppel ja Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa 2013, 272–287, siin 275. Nimetus *adel* (sks *Adel*, ld *nobilis*) tuleb Liivimaal tavakasutusse 15. sajandil: *Das Baltikum: Geschichte einer europäischen Region. Bd. 1. Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*. Hrsg. von Karsten Brüggeman et al. Stuttgart: Hiersemann 2018, 278. Põlvnemise olulisust on esile tõstnud Madis Maasing, kelle sõnul võisid näiteks 16. sajandi alguses Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitli liikmeiks saada vaid kohalikku päritolu aadlikud. Toomkapiitlisse pürgija pidi tõestama, et nii tema ema- kui ka isapoolsed vanemad ja vanavanemad olid sünnijärgsed aadlikud: Madis Maasing. Kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai 1524. aasta järel aadlikapiitel? – *Läänemaa muuseumi toimetised* 2018 (21), 33–62, siin 41.

² 15. sajandi keskpaigaks kuulus kõigis maahärrustes peale ordu põhialade aadli privileegide hulka õigus pärandada lääni edasi nii mees- kui ka naisliinis kuni viienda sugulusastmeni: *Das Baltikum. Bd. 1*, 393. Ainuke säilinud mehhanism, mille abil piiskopid veel läänistatud maid tagasi võisid saada, oli lääni ostueesõigus. Kui seda aga 16. sajandi esimestel kümnenditel kasutada püüti, tekitas see nii Riia peapiiskopkonnas, kui ka Saare-Lääne ja Tartu piiskopkondades konflikti aadli ja maahärrade vahel, mis päädis piiskoppide ostueesõiguse tühistamisega: Maasing, Saare-Lääne toomkapiitlist, 40.

³ Mathias Schmoeckel. Die Reformation in Livland und die Patronatsrechte. – *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land: neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 16.-20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland*. Hrsg. von Marju Luts-Sootak und Frank L. Schäfer. Berlin: Peter Lang 2020, 371–399; Joachim Kuhles. *Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. Hamburg: Kovač 2007, 195–200.

⁴ Põhjaliku ülevaate õiguslikest arengutest keskaegsel Liivimaal pakub Friedrich Georg von Bunge. *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: F. J. Koppelson 1849, 81–179.

⁵ Liivimaa maapäeva tekkeloo kohta vt Priit Raudkivi. *Vana-Liivimaa maapäev: ühe kesk-aegse struktuuri kujunemislugu*. Tallinn: Argo 2007. 16. sajandi alguse maapäeva ning muu

Mõnevõrra erinev oli olukord ordu põhialadel, kuid viimased uurimused ordu 16. sajandi ajaloost on näidanud, et ka seal oli keskaja lõpuks omamoodi aadliseisus välja kujunenud.⁶

Eelpool öeldu valguses võib küsida, kas 16. sajandi kontekstis oleks põhjust kõneleda territooriumideülesest ja ühtsest Liivimaa aadlist? Ühest küljest on selge, et vähemalt vanemaid aadlisuguvõsasisid ühendas sarnane geograafiline ja sotsiaalne päritolu ning üldjoontes jagati samu arusaamu õigusest ja ühiskondlikest suhetest. Baltisaksa historiograafias laialt levinud arusaama on kokku võtnud Alexander von Tobien, kelle sõnul ei olnud *ükski teine seisus niivõrd läbiimbunud ühisustundest, kui seda oli vasalliseisus*.⁷ Teisest küljest peab välja tooma, et tegelik olukord oli tihti märksa komplitseeritum. Nii tuli näiteks ette juhuseid, kus ühe territooriumi aadlikud võisid maapäevadel töötada vastu enda seisusekaaslastele teistest maahärrustest.⁸ 1530. aastatel aset leidnud Saare-Lääne vaenuse käigus tekkisid tõsised vastuolud koguni ühe maahärruse aadl-konna siseselt, kui moodustusid Saaremaa ja Läänemaa aadlike omavahel vaenulikud leerid.⁹ Piirkondlikud erihuvivid ning mõningatel juhtudel ka tugev seotus maahärraga võisid üles kaaluda seisusesisese solidaarsuse. Hästi ilmes see pärast 1558. aastat, kui iga piirkonna aadel asus ise vaatama, kuidas ja mis välismaise valitsejaga kõige soodsamad tehingud sõlmida.

1.1 Liivimaa aadel Poola-Leedu valitsemise all 1561–1599

1558. aastal alanud sõjad määrasid pikaks ajaks siinse maa edasise käekäigu. Käesoleva uurimuse seisukohast on kahtlemata olulisimad sündmused viimase ordumeistri Gotthard Kettleri, orduaadli, Riia peapiiskop Wilhelmi ning Võnnu (*Wenden*) ja Valmiera (*Wolmar*) linnade kokkulepped Sigismund II Augustiga 1561. aasta novembris ning kõikide eelpoolnimetatute ja Riia peapiiskopkonna

---

hulgas ka seisuste rolli selles on uurinud Pärtel Piirimäe. Liivimaa maapäev Wolter von Plettenbergi ajal. – *Ajalooline Ajakiri* 2008 (123/124), 45–88.

⁶ Teemaga põhjalikult tegelenud Juhan Kreem on nimetanud 16. sajandi ordu taimulikuks aadlikorporatsiooniks, vt nt Juhan Kreem. *Der Deutsche Orden im 16. Jahrhundert. Die Spätzeit einer geistlichen Adelskorporation in Livland. – Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Klaus Neitmann. Köln: Böhlau 2014, 287–296. Põhjaliku ülevaate ordu tegevuse viimasest poolsajandist pakub *Ordu sügis: Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022.

⁷ Alexander von Tobien. *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1*. Riga: Löffler 1925, 6.

⁸ Üheks selliseks näiteks on 1526. aasta märtsis toimunud maapäev, kus Tartu piiskopkonna aadlikud ei olnud nõus võtma Tartu piiskopi Johann Blankenfeldi suhtes negatiivset seisukohta, nagu seda olid teinud Saare-Lääne ja Harju-Viru rüütelkonnad: Piirimäe, Liivimaa maapäev, 66.

⁹ Madis Maasing. Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel. – *Läänemaa muuseumi toimetised* 2012 (15), 22–42, siin 25–27.

aadli formaalne alistumine kuningale 1562. aasta märtsis.¹⁰ 1561. aasta läbirääkimistest pärinevad kaks olulist dokumenti, mõlemad dateeritud 28. novembri kuupäevaga – *Pacta subjectionis* ja Sigismund Augusti privileeg. Neist esimene oli Sigismund Augusti ja viimase ordumeistri Gotthard Kettleri vahel sõlmitud leping, millega pandi paika ordu alistumise tingimused ning Liivimaa edasine valitsemiskorraldus. Alistumine toimus kuningale isiklikult, Väina jõest lõunasse jäävatel ordu aladel moodustati Kuramaa hertsogkond ning Kettlerist sai selle esimene hertsog, Liivimaal pidi kehtima jääma Augsburgi usutunnistus ning kohalik õigus- ja halduskord.¹¹

Läbirääkimiste protsessis jääb silma üks huvitav nüanss. Nimelt oli 1561. aastal Vilniuses orduaadlikest delegatsioon, kes oli vähemalt enda sõnul volitatud pidama läbirääkimisi kõigi oma Liivimaa seisusekaaslaste nimel.¹² Selle tõestamiseks oli saadikutel kaasas volikiri, millele oli alla kirjutanud 12 Liivimaa aadlikku.¹³ Siiski näib, et Riia peapiiskopkonna aadel ei võtnud 1561. aasta läbirääkimistest ei vahetult ega volitatud isikute kaudu osa. Nende alistumise tingimused fikseeriti 1562. aasta märtsis, mil Mikołaj Radziwiłł kinnitas Riia peapiiskopkonna aadli privileegid. Kõnealune dokument, nn *Cautio Radziviliana* on küll sisu poolest Sigismund Augusti privileegiga väga sarnane, kuid siiski mitte täielikult kattuv.¹⁴

Võttes arvesse baltisaksa historiograafias üldlevinud seisukohta, et orduaadli positsioon võrreldes teiste maahärruste aadliga oli kehvem, mõjub nende 1561. aastal sedavõrd jõuliselt poliitilisele areenile astumine selliselt, justkui oleks see toimunud tühja koha pealt. Päris nii see siiski pole. Juhan Kreem on mitmes 16. sajandi esimest poolt käsitlevas uurimuses välja toonud, et muutused ordu toimimispõhimõtetes ning selle liikmeskonna sotsiaalses staatuses olid alguse saanud kaugelt varem kui 1550. aastatel. Kreem on jõudnud kokku-

---

¹⁰ Läbirääkimiste täpsema kulgemise kohta vt Enn Tarvel. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – *Ajaloo järskudel radadel. Hans Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut 1966, 33–55, siin 33–45.

¹¹ *Pacta subjectionis*'e on eesti keeles koos eessõnaga avaldanud Enn Tarvel. „Möödapääsmatust hädast sunnituna otsustanud ja nõustunud meid Poola Kuninglikule Majesteedile truualamlikuks teha“: Liivimaa seisuste alistumine Poola võimule 1561. aasta sügisel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2011 (53), 102–110.

¹² Sigismund Augusti privileegi eessõnas on öeldud, et orduaadli saadikutel Rempert Gilzemil, Gregor Franckenil, Fabian von Borckil ning Heinrich ja Johann von Medemil on kaasas volikiri, mis on allkirjastatud mitmete Liivimaa aadlike poolt. Saadikud esindasid endi sõnul Liivimaa aadlit nii siit- kui ka sealtpool Väina jõge, mingeid konkreetseid maahärruseid nimetamata: Heinrich Ludwig Birkel. *Regierungs-Formel vom Jahre 1617. Unterwerfungs-Verträge zwischen dem Könige Sigismund August und dem Heermeister Gotthard Kettler, abgeschlossen zu Wilna den 28sten November 1561. und Privilegium, welches der König Sigismund August dem liefländischen Adel im Jahre 1561, sechs Tage nach dem Feste der heiligen Catharina*. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn 1807, 117–119.

¹³ Maciej Dogiel. *Codex Diplomaticvs Regni Poloniae Et Magni Ducatvs Litvaniae*. Vilnae: ex typographia Regia, et Reipublicae S.P. 1759, 235–236.

¹⁴ Kokkuvõtte *Cautio Radziviliana* punktidest on avaldanud nt Otto Müller. *Die Livländischen Landesprivilegien und deren Confirmationen*. Leipzig: O. Wigand 1870, 11–13.

võtlikule järeltulele, et 15. sajandi lõpus ning 16. sajandi esimesel poolel oli ordu muutunud vaimulikuks aadlikorporatsiooniks, kus ameteid jagati paljuski vastavalt perekondlikele sidemetele ning eriti just 16. sajandi keskpaigas leidis aset ulatuslik ordumaade läänistamine. Lisaks sellele on Kreem tähelepanu juhtinud asjaolule, et ka komtuur- ja foogtkondi käsitleti ligilähedaselt selliselt, nagu oleks tegemist läänivaldustega.¹⁵ Seega on orduaadli kui grupi, kelle kätte olid koondunud üha ulatuslikumad maavaldused, kuid kel samas puudusid mitmed aadlile fundamentaalsed õigused, esiletõusmine igati mõistetav.

1.1.1 Sigismund Augusti privileeg

Siinkohal on vajalik pikemalt peatuda nendel õigustel, mis orduaadli saadikud 1561. aastal Vilniuses välja kauplesid. Sigismund Augusti privileegina tuntud dokumendile toetusid järgnevatel sajanditel nüüd juba Liivimaa provintsi aadlikud suhtluses erinevate riigivõimudega üha uuesti ja uuesti. Eriline koht on sellele dokumendile omistatud ka baltisaksa ajaloo teaduses, kus näiteks Reinhard Wittram nimetab Sigismund Augusti privileegi koguni *Liivimaa põhi-seaduseks (Grundgesetz Livlands)*.¹⁶ Olgugi et üriku originaal läks juba kas 16. sajandi lõpul või 17. sajandi algul kaduma, ei ole erilist põhjust kahelda asjaolus, et Sigismund II August kõnealused õigused orduaadli saadikutele kinnitas.¹⁷ Dokumendi põhimahu moodustab tegelikult orduaadli palvekiri, mis on sõna-sõnalt kopeeritud. Juurde on kirjutatud sissejuhatus, kus selgitatakse põhjuseid, miks aadel alistuda soovib, ning lõppsõna, kus kuningas lubab kinnitada kõik palvekirja punktid ilma igasuguste reservatsioonideta. Vähemalt vormilise poole pealt võib seega öelda, et tegemist on kõige laiaulatuslikuma privileegide koguga, mis on siinsete alade aadlile kunagi kinnitatud.¹⁸

Selleks et saada parem ülevaade privileegi sisust, olen selle 27 punkti (punkti number on toodud sulgudes) jaotanud alljärgnevalt nelja kategooriasse. Kokkuvõtte tegemisel on lähtutud Heinrich Ludwig Birkeli saksakeelsest tõlkest.¹⁹

---

¹⁵ Kreem, *Der Deutsche Orden im 16. Jahrhundert*, 287–296.

¹⁶ Reinhard Wittram. *Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke*. Berlin: W. Kohlhammer 1939, 57.

¹⁷ Enn Tarvel. Veel kord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. – *Eesti NSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria* 1962, 258–270.

¹⁸ 1561. aastal Erik XIV poolt Eestimaa rüütelkonnale antud privileegi formaat oli teine ning võib öelda et klassikalisem. Olgugi et privileeg oli samuti formuleeritud punktadena, olid need koostatud riigivõimu esindaja ja mitte aadlike endi poolt. Sellisel sisaldusid seal ka mõningad tagasihoidlikud ettekirjutused nagu näiteks nõue, et Rootsi asehaldur peab olema esindatud kõrgemas kohtuinstantsis ning et Eestimaa aadel peab jätkuvalt täitma ratsateenistuskohustust: Eduard Winkelmann. *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen*. Reval: F. Kluge 1865, 11–14. 1710. Aasta kapitulatsioonides sisaldus juba tollele ajale tüüpiline klausel, et kõik kinnitatud õigused ja privileegid kehtivad *nii kaua, kuni neid saab rakendada praeguses ajas ja valitsuskorralduses*: Karsten Brüggemann, Mati Laur ja Pärtel Piirimäe. *Einleitung. – Die baltischen Kapitulationen von 1710*. Köln: Böhlau 2014, 1–16, siin 5.

¹⁹ Birkel, *Regierungs-Formel vom Jahre 1617*, 111–171.

I Maa valitsemise ja õiguskorralduse põhimõtteid reguleerivad punktid

Privileegi esimene punkt sätestab, et Liivimaal peavad jääma kehtima evangeelne usk ja Augsburgi usutunnistus. Edasi tulevad juba konkreetsemad sätted. Liivimaal käibel olevad õigusallikad peab koondama üheks maaõiguseks, millest lähtuks kogu õigusemõistmine. Lisaks on öeldud, et maa juhtkond peab koosnema sakslastest (4). Viimast aspekti on laiendatud järgmises punktis, kus sätestatakse, et ka kõik ülejäänud ametid peavad jääma kohalikele maavaldusega aadlikele (*indigenis et bene possessionatis Dignitates*) (5). Liivimaa aadel võib endi seast valida nõunikud, kes kuninga nõusolekul Riias provintsi kõrgeima kohtuinstantsina kaks korda aastas õigust mõistavad. Vaid eriti mõjuvatel põhjustel on osapooltel õigus otsus kuningale edasi kaevata (6). Seadused kehtivad ühtmoodi nii vürstidele, riigiametnikele kui ka kõigile teistele ning et kellegi üle ei või õigust mõista ilma korrapärase kohtuprotsessita. (18). Puudulikust märgistusest tingitud piiratud peavad lahendada valitud või määratud kohtunikud (13). Igaüht, kes omavoliliselt kellegi teise kallal vägivalda tarvitab (eraldi on välja toodud vägivald naiste vastu), karistatakse surmanuhtlusega (19). Kord juba kõik kohtuinstantsid läbinud ja kinnitatud otsust enam ümber ei vaadata (25).

II Riigilt oodatav majanduslik ja sõjaline toetus

Liivimaa aadli alistumistingimuste kinnitamisega võttis Sigismund II August endale ka teatud kohustused. Nii lubas ta toetada sõjas hävinud kirikute ja hospitalide taastamist ning asutada hoolekandeesutused leskedele ja orvuks jäänud tütarlastele, orvuks jäänud poistele pidi loodama õppeasutused (3–4). Pärast sõda pidi kuningas hoolt kandma selle eest, et Liivimaad läbivad põhi- teed korda saaksid. Kõrvalteede korrashoiu eest lubas aadel ise hoolt kanda (15). Lisaks andis kuningas nõusoleku sellele, et kui keegi peaks kuninga teenistuses vaenlase kätte vangi langema, pidi kuningas ta võimalusel välja lunastama (16). Sõjalise poole pealt tähendas palvekirja ilma reservatsioonideta kinnitamine kuninga lubadust kogu oma väega venelaste vastu sõdida (12) ja Liivimaa piire kaitsta, et hulkuvad röövlid ja muud kahjulikud elemendid eemale hoida (24).

III Riigilt oodatav mittemateriaalne toetus ja sekkumine

Lisaks konkreetsele, rahas või mingis muus vääringus mõõdetavale toetusele sätestas Sigismund Augusti privileeg riigile ka muid kohustusi. Siia alla kuulub näiteks kuninga lubadus kosta Liivimaa aadli eest Saksa keisri ja seisuste ees (11). Lisaks pidi kuningas välja andma korraldused, mis keelaksid võõrast päritolu kaupmeeste liikumise maal ja talupoegadelt kaupade ülesostmise (20) ja reguleeriks provintsis kehtiva müntimisõiguse selliselt, et edaspidi võiks Liivimaal vermida vaid samas vääringus münte, mis olid käibel Poolas ja Leedus (27).

IV Aadli õigused ja vabadused

Viimasesse kategooriasse kuuluvad punktid, kus on käsitletud aadlit eraldi-seisva ja sõltumatu seisusena. Riigivõimu on siin käsitletud ainult selles võtmes,

et see peaks hoiduma igasugusest sekkumisest välja toodud valdkondadesse. Kõige pakilisem teema oli kahtlemata maavalduse küsimus. Siin sai Liivimaa aadel üldise kinnituse kõikidele varasematele läänikirjadele ja õiguse käsitleda lääne mitme pere ühisvaldusena (7). Lääniõiguslike dokumentide hävimine ei tohtinud olla ettekäändeks maa võõrandamisele, igaüks sai õiguse tunnistajate abil enda seadusliku maavalduse olemasolu tõestada (8). Eriti oluliseks võib aga lugeda Harju- ja Virumaal kehtiva pärimisõiguse, mille kohaselt võis mõisa pärida nii mees- kui ka naisliinis kuni viienda sugulusastmeni, laienemist kogu Liivimaa aadlile (10). Aadel sai õiguse olla oma valduste kasutamises, müümis- ses, pantimises jms täiesti vaba (7). Igaüks peab saama end oma valdustes vabalt ja puutumatuks tunda (13). Maavalduse kasutamise vabadust on laiendatud veel põhimõttega, et aadli käest ei saa nõuda makse, küll aga võib aadel vabatahtlikult kuninga palvel lühiajalisi kontributsioone tasuda (21). Samas punktis on välja toodud veel ka aadli õigus lasta õlut pruulida ja seda kõrtsis ilma aktsiisita müüa ning vabalt metsas jahti pidada ja sealt puitu hankida. Aadli liikumist ei Liivimaal ega ka Poolas-Leedus ei tohtinud piirata tollimaksudega (14).

Omaette väikese teemaderingi aadli vabaduste ja õiguste kategoorias moodustasid aadli ja talupoegade suhteid reguleerivad punktid. Talupoegade sunnismatus on fikseeritud läbi selle, et jooksiktalupojad tuli tema pärushärra nõudmisel tagastada. Talupoja kuuluvust pidi aga kas dokumentide või tunnistajatega tõestama (22). Paika on pandud ka see, et talupojad olid kohustatud aadlit teenima. Riigivõimul seevastu ei olnud õigust talupoegadelt mingisugust teenistust nõuda (23). Viimaks sätestab Sigismund Augusti privileeg, et sarnaselt Harju- ja Virumaa aadliga on ka ülejäänud Liivimaa aadlil talupoegade üle kohtumõistmise õigus nii tsiviil- kui ka kriminaal-asjades (26). Selle hädavajalikkuse põhjendamiseks on palvekirjas väidetud, et viimasel ajal olid paljud aadlikud oma talupoegade käe läbi hukka saanud.

Lisaks kohalike teede korrashoiule on ratsateenistuskohustus ainuke otsene aadli kohustus, mida privileegis mainitakse (17). Samas on ka siin tehtud mõõnduseid ning palvekirja kinnitamisega on kuningas heaks kiitnud selle, et ratsateenistuskohustust pidi täitma vastavalt iga aadliku hetkevõimekusele. Kui kellegi mõisad olid vaenlase poolt rüüstatud, ei olnud ta ka kohustatud ratsateenistuskohustust täitma.

Kokkuvõtteks võib väita, et Sigismund Augusti privileeg andis Poola-Leeduga liidetud ordu alade aadlile ulatuslikud õigused, mis on võrreldavad Harju-Virumaa aadli omadega. Seda eriti just aadlike isiklike vabaduste osas. Samas jääb lähemal vaatlusel silma, et ürik on märkimisväärselt napolisõnaline aadli poliitilise rolli, st maa valitsemist puudutavate küsimuste osas. Vahest kõige kummalisem on see, et maapäeva institutsiooni on dokumendis mainitud vaid korra (p. 18) ning sealgi möödaminnes. Täielikult on jäetud reguleerimata maapäeva toimumise sagedus, koht, selle pädevused ning riigivõimu esindajate osalus. Samamoodi ei ole nimetatud maanõunike kolleegiumi, olgugi et Riiasse loodava apellatsioonikohtu puhul on mainitud, et see koosneks nõunistest ning oleks seega oma olemuselt tõenäoliselt midagi maanõunike kolleegiumi sarnast.

Lisaks väärrib meelde tuletamist asjaolu et volitused, mis orduaadli saadikutel 1561. aasta sügisel Vilniuses kaasas olid, olid allkirjastatud 12 aadliku poolt. Siinkohal jääb aga paraku allikate nappuse tõttu lahtiseks, kas ordu aladel oli selleks ajaks juba maanõunike kolleegium välja kujunenud või oli tegemist kokkusattumusega. Igal juhul on arv 12 tugev viide mingisugusele organisatsioonile, oli see teadupärast tavapärane toomhärade arv toomkapiitilites ning maanõunike arv nii Eestimaa kui ka hilisemas Liivimaa maanõunike kolleegiumis.

Kui aga võtta võrdluseks Erik XIV poolt Harju-Viru aadlile ja Järvamaa orduvasallidele antud privileeg sama 1561. aasta suvel, siis tuleb ilmsiks, et ka seal on põhirõhk aadli isiklikel vabadustel. Maapäeva ei ole seal kordagi isegi kaudselt mainitud ning selleks ajaks juba pika tegutsemisajalooga maanõunike kolleegiumile on vaid kaudne viide, kui juttu on riigivõimu esindajatest kohtuorganites (punkt 3).²⁰ Seega tekib paratamatult küsimus, miks on need hilisemate sajandite kontekstis üliolulised institutsioonid jäänud kõnealustest lepingutest kõrvale? Üks võimalik tõlgendus on, et aadli kogunemised laiemas (kõik maavaldajad) või kitsamas (valitud esindajad) ringis olid mõeldud arutama ja lahendama vaid aadli siseasju ning seega ei peetud nende toimimise kooskõlastamist riigivõimuga vajalikuks. Võimalik on ka see, et kuna tegemist oli juba pika tegutsemisajalooga institutsioonidega, peeti nende jätkumist uue võimu all iseenesestmõistetavaks.

Mis puudutab 1562. aasta märtsis Sigismund II Augustile alistunud Riia peapiiskopkonna aadlit ning neile väljastatud privileegidekogu *Cautio Radziviliana*, siis selles oli 12-liikmeline maanõunike kolleegium selgesõnaliselt välja toodud. Samuti on seal mainitud maapäeva, mille puhul lähtuti veel vanast korraldusest, kuna esindatud pidid olema *kõik seisused*. Veel üks oluline erisus Sigismund Augusti privileegi ja *Cautio Radziviliana* vahel on see, et viimases ei ole läänioiguse osas viidatud Harju-Viru õigusele. Nimetatud on üksnes kogukäeõigust.²¹ Samas kuna Liivimaa aadel viitas hilisemas suhtluses Rootsi riigivõimuga tihti Sigismund Augusti privileegile, kuid teadaolevalt mitte kunagi *Cautio Radziviliana*'le, siis ei ole põhjust kahe dokumendi erinevusi põhjalikumalt lahata.

---

²⁰ Winkelmann, *Die Capitulationen*, 12.

²¹ Müller, *Die Livländischen Landesprivilegien*, 11–13.

1.1.2 Liivimaa aadli ja Poola riigivõimu heitlikud suhted aastatel 1561–1599

Hästi on teada asjaolu, et pärast Venemaaga relvarahu sõlmimist 1582. aastal oli Poola riigivõim Sigismund Augusti privileegi ning seal antud lubadused sama-hästi kui unustatud. Vähem on tähelepanu pööratud aga sellele, et kuni oma surmani aastal 1572 proovis Sigismund II August oma lubadusi ka praktikas rakendada. Ilmekas näide sellest on kuninga läänistuspoliitika. Enn Tarvel on aastatest 1562–1569 lugenud kokku 146 isikut, kellele Sigismund Üle-Väina Liivimaal maad läänistas. Nende hulgas oli vaid kolm leedukat või poolakat ja mõned üksikud linnakodanikud, kes hiljem aadliseisusesse tõsteti. Ülejäänud läänisaajad olid kohalikke päritolu sakslased, suures osas endised ordukäsknikud. Oluline on märkida ka seda, et 80% teadaolevatest läänistamistest tehti allodiaalõiguse alusel.²²

Kirjeldatud läänistuspoliitika valguses on loomulik eeldada, et moodustusid ka aadliomavalitsuse kesksed institutsioonid nagu maapäev ja maanõunike kolleegium. Probleeme tekitab see, et allikmaterjali on kõnealuse perioodi kohta väga napilt. On teada, et vähemalt Riia peapiiskopkonna aladel jätkas vahetult pärast Sigismund II Augustile alistumist tegutsemist maanõunike kolleegium ning korraldati piirkondlikke maapäevi.²³ Kas midagi sarnast ka endistel ordu aladel toimus, ei ole võimalik öelda. Samuti jääb lahtiseks, et mil määral ja kuidas tegid kahe piirkonna aadlikud Poola võimu algusaastatel omavahel koostööd. Küll on aga teada, et 1566. aastal toimunud arutelud Liivimaa liitmisest Leeduga leidsid aset kuninga esindaja Jan Chodkiewiczzi ja Väina jõest põhja poole jääva Liivimaa vaimulike ja ilmalike (aadel ja linnakodanikud) seisuste vahel üldisel maapäeval.²⁴ Läbirääkimiste tulemusel sõlmitud Grodno unioon tagas kohalikele aadlile laialdased õigused. Lisaks varasemate privileegide kinnitamisele pandi nüüdsest konkreetsemalt paika Liivimaa valitsemise ja õiguskorralduse põhimõtted: Üle-Väina Liivimaa jaotati neljaks piirkonnaks, millest igaühe eesotsas oli kohaliku aadli seast valitud maanõunik ehk senaator, kes võttis ühtlasi osa Leedu senati tööst. Viimane ei tohtinud langetada ühtegi Liivimaad puudutavat otsust ilma Liivimaa senaatorite kohalolekuta. Ka õiguse-

²² Tarvel, Kuidas Liivimaa Poola omaks sai, 46–53.

²³ Heinrich von Hagemester. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents – Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562–1710. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842 (Bd. 2), 1–43, siin 7. Peapiiskop Wilhelmi, peapiiskopkonna maanõunike ja rüütelkonna ning Riia linna esindajate kogunemist 1562. aastal on maininud ka Preisimaa hertsog Albrecht kirjas oma vennale Wilhelmile: *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln: Böhlau 2008 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 61), 263.

²⁴ Üldise maapäeva ehk *Allgemeine Landtag*'i all peeti silmas maapäeva, millest võtsid osa kõik need, kes mingil moel maad valdasid. Siia alla kuulusid nii kõikide aadliõigustega maa pärushärrad kui ka eemalviibivate pärushärrade mõisate valitsejad, rentnikud ja pandimõisate pidajad.

mõistmine jäi kohaliku aadli pädevusse, igas piirkonnas pidid tegevust alustama aadlikest koosnevad maakohtud ning apellatsiooninstantse pidid moodustama senaatorid koos administraatori ehk riigivõimu kõrgeima esindajaga. Viimane pidi valdama saksa keelt ning saama Liivimaa seisuste heakskiidu, et ametisse astuda.²⁵ Vähe on teada selle kohta, mil määral kirjeldatud korraldus jõustuda jõudis. Vähemalt maanõunike olemasolu on leidnud allikalist kinnitust.²⁶

Siiski esines Liivimaa aadli ja Poola-Leedu riigivõimu suhetes ka juba kohe pärast alistumist pingeid. Peamiseks probleemiks kujunesid maal viibivad Leedu üksused, kelle tegevuse kohta leidub ainuüksi Preisi hertsogi Albrechti kirjavahetuses hulganisti viiteid. Nii kirjutas näiteks 1563. aasta augustis Kettler Albrechtile ning palus tal kuningale edasi anda kaebused Leedu vägede osas. Lisaks tavapärasele talupoegade vastu üles näidatud vägivallale olid viimased Augstrozes (*Hochrosen*) ka aadliisost isikute vastu kätt tõstnud.²⁷ Veelgi ilmekam näide Liivimaal valitsenud oludest pärineb 1565. aastast. Nimelt andis Kettler Albrechtile teada intsidendist, kus sedakorda Poola väed piirasid Skujene (*Schujen*) lossi, mis oli kellegi endise orduvenna valduses. Olles lossi vallutanud, tapsid poolakad kõik seal viibinud sakslased ja mittedakslased.²⁸ Üleüldise korralageduse ja maal lohkava ohjeldamatu vägivalla üle kaebasid ka 1565. aasta sügisel Vilniuses viibivad Riia peapiiskopkonna kapiitli, maanõunike ja rüütelkonna esindajad.²⁹

Veelgi napimalt on teateid Liivimaal valitsenud olude kohta 1570. aastatest. Suuresti oli see põhjustatud hoogustunud sõjategevusest pärast Vene vägede katset hõivata kogu ajaloolise Liivimaa territoorium. Keeruline oli ka Poola-Leedu siseriiklik olukord. Olgugi et Poola ja Leedu 1569. aastal sõlmitud Lublini uniooniga üheks riigiks liitusid, valitses riigis pärast Sigismund II Augusti surma 1572. aastal neli aastat poliitiline kaos, mille lõpetas Stefan Bathory kuningaks valimine 1576. aastal. Kindlalt saab öelda niipalju, et kui 1580. aastate algul asus Poola riigivõim Liivimaa valitsemisega seotud küsimusi lahendamata, oli suhtumine kohalikkude aadlisse võrreldes 1560. aastatega oluliselt

---

²⁵ Kuningas Sigismund II Augusti kinnituskiri Grodno uniooni artiklitele. – Caspar von Ceumern. *Casparis von Ceumern Salcensis Sorabi Theatridium Livonicum Oder Kleine Lieffländische Schau-bühne*, Riga: G. M. Nöller 1690 100–128.

²⁶ Jürgen Heyde on Poola-Leedu ametnike nimekirjadest leidnud 9 Liivimaa päritolu aadlikku, kes on sisse kantud kui maanõunikud: Jürgen Heyde. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998 (47), 544–567, siin 548. Samuti on 1566. aastal loodud maanõuniku institutsiooni mainitud 1647. aasta augustis toimunud Liivimaa maapäeva retsessis. – LVVA.214.2.294, 65.

²⁷ Gotthard Kettler hertsog Albrechtile, 23.08.1563. – *Herzog Albrecht von Preussen (1560–1564)*, 415–416.

²⁸ Gotthard Kettler hertsog Albrechtile, 06.01.1565. – *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1565–1570): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln: Böhlau 2008, (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 63), 1–2.

²⁹ Kapiitli, maanõunike ja rüütelkonna pöördumine Sigismund II Augusti poole, 31.10.1565. – *Ibid.*, 47–48.

muutunud. Peamine etteheide oli, et eriti just Põhja-Liivimaa aadlikud olid hertsog Magnuse ning seeläbi Ivan IV-ga koostööd teinud ning sellega üles näidanud truudusetust Poola krooni ees.³⁰ Kohaliku aadli jaoks muutus kõige pakilisemaks maavalduse küsimus, eriti endise Tartu piiskopkonna alade osas, mille puhul Stefan Bathory näitas üles täielikku soovimatust varasemaid läänistamisi kinnitada. Ebaõnnestus kohaliku aadli katse kuningat ümber veenda, kui viimane 1582. aasta kevadel Riias viibis. Vilja ei kandnud ka liivimaalaste ähvardus *Jumala ja kogu maailma ees avalikult* protesteerida ülekohtu vastu, mis neile osaks oli saanud.³¹ Aasta kulmineerus uue valitsemiskorralduse – *Constitutiones Livoniae*’ga – mida eriti baltisaksa ajalookirjutuses on välja toodud kui riigivõimu taganemist kõigist varasematest lubadustest ja aadli eesõiguste jämedaks rikkumiseks.³²

Samamoodi nagu Sigismund Augusti privileeg, algasid ka Liivimaa konstitutsioonid usuteemalise punktiga. Sedakorda ei olnud aga juttu evangeelsest õpetusest, vaid katoliikluse taastamisest Liivimaal, mille eest pidi hoolt kandma Võnnusse asutatud katoliiklik piiskopkond. Lisaks korraldati ümber Liivimaa haldusjaotus ja valitsemispõhimõtted. Maa jagati Pärnu, Võnnu ja Tartu presidentkondadeks, millest igaühe eesotsas oli ametikohustuste poolest Poola vojevoodidega võrreldav president. Riigivõimu kõrgeimaks esindajaks nimetati kuberner (nimetatud ka administraatoriks ja asehalduriks). Indigenaadiõigusest polnud kõrgemate ametikohtade puhul enam juttugi, samuti pole mainitud kohaliku aadli õigust ametite täitmisel kaasa rääkida. Kohtusüsteemis jäi aadlile avatuks juurdepääs alama astme kohtuametitesse, kuid kohad apellatsiooninstantssis, mis küll kunagi ei realiseerunud, olid reserveeritud maa kõrgematele ametnikele ehk poolakatele-leedukatele. Täieliku vastandina Sigismund Augusti privileegile ei ole Liivimaa konstitutsioonides kordagi mainitud kohalike elanike vanu õiguseid ja privileege. Liivimaa maapäev on ainuke aadliomavalitsuse

---

³⁰ Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation*, 549.

³¹ Liivimaa aadli pöördumine Stefan Bathory poole, 1582. – Franz Nyenstede. *Franz Nyenstede's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik*. Riga: Häcker 1837, 85.

³² Leonid Arbusow vanem on kõnealuse dokumendi kohta öelnud, et see koostati *despootlikult ja ühepoolsetl*: Leonid Arbusow vanem. *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Riga: Jonck und Poliewsky 1918, 212; Ernst Seraphim on selle kohta koguni öelnud, et tegemist oli *ajaloolist tõde eirava (unhistorisch)* dokumendiga, milles *kogu Liivimaa möödanik eksisteeris sama palju kui Sigismund II Augusti lubadused*: Ernst Seraphim. *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufsegehung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2. Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland*. Reval: F. Kluge 1904, 112. Võrdlemisi sarnane on toon ka uuemates käsitlustes, vt. näiteks Heinz von zur Mühlen. *Autonomie und Selbstbehauptung der baltischen Stände von der Reformation bis zur Nordischen Krieg. – Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Hugo Weczerka. Marburg: Herder-Institut, 1995, 39–48, siin 43–44. Neutraalse ülevaate saamiseks vt nt Anna Karabowicz. *The legal activities of King Stephen Bathory in Livonia (1576–1586). – Einheit und Vielfalt in der Rechtsgeschichte im Ostseeraum: sechster Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 3.–5. Juni 2010 Tartu/Riga*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2012, 109–122.

institutsioon, mida dokumendis mainitud on.³³ Samas on selle pädevused ja ülesanded jäetud täpsustamata. Maapäevast pidid osa võtma iga presidentkonna aadli valitud esindajad, kuid praktikas kujunes juba 16. sajandil välja hilisemate sajandite formaat ehk maapäev kui kõigi läänivaldajate kokkutulek. Poola-aegsetest maapäevadest võtsid osa ka Riia, Tartu, Pärnu ja Võnnu linna saadikud.³⁴ Eelpool öeldule lisaks tõid Liivimaa konstitutsioonid kaasa olulise muutuse seni kehtinud lääniõiguses. Nimelt võisid nüüdsest aadlikud omandada linnades kinnisvara ning linnakodanikud maal mõisasad, mis hägustas tugevalt seni linnakodanikke ja aadlikke selgelt eristanud seisuslikke vahesid.³⁵

Olgugi et Liivimaa konstitutsioonides ei ole mainitud kohalike elanike õigust riigiameteid täita, siis praktikas ei olnud olukord nii hull, kui esialgu paista võiks. Nii olid näiteks aastatel 1582 kuni 1587 ametisse nimetatud staarostitest 38% kohaliku päritolu.³⁶ Olukord muutus Liivimaa aadli jaoks kehvemaks seoses leedukate rahuolematusega kehtiva korraldusega. Nimelt tundus Leedu aadlile, et Liivimaa konstitutsioonid soosisid liialt poolakaid ning nõudsid Liivimaa liitmist Leeduga. Kompromiss saavutati 1589. aastal, kui uus kuningas Sigismund III käskis oma korraldusega (*Ordinatio Livoniae I*) edaspidi kõik olulisemad ametid Liivimaal poolakate ja leedukate vahel võrdselt jagada.³⁷ Sellega oli kohalik aadel selgesõnaliselt provintsi juhtimisest kõrvale jäetud ning vähenes ka liivimaalastest staarostite hulk. Lähtudes pelgalt päritolust, saab küll mõned näited kõrgele ametipostile tõusnud kohalikest aadlikest tuua. Nii oli kohaliku päritolu Võnnu vojevood ja Liivimaa aadlilipkonna ülem Jürgen (Georg) Farensbach, kes oli sündinud Läänemaal Haimres.³⁸ Olles teinud karjääri nii venelaste kui ka taanlaste juures ning seejärel poolakate poolt üle ostetud ja ametisse määratud (mitte kohaliku aadli poolt valitud), saab tema puhul vaevalt kõneleda kui kohaliku aadli eestkõnelejust riigivõimu juures.³⁹

³³ Klaus-Dietrich Staemmler. *Preussen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586*. Marburg an der Lahn: Herder-Institut 1953, 78–81.

³⁴ Staemmler, *Preussen und Livland*, 89; Julius von Eckardt. *Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung III: Die Periode der schwedischen Herrschaft*. – *Baltische Monatsschrift* 1861 (Bd. 3), 116–159, siin 71–74.

³⁵ *Das Baltikum: Geschichte einer europäischen Region. Band 2, Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten*. Hrsg. von Karsten Brüggemann, Detlef Henning und Ralph Tuchtenhagen. Stuttgart: Hiersemann 2021, 168.

³⁶ Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation*, 557.

³⁷ Jürgen Heyde. *Die Livlandpolitik der polnisch-litauischen Adelsrepublik*. – *Nordost-europa als Geschichtsregion: Beiträge des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im europäischen Nordosten vom 20.–22. September 2001 in Tallinn*. Helsinki: Aue-Stiftung 2006, 338–339.

³⁸ Farensbachi eluloo kohta vt Andres Parve. Jürgen Farensbach (1551/52–1602). Ühe Eestimaa päritolu väepealiku sõjateest. – *KVÜÖA toimetised* 2007 (8), 127–165; Theodor Schiemann. *Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts*. Hamburg: Gebrüder Behre's Verlag 1885, 49–76.

³⁹ Farensbachi suhteid Liivimaa aadliga on põgusalt ka mõningates kroonikates mainitud. Nii on näiteks Christian Kelch välja toonud, et niipea kui Stefan Bathory oli Farensbachi Võnnu vojevoodiks nimetanud, asus viimane sealt läänivaldajaid minema ajama ja lääne konfiskeerima: Christian Kelch. *Liivimaa ajalugu*. Tõlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv

Sama võib öelda ka Võnnu piiskopi Otto Schenkingi kohta, kes oli ametis 1588. aastast kuni piiskopkonna likvideerimiseni rootslaste poolt.⁴⁰

Siiski ei saanud Poola riigivõim eelpool kirjeldatud muudatusi pelgalt ühepoolse diktaadiga sisse viia. Sellest annavad tunnistust kümnendi jooksul peetud viis maapäeva – 1583. ja 1588. aastal Riias ning 1585.,⁴¹ 1586. ja 1587. aastal Ādažis (*Neuermühlen*). Neist esimesel olid teemadeks usuküsimused seoses Võnnu piiskopkonna rajamisega, samuti varasemate läänistamiste kinnitamine ja maarevisjoni väljakuulutamise. Aadel kasutas maapäeval ka võimalust kaevata värskest ametisse nimetatud staarostite peale, kes maal omavolitsesid.⁴² 1586. aastal Ādažis peetud maapäeval oli peamiseks teemaks aga hoopiski talupoegade olukord Liivimaal. Lisaks sellele arutati süüdistusi Liivimaa aadlike truudusetus käitumises Poola krooni vastu ning kohtukorraldust puudutavaid küsimusi.⁴³ Olgugi et kroonikates olevad kirjeldused on võrdlemisi üldsõnalised, saab mõningaid tähelepanekuid poolaegsete maapäevade kohta teha. Mõlemal kirjeldatud juhul kutsus maapäeva kokku riigivõimu kõrge esindaja Liivimaal, kes oli saanud selleks korralduse kuningalt (1583. aastal kuberner ja Võnnu piiskop Georg Radziwiłł, 1586. aastal komissar Stanisław Pękosławski). Maapäev algas sellega, et riigivõimu esindaja tegi Liivimaa aadlile teatavaks kuninga nõudmised ja kavatsused, misjärel aadel arutas asja omakeskis ning koostas ettepanekupunktidele kirjaliku vastuse. Enamikes küsimustes jäädi eriarvamusele. Olgugi et on raske hinnata, kas maapäeval kuninga ettepanekutest keeldumine võis ka mingit reaalselt mõju omada, andis see siiski kohalikule aadlile võimaluse oma meelsust väljendada. Mõlema kirjeldatud maapäeva tulemus oli, et riigivõimu esindaja lubas aadli vastused kuningale toimetada. 1587. aasta Ādaži maapäeva kohta on säilinud vaid põgus sissekanne Kelchi kroonikas, mille järgi kutsuti see kokku, et teada anda Stefan Bathory surmast.⁴⁴ 1588. aastal Riias toimunud maapäeva kohta on teada, et seal anti truudusvanne

---

2004, 298; Dionysius Fabricius on aga koguni väitnud, et 1599. aastal, kui suhted Poola ja Rootsi vahel olid pingelised ning oli karta sõjategevuse puhkemist Liivimaal, üritas grupp Liivimaa aadlikke aadlilipkonna munsterdamise ajal välilaagris viibivat Farensbachi salamõrtsuka abil tappa, katse olevat aga ebaõnnestunud: Dionysius Fabricius. *Liivimaa ajaloo lühülevaade*. Tõlk Jaan Unt. Tartu: Johannes Esto Ühing 2010, 271.

⁴⁰ Thomas Hiärn on kirjeldanud Schenkingit kui eriti aktiivset katoliikluse edendajat, kes tänu läti keele valdamisele maarahva seas katoliiklikku kihutustööd tegi. See sai aga vaevalt kohalikule aadlile meelt mööda olla: Thomas Hiärn. *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*. Hrsg. von Carl Eduard Napiersky. Riga: E. Frantzen 1835 (*Monumenta Livoniae antiquae*, Bd. 1), 354.

⁴¹ Klaus Staemmler on 1585. aasta maapäeva kuupäevalise täpsusega nimetanud, ei ole aga paraku allikale viidanud ning sisu osas on maininud vaid niipalju, et *kui kindralkomissar 20. jaanuaril maapäeva avas, pidi ta vastu võtma lõputu rea rüütelkonna kaebuseid*: Staemmler, *Preussen und Livland*, 89.

⁴² Hiärn, *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, 348–352.

⁴³ Kelch, *Liivimaa ajalugu*, 310–311.

⁴⁴ *Ibid.*, 312.

uuele kuningale Sigismund III-le ning nõustuti vastumeelselt kroonimismaksu tasumisega.⁴⁵

Lisaks kuninga ettepanekute arutamisele ja omapoolsete vastuste koostamisele täitis maapäev veel üht olulist funktsiooni. Nimelt võimaldas aadli kogunemine kokku koguda kaebused Liivimaa eri otstest ning need kogu aadli nimel kirjalikult vormistada. Ühtlasi saadi aru, et pelgalt paberi lähetamine Poola tõenäoliselt suurt mõju ei oma. Seetõttu valiti maapäevadel saadikud, kes pidid reisima Poola ning saavutama võimaluse kaebused seimil (kus liivimaalased 1598. aastani esindatud ei olnud) või otse kuningale ette kanda. Nii viibisid Liivimaa saadikud 1569. aastal Lublinis, kui moodustati Poola-Leedu reaaliunioon. 1584. aastal õnnestus aadli esindajatel saada audients Vilniuses viibiva Stefan Bathoryga ning ette kanda kaebused, mis neil riigivõimu esindajate ja maa üleüldise olukorra kohta olid.⁴⁶

Tähelepanu väärib ka see, et samal ajal kui Stefan Bathory korraldas ümber Liivimaa valitsemise põhimõtteid, proovis seda teha ka Johan III Eestimaal. Kui võrrelda kahe piirkonna aadli olukordi, siis võib näha, et sarnasusi oli palju. Nii Eesti- kui ka Liivimaa olid venelaste poolt põhjalikult rüüstatud ning aadel seega laostunud. Samuti oli mõlema piirkonna aadli seas olnud hulgaliselt neid, kes olid eelnenud pika sõjategevuse ajal pooli vahetanud ning seega tekitanud nii Johanis kui ka Stefan Bathorys küsimusi lojaalsuse osas. Teisest küljest oli nii Eesti- kui ka Liivimaa aadlil ette näidata varasem sama riigi valitseja privileegide kinnitus 1561. aastast. Liivimaalastel igasuguste kohustuste praktilise puudumise tõttu isegi ulatuslikum kui eestimaalastel. Hoolimata olude sarnasusest valisid kaks valitsejat aga väga erinevad teed – Johan III otsustas lõpuks (küll vastumeelselt) kohaliku aadliga võimalust mööda koostööd teha ja kompromisse otsida, Stefan Bathory valis kohaliku aadli tasalülitamise poliitilises elus.⁴⁷ Seega ei olnud Poola kuninga provintsi poliitika kindlasti midagi, mis oleks olnud kohalike olude poolt juba ettekirjutatud vaid sõltus suuresti valitseja kavatsustest ja tõekspidamistest.

Pärast seda, kui Sigismund III 1592. aastal Rootsi troonile tõusis, pidi kuningas lisaks Poola ja Leedu aadli nõudmistele varasemast rohkem tähelepanu ka Eesti- ja Liivimaa seisustele pöörama. See andis Liivimaa aadlile võimaluse enda olukorra parandamiseks. Aadli suhtes kriitiline Fabricius on 1590. aastate lõpu arenguid kirjeldanud järgnevalt:

Nimelt hakkasid liivimaalased, peaaegu kakskümmend aastat rahus elanud, jälle pead tõstma. Nad püüdsid kõrgemale ning ostsid poolakailt staarostkonna riiklike ameteid Liivimaal, et võiksid seeläbi neid, kes madalamal, kergemini Liivimaalt välja kihutada. Üldistel kokkutulekutel peavad nad nõu, mil viisil võiksid

---

⁴⁵ Friedrich Konrad Gadebusch. *Livländische Jahrbücher*. Riga: J. F. Hartknoch 1781. Bd. 2, Abschn. 2 (1587–1629), 28–29.

⁴⁶ Hiärn, *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, 355.

⁴⁷ Johan III Eestimaal provintsi poliitika kohta 1580. aastatel vt Berndt Federley. *Konung, ståthållare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 1962.

*nad ise Liivimaal ülemvõimu saavutada. Neile pakub oma teeneid keegi Riia kodaniku poeg David Hilchen.*⁴⁸

Viis, kuidas Fabricius viitab Hilchenile, on kahtlemata tahtlikult sarkastiline. See *keegi Riia kodaniku poeg* oli tegelikkuses 16. sajandi lõpu Liivimaa andekaim ning tuntuim humanistlik kirjamees ja jurist, kes oli kirjavahetuses arvukate oma aja kõrgete riigimeeste ning haritlastega.⁴⁹ Olles küll sündinud Riia linnakodaniku perre, tõstis kuningas Sigismund III Hilcheni 1591. aastal aadliseisusesse ning läänistas talle hulgaliselt maid.⁵⁰ 1597. aastal reisis Hilchen koos Liivimaa aadli saadikute Reinhold Braekeli ja Otto Doenhoffiga Varssavis peetud seimile, kus pidas Liivimaa aadli nimel kõne, tuntud kui *Livoniae supplicantis oratio*. Hilcheni elulugu uurinud Herta von Ramm-Helmsing on kõnet selle konteksti ja sisu poolest näinud kui Carl Schirreni *Livländische Antwort*'i eelkäijat.⁵¹ Oma kõnes tuletas Hilchen seimile meelde, et Liivimaa oli Poola-Leedu riigiga 1561. aastal vabatahtlikult liitunud ning et alistumise tingimused olid Sigismund Augusti privileegiga fikseeritud. 1589. aasta valitsemiskorraldus muutis aga Liivimaa aadli omaenda maal õigusteta alamateks ning seda hoolimata tõsiasjast, et liivimaalased olid vapralt koos poolakate ja leedukatega moskoviitide vastu võidelnud. Seetõttu oleks Hilcheni sõnul ka ainult õiglane, kui liivimaalastel oleksid kõikides eluvaldkondades täpselt samad õigused ja kohustused, mis olid poolakatel ja leedukatel.⁵²

Seega ei taotlenud Hilchen enam Sigismund Augusti privileegis ette nähtud õiguste taastamist, mis oleks väljakujunenud olusid arvestades olnud ka eba-realistlik. Ühtlasi on säilinud allikalisi teateid sellest, et Liivimaa aadel tõepoolest võttis Stefan Bathory 1581. aasta sõjakäigust venelaste vastu osa, mis tegi Hilcheni argumendi võrdsetest kohustustest ja õigustest veenvaks.⁵³ Veel

⁴⁸ Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*, 263.

⁴⁹ Viimastel aastatel on David Hilcheni elu ja töö tänu Kristi Viidingu juhitud uurimisprojektile palju tähelepanu saanud: PUT1030 „Humanismi kõrgaeg Liivimaal: David Hilcheni epistolaaupärاند keele-, kirjandus-, õigus- ning haridusajaloo allikana (1.01. 2016–31.12. 2019)“, Kristi Viiding, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

⁵⁰ David Hilcheni eluloo kohta vt täpsemalt Herta von Ramm-Helmsing, *David Hilchen: 1561–1610: Syndikus der Stadt Riga*. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen 1936 (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift f. Polen, 31).

⁵¹ *Ibid.*, 162.

⁵² David Hilchen. *Livoniae supplicantis, ad S. regiam maiestatem, illustrissimosque ordines regni Poloniae, & magni ducatus Lithuaniae, oratio. A nunciis nobilitatis Livonicae, generosis & nobilibus, Reinholdo Brakel, Ermessensi capitaneo, S. R. M. camerario: Ottone Doenhoff, haerede in Idwen: Davide Hilchen, S. R. M. per Liunioniam secretario, et notario terrestri Liuon. In comitiis Varsauieni. anni M. D. XCVII. die vij. mensis Martij publicè habita*. Riga: N. Mollin 1597.

⁵³ Poola vägede Pihkva piiramisest on säilinud päevik, kus on muu hulgas kirjeldatud Farensbachi alluvuses oleva saksa ratsameestest koosnenud palgatud üksuse ja Liivimaa aadlilipkonna tegevust. Päevikus on ka välja toodud, et näiteks 8. septembri tormijooksus linnale sai hukka hulgaliselt Liivimaa aadlikke. Päeviku on poola keelest saksa keelde tõlkinud ja avaldanud Karl Heinrich von Busse. *Zur Geschichte Livland's in den Jahren 1581 und 1582. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*

samal, 1597. aastal trükiti kõne Riias ja Krakowis nii ladina kui ka saksa keeles ning leidis laia vastukaja. Kõne asjus kirjutasi Hilchenile soosival toonil mitmed Poola riigimehed ja haritlased ning kõne tekstid jõudsid ka Poola piiridest kaugemale. Nii palus näiteks tuntud teoloog David Chytraeus Rostockist, et Hilchen saadaks talle 12 eksemplari kõne tekstiga.⁵⁴ Fabricius on siinkohal lisanud, et lisaks juriidilistele ja moraalsetele argumentidele oli saatkonnal kaasas ka veel midagi palju konkreetsemat – nimelt olevat Liivimaa aadel usaldanud Hilchenile 60 000 floriini, *et tal seeläbi kuningriigi senaatorite kaudu avaneks kergemini juurdepääs kuninglikule majesteedile ning ta võiks kuningalt saavutada, mida taotleb.*⁵⁵ Fabricius tõlgendab Hilcheni tegevust taaskord negatiivselt, sedakorda lõhnab kogu ettevõtmine lihtlabase korrupsiooni järele. Nagu hiljem näha võime, oli sellist sorti diplomaatilises suhtluses aga kingituste tegemine igati tavapärane praktika.

On raske öelda, kas suuremat mõju mängisid mündid või sõnad, kuid igal juhul saatis saatkonna ettevõtmist mõningane edu. 1598. aastal andis kuningas välja niinimetatud *Ordinatio Livoniae II*, millega pidid Liivimaa riigiametid ja staarostkonnad olema võrdselt poolakate, leedulaste ja liivimaalaste vahel jaotatud. Lisaks pidi Liivimaa nüüdsest saatma kuus esindajat Poola seimi, kaks igast rahvusest.⁵⁶ Samuti moodustas kuningas komisjoni, mis saabus Liivimaale 1599. aastal ning pidi hoolt kandma värske korralduse elluviimise ja valdusõiguslike tüliküsimuste lahendamise eest. Komisjoni ülesandeks sai ka Liivimaale tervikliku maaõiguse väljatötamine, mis jäi komisjoni sekretäri David Hilcheni ülesandeks. Kõigest kuue kuuga valmis ka maaõiguse kavand, mis küll kunagi kuninglikku kinnitust ei saanud ning peegeldas seetõttu eelkõige Liivimaa aadli püüdluseid ning vaid mingil määral tegelikke olusid. Kõnekas on taaskord see, et maaõiguse esimeses, maa valitsemise korraldust sätestavas raamatus pole enam sõnagi juttu Sigismund Augusti privileegist. Sisuliselt on tegemist kokkuvõttega kõigest alates 1582. aastast väljastatud korraldustest, võttes aga juba ka arvesse *Ordinatio Livoniae II* leevendused. Teises, tsiviil- ja kriminaalõigust puudutavas raamatus on aadli õiguslik positsioon sätestatud aga selliselt, et see on Sigismund Augusti privileegiga (siinses töös neljas jaotus ehk „Aadli õigused ja vabadused“) kooskõlas, seda siiski otseselt mainimata. Ümber

---

1857 (8), 369–407. Samuti on Pihkva sõjakäigust kirjutanud Hendrik Sepp, kelle artiklist ilmneb, et sakslased mängisid olulist rolli pea kõigis operatsioonides. Paraku ei ole allikates, millele Sepp on tuginenud, eristatud baltisakslasi teistest sakslastest. Samas on näiteks Petseri kloostri piiramise juures lisaks Jürgen Farensbachile nimeliselt mainitud ka Caspar ja Reinhold von Tiesenhausenit: Hendrik Sepp. Stefan Bathorys och Gustaf II Adolfs krigståg mot Pskov. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1937 (4), 138–164.

⁵⁴ Ramm-Helmsing, *David Hilchen*, 164.

⁵⁵ Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*, 265.

⁵⁶ Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation*, 551–552; Enn Tarvel. *Livlands statsrättsliga ställning före uppgången i svenska väldet 1625. – Stat - kyrka - samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Utg. av Torkel Jansson och Torbjörn Eng. Stockholm: Stockholm University 2000 (*Studia Baltica Stockholmensia*, 21), 305–329, siin 325.

on aga lükatud seisukoht, justkui oleks Hilcheni maaõiguse kava käsitletud kohalikke talupoegi orjadena Rooma õiguse mõistes ning seeläbi ette näinud varasemast veel rangemat pärisorjuslikku korda.⁵⁷ Kolmandas ja viimases raamatus on kirjeldatud kohtusüsteemi struktuuri ja õigusemõistmise protsessi.⁵⁸

Nagu eelnevalt öeldud, oli komisjoni ülesandeks lisaks maaõiguse välja-töötamisele hoolt kanda ka selle eest, et *Ordinatio Livoniae II* sätted saaksid ellu rakendatud ning et lahendatud saaksid 1582. aastast alguse saanud kuid jätkuvalt õhus olevad lääniõiguslikud vaidlused. Fabriciuse hinnangul oli komisjon tööriist, mille abil Liivimaa aadlikud soovisid maal taas enda ülemvõimu kehtestada ning poolakad ja leedukad välja tõrjuda. Komisjon olevat langetanud aga aadlike ootustele vastukäivaid otsuseid, mis olevat olnud ka peamiseks põhjuseks, miks 1600. aastal alanud vaenutegevuses Södermanlandi hertsogog Karli poolele üle mindi.⁵⁹ Samuti oli komisjoni ülesandeks aadlitiitlite revisjoni läbiviimine, mida Alexander von Richter on nimetanud *esimeseks sammuks aadlimatrikli suunas*.⁶⁰ On aga vägagi tõenäoline, et Liivimaa aadel ei suhtunud positiivselt väljastpoolt tulnud ja valdavas osas võõrast päritolu liikmetega komisjoni taotlusesse asuda määratlema, keda võiks lugeda aadlikuks ja keda mitte.

Kui nüüd aga esitada küsimus, et milline siis ikkagi oli Liivimaa aadli olukord 1599. aastaks, siis näiteks Jürgen Heyde poolt esitatud andmed viitavad pigem sellele, et kroonikute ja suuresti ka baltisaksa ajaloolaste hinnangud Poola ajale kui meeletule kohaliku põlisaadli rõhumise perioodile on teatud määral ülepaistatud. Nii läänistati küll 1582. aastast sajandivahetuseni poolakatele ja leedukatele mõnevõrra rohkem maad kui liivimaalastele, kuid viimastele kinnitatud läänid olid suuremas osas allodiaalõigusega, poolakatel-leedukatel seevastu meeslääniõigusega. Toetudes 1599. aasta aadlilipkonna munsterrollile toob Heyde ka välja, et kohaliku aadli poolt välja pandud 709 ja poolakatest-leedukatest läänivaldajate umbes 300 ratsameest näitab ära, et umbes kaks kolmandikku läänistatud maast oli endiselt kohaliku aadli valduses. Tõsi-asi on küll see, et riigiametid ja staarostkonnad olid suuremas osas poolakate-leedukate käes, kuid kui viimaseid nimetati staarostiks vaid loetud aastateks, siis liivimaalastest staarostid olid enamasti eluaegsed.⁶¹ Samuti ei ole põhjust

---

⁵⁷ Thomas Hoffmann, Hesi Siimets-Gross. Der Einfluss der Justinianschen Institutiones auf die Regelung der Leibeigenschaft im Landrechtsentwurf David Hilchens (1599). – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2018 (13), 9–23.

⁵⁸ David Hilcheni maaõiguse kava ilmus esmakordselt trükis alles Thomas Hoffmanni 2006. aasta doktoriväitekirjas: Thomas Hoffmann. *Der Landrechtsentwurf David Hilchens von 1599 : ein livländisches Rechtszeugnis polnischer Herrschaft*. Frankfurt am Main: Lang 2007 (Rechtshistorische Reihe, 345), 185–282.

⁵⁹ Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühitõlge*, 267–269.

⁶⁰ Alexander von Richter. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. 2. Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche 1562–1721. Bd. 1. Geschichte Liv- und Esthlands während der Vereinigung des erstern mit Polen 1562–1629*. Riga: Kymmell 1858, 147.

⁶¹ Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation*, 554–556.

arvata, et Poola riigivõim oleks mingil moel asunud kärpima aadli isiklikke õiguseid, mis neil olid enda isiku, maavalduse ning seal elavate inimeste osas. Vastasel korral oleks see kindlasti näiteks Hilcheni 1597. aastal Varssavis peetud kõnes äramainimist leidnud.

Mis puudutab Liivimaa aadli organiseerumist ning mingisuguste institutsioonide olemasolu 1580. ja 1590. aastatel, siis andmed selle kohta on väga napid. Kindlalt näib olevat eksisteerinud üksnes aadli peamehe ametikoht, kelle peamine ülesanne oli olla maapäevadel aadli kõneisikuks.⁶² Enn Tarveli sõnul kaotati peamehe ametikoht 1599. aastal sootuks⁶³, samas kui Heinz von zur Mühlen on välja toonud, et nimetatud aastal üksnes vähendati peamehe ametivolitusi. Varasemalt olevat tema ülesandeks olnud ka aadlilipkonna juhtimine, alates 1599. aastast aga üksnes aadli esindamine maapäevadel. Samuti olevat amet sellest ajast kandnud maamarssali nimetust.⁶⁴ Asjaolu et Liivimaa aadel saatis mitmel korral delegatsioonid Poola kuningaga kohtuma annab küll aimdust teatavast aadli koostööst ja organiseeritusest, kuid mingisuguseid tõendeid kõige olulisema institutsiooni ehk maanõunike kolleegiumi olemasolust ei ole õnnestunud leida. Vähestes säilinud allikates kõneles Liivimaa aadel endast kui Liivimaa maiskonnast (*Landschaft*) ja mitte kui rüütelkonnast (*Ritterschaft*).⁶⁵

1.2 Liivimaa aadli esimene vahetu kokkupuude Rootsi riigivõimuga aastatel 1600–1603

Liivimaa saatus 17. sajandil on suuresti seotud Sigismund III tõusmisega Rootsi kuningatroonile 1592. aastal ning sellest alguse saanud pikale vaenusele Rootsi ja Poola vahel, mis sai lahenduse alles 1660. aastal Oliwa rahuga. Sigismundi soov jõuda Rootsis katoliikluse taastamiseni tõi kaasa pahameeletormi, mille peamiseks kasulõikajaks osutus kuninga onu ja Gustav I Vasa noorim poeg, Södermanlandi hertsog Karl. Saanud Sigismundilt volitused kuninga Poolas viibimise ajal koos riiginõukoguga Rootsi riiki juhtida, asus Karl talle usaldatud positsiooni selleks ära kasutama, et koondada enda ümber Poola-Rootsi personaaluniooni osas rahulolematuid jõude. Sigismundi viimane katse Poola-Rootsi liitriigi ideed realiseerida leidis aset 1598. aastal, kui kuningas maabus sõjaväe eesotsas Rootsis. Sigismundi kaotus Stångebro lahingus samal aastal kustutas aga kõik lootused kahe riigi unioonist ning algasid ettevalmistused sõjaks, et paika panna kahe riigi vahelised piirid. Kõige määramatum oli olukord Eesti- ja

---

⁶² Kelch on aadli peameestena eri aegadel Johann von Tiesenhausenit ja Wilhelm von Rosenit nimetanud: Kelch, *Liivimaa ajalugu*, 314; 343.

⁶³ Tarvel, *Livlands statsrättliga ställning*, 324.

⁶⁴ *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler 1994, 233.

⁶⁵ Maiskonna mõiste kasutamine Liivimaa aadli poolt avaldub näiteks 1583. aastal Riias peetud maapäeva materjalidest, mille Thomas Hiärn on enda kroonikas avaldanud: Hiärn, *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, 348–350.

Liivimaa osas.⁶⁶ Mõlemad valitsejad soovisid nimetatud provintsid enda riigi koosseisu liita. Sellises olukorras muutus oluliseks kohalike eliitide meelsus ning emma-kumma poole toetamine.

Olgugi et Liivimaa aadli olukord 16. sajandi lõpul võrreldes näiteks 1620. aastatega oli pigem hea, oli loomulikult ka põhjust rahulolematuseks. Sigismund Augusti privileegiga ette nähtud nõue täita kõik Liivimaa ametid kohalikku päritolu isikutega oli täidetud vaid väga vähesel määral. Näiteks nendel aadlisuguvõsadel, kel oli enne 1558. aastat olnud Tartu piiskopkonnas lääne, oli piisavalt põhjust Poola riigivõimus pettunud olla. Rahulolematust põhjustas ka katoliikluse juurutamine Liivimaal. Võib oletada, et jätkuvalt tekitasid pingeid maal viibivad sõjaväeüksused. Arvestades seda, et sajandi vahetuseks ei olnud Sigismund Augusti privileegi andmisest möödas veel neljakümnet aastatki, oli mälestus toonastest lubadustest kindlasti veel piisavalt värsked, et hetkeolukorras nõrdimust põhjustada. Paljude pettunud Liivimaa aadlike jaoks saabus võimalus olukorra parandamiseks 1600. aastal, kui hertsog Karl alustas oma esialgu edukat sõjakäiku Poolale kuuluva Liivimaa vallutamiseks. 1601. aasta kevadeks olid kõik olulisemad Väina jõest põhja poole jäävad tugikohad peale Riia ja Koknese rootslaste valduses. Sõjaõnn pöördus aga kiiresti ning juba järgmise aasta septembriks oli poolakate vasturünnak jõudnud nii kaugele, et vallutati Paide linnus. 17. sajandi esimeste aastate tormiliste arengute uurimiseks on andnud suurepärase allikalise baasi Friedrich Gustav Bienemann noorema allikapublikatsioon, mis koondab endas peamiselt hertsog Karli ja Liivimaa aadlike kirjavahetust, aga ka näiteks 1601. aastal Tallinnas aset leidnud maapäeva materjale ja privileegide kinnitusi.⁶⁷

1.2.1 1601. aasta maapäev Tallinnas

Karl oli Liivimaal valitsevatest meeoludest igati teadlik ega kõhelnud kohaliku aadli rahulolematust Poola riigivõimuga ära kasutamast. Samuti teadis hertsog hästi, et igasugune keelitamine mõjub sootuks tõhusamalt, kui seda viivad läbi kohalikud inimesed kohalikus keeles. Sestap mängisid näiteks Tartu kapitulatsiooni ettevalmistamises olulist rolli Eestimaa aadlikud.⁶⁸ 1601. aasta kevadel üritas Liivimaa aadli juhtfiguur Johann von Tiesenhausen veenda Riia linnakodanikke ja linnas viibivaid aadlikke endid Rootsi kaitse alla andma. Pika

---

⁶⁶ Lubadus inkorporeerida Eestimaa Poola riiki oli oluline argument, mis aitas kaasa Sigismund Vasa valimisele Poola kuningaks 1587. aastal. Pärast Sigismundi tõusu Rootsi troonile kujunes Eestimaast tülisus mitte üksnes Rootsi ja Poola vahel vaid ka Poolas siseriiklikult. Vt selle kohta Walter Leitsch. *Sigismund III. von Polen und Jan Zamoyski: die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006.

⁶⁷ Friedrich Gustav Bienemann jun. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1900 (Bd. 17), 463–600.

⁶⁸ Nt Eestimaa maanõunik Ewert von Delwig oma Tartu „sugulastele“ 29.11.1600. – Bienemann, Zur Geschichte, 471; Eestimaa rüütelkond Tartu rüütelkonnale, bürgermeisterele, raehärradele ja linnakodanikele 01.12.1600. – Bienemann, Zur Geschichte, 473–474.

pöördumise pool mahust oli pühendatud sellele, et tuletada Sigismundi pooldajatele meelde lähiajaloo sündmuseid: mainitud olid pea kõik eelmises peatükis käsitletud Poola riigivõimu sammud, mida võis tõlgendada kui 1561. aasta lubaduste rikkumist. Võttes veel eelöeldule lisaks arvesse seda, et Sigismund oli pühendunud paavsti käsilane, pidanuks Karli poolele ülemineku vajadus ja õigsus olema Tiesenhuseni sõnul päevselge.⁶⁹ Olgugi et Riia linna seisukohta nimetatud argumendid ei kõigutanud, leidis Karl hulgaliselt toetajaid Liivimaa aadli hulgast. Üle mindi nii üksikult kui ka tervete piirkondade kaupa. Tõsi, enamasti toimus küll poolte vahetamine olukorras, kus Rootsi sõdurid olid kas väga lähedal või juba suisa ukse taga, seega on raske hinnata, kui suur osa ülejooksikutest olid siiralt rootsimeelsed ning kui paljud toimisid puhtalt olude sunnil. Motiveerivaks faktoriks oli tõenäoliselt ka Poola sõdurite omavoli ja vägivaldatsamine maal, mis oli sõjategevuse puhkedes uue hoo saanud.⁷⁰

Õige pea pärast Rootsi krooni kaitse alla minemist sai Liivimaa aadel aimu Karli plaanidest, mis tal oma ülemereprovintsidega olid. Karl ei olnud enda eesmärkidest ka mingil moel saladust teinud – kohe pärast 1600. aasta augustis Tallinnas maabumist algasid läbirääkimised Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonnaga, mille eesmärgiks oli saavutada seisuste heakskiit Eestimaa tihedamale integreerimisele Rootsi emamaaga. Karl soovis, et linn ja rüütelkond oleksid nõus Eestimaa ja Rootsi õigussüsteemide ühtlustamisega, vajadusel riigikassasse kontributsioone tasuma ning Rootsi riigipäevadele delegaate saatma.⁷¹ Aega läbirääkimisteks ei olnud aga piisavalt, kuna hertsog lahkus juba septembri alguses sõjaväega Tallinnast. Enne lahkumist kinnitas Karl küll Eestimaa rüütelkonna privileegid, kuid kõik eelpool välja toodud teemad jäid konkreetse lahenduseeta. Liivimaal oli hertsogi esmaseks ülesandeks poolakate maalt väljatõrjumine ning olulisemate linnade ja kindluste ülevõtmine. Et kindlustada kohaliku aadli toetus, väljastas Karl jooksvalt kõigile küsijatele privileegide kinnitused. Tõsi, esialgu oli küll tegemist ajutiste kinnitustega ning riigivõimu ja aadli suhete lõplik fikseerimine pidi aset leidma pärast sõjategevuse lõppu.⁷² Provintsi poliitika küsimused tõusid päevakorda uuesti 1601. aasta kevadel, kui suurem osa Liivimaast oli veel rootslaste valduses. 16. aprillil väljastas Karl mandaadi, millega kohustas kõiki Eesti- ja Liivimaa aadlikke saatma kreiside

---

⁶⁹ Johann von Tiesenhauseni kõne Riia linnale, aprill/mai 1601. – Bienemann, *Zur Geschichte*, 515–530.

⁷⁰ Kuna Poola sõdurite vägivaldatusid nii sõjavangide kui ka naiste ja laste vastu mõnab ka muidu poolameelne Fabricius, võis olukord selle koha pealt tõesti halb olla: Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*, 279.

⁷¹ Tallinna raega peetud läbirääkimiste kohta vt Enn Küng. *Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022, 65–77; Wilhelm Greiffenhagen. Karl IX in Reval. – *Baltische Monatsschrift* 1888 (Bd. 35), 567–601, siin 578–587. Eestimaa rüütelkonnaga peetud kõnelustest on säilinud Karli propositioon rüütelkonnale kuupäevaga 20.08.1600 ning rüütelkonna vastus 24. augustist. – RA.EAA.854.2.500, 359–380.

⁷² Vt nt hertsog Karl Tartu aadlile 16.01.1601. – Bienemann, *Zur Geschichte*, 483–484; hertsog Karl Gaujiena (*Adsel*) aadlile 21.01.1601. – *Ibid.*, 485–486; hertsog Karl Cesvaine (*Sesswegen*) aadlile 12.02.1601. – *Ibid.*, 495–496.

kaupa enda esindajad Tallinnas maikuus toimuvale maapäevale. Kutsutud olid ka linnade esindajad ning Rootsi mõjutusena võib näha asjaolu, et ka vaimulike esindajad olid juuni alguseks Tallinnasse oodatud.

Maapäev küll toimus, kuid paraku ei ole sellest kuigi palju materjale säilinud. Nii ei ole näiteks teada, kas mingit sorti vaimulike delegatsioon maapäevast osa võttis või mitte, samuti puuduvad jäljed sellest, mida Karl Eestimaa rüütelkonna ja Eesti- ning Liivimaa linnade esindajatega arutas. Teadaolevalt on kõnealusel maapäevast säilinud ainult hertsog Karli propositioon Liivimaa aadlile 20. maist ning viimase vastus sellele 28. mai kuupäevaga.⁷³ Järgnevalt on mõlemad dokumendid punktide kaupa kokku võetud.

I – Esiteks andis Karl teada, et Eestimaa ja Liivimaa on nüüdsest üheks korpuseks liidetud, nõnda, nagu see oli ka varasemalt olnud. Sellele lisaks tegi hertsog ettepaneku, et ühendatud Liivimaa seisused võiks olla inkorporeeritud Rootsi riiki, st jagada samu õiguseid ja kohustusi Rootsi seisustega. Liivimaa aadli vastuses ei protesteerita Eesti- ja Liivimaa liitmise osas, küll aga ollakse ebalevad teise ettepaneku osas ning öeldakse, et tavatingimustes oleks parem, kui oldaks eraldi, aga sõbralikes ja abivalmites suhetes. Ühinemist võiks kaaluda mingi ohu või häda korral.

II ja IX – Karl andis teada, et samamoodi nagu Rootsi kroon on toetanud oma ülemereproviintse raha, proviandi ja sõduritega, peab Liivimaa olema valmis vajadusel Rootsit toetama. Üheksandas punktis on esitatud ka konkreetsem nõue, et kui Rootsi printsess peaks tulevikus abielluma, oodatakse kõigilt Liivimaa seisustelt *pruudimaksu (brudhskatt)* tasumist. Aadli esindajad olid nii kontributsioonidega üldiselt kui ka pruudimaksuga küll põhimõtteliselt nõus, kuid lisasid, et lõplikud otsused rahaliste toetuste osas saab langetada ainult kõiki maavaldajaid koondav maapäev.

III – Liivimaa aadel pidanuks andma nõusoleku saadikute lähetamiseks Rootsi. See olevat hädavajalik selleks, et liit Rootsi ja Liivimaa vahel saaks ilma tõrgeteta toimida. Selles küsimuses olid Liivimaa aadli esindajad pigem äraootaval seisukohal. Selline otsus vajas veel arutamist ja otsustamist laiemas ringis.

IV ja X – Vaimulikud ja aadlikud peaksid hoolt kandma kirikute, koolide, akadeemiate ja hospitalide ülalpidamise eest ning selle osas oleks vajalik täpse

---

⁷³ Mõlemad nimetatud dokumendid on avaldatud Bienemanni allikapublikatsioonis: Bienemann, Zur Geschichte, 531–544. Hertsog Karli pikem eesmärk oli Eesti- ja Liivimaa aadli põhjal üks rüütelkond moodustada ning seetõttu on kohati raske vahet teha, kas Liivimaa all on silmas peetud keskaegse Liivimaa territooriumi (hõlmates seega ka Eestimaad) või hilisema kindralkubermangu oma. Kõnealusel propositioon ja vastus viitavad igal juhul sellele, et kõnelused toimusid vähemalt selles etapis, mille kohta on allikaid säilinud, Eesti- ja Liivimaa aadliga eraldi. Elkkõige annab selle kohta tunnistust vastus, millele on alla kirjutatud kolm aadlikku – kaks Tartu ja üks Võnnu kreisist. Kuna mitmed Karli ettepanekud lähevad aadli seisukohtadega vastuollu, tuuakse tavapärasel kombel välja varasemad privileegid ja ajaloolised põhjendused. Samas ei mainita kordagi ühegi varasema Rootsi valitseja antud privileege – asjaolu, mille puhul võib üpris kindlalt väita, et Eestimaa aadel ei ole kõnealusel dokumendiga seotud.

regulatsiooni väljatöötamine. Propositsiooni kümnendas punktis on aadlile ette heidetud, et suuremate teede ääres ei ole postijaamu ega võõrastemaju, kus saanuks hobuseid vahetada, süüa-juua ja peavarju. Seetõttu kannatasid eriti teede ääres elavad talupojad, kellelt kõike eelpool nimetatut ühtelugu nõuti. Vajalik oluks ülemaalse maksu kehtestamine, mille abil võõrastemaju ja postijaamasid rajada. Kirikute, koolide ja hoolekandeesutuste osas leidsid aadli esindajad, et lisaks aadlile ja vaimulikele peaks siinkohal ka riigivõim abikäe ulatama. Eriti olukorras, kus pärast usupuhastust oli kroonile hulgaliselt kirikute ja kloostrite maid läinud. Küll oldi aga nõus sellega, et nende kirikute ülalpidamise eest, mis asuvad aadli maadel ja mille üle aadlil on patronaadiõigus, vastutavad aadlikud ise. Võõrastemajade ehitamise ja pidamise osas leiti, et kuna selline ettevõtmine toob pidajale ka kasu, ei ole täiendava maksu sisseseadmine vajalik.

V ja XI – Viiendas punktis oli arutluse all talupoegade õiguslik staatus. Nimelt heitis Karl Liivimaa aadlile ette, et viimased kohtlevad oma talupoegi kui orje, mis ei ole aga kuidagi kooskõlas kristliku õpetusega. Nii pidanuks talupoegadel olema võimalus ise otsustada, kas harida põldu või tegeleda käsitööga ning soovi korral pidanuks neil olema ka võimalus oma lapsed kooli saata. Kõigest sellest oleks Karli arvates maale ainult kasu võinud tõusta. Üheteistkümnendas punktis juhtis Karl tähelepanu asjaolule, et temani on korduvalt jõudnud kaebuseid seoses talupoegade ebaõiglase ja vägivaldse kohtlemisega. Sestap oli Karli hinnangul vajalik talupoegade osas sisse viia samasugune õiguskorraldus nagu Rootsis või kui see ei sobi, siis kavandada Liivimaa oludele vastav aga õiglane uus süsteem. Igati ootuspäraselt jäi Liivimaa aadel mõlemas küsimuses kardinaalselt erinevale seisukohale. Tõenäoliselt peeti selliste ettepanekute esitamise põhjuseks Karli väheseid teadmisi Liivimaa oludest, mistõttu peeti vajalikuks jutustada müütiline lugu kohalike talupoegade olemusest. Nimelt olevat ka Stefan Bathory pärast Liivimaa vallutamist moskoviitidelt teinud ettepaneku, et kohalikele talupoegadele võiks anda rohkem õiguseid. Kui talupoegadele sai aga teatavaks, et plaanis oli rikkumiste eest ettenähtud karistuste puhul asendada ihunuhtlus rahalise trahviga, olevat nad koostanud palvekirja, milles palusid kuningat endid uute vabaduste eest säästa. Pärast seda, kui talupojad mitmel pool Liivimaal mässama hakkasid ning oma härrasid maha tapsid, saanud ka Bathoryle selgeks, et ainus viis Liivimaa talupoegade valitsemiseks on kasutada karmi kätt, seda tõestavat kuninga antud korraldused. Vastuse üheteistkümnendas punktis kirjeldati, kuidas on seni toimunud õigusemõistmine talupoegade üle tsiviil- ja kriminaalasjades. Sellega sooviti nähtavasti tõestada, et talupoegade suhtes rakendatav õigusemõistmine toimus reglementeeritud ja korrapärasel viisil ning oli talupoegade osas õiglane.

VI ja VII – Karli hinnangul ei olnud Liivimaal tol hetkel ei kõrgest ega madalast seisusest inimeste jaoks mingit kindlat õiguskorraldust, mistõttu pidanuks maal kasutusele võetama Rootsi seadused. Selliselt oli toimitud kõigis maades, mis Rootsi krooni alla olid läinud. Kohtunike ülalpidamine pidanuks jääma sarnaselt Rootsiga aadli ja talupoegade õlule. Aadli esindajad toonitasid oma vastuses taaskord asjaolu, et samamoodi oli ka Poola võim nõudnud riigi

seaduste kasutusele võtmist. Kuna nõudmine oli varasemate aadli ja kuningate vahel sõlmitud lepingutega vastuolus ning Liivimaal juba oli toimiv õigus-süsteem, siis sellest nõudmisest lõpuks ka loobuti. Tehti ettepanek, et aadel võiks mõneks tulevaseks maapäevaks kasutusel olevad õigusallikad kokku koguda ning Karlile esitada, tõestamaks, et õigusemõistmine maal toimib. Ka kohtunike ülalpidamise küsimuse sai otsustada ainult mõnel tulevasel üldisel maapäeval.

VIII – Aadlikel on palutud ausalt teada anda, mis ulatuses nad seni ratsateenistuskohustust täitnud on. Vastusest ilmneb, et selle osas valitses maal suur segadus, mis oli tingitud varasemate maahärrade (ordumeistri ja piiskoppide) erinevatest nõudmistest. Nii arvestatud ühes piirkonnas ratsateenistuskohustust ühe adramaade arvu järgi, teises teise järgi. Sellele lisaks olid ka adramaade suurused piirkonniti erinevad. Kolmandas kohas pandud aga ratsamehi hoopiski talupoegade arvu järgi välja. Seetõttu oli aadli esindajate hinnangul vajalik, et koos riigivõimuga töötataks välja kogu Liivimaad hõlmav ühetaoline süsteem, mis põhineks adramaade arvil.

Hertsog Karli ettepanekud ei jäta kahtlust selle osas, et kavas oli kaotada suuremad õiguslikud ja administratiivsed erisused Rootsi emamaa ja tema ülemereprovintside vahel. Sellele on varasemates uurimustes ka juba korduvalt viidatud.⁷⁴ Kõikide ettepanekute realiseerumine oleks tähendanud vägagi radikaalset muutust siinsete alade poliitilises ja sotsiaalses ajaloos, mis muutnuks Eesti- ja Liivimaa Soomega võrreldavaks kuningriigi osaks. Enamike ettepanekute puhul ei jõutud aga kaugemale arvamuste väljendamisest. Hertsog Karlil suuresti puudusid 1601. aastal võimalused kõnealuste ettepanekute läbi-surumiseks. Maapäeva toimumise ajaks olid poolakad Liivimaa lõunaosas juba vastupealetungile asunud ning kohaliku ühiskonna eliidi toetus oli jätkuvalt vajalik, et vaenlasest võitu saada. Seda imekspandavam on Karli otsus oma kavatsuste osas sedavõrd avameelne olla. Tagantjärele vaadates on ilmne, et mitme ettepaneku puhul ei olnud lootustki, et kohalik aadel need vabatahtlikult heaks kiidaks, eriti mis puudutas talupoegade õigusliku olukorra muutmist.⁷⁵

Seega tekib küsimus, miks riigieestseisja pidas vajalikuks riskida liitlaste võõrandumise või kaotamisega? Üks võimalik tõlgendus on, et Karli ettepanekud olid tingitud tema kohalike olude vähesest tundmisest. Nii võib propositsioonist välja lugeda, et Liivimaal ei olevat justkui mingeid üldiselt

---

⁷⁴ Aleksander Loit. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 17), 7–40, siin 11; Harry Thomson. *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710: Materialien und Betrachtungen*. Schliersee 1969, 48–52; Jerker Rosén. Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skizz. – *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1946 (17), 224–270, siin 233–238.

⁷⁵ Harry Thomsoni hinnangul oleks hertsog Karli plaanide realiseerimine olnud võimalik ainult pärast ühiskonna eliidi kõrvaldamist või kõrvaletõrjumist, mis oleks arusaadavalt kaasa toonud tugeva konflikti: Thomson, *Schweden und seine Provinzen*, 48.

tunnustatud õigusallikaid ega kohtuid. Samuti toetab seda mõtet propositsiooni kaheksas punkt, kus Karl palus Tallinnasse saabunud Liivimaa aadlikel ise ausalt öelda, kui suures ulatuses nad seni olid ratsateenistuskohustust täitnud. Riigivõimul sellekohane info puudus. Seega võisid riigieestseisja ettepanekud olla sündinud kiirustades ja tugineda rohkem tulevikuvisionidele ja soovidele kui reaalsele oludele. Samas ei saa välistada ka seda, et talupoegade temaatika kaasamine läbirääkimistesse võis olla vaid taktikaline manööver. Karli peamine eesmärk 1601. aastal oli kohalike seisuste tihedam sidumine enda ja Rootsi riigivõimuga, et vähendada võimalusi suurteks ülejooksmisteks vaenlase leeri. Seda soovis ta saavutada läbi linnakodanike ja aadlike esindatuse Rootsi institutsioonides. Seega võis kõige radikaalsemate ettepanekute lisamine propositsiooni täita üksnes tingimise eesmärki – nendest oldaks võidud loobuda, kui tegelikud eesmärgid oleksid täidetud saanud. Nagu hilisemates peatükkides näha võib, oli selline lähenemine riigivõimu suhtluses seisustega tavapärane praktika. Kuna Karli plaanid jäid poolikuks, ei ole aga võimalik põhjanevate järeldusteni jõuda.

1.2.2 1602. aasta Rootsi riigipäev

Olgugi et 1602. aasta jooksul kaotasid rootslased suurema osa Liivimaa vallutatud aladest, proovis hertsog Karl Eesti- ja Liivimaa seisuseid jätkuvalt tihedamalt Rootsi riigiga liita. Sellest annab tunnistust Rootsi 1602. aasta riigipäev, kuhu olid kutsutud nii Eesti- kui ka Liivimaa aadli esindajad. Olgugi et kutsumise fakt on leidnud äramärkimist,⁷⁶ ei ole tähelepanu pööratud sellele, et vähemalt kaks Tartu ja üks Pärnu piirkonna aadli esindaja riigipäevaga samal ajal Stockholmis ka viibis.⁷⁷ Sellele lisaks olid 1602. aasta juunis Stockholmis ka Tartu linna esindajad.⁷⁸ Kuna 17. sajandi algul veel riigipäeva tööd ei protokollitud (talletati vaid kirjalik suhtlus seisuste ja kuningavõimu vahel), ei ole võimalik öelda, kas üldse ja kui, siis mil moel Liivimaa delegatsioon riigipäeva tööst osa võttis. Sellest hoolimata on tegemist Liivimaa jaoks ainulaadse juhtumiga. Nimelt on see teadaolevalt ainuke kord, kui Liivimaa aadel on saanud kutse osaleda Rootsi riigipäeval ning selle peale ka kohale läinud.⁷⁹

---

⁷⁶ Nt *Eesti ajalugu III* (2013), 218; Richter, *Geschichte*, 185.

⁷⁷ Tartu aadlike osalusest annab tunnistust riigipäeva ajal Stockholmis viibinud Tartu aadli esindajate Jürgen Stackelbergi ja Reinhold Taube kiri hertsog Karlile: Bienemann, *Zur Geschichte*, 568–570. Pärnu rüütelkonda esindas Stockholmis Jürgen Krüdener: *ibid.*, 573–575.

⁷⁸ Hertsog Karl kirjutab 21. juunil Tartu raele ning andis muu hulgas teada, et linna saadikud olid mõne aja eest Stockholmi jõudnud: hertsog Karl Tartu raele 21.06.1602. – RA.EAA.995 (Tartu magistraat).2.40.

⁷⁹ Kutseid Stockholmi ilmutamiseks saadi muidugi ka hiljem, kuid mitte enam riigipäeva tööst osa võtmiseks. Näitena võib tuua Gustav II Adolphi matused 1634. aastal või kuninganna Kristiina kroonimispidustused 1650. aastal. Tõsi, Gustav II Adolphi matustega samal ajal toimus ka riigipäev, kuid Eesti- ja Liivimaa linnade ja aadli esindajad olid oodatud vaid matusetseremooniale: kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Eesti- ja Liivimaa linnadele ja aadlile 27.02.1634. – Rootsi Riigiarhiiv (SRA). Riigiregistratuur (RR). Vol. 181.

Riigiõiguslikust seisukohast on oluline hertsog Karli esitatud ettepanek 1602. aasta riigipäevale nimetada kuus Eesti- ja Liivimaa aadlikku uuesti moodustatava Rootsi riiginõukogu liikmeteks. Riigieestseisja ettepaneku kohaselt pidi liivimaalastest, *kuna nad on Rootsi krooniga inkorporeeritud*, riiginõukogu liikmeteks saama Didrick Strijk, Ewert Delwijk, Jörgen Stakelberg, Conrad Taube, Jörgen von der Pale ja Jürgen Kryddenär.⁸⁰ Põgus ülevaade kõnealustest isikutest annab kinnitust, et Karli plaanid Eesti- ja Liivimaa suhtes ei olnud 1601. aastaga võrreldes muutunud. Strijki (ka Strich ja Stryk) ja Delwijki (ka Dellwich ja Delwig) näol oli tegemist Eestimaa maanõunikega, kes olid mõlemad ka näiteks 1601. aastal lühikest aega Liivimaa kubernerite ametit pidanud Oldenburgi krahvi Johann Adolphi nõunike hulgas.⁸¹ Jörgen Stackelberg oli üks kahest Tartu aadli esindajast, kes samal ajal Stockholmis viibis. Ka Conrad Taube oli Tartu aadlik.⁸² Jörgen von der Pale (Pahlen) ja Jürgen Kryddenär (Georg Krüdener) olid omakorda Pärnu piirkonnast, kellest viimane oli Stockholmis koha peal.⁸³ Seega võib riiginõukogu liikmekandidaatide territoriaalsest jagunemisest ning nende ühiselt liivimaalasteks nimetamisest järeldada, et jätkuvalt oli plaanis Eesti- ja Liivimaa üheks haldusüksuseks liita. Kui Tartu ja Pärnu aadli esindajate pürgimine riiginõukokku on lihtsamini selgitatav – 1602. aastaks oli Rootsi ja Poola vaheline sõda kujunenud selliseks, et rootsimeelne aadel kasutas iga õlekõrt kindlustamaks seotust Rootsi võimuga – siis Eestimaa maanõunike figureerimine nimekirjas on üllatav. Kõikidele varasematele sellesisulistele ettepanekutele oli antud kategooriliselt eitav vastus. Olgugi et vähemalt teadaolevalt puuduvad andmed Strijki ja Delwijki viibimisest Stockholmis 1602. aasta juunis, on ometi äärmiselt vähetõenäoline, et Karl oleks võinud neid esitada riiginõukogu kandidaatidena ilma nende ja Eestimaa rüütelkonna heakskiiduta. Seega võib järeldada, et Eestimaa rüütelkond oli 1602. aastaks nõus riigieestseisja osadele nõudmistele vastu tulema ning oli vähemalt mingis ulatuses Eestimaa integreerimisega Rootsi riiki nõustunud. Võimalik, et ka siin mängis hirm Poola võimu alla langemisest oma rolli. Otsustavaks sai siinkohal aga Rootsi aadli meelsus, kes ei olnud vähimalgi määral huvitatud võõramaalastest Rootsi riigi valitsusorganites.⁸⁴ Nii jõuti riigipäeva lõpuks otsusele, et *liivimaalastest peavad tulevikus mõned saama riigi-*

---

⁸⁰ Hertsog Karli vastus riigi seisustele 11.06.1602. – Anders Anton von Stiernman. *Alla riksdagars och mötens beslut 1521–1731. Del 1: 1521–1632*. Stockholm: Werner 1728, 525–531, siin 527.

⁸¹ Werner von Schulmann. *Die zivile Staatsbeamtenchaft in Estland zur schwedischen Zeit (1561–1710)*. Dorpat 1939 (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen und ökonomischen Sozietät zu Dorpat, Bd. 6), 29.

⁸² Conrad Taubele kuulusid Kiuma ja Laatre mõisad endise Tartu piiskopkonna territooriumil: Heinrich von Hagemester. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd. 2*. Riga: Eduard Frantzen 1837, 54; 75.

⁸³ Jörgen von der Pahlen oli Päle (Sepküll) mõisnik: *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland. Bd. 1*. Hrsg. vom Verband des livländischen Stammdels. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke 1943, 537.

⁸⁴ Gustaf Oskar Berg. *Riksdagen i Stockholm 1602*. Stockholm 1883, 27.

nõukokku võetud, nõnda palju kui neid vaja läheb.⁸⁵ Sellise sammuni ei jõutud siiski mitte kunagi.

1.2.3 Privileeg Tartu kreisi aadlile 1602. aasta 13. juulil

Hertsog Karli viimaseks oluliseks sammuks Liivimaa suunal enne seda, kui Sigismund III provintsi uuesti täies mahus Poola riigiga liitis, oli anda endise Tartu piiskopkonna alade aadlile 1602. aasta juulis ulatuslike õigustega privileeg. Üldsõnalise ja ajutise kinnituse said ka Pärnu ja Võnnu piirkondade aadli ajaloolised privileegid.⁸⁶ Keelelise poole pealt tuleb tähelepanu juhtida asjaolule, et kui varasematel aastatel olid eri piirkondade Liivimaa aadlikud rääkinud endast jätkuvalt kui maiskonnast, siis 1602. aasta suvel võeti kasutusele rüütelkonna termin. Samas ei eksisteerinud veel Liivimaa rüütelkonda – hertsog Karl suhtles eraldi Pärnu, Võnnu ja Tartu rüütelkondadega.

1602. aasta suveks oli poolakate kätte langenud juba valdav osa Lõuna-Liivimaast, 8. mail oli hõivatud Viljandi ning juuni keskpaigas jõudis üks Poola ratsaväeüksus koguni Tallinna alla. Kujunenud sõjalist olukorda arvestades võib lubadust kinnitada varasemad privileegid seega näha kui viimast katset kohalike seisuste toel veel olukorda kuidagi parandada. Privileegide kinnitamise asjaolusid ilmestab hästi riigieestseisja suhtlus Tartu aadli saadikutega vahetult enne lõpliku otsuse langetamist. Riigivõimu seisukohast oli esmatähtis saavutada maksimaalne koha peal saadaval olevate ressursside ärakasutamine. Nii nõuti Tartu aadlilt aadlilipkonna suurendamist ja kohalike vägede ja garnisonide toidu ja muu hädavajalikuga varustamist. Mõlema nõudmisega oldi nõus. Aadlilipkonna suurendamise osas lubasid aadli esindajad juhul, kui riik omalt poolt raha ja varustusega aitaks, kokku saada kuni 2000 ratsameest. Juba ainuüksi sellise utoopilise arvu väljakäimine näitab hästi saadikute püüdu olla Karlile meele järgi.⁸⁷ Tartu aadlikud soovisid omalt poolt kirjalikku kinnitust endi privileegidele ning riigi pühendumist Liivimaa kaitsele. Siin lubas omakorda Karl mõlemale soovile vastu tulla.⁸⁸ Seega leidis 1602. aasta suvel Stockholmis aset teatud mõttes privileegidega kauplemine, kus riigivõim ootas privileegide

---

⁸⁵ *Och af the Lifländske skole och framdeles någre tages i Rikens Råd, så många som behof göres kunne*: Rootsi riigipäeva otsus 17.06.1602. – Stiernman, *Alla riksdagars och mötens beslut*, 532–541, siin 536.

⁸⁶ Hertsog Karli resolutsioon Pärnu ja Võnnu rüütelkondade palvekirjale 12.07.1602. – Bienemann, *Zur Geschichte*, 573–575.

⁸⁷ Kogu Liivimaa aadlilipkonna (millest Tartu piirkond moodustas vaid kolmandiku või vähemgi) suurimaks isikkoosseisuks oli natuke üle tuhande ratsamehe. Selline ebatavaliselt suur üksus pandi kokku 1599. aastal. 17. sajandi 20. ja 30. aastatel lakkas aadlilipkond mõneks ajaks sootuks eksisteerimast ning sajandi keskpaigaks jõuti umbes 350-mehelise üksuseni: Ilmar Tammisto. *Der Rosstdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98, siin 77 ja 86.

⁸⁸ Tartu rüütelkonna saadikute vastus hertsog Karli punktidele juuni 1602. – Bienemann, *Zur Geschichte*, 568–570.

kinnitamise eest vastuteenet. Sarnast mustrit aadli ja riigivõimu suhtluses võime näha ka hiljem sama sajandi jooksul.

Järgnevalt tasub heita lähem pilk resolutsioonile, mille hertsog Karl 1602. aasta 13. juulil Tartu rüütelkonnale andis. Tegemist on dokumendiga, millele Liivimaa rüütelkond oma hilisemas suhtluses Rootsi riigivõimuga mitmel korral toetus. Resolutsiooni eessõnas on korduvalt rõhutatud, et Liivimaa ja selle elanikud moodustasid selleks hetkeks Rootsi riiki inkorporeeritud osa. Samuti on huvitaval kombel ka kohe alguses paika pandud täpne pruudimaksu suurus (20 riigitaalrit iga 15 asustatud adramaa pealt), millest oli juba 1601. aasta maapäeval juttu olnud.

I – Võib öelda, et juba tavapäraselt oli esimene punkt pühendatud usuküsimustele. Tartu piirkonna aadlile kinnitati loomulikult Augsburgi usutunnistuse vaba järgimine. Samas pandi paika ka see, et Rootsi valitsejal oli õigus määrata piiskop või superintendent, kelle ülesandeks oleks usuküsimustes järelevalve teostamine ja visitatsioonide korraldamine. Kui visitatsiooni käigus pidanuks ilmne, et vaimulik ei ole oma ülesannete kõrgusel, oli superintendendil õigus ta välja vahetada. Lisaks oli superintendendil või piiskopil õigus sekkuda vaimulike ja aadlike vahel puhkenud tüliküsimustesse ning kui selle käigus ilmnenuks vaimuliku sobimatus ametisse, ta välja vahetada.

II – Teises punktis otsustati kõrgema õppeasutuse rajamine Tartusse endise nunnakloostri territooriumile. Kooli ülalpidamiseks olid ette nähtud varasema nunnakloostri maad.

III – Siin jõuti privileegide kinnitamise küsimuseni. Nimeliselt ühtegi privileegi ei mainita, on vaid hertsog Karli lubadus kinnitada *kõik vanad kirjalikud ja pitseeritud vabadused, privileegid, immunitetid või mis iganes muud nimenad kanda võivad /.../ sõna sõnalt kõigis punktides, klauslites ja artiklites.*⁸⁹ Olulise nüansina on aga juurde lisatud, et privileeg saab kehtima hakata alles pärast seda, kui see on toimetatud Stockholmi ülevaatamiseks. Eraldi ei ole küll mainitud, et privileegi originaal peab olema säilinud, kuid see oli enamasti eelduseks, nii nagu see oli ka mõisate valdusõiguse revideerimise puhul.

IV ja X – Kõik Tartu aadlikud, kes olid kas pärinud või ostnud maad, pidid saama seda vastavalt privileegides sätestatud õigustele ja kohustustele vabalt kasutada. Samuti anti õigus mõisasid selliselt edasi pärandada, nagu see seni kombeks oli olnud. Ühtlasi pidi iga maaomanik iga 15 asustatud adramaa pealt ratsateenistuskohustuse korras välja panema ühe ratsamehe. Kümnendas punktis on paika pandud, et lähitulevikus pidi aset leidma krooni- ja aadlimaade revisjon.

V – Kuna nii Eesti- kui ka Liivimaa olid Rootsi riiki inkorporeeritud ning ka omavahel liidetud, pidi seal sama õigus kehtima. Nii laiendati viiendas punktis endise Tartu piiskopkonna aladele Harju-Viru õigus igavesest ajast igavesti.

---

⁸⁹ *alle ihre uralte verbrieftte und versiegelte privilegien, freiheiten und immuniteten, wie dieselbe nhamen haben mögen /.../ dieselbige von worten zue worten in allen und jeglichen ihren puncten, clausulen und articuln lauten und innehalten.*

VI – Kuna ükski maa ei saa hakkama ilma kohtute ja õigusemõistmiseta, mis aitaks maal õiglust ja heakorda (*gute policei*) hoida, pidi Tartu Harju-Viru õigusest tulenevad kohtud asutama. Need pidanuks hakkama õigust mõistma täpselt samamoodi nagu Harju- ja Virumaal. Ametisse on nimetatud ka kuus maanõunikku ehk kohtunikku, kelleks olid Georg (Jürgen) Stackelberg, Reinhold Taube, Fabian Wrangel, Herman Wrangel, Cristoffer Stackelberg ja Dietrich von Tiesenhausen. Maanõunikud pidid koos Rootsi asehalduriga õigust mõistma täpselt nii, nagu see oli seni toimunud Eestimaal. Iga maanõunik pidi ka talle määratud piirkonnas Harju-Viru õiguse alusel õigust mõistma. Kui kohtuasi puudutas kohtuniku enda talupoega ning otsustati elu ja surma üle, pidi õigusemõistmisel osalema kuus aadlikku Tartu asehalduri eesistumisel. Harju-Viru õigusele kohaselt ei tohtinud ühtki aadlikku edaspidi ilma kohtuotsuseta kinni pidada ja vangistada.

VII – Samamoodi nagu Harju-Viru aadlikud olid senimaani võinud Tallinnas Toompeal krunte omada ja sinna maju ehitada, pidid nüüdsest Tartu aadlikel olema samad õigused Tartu Toomemäel.

VIII ja IX – Tartu lossi valitsejaks (ehk Tartu asehalduriks) võis olla nii rootslane kui ka liivimaalane. Peamine kriteerium oli, et isik oleks oma ametis pädev. Asehaldur pidi ala valitsemisel maanõukogu abi ja nõu kasutama ning hoolt kandma, et kord ja õiglus maal püsiks. Üheksandas punktis on veel eraldi välja toodud, et asehalduril ei tohi olla rüütelkonna üle rohkem võimu, kui on mõistlik, ning see ei tohi minna vastuollu rüütelkonna vabaduste ja õigustega.

XI – Viimases punktis pani hertsog Karl Tartu rüütelkonnale südamele, et ootab neilt niivõrd suure heatahtlikkuse ja vastutulelikkuse eest tõrkumatut ja truud teenistust igavesest ajast igavesti.⁹⁰

Kuna Tartu langes juba 1603. aasta alguses tagasi poolakate kätte, ei jõudnud hertsog Karli antud lubadused suuremas osas jõustuda. Samas kandis dokument hilisema kuninga nime ja pitsatit ning oli sajandi keskpaigas ja teises pooles oluliseks argumendiks põhjendamaks Liivimaa aadli püüdluseid suuremate vabaduste ja autonoomia suunas. Nagu näha võis, oli riigieestseisja lubaduste jagamise osas väga heldekäeline. Näiteks Harju-Viru õiguse laiendamise taotlemiseks endise Tartu piiskopkonna aladele puudusid kohalikul aadlil igasugused ajaloolised ja õiguslikud argumendid. Samm, millega hertsog Karl justkui kinnitas Liivimaa aadlile kõik Sigismund Augusti privileegist tulenevad õigused (eelkõige aadli isiklike vabaduste osas) ja Harju-Viru õigusest tuleneva aadli tugeva rolli maa juhtimises ja õigusemõistmises läbi maanõukogu, viis sajandi lõpul koguni väideteni, et Liivimaa aadli privileegid olid tegelikult Eestimaa aadli omadest ulatuslikumad.⁹¹ Jääb mulje, et Karl andis heakskiidu

---

⁹⁰ Hertsog Karli kinnitus Tartu rüütelkonna privileegidele 13.07.1602. – Bienemann, Zur Geschichte, 577–585.

⁹¹ Sellisele väitele on tähelepanu juhtinud Loit, Eestimaa ja Liivimaa, 19. Omaette küsimus on, kas Sigismund Augusti privileegi originaal oli 1602. aastal veel alles. Teemat uurinud

kõigis asjades, mida Tartu rüütelkonna saadikud vaid soovida oskasid. Ei resolutsioonis endas ega ka sellele eelnenud läbirääkimistes polnud enam sõnagagi mainitud talupoegade olukorra parandamist, aadli kohustust teede ja sildade ehitamist ja parandamist korraldada ning koole ja kohtuid ülal pidada ega Rootsi seaduste ja kohtukorralduse sisseviimist. Ühelt poolt ilmestab see hästi seda, kuidas oli olukord ühe aasta jooksul muutunud, teiselt poolt aga ka seda, kui paindlik oli riigivõim suhtluses seisustega. Privileegide jagamine enda positsiooni kindlustamiseks oli Rootsi valitsejatele juba tuttav ja läbiproovitud võte. See oli aset leidnud 1561. aastal, kui Erik XIV kinnitas Harju-Viru aadli privileegid. Samuti kui Johan III esimese Rootsi valitsejana Rootsi aadli privileegid 1569. aastal kirjalikult kinnitas, oli see tingitud kuninga vajadusest saada aadli toetus võimuvõitluses Erik XIV vastu.⁹² Sellises valguses tuleks näha ka hertsog Karli Tartu aadlile antud privileege. Hädaolukorras oldi valmis kõigile soovidele vastu tulema, kuigi samas ei ole mingit põhjust eeldada, et see oleks väljendanud muutuseid Karli Eesti- ja Liivimaa puudutavates seisukohtades. Nii ei kinnitanud hertsog Karl tegelikult kunagi Liivimaa aadli privileege, nagu ta resolutsiooni kolmandas punktis teha oli lubanud.

1.2.4 Rootsi-Poola sõja mõjud Liivimaa aadlile

Pärast esialgu edukalt kulgenud sõjakäiku olid rootslased 1603. aastaks kõikidest Liivimaa valdustest peale Pärnu välja tõrjutud. Liivimaa aadli jaoks algas uus Poola võimu periood, mis sõltuvalt konkreetsest piirkonnast kestis alla kümne kuni üle kahekümne aasta. Võrreldes nii eelnevalt käsitletud põgusa Rootsi ajaga kui ka esimese Poola võimu perioodiga on kõne all olev ajajärk veel suuresti läbi uurimata.⁹³ Seetõttu on Rootsi-Poola sõja mõjude osas Liivimaa aadlile võimalik teha vaid väga üldistavaid järeldusi.

Võib öelda, et sel pöördelisel ajal tehtud otsused mõjutasid pea kõikide Liivimaa aadlisuguvõsade edasist käekäiku. Sõda tekitas ühelt poolt võimalused karjääriks emma-kumma riigi sõjaväes või riigiparatuuris koos sellega kaasnevate hüvedega, kuid teiselt poolt võis tabada maast ja seega ka ühiskondlikust positsioonist ilmajäämine, elu paguluses, vangistus või halvimal juhul surm lahinguväljal või hukkamine.⁹⁴ Liivimaa aadli jaoks tervikuna oli eriti suureks

---

Enn Tarvel on seisukohal, et 1599. aastal veel oli, kuid selle edasise käekäigu kohta andmed puuduvad: Tarvel, *Veel kord*, 262–267.

⁹² Heikki Ylikangas. The crown and the aristocracy in co-operation in Denmark and Sweden (the 'aristocratic regime'). – *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II, 1520–1870*. Ed. by Erkki Kouri and Jens Olesen. Cambridge: Cambridge University Press 2016, 101–132, siin 112–113.

⁹³ Ühe tugeva erandina peab siin välja tooma Vello Helgi põhjaliku uurimuse vastureformatsioonist Liivimaal ja jesuiitide tegevusest Tartus nii enne kui ka pärast sajandi alguse sõda Rootsi ja Poola vahel: Vello Helk. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa 2003.

⁹⁴ Nii loetleb näiteks Hiärn enda kroonikas vahemikus 1601. aasta varakevadest kuni 1602. aasta varakevadeni nimeliselt 14 Liivimaa aadlikku, kes sõjategevuses hukkusid. Nende seas oli ka Liivimaa aadli juhtfigure, näiteks hukkus 1601. aasta Koknese lahingus Liivimaa

hoobiks see, et valdav enamus panustasid rootslaste võidule. 1602. aasta esimesel poolel koostasid Poola võimud detailse nimekirja kõigist Liivimaa aadlikest, kes olid rootslaste poolele üle läinud ning kellelt tuli selle eest karistuseks nende maavaldused ära võtta. Bienemanni hinnangul moodustasid ülejooksikud umbes kaks kolmandikku kohalikust aadlist.⁹⁵ Hoolimata sellest, et osa nimekirja kantud isikutest juba samal või järgmisel aastal uuesti Sigismundile truudust vandusid, jäi rootslaste toetajate osakaal Liivimaa aadli seas siiski kuni 1620. aastateni võrdlemisi kõrgeks.⁹⁶ Seega olid paljud eluga pääsenud hertsog Karli toetajad sunnitud pärast rootslaste ebaõnnestumisi lahinguväljal Liivimaalt lahkuma ning nende valdused läksid mõningatel juhtudel Poola kuningale truuks jäänud liivimaalastele, sagedamini aga poolakatele või leedukatele. Selline olukord, kus poliitilise võimuvõitluse tagajärjel toimusid suured muutused mingi piirkonna aadli koosseisus, oli 17. sajandi Euroopas tavapärane nähtus.⁹⁷ Liivimaalt põgenenud aadlikud võisid loota läänidele kuningriigi teistes osades, mida Karl oli enda toetajatele lubanud, kui Poola pidanuks Liivimaa tagasi vallutama.⁹⁸ Paljudel õnnestuski saada kompensatsiooniks Liivimaa mõisate kaotamise eest uued valdused Soomes.⁹⁹ Siit said alguse mitme baltisaksa aadlisuguvõsa Rootsi harud, millest paljud introdut-

---

aadlilipkonna juht Johann von Tiesenhausen: Hiärn, *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, 384–392. Fabricius on kirjeldanud seika, kus pärast Viljandi vallutamist Poola vägede poolt 1602. aastal lasi Poola väepealik Jan Zamoyski erinevate süüdistuste alusel hukata neli Liivimaa aadlikku: Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*, 303. 1605. aasta kurikuulsast Salaspilsi lahingust võttis osa sadakond Liivimaa ratsameest. Ei ole aga teada, kui paljud neist olid aadlikud ja kui paljud hukka said: Eric Larsson. Nätverk av styrka. Militär makt och det svenska herraväldet. – *Gränsländer: Östersjön i ny gestalt*. Stockholm: Atlantis 2003, 107–125, siin 111.

⁹⁵ Friedrich Gustav Bienemann jun. Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII. Jahrhunderts. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894*. Riga: W.F. Häcker 1895, 86–103, siin 90.

⁹⁶ *Ibid.*, 91–92.

⁹⁷ Tuntud on Böömi- ja Määrimaa näide, kus pärast 1618. aastal puhkenud ülestõusu allasurumist keiserlike vägede poolt vahetas umbes pool maavaldusest omanikku ning kolmandik aadlist läks eksili: Ronald G. Asch. Staatsbildung und adlige Führungsschichten in der Frühen Neuzeit: Auf dem Weg zur Auflösung der ständischen Identität des Adels? – *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 2007 (33), 375–397, siin 387.

⁹⁸ Vt nt seitsmendat punkti hertsog Karli vastustes Pärnu ja Võnnu ning Tartu rüütelkondade palvekirjadele 12.07.1602. – Bienemann, *Zur Geschichte*, 575; 577.

⁹⁹ David Kirby. *Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492–1772*. London: Longman 1990, 155. Soome ajalookirjutuses on Eesti- ja Liivimaa aadlike asumine Soome vastakaid arvamusi tekitanud. Traditsiooniliselt on selles nähtud pärisorjuse elementide (teotöö, kodukariõigus, aadli õigus talupoegade üle õigust mõista) sissetoomist Soome: vt nt Antti Kujala. *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713: Tax, rent and relations of power*. Helsinki: Finnish Literature Society 2003, 111–113. Samas on näiteks Pentti Virrankoski Häme maakonna näitel tõdenud, et ei olnud mingit vahet, kas aadlikuks oli liivimaalane või rootslane, mõlemad rõhusid talupoega samamoodi: Pentti Virrankoski. *Suomen historia 1–2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, 224.

seeriti aja jooksul ka Rootsi rüütelkonda. Oli ka neid, kes olude sunnil hoopiski Venemaale siirdusid ning seal Boriss Godunovi läänimeesteks said.¹⁰⁰

Samas oli loomulikult ka neid, kes olid Sigismundile truuks jäänud ning võisid koos Poola võimu naasmisega loota enda valduste laiendamisele omaniketa jäänud mõisate arvelt. Nõnda nagu 16. sajandi lõpul, nii avanesid ka nüüd karjäärivõimalused neile kohalikele aadlikele, kes suutsid tõestada truudust poolakatele. Tuntuim näide on kahtlemata juba tuttava Jürgen Farensbachi poeg Wolmar, kel õnnestus 1611. aastal tõusta Poolale kuuluva Liivimaa kuberneriks.¹⁰¹ 17. sajandi teisel kümnendil oli Tartu staarostiks kohalikku päritolu Wolter von Plettenberg ning madalama astme riigiteenistujate ja sõjaväelaste hulgas oli kohalikke aadlikke kindlasti veelgi.¹⁰² On alust arvata, et õigusemõistmisel lähtuti jätkuvalt kohalikest tavadest ja õigusallikatest.¹⁰³ 1607. aastal andis Sigismund III välja uue Liivimaad puudutava korralduse, nn *Ordinatio Livoniae III*, millega tunnustati Poolale truuks jäänud Liivimaa aadlikke kui Poola ja Leedu aadlikega võrdväärseid.¹⁰⁴

Aadli sisekonflikt rootsi- ja poolameelsete vahel ei puudutanud aga ainult Liivimaad. Poola relvade edu 1603. ja 1604. aastal pani ka mitmeid Eestimaa aadlikke mõtlema poolte vahetamisest ning Eestimaa Poola kätte mängimisest. Ühe oma juhtfiguuri Heinrich Lieveni järgi Lieveni konspiratsioonina tuntud salasepitsus tuli aga ilmsiks. Lieven hukati 1605. aastal ning poolameelsed kaotasid Eestimaa rüütelkonnas oma mõjuvõimu.¹⁰⁵

Väga napilt on teateid ka selle kohta, milliseks kujunes Poolale truuks jäänud Liivimaa aadlike positsioon Liivimaal pärast rootslaste väljatõrjumist. Ragnar Liljedahl on oletanud, et Gustav II Adolphi sõjakäigu alguseks 1617. aastal oli Liivimaal kadunud igasugune kohaliku aadli rüütelkondlik organiseeru-

---

¹⁰⁰ Conrad Bussow on kirjeldanud 35 liivimaalase (aadlikud koos teenijatega) teekonda Moskvasse ning nende head vastuvõttu Boriss Godunovi poolt. Venemaale rännanud liivimaalaste juhtfiguuriks oli Detlev von Tiesenhausen. Bussowi sõnul jagati Moskvasse saabunud liivimaalased nelja kategooriasse ja anti vastavalt nende vanusele, staatusele ja Liivimaal olnud valdustele kingitusi, maad ja talupoegi: Conrad Bussow. *The disturbed state of the Russian realm*. Tõlk ja toim George Edward Orchard. Montréal: McGill-Queen's University Press 1994, 19–25.

¹⁰¹ Wolmar Farensbachi äärmiselt kireva eluloo ja teenistuskäigu kohta vt nt *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd. 15. Stockholm: Bonnier 1956, 363.

¹⁰² Tartu staarostina oli Wolter von Plettenberg segatud ka jesuiitide ja Tartu linnakodanike tüldesse ning on seetõttu leidnud põgusat käsitlemist Vello Helgi monograafias: Helk, *Jesuiidid Tartus*, 170; 177–178.

¹⁰³ Huvitaval kombel on Caspar von Ceumern enda 1690. aastal välja antud *Theatridium Livonicum*'is lisanud Liivimaa aadli privileegide hulka Poola kantsleri Felix Krisky otsuse aastast 1615 Georg von Mengdeni ja Heinrich Üxküllili pärandit puudutava kohtuasja osas. Tõenäoliselt on von Ceumern dokumenti nii oluliseks pidanud põhjusel, et kantsler on otsuse tegemisel lähtunud 1457. aasta nn peapiiskop Silvesteri privileegist Riia peapiiskopkonna aadlile: Ceumern, *Theatridium Livonicum*, 18–29.

¹⁰⁴ Heyde, Livland (1561–1629), 171.

¹⁰⁵ Lieveni konspiratsiooni on uurinud Nigolas Loone, kes ei jõudnud aga lühikeseks jäänud eluteel tulemusi vormistada. Ilmunud on vaid kokkuvõte 1933. aastal Tallinna ajaloo seltsis peetud ettekandest: *Ajalooline Ajakiri* 1934 (13), 125–126.

mine.¹⁰⁶ Mõned üksikud infokillud lubavad aga oletada, et ühiskonna eliidi tasalülitamine ei olnud siiski sedavõrd täielik. Tartu jesuiitide sagedaste ettekannete järgi, kus kurdeti ketserlusele truuks jäänud Tartu piirkonna aadlike üle, võib järeldada, et arvestatav hulk oma usulistele veendumustele truuks jäänud kohalikke aadlikke viibis jätkuvalt Liivimaal.¹⁰⁷ Samuti on teada, et olulisemad maad puudutavad küsimused arutati maapäevadel läbi. Maapäevadele olid oodatud nii linnade kui ka aadli esindajad.¹⁰⁸ Gadebuschi aastaraamatutest leiab näiteks viite teadmata ajal Võnnus toimunud maapäevale, kus kinnitati sõjaväe majutusmaks (*pobor*). Samuti 1614. aastal Riias toimunud maapäevale, kus olid arutluse all usuküsimused. 1616. aasta augustis Riias toimunud maapäeval oli taaskord peamine rõhuasetus aadlilt ja linnadelt nõutavatel kontributsioonidel.¹⁰⁹ Teavet maapäevade korralduse ning selle kohta, kas tegemist oli pelgalt seisuste teavitamise vahendiga või andsid need aadlile ja linnakodanikele ka võimaluse maa valitsemises kaasa rääkida, säilinud ei ole. Jätkuvalt kasutas aadel enda õiguste eest seismiseks võimalust kaebustega otse kuninga poole pöörduda.¹¹⁰ Samuti ei saa mööda minna asjaolust, et usaldusväärsetel ja teenekatel kohalikel aadlikel oli võimalus tõusta kõrgetele ametikohtadele. Mingeid märke aadliomavalitsuse kesksest organist ehk maanõunike kolleegiumist jätkuvalt säilinud ei ole.

Saab öelda, et Liivimaa aadli poliitiline tegevus pärast 17. sajandi esimesi aastaid ei jätkunud mitte üksnes Liivimaal. Nimelt koondusid ka paguluses viibivad Liivimaa aadlikud ja moodustasid midagi eksiilrüütelkonna laadset. Nii on näiteks teada, et 1614. aastal lähetasid Tallinnas kohalviibivad Liivimaa aadlikud Fromhold von Patkuli Stockholmi.¹¹¹ Von Patkul pidi muu hulgas kuningat selles veenma, et Eestimaa ja Liivimaa saaksid uuesti üheks korpuseks ühendatud ning et Liivimaast saaks kuningriigi teiste osadega võrdne piirkond.¹¹² Gustav II Adolphi vastus oli, et ka tema oleks hea meelega näinud kahe piirkonna liitmist, kuid hetkeolukord seda ei võimalda. Küll lubas kuningas käimasolevatel läbirääkimistel poolakatega Liivimaa aadli seisukohti esindada ning seista selle eest, et Liivimaa aadlikele tagastataks nende mõisad ning lõpetataks nende vaenamine.¹¹³ Samuti on säilinud *kõikide kohalviibivate Üle-Väina hertsogkonna Võnnu, Tartu ja Pärnu kreiside aadlike* pöördumine Gustav II

---

¹⁰⁶ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933, 20.

¹⁰⁷ Helk, *Jesuiidid Tartus*, 153–159.

¹⁰⁸ Sigismund III Pärnu raele 26.08.1616. – RA.EAA.1000(Pärnu magistrat).1.58.

¹⁰⁹ Gadebusch, *Livländische Jahrbücher* (Bd. 2, Abschn. 2), 463; 465–469; 495–497.

¹¹⁰ 1617. aastal pöördusid Liivimaa aadli esindajad kaebustega Sigismund III poole: Sigismund III Ädaži (*Neuermühlen*) staarostile ja Liivimaa aadli saadikutele 08.02.1617. – RA.EAA.995.2.55.

¹¹¹ Riia ja Tartu rüütelkonnad Gustav II Adolfile 21.02.1614. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹¹² Riia ja Tartu rüütelkondade instruksioon Fromhold von Patkulile 21.02.1614. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹¹³ Gustav II Adolf Riia ja Tartu rüütelkondadele 18.04.1614. – SRA. Livonica II. Vol. 148. Kiri asub viidatud säilikus sisalduvas Liivimaa aadli privileegide kogus, mille rüütelkond esitas 1648. aastal kuninganna Kristiinale kinnitamiseks.

Adolfi poole 1616. aastast, kirjutatud Helsingis.¹¹⁴ Oma kirjas tundsid Soomes elavad Liivimaa aadlikud muret nendeni jõudnud kuulduste üle, mille kohaselt soovis kuningas nende Soome lääne ära võtta, kuna paljud neist olevat talupoegade kohtlemise ja kauplemise osas Rootsi riigi seaduste vastu eksinud. Loomulikult ei oldud süüdistustega nõus ning kui midagi sellist ka oli aset leidnud, siis pidanuks karistama vaid neid, kelle süü oli leidnud tõendamist. Kuninga armulikkusele apelleeriti muu seas ka põhjendusega, et *meil enam mingit lootust ei ole endi teisel pool asuvaid pärusmõisu kunagi tagasi saada.*¹¹⁵

---

¹¹⁴ Üle-Väina hertsogkonna Võnnu, Tartu ja Pärnu kreiside aadlikud Gustav II Adolfile 06.02.1616. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹¹⁵ *Ibid.*

2. AADLIOMAAVALITSUSE ALGETE KUJUNEMINE LIIVIMAAL ROOTSIGA LIITMISEST KUNI MAANÕUNIKE KOLLEEGIUMI LOOMISENI 1643. AASTAL

Kui Gustav II Adolf 1625. aastaks lõpuks Liivimaa vallutamise lõpule viis, oli maa eelnevates sõdades tugevalt kannatada saanud. Sõda, nälg ja haigused olid hauda viinud inimesi sõltumata seisusest ning õnnelikud olid need, kel oli õnnestunud õigel ajal põgeneda.¹ Ajapikku toimus taastumine ning 1630. aastatel tegi Liivimaa aadel esimesed sammud aadliomavalitsuse ülesehitamise suunas. 1640. aastatel võib juba kõneleda riigivõimust ja aadlist kui partneritest provintsi valitsemisel. Selles ajavahemikus pandi alus Liivimaa maapäevale ja maanõunike kolleegiumile, mis jäid Liivimaa aadliomavalitsuse kesksseteks institutsioonideks kuni 20. sajandi alguseni. Selles protsessis mängisid olulist rolli nii kohaliku tasandi võtmeisikud aadli ja riigivõimu poolelt kui ka arengud, mis toimusid Rootsi riigis laiemalt.

2.1 Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhted aastatel 1617–1634

Kui hertsog Karli 1600. aastal alanud Liivimaa sõjakäigu osas on säilinud rikkalikult allikmaterjali, mis kajastab hertsogi ja Liivimaa aadli suhtlust, siis Gustav II Adolphi 1617. aastal alguse saanud ja vaheaegadega kuni 1625. aastani kestnud Liivimaa vallutamise osas on olukord trööstitu. Siinkirjutajal ei ole õnnestunud leida ühtki kirja, mille kuningas oleks mõne kohaliku aadlikuga vahetanud või vastupidi. Selle põhjal järeldada, et Gustav II Adolf erinevalt oma isast vähimalgi määral Liivimaa aadli poolehoidust huvitatud ei olnud, on ehk liig. Alati peab arvestama võimalusega, et allikad on kas aja jooksul hävinevad või ei ole veel lihtsalt õnnestunud neid leida. Samas ei saa eitada, et olukord 1600. ja 1617. aastal oli erinev. Esimesel juhul oli Liivimaa aadel võrdlemisi arvukas ning mõjuvõimas grupp, kelle poliitiline lojaalsus oli samas küllaltki paindlik. Nende kaldumine ühele või teisele poole omas mõju sõjategevuse kulgemisele. Kui aadli arvukuse ja rahvusliku koosseisu osas ei ole 1617. aasta osas piisavalt andmeid, et järeldusi teha, siis kindlalt võib väita, et muutunud oli Liivimaal viibiva aadli meelsus. Pärast sajandi alguse sõda olid enamasti paigale jäänud need, kes olid kas Poola kuningale truusks jäänud või polnud vähemalt üleliigset rootsimeelsust välja näidanud. Naasnud oli ka neid, kes olid rootslaste edasitungi eest Poola või Leetu põgenenud. Kokkuvõtlikult võib öelda, et kui 1600. aastal oli konflikt Poola ja Rootsi vahel veel värske, siis

---

¹ Kõrge suremuse ning ümberasumise tulemusel oli Tartu ja Pärnu kreisis 1624/1627. aasta revisjoni andmeil võrreldes 1601. aasta revisjoniga üles haritud umbes veerand talumaadest: *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Toim Enn Küng ja Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut 2013, 274.

1617. aastaks oli vaenus juba piisavalt kaua kestnud, et välja kujundada kindlapiirilised leerid. Üleminek teisele poolele oli usaldusküsimuste tõttu tõenäoliselt keerulisem ning kandis endas ka suuremaid riske.

Rootsimeelsed aadlikud, kes endid veel liivimaalastena defineerisid, olid küll olemas, kuid tegutsesid Soomes. Nende võimalused Liivimaa vallutamisele kaasa aidata olid piiratud isikliku teenistusega Gustav II Adolphi sõjaväes. Samas oli siiski ka neid, kes 1617. aastal isandat vahetada soovisid ning Gustav II Adolfile truudust vandusid. Nimekaim näide oli Liivimaa kuberner Wolmar Farensbach, kelle abiga õnnestus rootslastel 1617. aastal Pärnu ja mõneks ajaks ka Daugavgrīva (*Dünamünde*) enda valdusesse saada.² Kuna Farensbach juba samal aastal poolakatega uuesti mesti läi, siis tema afäär pigem õõnestas kui tugevdas rootslaste usaldust Liivimaa aadli vastu. Usaldamatust ilmestab ka asjaolu, et pärast iga vallutust läks kogu maa esialgu Rootsi kroonile.³ Kõike eelpool öeldut arvesse võttes võib seega oletada, et allikate vaikumine Gustav II Adolphi ja Liivimaa aadli suhtluse osas vahemikus 1617–1625 viitab sellele, et võrreldes 1600. aastaga oli mõlemal osapoolel teisele vähem öelda. Rootsised vallutasid Liivimaa enda jõududega ning ühtegi lepingut kohaliku aadliga ei sõlmitud. Järgnevate arengute määramisel mängis see olulist rolli.

2.1.1 Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhted aastatel 1621–1629

Hoolimata allikate vähesusest võib väita, et mingi kontakt Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu kõrgeimate instantside vahel oli siiski olemas juba 1620. aastate alguses. Pärast Riia vallutamist 1621. aastal, mis oli sõja olulisimaks pöördepunktiks, kogunes teadmata arv kohalikke aadlikke Riiga, et kuningale truudusvanne anda. Sellele lisaks anti Riias viibivale Jakob De la Gardiele, hilisemale Liivimaa kubernerile, üle palvekiri. Aadli soovid olid sõnastatud ebataoliselt lühidalt ja konkreetset. Sooviti kuninga kinnitust Sigismund Augusti privileegile ja Harju-Viru õiguse laiendamist Liivimaale. Viimase puhul on öeldud, et see oleks vaid õiglase, viidates tõenäoliselt hertsog Karli varasematele lubadustele. Järgmistes punktides peegeldub hästi kogu olukorra ebakindlus 1621. aastal. Nimelt sooviti, et juhul kui Liivimaa peaks lepingu teel minema tagasi Poolale, siis kuningas lisaks rahutingimustesse Liivimaa aadli hea nime ja mõisate kaitse. Lisaks sooviti teada, et mis saaks sellisel juhul, kui Poola peaks Liivimaa tagasi vallutama? Kuhu peaksid Rootsi kuningale truudust vandunud aadlikud põgenema ja kust elatist hankima? Pöördumisele on alla kirjutatud *Riias viibivad Liivimaa maiskonna liikmed (Landsassen)*,

---

² Christian Kelch. *Liivimaa ajalugu*. Tõlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2004, 381.

³ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933, 31; 36.

rüütelkonna nimetust tekst ei sisalda.⁴ Jakob De la Gardie vastus oli veelgi lakoonilisem kui palvekiri ise. Sigismund Augusti privileegi kinnitamisest võis juttu olla alles pärast seda, kui kuningas on sellega tutvuda saanud. Igasugused muudatused õiguskorralduses võisid aset leida alles pärast maa lõplikku vallutamist ning Liivimaa minemisest tagasi poolakatele *ei tohiks me kunagi mõeldagi*.⁵

Õige pea pärast Riia vallutamist andis Gustav II Adolf välja patendi, mis kohustas kõiki Liivimaa maavaldajaid koos enda mõisate valdusõigust tõendavate dokumentidega Riiga ilmuma. Liivimaale jäänutel oli selleks aega kõigest kolm kuud, Liivimaalt lahkunutel kuus kuud.⁶ Kuni vastupidise tõestamiseni kuulus kogu maa Rootsi kroonile, samamoodi oldi toimitud ka 1617. aastal Pärnu ümbruses. Valdusõiguste revideerimise ja maavalduseid puudutavate tüliküsimuste lahendamiseks kutsuti samal aastal ellu uus kohtuinstants, nn Riia komissariaalkohus.⁷ Lisaks õigusjärgsusele pidi see hindama ka iga taotleja varasemat elu- ja teenistuskäiku. Mõisate tagastamisel olid eelisjärjekorras need, kel oli ette näidata teenistus Rootsi sõjaväes või mingil muul moel seotus Rootsi riigiga. Kõnealuse kohtu puhul on oluline välja tuua selle koosseis. Eesistujaks oli Liivimaa kuberner Jakob De la Gardie, temale lisaks võtsid tööst osa veel kaks Rootsi riigiteenistajat. Riia linn oli esindatud kahe ja Eestimaa rüütelkond ühe liikmega. 12 liikmest pooled olid kohalikud aadlikud. Kui tuua võrdluseks 1599. aastal Poola võimude poolt korraldatud valdusõiguste revisjon, kus 8-liikmelises komisjonis oli vaid üks aadli esindaja (David Hilchen), oli komissariaalkohtu koosseis Liivimaa aadlile võrdlemisi soodne. Kõrvalepõikena võib siinkohal mainida, et kui Liivimaa rüütelkonna saadikud käisid 1648. aastal Stockholmis, et saada muu hulgas kinnitus Liivimaa aadli privileegidele ja maanõunike kolleegiumi liikmeskonna ja volituste laiendamisele, viidati viimase osas 1621. aastal loodud komissariaalkohtule. Argumenteeriti, et kohtu koosseis viitas selgelt sellele, et Gustav II Adolf oli tunnustanud Liivimaa aadli õigust õigusemõistmises kaasa lüüa ning leiti, et ka maanõunike kolleegiumil peaks seega kohtulikud pädevused olema.⁸ Olgugi et esitatud argument ei muutnud kuninganna Kristiina seisukohti ning maanõunike kolleegiumist ei kujunenud kohtuinstantsi, annab see ometi tunnistust komissariaalkohtu olulisusest Liivimaa aadli jaoks.

1620. aastatel jätkus ka maapäevade traditsioon. On teada, et maapäevad toimusid 1623. aastal ning aastatel 1625–1627. Liljedahli sõnul ei ole aga

---

⁴ 1621. aasta palvekiri ja vastus sellele on leitavad Liivimaa aadli privileegide kogumikust, mis esitati 1648. aastal kuninganna Kristiinale ülevaatamiseks: Liivimaa maavaldajad Gustav II Adolfile 10.10.1621. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁵ Jakob De la Gardie vastus Liivimaa maavaldajatele, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁶ Gustav II Adolphi mandaat kõigile Liivimaa maavaldajatele 16.11.1621. – LVVA.109 (Tartu õuekohus).1.1.

⁷ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 36–42.

⁸ Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 05.06.1648. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

põhjust arvata, et tegemist oli maapäevaga selle traditsioonilises mõttes ehk institutsiooniga, kus riigivõim ja seisused arutasid maa käekäiku puudutavaid olulisi küsimusi. Maapäevadest säilinud vähesed materjalid viitavad pigem sellele, et maapäev oli üksnes nimetus Riia komissariaalkohtu sessioonidele, kuhu olid oodatud kõik Liivimaa maavaldajad. Kõnealuste maapäevade ainuke eesmärk näib olevat valdusõiguste revisjoni läbiviimine, mingeid viiteid muude küsimuste arutamise kohta ei ole säilinud. Kuna kohalik aadel suhtus sellisesse maapäeva leigelt ning igal korral tuli kohale vaid väike osa kõigist maavaldajatest, jäi valdusõiguste revisjon kogu kümnendi vältel poolikuks.⁹

Lisaks valdusõigustega seotud segaduste klaarimisele vajas riigivõim ülevaadet Liivimaa majanduslikust olukorrast ning maksevõimekusest. See oli vajalik eelkõige selleks, et seada sisse alaline maks provintsis asuvate sõjaväeüksuste ülalpidamiseks – statsioon.¹⁰ Juba 1622. aastal määras Gustav II Adolf ametisse komisjoni, mille ülesandeks sai maarevisjoni planeerimine ja läbiviimine. Komisjoni kuulusid Adam Schrapfer, Magnus Nieroth, Engelbrecht von Tiesenhausen ja Heinrich Rehbinder.¹¹ Kaks viimast kuulusid ühtlasi ka Riia komissariaalkohtu koosseisu.

Heinrich Rehbinderi elu- ja teenistuskäik väärrib siinkohal põgusat ülevaadet. Tegemist oli võrdlemisi jõuka mõisnikuga, kellel olid 16. sajandi lõpul valdused nii Kura- kui ka Liivimaal. Ta läks 1601. aastal aga rootslaste poolele üle ning võttis muuhulgas Pärnu aadlilipkonna rittmeistrina osa Salaspilsi (*Kirchholm*) lahingust. Rehbinder jäi langetatud valikute tõttu ilma enda senistest valdustest, mis jäid teisele poole rindejoont. Juba 1606. aastal läänistas Karl IX Heinrich Rehbinderile Huittineni kihelkonna ning 1610. aastal Ruuhijärvi küla Soomes. Ta naasis 1620. aastatel Liivimaale ning sai lõpuks 1629. aastal tagasi Taagepera (*Wagenküll*) mõisa, mis oli Rehbinderi ainuke Liivimaal asuv pärusmõis.¹² Heinrich Rehbinderi näol on seega tegemist hea näitega sünnipärasest Liivimaa aadlikust, kes sajandivahetuse poliitilistes tõmbetuultes otsustas end Rootsi krooniga siduda. Vastutasuks lojaalse teenistuse eest sai Rehbinder nii asendusmõisad, tagasi oma pärusmõisa kui ka võimaluse Liivimaale naasta ning provintsi puudutavates olulistest küsimustes mingil määral kaasa rääkida.

Maarevisjoniga tehti algust 1623. aastal ning see kestis vaheaegadega kuni 1628. aastani, kuna vahepeal lisandusid suured maa-alad Liivimaa idaosas. Kuna töö oli ette võetud jupiti, ei andnud revisjon terviklikku ülevaadet maa kandevõimest ning ühtlase ja üldise maksustamissüsteemi sisseseadmine oli jätkuvalt raskendatud.¹³

⁹ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 40–42.

¹⁰ Statsioon seati Liivimaal sisse juba Poola võimude poolt 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul: *Eesti talurahva ajalugu I*. Toim Juhan Kahk ja Enn Tarvel. Tallinn: Olion 1992, 460. Rootsi ajast pärineb esimene mainimine 1622. aastast: Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 48.

¹¹ Tarkiainen, *Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal*, 162.

¹² Carl Magnus Viktor Rehbinder. *Åtten Rehbinder genom åtta sekler*. Stockholm: Nye nordiske forlag 1925, 73–74.

¹³ Tarkiainen, *Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal*, 160–166.

Käesoleva teemapüstituse kontekstis on oluline välja tuua, milline mõju oli nii eelpool mainitud komissariaalkohtul, maarevisjonidel kui ka kuninglikul läänistuspoliitikal valdussuhete kujunemisele 1620. aastate Liivimaal. Nagu mainitud, pidi igatüks olema võimeline enda õigust mingile maavaldusele tõestama. Selle esimeseks eelduseks oli, et isik viibis Liivimaal või naasis sinna poole aasta jooksul ning oli nõus ilmuma vajalike dokumentidega Riiga. Selline nõue vabastas juba väga suure osa Liivimaal saada olevast maast, eelkõige poolaagsete staarostkondade näol, mille endised valdajad olid põgenenud Poola ega kavatsenudki Rootsile kuuluvatele aladele naasta. Teiseks pidi isik olema võimeline veenvalt tõestama, et mingi ala pidanuks õigusjärgselt temale kuuluma. Siin oli tihtipeale probleemiks hävinud dokumendid või eelnenud segased pärimis- või ostu-müügitehingud. Kolmandaks võis takistuseks osutada isiku taust, kuna otsuste tegemisel lähtuti ka isiklikest teenetest Rootsi krooni ees.¹⁴ Tuli ette ka selliseid juhtumeid, kus kellelgi olid küll vajalikud eeldused valduste tagasisaamiseks nii dokumentide kui ka eelneva teenistuse näol täidetud, kuid pidi leppima olukorraga, et nende pärusmõis oli juba kellelegi teisele läänistatud. Mõisa tagasisaamine võis võtta aastakümneid, kuna see ei saanud sündida enne, kui uus omanik oli elavate kirjast lahkunud.¹⁵ Seega tekkis Liivimaal 1620. aastatel olukord, kus krooni kätte jäi arvestatav osa provintsi maavaldustest. Sama kiiresti kui see aga tuli, see ka läks. 1630. aastaks oli Gustav II Adolf läänistanud pea kõik Liivimaa kroonuvaldused, peamiselt Rootsi kõrgaadlikele. Neile tehtud läänistused olid oma suuruselt muljetavaldavad, nii annetas Gustav II Adolf näiteks 1622. aastal riigikantsler Axel Oxenstiernale endise Võnnu piiskopkonna maad.¹⁶ Tavaline praktika oli

---

¹⁴ Samas ei olnud varasem teenistus alati määrav, näitena võib välja tuua Detlev von Tiesenhauseni (vt ptk 1.2.4). Ta oli 1601. aastal läinud Boriss Godunovi teenistusse, oli mingil ajal Liivimaale tagasi jõudnud ning taotles 1626. aastal Ærgli (Erlaa) mõisa tagastamist. Komissariaalkohus otsustas mõisa tagastada, kuna Tiesenhauseni esitatud tõendid ei jätnud kahtlust mõisa õigusjärgse kuuluvuse osas: Riia komissariaalkohtu otsus Detlev von Tiesenhauseni ja Ærgli mõisa osas. – *Ehst- und Livländische Briefflade: Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Ehst- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen. Th. 2, Bd. 1.* Hrsg. von Christian Eduard Pabst und Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm 1861, 343–345.

¹⁵ Selliseks näiteks on Engelbrecht von Mengdeni, kellest edaspidi veel juttu tuleb, võitlus perekonna pärusmõisa tagasisaamise eest. Ta sündis Liivimaal, põgenes Rootsi-Poola sõja puhkedes noorukina Kuramaale ning naasis alles 1620. aastate lõpus Liivimaale. Perekonna pärusmõis Mengele (*Altenwoga*) oli juba 1626. aastal läänistatud ooberst Antonius Jörgenreichile. Ei aidanud von Mengdeni argumendid pärimisõiguse osas ega tema väljapaistev karjäär riigiteenistujana. Mõis läks tagasi von Mengdenite perele alles 1661. aastal, pärast ooberst Jörgenreichi surma: Friedrich Gustav Bienemann. *Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900.* Riga: W. F. Häcker 1901, 57–71.

¹⁶ Aadlilipkonna munsterrollide põhjal saab öelda, et 1640. aastaks oli Axel Oxenstierna Liivimaa valduste suuruseks juba 427 adramaad. Võrdluseks võib välja tuua, et selle aja kõige mõjuvõimsamal Liivimaa aadlikul Otto von Mengdenil oli samal ajal kõigest 30 adra-

läänistada maid poolaegsete staarostkondade kaupa ja enamasti said valduste uuteks omanikeks Rootsi krooni ees teeneid omavad Rootsi aadlikud. Selline läänistamine tekitas aga aastakümneteks vaidluseid uute maaomanike ning staarostkonna territooriumile jäävate mõisnike (enamasti kohalike aadlike) vahel. Esimesed tõlgendasid olukorda selliselt, et kogu staarostkonna territoorium kuulus vahetult neile ning seal asuvad mõisad olid staarostkonna uue valdaja ees maksukohuslased. Sellisesse olukorda sattunud Liivimaa aadlikud nägid endid aga jätkuvalt otse krooni teenistuses olevatena ega nõustunud Rootsi aadlike nõudmistega.¹⁷

Kokkuvõttes jõuti 1630. aastateks olukorrani, kus kohaliku põlisaadli käes oli tunduvalt väiksem osa Liivimaal saadaolevast maast kui Rootsi aadlikel. Heinrich von Hagemesteri arvutuste kohaselt kuulus 1641. aastal ainuüksi Rootsi kõrगाadlikele, kes isiklikult kunagi Liivimaal ei elanud, umbes 58% kõigist Liivimaa adramaadest.¹⁸ Kui siia juurde lisada veel ka need väljastpoolt tulnud, kes enda valdustesse elama asusid, on selge, et põlisaadel jäi enda maal vähemalt maavalduse suuruse mõttes tugevalt vähemusse. Seda huvitavamad on aga 1630. ja 1640. aastate arengud Liivimaa aadli ja riigivõimu suhetes, kus maavalduse väiksus ei takistanud kohalikul aadlil mõjuvõimsale positsioonile tõusta.

Segadused ja vastuolud maavalduse küsimuses olid tõukejõuks, miks 1629. aastal otsustati saadikud Stockholmi saata. Sama aasta 17. märtsist pärineb aadli pöördumine Axel Oxenstierna poole, kus anti teada saadikute lähetaamisest. Selle peamiseks põhjuseks oli Liivimaa arvukate vaeste ja leskede kaebused ja hädad, mis hilisemate palvekirjade valguses viitab mingil põhjusel enda mõisatest ilmajäänutele ehk vaestele ning lesestunud naistele, kes on pidanud pärast abikaasa surma lääni kroonile tagastama ning enda senistest valdustest välja kolima. Oxenstiernalt paluti seda, et saadikud kuninga audientsile pääseksid ning et ta võimalusel ka paari hea sõnaga Liivimaa aadli eest kuningale kosta võiks. Stockholmi lähetati Fromhold von Patkul, kes oli 1614. aastal Eestimaal ja Soomes viibivat Liivimaa aadlit kuninga juures esindanud, ning noor Otto von Mengden, kellele 1629. aasta reis oli esimeseks aga kaugeltki mitte viimaseks korraks Liivimaa aadlit kuninga juures esindada.¹⁹

Palvekiri, mille saadikud kuningale esitasid, on mahukas ning kirjeldab pikalt, missugust mõju Rootsi ja Poola vahel peetud sõjad Liivimaa aadlikele avaldanud on. Välja on toodud mitmeid näiteid kohaliku aadli osalemisest sõjategevuses Poola vastu ning sellest, kuidas poolakad omalt poolt on neid

---

maa jagu maad: Riia, Pärnu ja Koknese piirkonna aadlilipkonna munsterroll 13.01.1640. – SRA. Krigsarkivet (KA). Rullor 1620–1723. Vol. 26.

¹⁷ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 325–343.

¹⁸ Heinrich von Hagemester. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents-Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562–1710. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842 (Bd. 2), 1–43, siin 15.

¹⁹ Võnnu, Pärnu ja Tartu kreiside ühendatud rüütelkonna kiri Axel Oxenstiernale 17.03. 1629. – SRA. Oxenstiernska samlingen (OS). Vol. E780.

selle eest mõisate äravõtmise ja pagulusse sundimisega karistanud. Mingisugust tunnustust enda truu ja ennastohverdava teenistuse eest ei olevat nad seni aga saanud. Seetõttu palusid saadikud kogu Liivimaa aadli nimel, et kuningas tagastaks lõpuks kõigile Rootsi krooni teeninutele neile õiguspäraselt kuuluvad mõisad.²⁰ Tähelepanuvääriv on tõik, et mõlema dokumendi puhul on kasutatud terminit *rüütelkond*, mida 1621. aastal mäletatavasti veel ei kohanud. Ka palvekirja põhjalikkus ning eelkõige otsus lähetada saadikud Stockholmi viitavad mingit sorti koostööle aadli seas. Nimelt oli mitmekuuline reis Rootsi väga kulukas ettevõtmine, mida vähemalt hilisematel aastatel rahastati alati aadlikelt kogutud annetuste või rüütelkonna liikmetele kehtestatud maksude abil. Paraku ei ole säilinud allikaid, mis lubaks öelda midagi enamat Liivimaa aadli organiseerumise kohta 1620. aastatel või ka konkreetse saatkonna kulude katmise kohta.

Lisaks palvekirjas kirjapandule oli saadikutel veel ka suurem eesmärk – saada kinnitus Liivimaa aadli ajaloolistele privileegidele. Kolm aastat varem ehk 1626. aastal oli rüütelkond juba vahepeal kaotsi läinuteks arvatud privileegide originaalid uuesti enda kätte saanud. Ürikud olid viidud 1606. aastal Kuramaale ning 20 aastat hiljem jõudnud Haapsalu asehalduri ja Liivimaa rüütelkonna viimase poolaegse peamehe Johann von Tiesenhauseni teise naise uue abikaasa Johann Derfeldi valdusesse. Paraku ei ole teada täpset dokumentide loetelu, mis rüütelkonnal 1626. aastal Derfeldi käest õnnestus saada. Johan Lossiuse hinnangul oli nende hulgas ka Sigismund Augusti privileegi originaal, mis pärast kopeerimist Derfeldile tagasi anti.²¹ Buddenbrock on lisanud, et rüütelkond tegi Otto von Mengdenile ülesandeks privileegid läbi töötada.²² Seega on igati tõenäoline, et 1629. aastaks oli rüütelkonnal olemas privileegide kogumik, mille võis kuningale läbivaatamiseks ja kinnitamiseks esitada.

Mida 1629. aasta märtsis veel Liivimaal ei teatud, oli see, et Gustav II Adolf plaanis kevadel Poola sõjatandrile naasta. Nõnda ei kohtunud Fromhold von Patkul ja Otto von Mengden kuningaga mitte Stockholmis vaid Dalaröl, vahetult enne Rootsi laevastiku suundumist Preisimaale. Kuninga lühike vastus peegeldab hästi seda, et saatkonna ajastus ei olnud kõige parem. Vahetult enne sõjakäigule asumist oli Gustav II Adolfil palju tähtsamaid ning kiiret lahendamist nõudvaid probleeme, kui seda olid Liivimaa provintsi siseküsimused. Kuninga vastusest ilmneb, et saadikud olid palunud tal kinnitada ka Liivimaa aadli privileegid. Kuningas andis mõista, et tal ei ole praeguses olukorras võimalik privileegidega tutvuda ning nende võimalik kinnitamine peab jääma hilisemasse aega. Siinkohal on paslik välja tuua, et privileegide sisu mittetundmine iseenesest ei olnud takistuseks nende kinnitamisel. Nii oli Gustav II Adolf

---

²⁰ Üle-Väina Liivimaa rüütelkonna palvekiri Gustav II Adolfile, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²¹ Johan Lossius. Zur Geschichte des Originals des Privilegium Sigismundi Augusti vom 28. Nov. 1561. – *Baltische Monatschrift* 1873 (22), 217–224.

²² Gustav Johann von Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. 2. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Bd. 1. Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680.* Riga: W. F. Häcker 1821, 6–7.

juba 1621. aastal kinnitanud Riia linna privileegid ilma, et talle oleks sel puhul mingeid dokumente ülevaatamiseks esitatud.²³ Arusaadavalt mängis selle otsuse juures rolli nii asjaolu, et Riia linn otsustas Rootsi vägedele alistuda (küll pärast mõningast vastuseisu) kui ka Riia linna majanduslik tähtsus. Vastasseis Riia linnaga oleks võinud kaasa tuua soovimatuid majanduslikke tagajärgi. Rüütelkonna osas otsustas kuningas aga, et seniks kuni privileege pole kinnitatud, pidi igal Liivimaa aadlikul ometi olema õigus ja võimalus kõiki enda õiguseid nautida.²⁴ Olgugi et kuninga avaldus võib jätta mulje, justkui oleks saadikud vähemalt osaliselt oma eesmärgid täitnud, on see petlik. Oluline on vahet teha privileegide esialgsel ning lõplikul kinnitamisel, mis on mõningatel juhtudel ühte patta pandud.²⁵ Heaks näiteks selle kohta, et 1629. aasta privileegide ajutisel kinnitusel oli parimal juhul sümboolne tähendus, on Johan Skytte määramine Liivi- ja Ingerimaa ning Käkisalme lääni kindralkuberneriks sama aasta detsembris. Skytte ametijuhend sisaldas küll hulgaliselt uusi nõudmisi Liivimaa aadlile, kuid mitte sõnagi nende privileegide kohta.²⁶

---

²³ Hoolimata erinevate Rootsi valitsejate korduvatest meeldetuletustest esitas Riia raad alles 1660. aastal osalise linna privileegide kogu. Lõpliku versioonini jõuti alles 1686. aastal: Aleksander Loit. Die Stadt Riga im schwedischen Ostseereich. Die Privilegienfrage. – *Riga und der Ostseeraum: von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005, 321–332.

²⁴ Gustav II Adolphi vastus Üle-Väina Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 18.05.1629. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁵ Nii on näiteks Ralph Tuchtenhagen väitnud, et Gustav II Adolf kinnitas 1629. aastal kõik Liivimaa aadli privileegid, sh Sigismund Augusti privileegi: Ralph Tuchtenhagen. Das Dorpater Hofgericht als Bestandteil der schwedischen Politik gegenüber den Ostseeprovinzen 1629–1710. – *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2005 (Nordistica Tartuensia, 13), 114–151, siin 118. Ka Georg von Krusenstjern sõnab 1629. aasta sündmuste osas vaid seda, et Gustav II Adolf kinnitas Liivimaa aadli privileegid, jättes mainimata, et tegemist oli vaid esialgse kinnitusega: Georg von Krusenstjern. *Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen*. Hamburg: Hoffmann 1963, 13.

²⁶ Instruktsioonikohaselt pidi Skytte ühelt poolt vähendama Liivimaa aadlike mõjuvõimu usuelus, eelkõige piirama nende võimalusi uute pastorite ametisse määramiseks. Teiselt poolt pidi kindralkuberner aga hoolt kandma ka selle eest, et aadel pühendaks rohkem ressursse usu edendamisele. Lisaks sellele on instruktsioonis mainitud vajadust saada aadlikud senisest rohkem ratsateenistuskohustust täitma ning panustama teede ja võõrastemajade ehitusse. Instruktsioonis sisalduvad ka juba näpunäited õiguskorralduse muutmiseks, mille kohaselt Liivimaa aadlil pidi olema õigusemõistmise pädevus vaid alama astmete kohtutes, mille otsused kuuluksid Tartusse asutatava õuekohtu poolt ülevaatamisele. Skytte ametijuhend on täies mahus avaldatud Ernst Hjalmar Johannes Lundström. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1914, 228–233.

2.1.2 Johan Skytte ümberkorraldused ja Liivimaa aadli poliitilise mõjuvõimu madalseis aastatel 1629–1633

Johan Skytte aega Liivimaa kindralkubernerina on Rootsi aja käsitlustes tihti-peale esile toodud ning sellel pikemalt peatunud.²⁷ Hinnangud tema ametiajale on üldiselt positiivsed ning mälestust sellest hoitakse Tartus muu hulgas Skyttele pühendatud monumendi ning Tartu ülikooli juures tegutseva Johan Skytte poliitikauuringute instituudi abil jätkuvalt elus. Teisest küljest võib Skytte ametiaega pidada Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhete madalaimaks punktiks kuni 1680. aastateni. Kõigest mõne aasta jooksul toimusid provintsis ulatuslikud ja pikaajase mõjuga ümberkorraldused. Nende kavandamise ja elluviimisesse oli kohalik aadel kaasatud minimaalselt. Õigusvaldkonnas seati aastatel 1630–1632 sisse esmalt kolmeastmeline kohtusüsteem, mis juba kümnendi lõpuks oli taandunud kaheastmeliseks.²⁸ Sellisena jäi õigusemõistmine toimima kuni Rootsi aja lõpuni. Johan Skytte poolt 1630. aastal välja antud korraldused maakohtutele ja õuekohtule ning 1632. aasta parandatud maakohtu korraldus panid paika uue kohtusüsteemi struktuuri ja toimimise põhimõtted ning erinevate kohtuastmete jurisdiktsioonid.²⁹ Korraldused nägid ette, et enamik kohtuasju kuulusid esimese instantsina lahendamisele Riias, Pärnus, Võnnus, Kokneses ja Tartus asutatud maakohtutes. Tsiviilasjade puhul oli mõlemal osapoolel õigus maakohtu otsus õuekohtusse edasi kaevata. Raskemad kriminaalasjad ning kõik maakohtu poolt määratud surmanuhtlused kuulusid automaatselt õuekohtus ülevaatamisele.

Liivimaa aadli seas põhjustas uus kohtusüsteem ning eriti Tartu õuekohus rahulolematust. Viimase puhul ei olnud probleemiks niivõrd Rootsi õiguse kui võõra õiguse sissetoomine, mida Tartu õuekohtu praktikas esines väga vähe, vaid uue kohtuorgani koosseis.³⁰ Olgugi et õuekohtu põhikiri nägi ette, et pooled 12 kaasistujast ehk assessorist pidid olema aadlikud, ei olnud siinkohal rahvuslik kuuluvus täpsustatud. Ülejäänud kuue nn õpetatud assessori puhul on märgitud, et need võisid olla nii rootslased, sakslased kui ka liivimaalased

---

²⁷ Vt nt *Eesti ajalugu III* (2013), 243–252. Johan Skytte kohta lähemalt vt David Lindén. *Johan Skytte: suurvõimu arhitekt*. Tartu: Ilmamaa 2021.

²⁸ 1630. aastatel tegutsesid teise instantsina maakohtute ja õuekohtu vahel ka Riia, Tartu ja Koknese lossikohtud, kuid nende piiratud mõju ja lühikese tegevusperioodi tõttu ei ole otsustarbekas neil pikemalt peatuda. Lossikohtute kohta lähemalt vt Heikki Pihlajamäki. *Conquest and the law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): a case of legal pluralism in early modern Europe*. Leiden: Brill 2017, 127–129; Friedrich Gustav Bienemann jun. *Zur Geschichte der Schlossgerichte in Livland. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900*. Riga: W. F. Häcker 1901, 17–36.

²⁹ Kõik nimetatud korraldused on Buddenbrocki poolt täies mahus publitseeritud: Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 13–82; 95–116.

³⁰ Heikki Pihlajamäki ja Marju Luts-Sootak on Tartu õuekohtu praktikast uurides leidnud, et õuekohtu asutamine ei toonud kaasa erilist kasvu Rootsi õiguse kasutuses: Heikki Pihlajamäki, Marju Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussiire: Svea ja Liivimaa apellatsioonikohtute võrdlus. – *Ajalooline Ajakiri* 2017 (160/161), 157–214, siin 183–184.

vastavalt isiku sobivusele ametisse.³¹ Nii kuulus õuekohtu asutamisel kohtu koosseisu vaid üks kohalik aadlik, Tartu kreisist pärit Fabian Plater.³² Ülejäänud viis aadlikust assessorit olid pärit Eestimaalt ja Rootsist. Kui nõustuda Liljedahli väitega, et Tartu õuekohus oli mitmes mõttes Riia komissariaalkohtu jätk, oli nii drastiline esindatuse langus kõrgema tasandi õigusemõistmises kohalikele aadlile kahtlemata ränk.³³ Õpetatud assessorite seast leiame nii Rootsist kui ka Saksamaalt tulnud kodanliku taustaga õiguse asjatundjaid, aga ka Riia linna esindajaid.³⁴ Just viimasest kategooriast pärit assessorid olid aadli jaoks iseäranis solvavad. Põhimõtte, et aadliku üle peaksid õigust mõistma ainult teised aadlikud, oli Euroopas võrdlemisi laialt levinud.³⁵ Kui Rootsist või Saksamaalt tulnud kodanliku taustaga õpetatud juristid võis veel kuidagi ära kannatada, siis Riia linnasid olid olnud veel kõigele lisaks Liivimaa aadli ajaloolised rivaalid. Riia linna ja Eestimaa rüütelkonna kaasamisega õuekohtu töösse soovis riigivõim enda Läänemere provintside mõjuvõimsaimate seisustega paremaid suhteid luua lootuses, et need ka riigi nõudmistele varasemast enam vastu tuleksid.³⁶

Esimestel aastatel pärast asutamist kulus Tartu õuekohtu peamine energia jätkuvate mõisate valdusõigusega seotud tülide lahendamisele. Lahendust ei olnud saanud eelpool kirjeldatud põhimõtteline vastasseis staarostkondade uute omanike ja staarostkonna territooriumil elavate aadlike vahel. Segadust põhjustas ka see, et riigivõim ei olnud üheselt välja öelnud, missuguse lääniõiguse alusel valdusõiguse vaidlusi lahendati. Kuna selline olukord takistas õuekohtu tegevust, otsustati väljatoodud probleemide lahendamiseks kuninga poole pöörduda. Tulemuseks oli Gustav II Adolphi 1631. aasta 13. augustil Werbenis antud resolutsioon, mis koostamise koha järgi endale ka nime sai (*Werbensche Resolution*). Kuninga otsuse kohaselt ei tähendanud poolaegse staarostkonna läänistamine automaatselt ka kõikide staarostkonna juurde kuuluvate mõisate läänistamist. Seega võib seda võtta kui võitu kohaliku aadli jaoks. Kui panna siia kõrvale aga Gustav II Adolphi seisukoht Liivimaal kehtiva pärimisõiguse kohta, pidi Liivimaa aadel osadest vanadest õigustest loobuma. Nimelt sätestas

---

³¹ Johan Skytte määrus Tartu õuekohtu asutamise kohta 06.09.1630, § 2. – Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 27–28.

³² Johan Skytte korraldus Fabian Plateri Tartu õuekohtu assessoriks määramise kohta. 06.10.1630. – LVVA 109.1.1.

³³ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 299.

³⁴ Tartu õuekohtu koosseisu kohta vt Arvo Tering. Die juristische Ausbildung der Mitglieder des Hofgerichts in Dorpat 1630–1710. – *Studia Iuridica: historia et theoria* 1989 (4), 28–41.

³⁵ Ronald Aschi sõnul oli mitteaadlike tõusmine kõrgetele positsioonidele õigusemõistmises koguni üks põhjuseid Saksimaal 1567. aastal puhkenud aadlike mässule: Ronald G. Asch. *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau 2008, 240. Liivimaa aadli rahulolematust Tartu õuekohtu koosseisu osas avaldus ka 1634. aastal, kui pöördumises kuninganna Kristiina poole toodi välja, et seisusekohane õigusemõistmine on keskne osa aadli privileegidest: Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 1634. – SRA. *Livonica II*. Vol. 148.

³⁶ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 276.

Werbeni resolutsioon, et Liivimaal kehtis vaid meesliinis pärimise õigus. Omaette küsimus on see, kas silmas on peetud ranget meeslääniõigust ehk ainult otseses meesliinis isalt pojale pärimise õigust või laiendatud, nn kogukäeõigust, mis võimaldas ka teistel meessoost sugulastel mõisa pärida. Resolutsiooni sõnastus viitab pigem laiendatud meeslääniõigusele.³⁷ Rootsis lääniõigust reguleerivat 1604. aasta Norrköpingi riigipäeva otsust, mis lubas lääni ainult isalt pojale pärandada, resolutsioonis nimetatud ei ole.³⁸

Samas isegi kui Gustav II Adolf pidas 1631. aastal silmas laiendatud meeslääniõigust, oli Werbeni resolutsioonis sätestatu Liivimaa aadli ajalooliste privileegidega vastuolus. Peapiiskop Silvesteri ja Sigismund Augusti privileegid ning hertsog Karli lubadus laiendada Liivimaale Harju-Viru õigus nägid kõik ette nii mees- kui ka naisliinis kuni viienda sugulusastmeni pärandamise õigust. Selleks et lahendada meeslääniõiguse puhul paratamatult esile kerkiv leskede ja vallaliste tütarde probleem, nägi resolutsioon ette, et läänisaaja pidi eelmise läänivaldaja perele elatusallika kaotuse kompenseerimiseks õiglast hüvitist maksma.³⁹ Oluline on siinkohal välja tuua, et aadli jaoks niivõrd tähtsa küsimuse arutamine ja otsustamine käis täielikult üle nende peade, oli ju õuekohtus vaid üks kohaliku aadli esindaja.

Kui Rootsi riigivõim ei pidanud Liivimaa aadlit piisavalt oluliseks, et teda õuekohtu töösse kaasata, siis maakohtute osas oldi järeleandlikumad. 1631. aastal olid viiest maakohtunikust kaks kohaliku aadli esindajad – Otto von Mengden ja Gerhard von Loewenwolde. Kõikide maakohtute assessorite hulgas moodustasid Liivimaa aadlikud juba algusaastatel enamuse.⁴⁰ Järgnevatel aastatel kasvas Liivimaa aadlike osakaal maakohtute personalis veelgi. Sarnaselt õuekohtuga ei olnud ka maakohtud Rootsi õiguse juurutamise instrumendid. 1632. aasta täiendatud maakohtute korralduse kohaselt pidid kohtunikud õiguse mõistmisel lähtuma esmalt kohalikest õigusest ning alles seejärel Rootsi õigusest ja *ius commune*'st kui abiõigustest.⁴¹ Välja peab tooma ka selle, et maakohtud ei tegelenud ainult õiguse mõistmisega selle kitsamas tähenduses. 1632. aasta korralduse kuues paragrahv nägi nimelt ette, et maakohtud jälgima, et kõiki kuninglikke korraldusi ja eeskirju nende kohtupiirkonnas täidetaks. Nii pidid maakohtunikud tegelema näiteks sellega, et maaomanikud kannaksid hoolt teede, sildade, kirikute ja võõrastemajade korrashoiu eest selliselt, nagu kuningas oma korraldustega oli ette näinud. Samuti pidid maakohtunikud

---

³⁷ Resolutsioonis on kasutatud sõnastust *in descendente et ascendente linea Masculini generis*: Gustav II Adolphi resolutsioon Tartu õuekohtu punktidele 13.08.1631. – Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 83–94, siin 84. Range meeslääniõiguse puhul oleks tõusev (*ascendente*) sugulusaste üleliigne.

³⁸ 1604. aasta Norrköpingi riigipäeva lääniõigust puudutava otsuse kohta vt Cristina Prytz. *Familjen i kronans tjänst: donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2013, 10–12.

³⁹ Gustav II Adolphi resolutsioon Tartu õuekohtu punktidele 13.08.1631. – Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 84–85.

⁴⁰ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 287.

⁴¹ Pihlajamäki; Sootak, Tartu õuekohus kui õigussiire, 171.

vastutusele võtma need maaomanikud, kes õigeks ajaks statsiooni ei tasunud või enda maadel tegutsevatele pastoritele või õpetajatele palka ei maksnud.⁴²

Kokkuvõttes on enamasti jõutud järeldusele, et Johan Skytte õigusalsed ümberkorraldused tõid kaasa aadli mõjuvõimu olulise kärpimise Liivimaal.⁴³ Mõisnikule pidi jääma vaid distsiplineerimise õigus ning talupoegade tsiviilõiguslike tüliküsimuste lahendamine mõisakohtus. Heikki Pihlajamäki on välja toonud, et mõningatel juhtudel võidi mõisakohtu otsus ka maakohtusse edasi kaevata.⁴⁴ Mitteaadlike kriminaalasjad kuulusid maakohtutes lahendamisele ja õuekohtus ülevaatamisele ning talupoegade kaebused mõisnike vastu pidid kuuluma esimeses astmes õuekohtus lahendamisele. Seni ei ole aga uurijate seas üksmeelt selle osas, kas kirjeldatud õigusemõistmise ümberkorraldamine tähendas ka seda, et talupoegadel tekkis õigus minna kohtusse mõisa pärushärra või üksnes mõisavalitseja vastu.⁴⁵

Samas ei ole kahtlust, et 1630. ja 1632. aasta kohtukorraldustega piirati aadli jurisdiktsiooni talupoegade üle. Piisab, kui võrrelda nimetatud korraldusi Sigismund Augusti privileegiga. Samas tuleb siinkohal tähelepanu juhtida asjaolule, mis on varauusaegse riikluse kujunemisele keskenduvate ajaloolaste poolt juba pikemat aega esile tõstetud. Nimelt ei saa ajalooliste õiguslike suhete kohta üksnes normatiivaktidele tuginedes otsuseid langetada. Põhjalik kohtupraktika analüüs on tihtipeale näidanud, et kirjapandud seaduste ja tegeliku õigusemõistmise vahel on suured käärid.⁴⁶ Seega on teadmistest, et vastavalt korraldustele olid maakohtud õuekohtutest tugevalt sõltuvad või et talupoegadel oli õigus maavaldaja peale õuekohtusse kaevata, vähe abi.

---

⁴² Johan Skytte täiendatud maakohtu korraldus 01.02.1632, § 7 – Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 97.

⁴³ Heikki Pihlajamäki. „...nii et ühelgi osalisel poleks õiglast põhjust kaebamiseks“. Rootsi 1630. ja 1632. aasta alamkohtute reform ja talurahvakohtud Liivimaal. – *Akadeemia. Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus* 2017 (334), 586–611, siin 590; Anna Christina Meurling. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. Lund: Gleerup 1967, 80–85; Ernst Seraphim. *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufseglung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2. Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland*. Reval: F. Kluge 1904, 290.

⁴⁴ Pihlajamäki, Rootsi 1630. ja 1632. aasta alamkohtute reform, 598.

⁴⁵ Nimetatud teemal on diskuteerinud Heikki Pihlajamäki ning Marju Luts-Sootak ühelt poolt ning Marten Seppel teiselt poolt. Kui esimesed on seisukohal, et talupojad võisid ka enda pärushärra vastu kohtusse minna, siis Seppel sellega ei nõustu: Heikki Pihlajamäki, Marju Luts-Sootak. Tartu õuekohus kui õigussiire: Svea ja Liivimaa apellatsiooni-kohtute võrdlus. – *Ajalooline Ajakiri* 2017 (160/161), 157–214, siin 174; Marten Seppel. Mõisakohtud rootsiaegsel Eesti- ja Liivimaal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2019 (84), 7–21, siin 10.

⁴⁶ Vt nt Joachim Bahlcke. *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg 2012 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 91), 27–28; Dagmar Freist. Einleitung: Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 1–47, siin 3–7; Jeremy Black. *Kings, nobles and commoners: states and societies in early modern Europe, a revisionist history*. London: I.B. Tauris 2004, 45–46.

Kui õiguslaste ümberkorralduste tegeliku mõju osas on praeguste teadmiste juures raske kindlate järeldusteni jõuda, siis ei ole küsimust muudatuste kavandamise ja elluviimise meetodites. Kuninga mandaadiga tegutsev Skytte lahendas talle usaldatud ülesanded autoritaarselt, hoolides vähe kohaliku elanikkonna arvamusest. Võib arvata, et otsustavale tegutsemisele ajendas ka Gustav II Adolphi kogemused Eestimaa rüütelkonnaga, kus iga väikseimagi kontributsiooni kättesaamine nõudis pikki ja kurnavaid läbirääkimisi.⁴⁷ See kehtis ka muudatuste sisseviimisel Liivimaa maksusüsteemi. Liivimaalt riigikassasse laekuvate tulude suurendamist nägi ette juba Skytte ametijuhend.⁴⁸ Olgugi et Liivimaa maapiirkondadest oli ka juba 1620. aastatel makse nõutud, oli tegemist ajutise iseloomuga kontributsioonidega käimasoleva Rootsi-Poola sõja toetuseks. Skytte ülesandeks oli sisse seada alaliste maksude süsteem.⁴⁹

Maksudest olulisim oli kahtlemata statsioon, mis oli 1630. aastaks muutunud regulaarseks ja fikseeritud suurusega maksuks. Juba samal aastal pidid mõisnikud selle eest hoolt kandma, et iga neile kuuluva adramaa eest toimetataks Riiga kolm tündrit rukist ja samapalju otra, kaks tündrit kaera ja kaks parmast heina. Nagu mitmed uurijad on välja toonud, ei olnud statsioon seega aadlikule kehtestatud maks, selle maksmist nõuti ikkagi talupoegadelt.⁵⁰ Samas – vastutus statsiooni õigeaegse tasumise eest lasus mõisnikul. Lisaks statsioonile pidid talupojad vajaduse korral kindlustustöödel teopäevi tegema. Talupoegade küüdikohustuse Skytte küll 1630. aasta lõpus kaotas, kuid aadlile pandud kohustus ehitada suuremate teede äärde võõrastemaju ning teid ja sildu korras hoida kandus lõppude-lõpuks ikkagi talupoegade õlgadele. Kindralkuberner hakkas ka senisest palju aktiivsemalt aadli ratsateenistuskohustuse nõuetekohast täitmist nõudma.

Regulaarsete maksude kehtestamine tõi juba samal aastal kaasa Liivimaa aadli tugeva pahameele. Võnnu, Pärnu ja Tartu kreisi rüütelkonnad koostasid Johan Skyttele ühispöördumise, kus kindralkubernerile heideti ette ülemaksustamist ja võimalikku maa laostamist, kui nii kõrged maksud peaksid ka tulevikus püsima jääma. Eelkõige oli aga probleemiks see, et uued maksud olid aadliga kooskõlastamata. Toodi välja, et 1620. aastatel tasuti kontributsioone vabatahtlikult ning maa maksustamisel pidanuks alati eelnevalt aadliga vana

---

⁴⁷ Gustav II Adolphi ja Eestimaa rüütelkonna läbirääkimiste kohta vt Wilhelm Greiffenhagen. *Heimische Konflikte mit Gustav Adolf. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands* 1887 (3), 1–30.

⁴⁸ Johan Skytte ametijuhendi §-d 24–33. – Lundström, *Bidrag till Livlands kyrkohistoria*, 231–233.

⁴⁹ Seisustelt kogutavate erakorraliste kontributsioonide muutmine korrapäraseks maksudeks oli varauusaegses Euroopas laialt levinud praktika, vt. nt. Kersten Krüger. *Die landständische Verfassung*. München: Oldenbourg 2003 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 67), 4–5.

⁵⁰ Helmut Piirimäe. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus 2009, 60; Aleksander Loit. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 7–26, siin 16.

kombe kohaselt maapäeval nõu pidama. Liljedahl on kaudsete tõendite põhjal oletanud, et Liivimaa aadel pöördus samasisulise kaebusega ka otse kuninga poole. Siiski ei olnud Liivimaa aadli pöördumistest abi – maksud jäid muutumatuks püsima ka kahel järgmisel aastal, põhjustades eriti statsiooni osas hulgaliselt võlgnevusi.⁵¹

Liivimaa kirikuvalitsemises olid esimesed sammud astunud juba 1620. aastatel, näiteks määras Gustav II Adolf 1622. aastal Liivimaa esimeseks superintendendiks Riia Peetri kiriku õpetaja Hermann Samsoni. Lisaks sõjast purustatud kirikute ja pastorite nappusest põhjustatud muredele pidi superintendent vastamisi seisma linnakodanike ja aadlikega, kes said 16. sajandi sündmustele toetudes väita endil patronaadiõiguse olevat. See ei olnud aga kooskõlas ei Rootsis valitsevate olude ega Rootsi provintsi poliitikaga. Seetõttu nägi ka Johan Skytte ametiinstruktsioon ette, et *kogudused, eriti Liivimaal, peavad saama endile head hingekarjased, kes ei ole, nagu seni sündinud on, aadli suva järele ametisse pandud ja sealt maha võetud. Selleks peab härra Johan ulatama superintendendile käe ja ülal hoidma tema autoriteeti.*⁵² Kuninga soovitud koostöö kahe kõrge ametimehe vahel ei saanud aga täies mahus teoks, põhjuseks olid erinevad arusaamad kirikuvalitsemise korraldamisest Liivimaal. Nimelt soovis Skytte Saksa eeskujul sisse seada segakonsistoriumid, mida juhtinuks ilmalikud direktorid ning kus pooled assessoritest oleksid samuti ilmalikud olnud. Samson seevastu pooldas pelgalt vaimulike poolt juhitud kirikuvalitsemist, nii nagu see oli korraldatud Rootsis. Peale jäi lõpuks Skytte sõna ning 1634. aastal asutati nii Liivimaa ülemkonsistorium kui ka Riia ja Tartu alamkonsistoriumid segakonsistoriumitena. Ilmalikud ametikohad olid asutamisel täidetud linnakodanikega ning aadli esindajaid vähemalt esialgu sealt ei leia.⁵³

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimesed aastad Rootsi võimu all pidid olema suurema osa Liivimaa aadli jaoks pettumust valmistavad. Erinevalt hertsog Karli sõjakäigust sajandi esimestel aastatel, ei toonud Gustav II Adolphi Liivimaa vallutamine kohalikule aadlile kaasa võimalusi enda privileegide kindlustamiseks ega laiendamiseks. Vastupidi, mitmes valdkonnas leidis aset aadli õiguste piiramine. Gustav II Adolphi otsus tunnustada Liivimaal vaid lääni parandamist meesliinis ning piirata aadli patronaadiõigust puudutasid kõiki maavaldajaid. Sama võib öelda ka riiklike maksude kohta. Enda õigust taga nõudes või süüdistatava pingis istudes pidi aadlik arvestama võimalusega, et tema saatus võib olla mõne Riia linnakodaniku kätes. Vaid madalama astme kohtutes võis loota seisusekohasele õigusemõistmisele. Mis aga vähemalt aktiivsemat osa kohalikust aadlist enim häirida võis, oli asjaolu, et mitte ühegi eelpool käsitletud riigivõimu sammu juures ei küsitud aadli arvamust, rääkimata sellega arvestamisest. Väide, et Rootsi riigivõim talitas Liivimaal kui vallutatud territooriumil, kus kohalike seisustega ei pidanud arvestama, peab käsitletud

⁵¹ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 344–376.

⁵² Johan Skytte ametijuhendi § 10. – Lundström, *Bidrag till Livlands kyrkohistoria*, 229.

⁵³ Lundström, *Bidrag till Livlands kyrkohistoria*, 19–90.

perioodil vähemalt aadli osas igati paika. Seda kummalisemana mõjub vanemas baltisaksa ajalookirjutuses (kus uurijad olid enamasti kohalikud aadlikud) sagedasti esinev narratiiv Gustav II Adolfist kui mitte ainult suurest kuningast, vaid ka Eesti- ja Liivimaa heategijast.⁵⁴ Vähemalt tema kaasaegsed aadlikud Eesti- ja Liivimaal võisid kuningat küll tema sõjalise ja välispoliitilise edu tõttu austada, kuid vaevalt nõustusid nad tema provintsi poliitikaga.

2.2 Aadliomavalitsuse kesksete institutsioonide väljakujunemine aastatel 1634–1643

Kui 1634. aastaks näis, et Liivimaa põlisaadel oli püsivalt enda juhtiva rolli ühiskonnas kaotanud, siis kõigest üheksa aasta jooksul leidis aset kardinaalne muutus. Selle aja jooksul taaselustati nii maamarssali kui ka maapäeva traditsioon, asutati rüütelkonna kassa ning esimest korda sai kokku astuda Liivimaa maanõunike kolleegium. Nimetatud institutsioonid moodustasid aadliomavalitsuse tuuma, mis võimaldas aadli huve edaspidi kõigis olulistel eluvaldkondades paremini esindada.

2.2.1 Liivimaa aadli delegatsioon Stockholmis 1634. aasta suvel

Pärast Gustav II Adolphi surma 1632. aastal ja Johan Skytte lahkumist Liivimaalt järgneval aastal tekkis Liivimaa aadlil võimalus enda hääl taas kuuldavaks teha. 1634. aasta veebruaris saatis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Eesti- ja Liivimaa aadlile ja linnadele korralduse saata esindajad sama aasta suvel aset leidvale kuninglikule matusele.⁵⁵ Seega kuna kulukas reis Stockholmi tuli nii või naa ette võtta, tuli seda maksimaalselt ära kasutada. Millalgi 1634. aasta kevadel leidis Liivimaal teadmata kohas aset aadli kogunemine.⁵⁶ Tegemist on iseäraliku sündmusega, kuna nii varasem, Liivi sõja eelsesesse aega ulatuv, kui ka hilisem praktika oli, et maapäeva kokkukutsujaks ja eesistujaks oli kas maahärra või riigivõimu esindaja. Vähesed säilinud materjalid 1634. aasta kogunemisest ei sisalda aga mingisuguseid viiteid riigivõimu esindaja koha peal viibimisest. Säilinud ei ole ka kõrgeima provintsis viibiva Rootsi riigiametniku (kelleks oli 1634. aasta kevadel Riia kuberner Anders Eriksson Hästehufvud) maapäeva kokkukutsumise kutset, mis hilisemal ajal täitis ühtlasi ka maapäeva legitimee-

---

⁵⁴ Vt alapeatükk „Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli käsitlus senises ajalookirjutuses“.

⁵⁵ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse korraldus Liivimaa seisustele Gustav II Adolphi matustel osalemiseks 27.02.1634. – SRA. RR. Vol. 181.

⁵⁶ Sama aasta suvel aadli saatkonna poolt kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele esitatud palvekiri on küll dateerimata ja ilma kohamärgiseta, kuid kannab 47 liivimaaalase omakäelist allkirja ning on öeldud, et on kogunenud maa asju arutama: Liivimaa aadli palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

rimise ülesannet.⁵⁷ Kui tegemist oli tõepoolest aadli isalgatusliku kogunemisega, viitab see teatavale mässumeelsusele.⁵⁸ Igal juhul otsustati koosviibimisel lähetada Stockholmi delegatsioon, mille etteotsa määrati Otto von Mengden.⁵⁹ Koostati ka aadli suurimaid murekohti koondav palvekiri, mille saadikud pidid kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele toimetama ning töötama võimalikult soodsa vastuse nimel.

Paraku vaikivad 1634. aasta suvel Liivimaa aadli küsimustes nii riiginõukogu protokollid kui ka eestkostevalitsuse ja Riia kubeneri kirjavahetus, mistõttu on ainsateks kasutada olevateks allikateks eelmainitud palvekiri ning eestkostevalitsuse vastused 6. ja 14. augustist.⁶⁰ Liivimaa aadli jaoks oli põletavaim küsimus kahtlemata privileegide kinnitamine, mida oldi juba varasemalt mitmel korral palutud. Palvekirjas on välja toodud, et kuningas oli nii 1614. kui ka 1629. aastal lubanud kinnitada privileegid, mille hertsog Karl oli 1602. aastal andnud Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi rüütelkondadele. Eraldi on rõhutatud, et viimase kohaselt pidid nimetatud piirkonnad saama Harju- ja Virumaaga inkorporeeritud, mis tähendanuks Harju-Viru õiguse laienemist Liivimaale.⁶¹ Olu-korras, kus aadli õiguste osas oli palju lahtist, näib suurimat muret põhjustavat privileegide läänioiguslik aspekt. Nimelt olevat kuninga nn Werbeni resolutsiooni ja eriti selle kolmandat punkti, mis kehtestas Liivimaal ainult meeslääni õiguse, asunud ära kasutama Riia linnakodanikud. Viidatud on endisele Limbaži (*Lemsall*) staarostkonnale, mille Gustav II Adolf oli juba 1621. aastal Riia linnale läänistanud.⁶² Nimelt kurdetakse palvekirjas, et niipea kui mõnes endise staarostkonna territooriumil oleval mõisal ei ole enam meesliinis pärijat, pretendeerib sellele Riia linn, kelle hinnangul hõlmas staarostkonna läänistamine ka kõiki selle alla jäävaid aadlimõisasid. Seda hoolimata Werbeni resolutsiooni ülejäänud artiklitest, kus see selgelt ümber lükatud oli. Aadlil ei olevat aga

---

⁵⁷ Vähetõenäoline on ka maapäeva kutse kaotsimine, kuna 1634. aastast on säilinud täielikud registratuurid Riia kubeneri kantseleist väljaläinud kirjadest: SRA. Livonica II. Vol. 348 ja 350.

⁵⁸ Seisuste isalgatuslikud kogunemised olid kogu Euroopa kontekstis võrdlemisi harvad nähtused ning viitasid enamasti tõsistele probleemidele riigivõimu ja seisuste suhetes: Wolfgang Reinhard. *Geschichte der Staatsgewalt: eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck 2000, 217.

⁵⁹ Friedrich Gustav Bienemann jun. *Die Begründung des livländischen Landrathschollegiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893*. Riga: Druck Müller 1893, 16.

⁶⁰ Kõik nimetatud dokumendid on punkt-punkti haaval juba refereeritud, mistõttu on siinkohal piirdutud olulisema kokkuvõtmisega: Ilmar Tammisto. *Liivimaa aadli ja Rootsi kesk-võimu suhted aastatel 1634–1643: Liivimaa rüütelkonna taasloomine*. Magistritöö. Tartu 2017, 22–28.

⁶¹ Siinkohal tasub välja tuua palvekirja koostajate väga vaba ümberkäimist faktidega: Gustav II Adolphi resolutsioon 1614. aastast ei maininud sõnagagi Liivimaa aadli privileege, 1629. aastal lubas kuningas privileegid tulevikus üle vaadata, mitte ilmingimata kinnitada. Eriti kummuline on aga palvekirjas esitatud väide, justkui oleks hertsog Karl kinnitanud privileegid kõigi kolme kreisi aadlile, kui tegelikult puudutas 1602. aasta resolutsioon pelgalt Tartu kreisi.

⁶² Limbaži kohta vt nt Ziedonis Ligers. *Geschichte der baltischen Städte von ihren Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Bern: Paul Haupt Verlag 1948, 145–149.

piisavalt raha, et linnakodanikega kohut käia. Seetõttu palutakse, et eestkostevalitsus muudaks Gustav II Adolphi Werbenis antud resolutsiooni kolmandat punkti.

Privileegide probleemi kaudu on palvekirja koostajad jõudnud ka kohtusüsteemi kriitikani. On esitatud seisukoht, et kõikides Liivimaa kohtutes olid linnakodanikud aadli suhtes ülekaalus. Vastavalt aadli privileegidele võisid aga aadliku üle kohut mõista üksnes tema seisusekaaslased. Seega olid Johan Skytte ümberkorraldused Liivimaa kohtusüsteemis palvekirja koostajate hinnangul selgelt aadli privileegidega vastuolus. Lisaks põhimõttelistele probleemidele toodi esile ka praktilisi kitsaskohti Liivimaa õigusemõistmises. Eelkõige oli selleks kohtuprotsesside (eriti kriminaalajade) venimine, mis oli põhjustatud maakohtute liiga rangest allutamist õuekohtule. Nii võisid kohtuprotsessid, kus maa- ja õuekohtu vahel käis kirjalik suhtlus, kesta aastaid. Samal ajal pidi aga mõisnik, kelle valdustes kuritegu aset leidis, ülal pidama nii kohut kui ka vangistatud süüalust, takistama viimase põgenemist ning tasuma kõik posti- ja reisikulud, mis menetlusega kaasnesid. Lahendus oleks palvekirja koostajate hinnangul olnud, et lossikohtud tulnuks sootuks kaotada (kuigi ei ole täpsustatud, mil moel lossikohtud probleemiks olid) ning et *avalike ja ilmselgete rikkumiste (öffentliche und unleugbare Misshandlungen)* korral pidanuks maakohtul olema õigus jõuda iseseisvalt otsuseni ning see ka täide viia. Kohtusüsteemiga on seotud ka Liivimaa aadli palve saada luba valida endale rüütelkonna peamees (ei ole kasutatud maamarssali nimetust, mis tuleb käibele hiljem) ja sekretär. Nimelt olevat need ametid kohtute ja üldise korra toimimiseks vajalikud. Täpsemat selgitust palvekirjast ei leia.

Eestkostevalitsuse vastuses anti privileegide osas teada, et vastavalt äsja vastu võetud valitsemisvormile sai niivõrd olulisi otsuseid nagu privileegide kinnitamine ja Liivimaa liitmine Harju- ja Virumaaga langetada alles pärast kuninganna täisealiseks saamist.⁶³ Senimaani pidid aga kõik saama enda õiguseid nautida ning kui tõesti mõnel vaesel lehel või orvul ei olnud vahendeid, et enda õiguste eest kohtusse pöörduda, võisid nad oma kaebused ka Riia kubernerile esitada. Werbeni resolutsiooni osas leiti, et kuninga otsus iseenesest ei kahjustanud kellegi õiguseid ning seetõttu ei ole ka vajalik selle muutmine. Kui Limbažis olid vaidlused mingite mõisate kuuluvuse osas, siis pidi iga juhtumi osas kohus otsuse langetama, nii nagu oli ka varasemalt tavaks olnud. Tartu õuekohtu osas tehtud etteheidetele anti vastuseks, et see toimib täpselt samadel alustel nagu ülejäänud õuekohtud Rootsi riigis. Kuna pooled assessori kohad olid reserveeritud aadlikele, väljendati imestust liivimaalaste kaebuse osas, justkui oleks aadliseisus Liivimaa kohtutes alaesindatud. Tõik, et õuekohtu kuuest aadlisoost assessorist vaid üks oli kohalikku päritolu, jäeti vastuses mainimata. Igasugused ettepanekud õigusemõistmise ümberkorraldamiseks lükati kategooriliselt tagasi ning esitati retooriline küsimus, et mis Liivimaa aadel ise arvab, missugune korralgedus maal sündima hakkaks, kui maa-

---

⁶³ Sellises vastuses ei olnud midagi eriskummalist, samamoodi jäid ootele ka kõigi teiste seisuslike korporatsioonide privileegide lõplikud kinnitused.

kohtunik oleks ühtaegu nii õigusemõistja kui ka otsuste täideviija? Rüütelkonna peamehe ja sekretäri valimise osas tuldi aga vastu ning anti mainitud ameti-meeste valimiseks luba.

Omaette kategooria moodustasid Liivimaa aadli palvekirjas majandusküsimused. Eelkõige leiti, et riigivõim oli viimastel aastatel seadnud provintsi elanikele liiga kõrged maksud, mis oli põhjustanud talupoegade laostumist ja põgenemist. Tõsise kitsaskohana nähti seda, et maksude määrad olid kehtestatud ühesugustena kõikidele, kuigi palju sõltus iga konkreetse adramaa maa kvaliteedist, seal asuva talu olukorrast ja töökäte rohkusest. Et seada maksud vastavusse kohalike oludega pidanuks vana kombe kohaselt aadli osalusel, kes maad kõige paremini tundis, läbi viima maarevisjoni. Iseäralikuna jääb silma, et sisse ei toodud nõuet konsulteerida aadliga maapäeval igasugustel maa maksustamist puudutavatel küsimustel. Omaette probleem oli aadli sõnul see, kuidas makse ja eriti statsiooni sisse nõuti. Palvekirja järelsõnas on kaevatud selle üle, et samal ajal, kui aadel oli kokku tulnud, et maa asju arutada, ahistasid Rootsi sõdurid nende naise ja lapsi. See on nimelt viide 1630. aastate alguses välja kujunenud ja terve 17. sajandi aadli ja riigivõimu vahel tüli tekitanud meetodile võlgnevuste sissenõudmiseks – niinimetatud sõjaväelisele eksekutsioonile. Kui aadlikul olid tekkinud suuremad kohustused riigi ees, võis kindralkuberner või asehaldur saata tema valdustesse sõjaväeüksuse, kelle toitmine ja majutamine oli sellest hetkest alates aadliku vastutada ning talupoegade teha. Koostöö puudumisel võtsid sõdurid endale vajaliku jõuga ning lahkusid siis, kui olid kas tarbinud võlgu oleva summa ulatuses või võlg riigi ees oli tasutud.⁶⁴ Maksude osas saatis Liivimaa aadli delegatsiooni ka teatav edu. Eestkostevalitsuse 14. augustil antud resolutsioon nägi ette, et senise kuue tündri vilja asemel pidi nüüdsest iga adramaa pealt viis tündrit andma ning senise kahe parmase heina asemel ühe. 1633. aastal lühiajaliselt kehtestatud lina andmise kohustust resolutsioon ei maini, mistõttu võib eeldada, et ka see kaotati.⁶⁵

Viimase eraldi teemana saab 1634. aasta palvekirjast välja tuua Liivimaa aadli seisukohad senise Rootsi võimu all elatud aja ning eriti Johan Skytte osas. Esitatud on konkreetne näide 1630. aastast, kui kindralkuberner olevat riiklike maksude üle kaebama tulnud aadlikke solvanud ning koguni vägivallaga

---

⁶⁴ Nii oli näiteks Riia kuberner Anders Eriksson Hästehufvud andnud 1633. aasta 16. märtsil mandaadi kõigile Liivimaa aadlikele, kel oli eelmisest aastast võlgnevusi. Kuberner andis esmalt teada, et hoolimata korduvatest meeldetuletustest ei olnud paljud ikka tasunud eelmise aasta subsiidiumi. Seetõttu otsustas ta anda asehalduritele volitused kasutada sõdurite abi võlgnevuste sissenõudmisel. Võlgnik pidi sõdureid majutama ning varustama neid söögi ja joogiga ning hobuseid heinaga, *et nad rahulikud püsiksid*: Anders Eriksson Hästehufvudi mandaat Liivimaa aadlile. – SRA. Livonica II. Vol. 349. Sellise korralduse rakendumist kirjeldas 1636. aastal keegi Johan von Rödinge, kes kaebas kindralkubernerile tema valdustesse saabunud sõdurite üle. Kuna eelmine aasta oli olnud raske, ei olnud ta suutnud statsiooni tasuda, veelgi vähem olid tema hinnangul aga tema talupojad võimelised sõdureid ülal pidama. Nii olnud tal ühe mõisa all kõigest kaks talupoega, kes pidid kuni võlgnevuse tasumiseni üht ratsameest majutama ja toitma: Johann von Rödinge Bengt Bengtsson Oxenstiernalle 08.03.1636. – RA.EAA.278.1.XVIII 5:3.

⁶⁵ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsioon 14.08.1634. – SRA. RR. Vol. 183.

ähvardanud.⁶⁶ Selline käitumine oli kõigile *sakslasena sündinud liivimaalastele* alandav ning paluti, et Skytte-laadseid kuninga asemikke enam Liivimaale ametisse ei määrataks. Lõpetuseks väljendati enda pettumust, et vastupidiselt kõigi ootustele ei olnud Rootsi valitsejad teinud midagi maa vabaduse (*Libertät*) taastamiseks. Otse vastupidi, Rootsi võimu all elatud aastad olid toonud ainult üha kasvavad maksud ja kohustused, mis juba ammu maale üle jõu käisid.⁶⁷ Pikale kaebelaulule järgnes aga vaid ühelauseline vastus – aadel peaks ise selle eest hoolt kandma, et neil oleksid kindralkuberneriga head suhted.⁶⁸

2.2.2 Kohaliku aadli esindatus ja tegevus Liivimaa riigiametites

Võimalus kindralkuberneriga häid suhteid sisse seada avanes juba 1634. aasta sügisel, mil Johan Skytte ametijärglaseks määrati Bengt Bengtsson Oxenstierna.⁶⁹ Uuele kindralkubernerile antud instruksioon väljendab ka eestkostevalitsuse soovi vähemalt mingil määral suhteid kohaliku aadliga siluda. Erinevalt Skytte ametijuhendist, kus kohaliku aadli õiguseid pole kordagi mainitud, sisaldab Oxenstiernale antud instruksioon juba nõuet, et kindralkuberner peab muu hulgas tagama kõigi seisuste privileegide kaitse.⁷⁰ Lühidalt kokku võttes oli kindralkubeneri ülesandeks tagada provintsi sujuv valitsemine ja kaitse ning Stockholmist saabunud korralduste elluviimine.

Toonane riigiaparaat oli õhuke – näiteks kindralkubeneri kantsleis, mille ülesandeks oli provintsi juhtimist koordineerida, oli 1630. aastatel palgal alla kümne inimese.⁷¹ Kohaliku tasandi valitsemisel aitasid kindralkubeneri asehaldurid, keda alates 1626. aastast oli kolm – Riias, Kokneses ja Tartus.

---

⁶⁶ Palvekirja üheksandas punktis on kirjas, et Skytte olevat öelnud aadli saadikutele järgmist: *Miks soovite teie, väiklased liivimaalased, kellel on väikseimad mõisad, nii palju kaevata kuningliku korra üle? /.../ Te olete võidetud rahvas, teie kuninglik majesteet võib lasta teil kõigil pead maha raiuda.*

⁶⁷ Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadli palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁶⁸ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa aadli palvekirjale 06.08.1634. – SRA. RR. Vol. 183.

⁶⁹ Võrreldes eelmise kindralkubeneri Johan Skyttega on Bengt Bengtsson Oxenstierna kindlasti palju vähemtuntud nimi. Sellegipoolest oli tegemist teeneka diplomaadi ja riigiteenistujaga, kes oli 1634. aastaks esindanud Rootsi huve Saksamaal, Prantsusmaal ja Veneetsias. Noorusaastatel reisis Bengt Oxenstierna mitmel korral Lähis-Idasse ning jõudis koguni Pärsiasse, kus viibis pikemat aega. Oma ajastu kontekstis oli seega tegemist erakordselt paljunäinud mehega: *Svenskt biografiskt handlexikon. Alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid, Bd. 2.* Utg. av Herman Hofberg och Frithiof Heurlin. Stockholm: Bonnier 1906, 248. Bengt Oxenstierna Liivi- ja Ingerimaa kindralkubeneriks olemise aeg näitas samuti, et reisimine ja töö diplomaadina olid teinud temast hea suhtleja. Erinevalt Skyttest eelistas ta kohalike seisustega suheldes dialoogi ja läbirääkimisi.

⁷⁰ Bengt Bengtsson Oxenstierna ametijuhend 16.10.1634, § 34. – SRA. OS. Vol. E516.

⁷¹ Siia alla kuulusid sekretärid, tõlgid ja kirjutajad. 1633. aastal oli kindralkubeneri kantsleis näiteks 7 inimest palgal: RA.EAA.278.1.XXII-2. 1638. aastal oli teenistujaid aga vaid kuus: RA.EAA.278.1.XXII-7.

Sarnaselt kindralkuberneriga oli ka asehaldurite olulisim ülesanne tagada neile usaldatud territooriumi kaitse võimaliku rünnaku korral. Sellele lisaks nägid asehaldurite ametijuhised ette ka kohustust piirkonda võimalikult efektiivselt majandada ning hoolt kanda, et õigusemõistmine ja kirikukorraldus toimiksid.⁷² Mõningatel juhtudel oli asehalduritel abiks ka lossipealik (*slotshopman*), kelle ülesanded puudutasid peamiselt kindlustuste ehitamist ja parandamist ning garnisonisõdurite ülalpidamise korraldamist.⁷³ Kohaliku tasandi valitsemisel mängisid olulist rolli ka maakohtud, kelle üheks ülesandeks oli jõustada kindralkubernerite korraldusi.⁷⁴

Omaette haldusüksused moodustasid Võnnu ja Pärnu suurläänid. 1622. aastal läänistas Gustav II Adolf Axel Oxenstiernale territooriumi, mis varasemalt oli Võnnu piiskopi ilmaliku võimu all olnud, 1627. aastal laiendas kuningas seda Võnnu linna ja lossiga ning 1632. aasta läänikirja kohaselt kuulusid ka endise peapiiskopkonna stiftis olnud aadlimõisad riigikantsleri valduste alla. Viimase privileegiga sai Oxenstierna ka õiguse enda territooriumil esimeses astmes õigust mõista.⁷⁵ Õiguslikust seisukohast ei olnud aga tegemist alloodiga, kuna läänistus oli tehtud vastavalt Norrköpingi riigipäeva otsustele. Sama ei saa öelda läänistuse kohta, mille Gustav II Adolf tegi 1627. aastal Franz Bernhard von Thurnile. Sellega muudeti Pärnu lään (välja arvatud Pärnu linn) krahvkonnaks ning sarnaselt Võnnuga muutus kohaliku halduse ja õigusemõistmise korraldamine läänisaaja ülesandeks. Ainukese piiranguna on välja toodud Pärnu linna ja kõigi sellega seonduvate tulude jätkuv kuulumine kuningale.⁷⁶ Erinevalt Võnnust, kus lühikest aega tegutsenud kuninglik maakohus lõpetas 1637. aastal sootuks tegevuse, jäi Pärnus riiklik kohtuinstants paralleelselt von Thurni patri-moniaalkohtuga edasi tegutsema.

Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatute abil on võimalik kindlaks teha, kellele ja mis ameti eest palka maksti. Seeläbi on võimalik vaadelda muutuseid Liivimaa riigiteenistujate liikmeskonnas ning määrata kohaliku aadli esindatuse tase. Alustades kohaliku tasandi valitsemisest, siis Johan Skytte kindralkuberneriks olemise ajal Liivimaal ühtegi kohaliku aadli seast pärinevat asehaldurit ametis ei olnud. Kuna asehalduri peamised ülesanded puudutasid sõjandust ja piirkonna kaitset ning nii Riia, Koknese kui ka Tartu piirnesid vaenulike naaberriikidega, oli tegemist eriti vastutusrikaste ametikohtadega. Arvestades Johan Skytte vaenulikku suhtumist kohalikkude aadlisse ei ole siin seega midagi imeks pandavat. Liivimaalaste pürgimisele asehalduri ametisse ei tulnud kindlasti kasuks ka Wolmar Farensbachi laadsed kohalikud aadlikud, kes olid

---

⁷² Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 252–260.

⁷³ Vt nt Riia lossipealik Otto von Sacki instruksiooni: kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse instruksioon Otto von Sackile 30.04.1635. – SRA. RR. Vol. 185.

⁷⁴ Asehaldurite ja maakohtunike osaliselt kattuvatele ülesannetele on tähelepanu juhtinud ka Anna Christina Meurling: *Svensk domstolsförvaltning*, 23–24.

⁷⁵ Edgars Dunsdorfs. *The Livonian estates of Axel Oxenstierna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1981, 11–12.

⁷⁶ Gustav II Adolphi läänikirja Franz Bernhard von Thurnile 16.10.1627. – SRA. RR. Vol. 158.

eelneva Rootsi-Poola sõja ajal üles näidanud väga suurt paindlikkust truudusvannete andmise ja täitmise osas.

Pärast 1634. aastat hakkas asehaldurite rahvuslik koosseis aga muutuma. 1635. aasta mais kirjutas kindralkuberner Bengt Oxenstierna Stockholmi seoses Narvas ja Tartus vabaks jäänud asehaldurite positsioonidega. Narva osas leidis Oxenstierna, et *ei oleks mõeldamatu ametisse määrata vana ja läbiproovitud sõjamees, Liivimaa aadlik Fabian Wrangel*. Tartu asehalduriks soovitas kindralkuberner määrata Jost Taube, kelle kasuks rääkisid *head teadmised kohalikest oludest*.⁷⁷ Järgnevate aastate kubermanguvalitsuse arveraamatutest selgub, et 1636. aastal oli Jost Taube Tartu asehaldur ning Fabian Wrangel Tartu lossipealik (*slotshopman*), 1638. aastal olid mõlemad ametid koondunud Fabian Wrangeli kätte.⁷⁸ Mõlemad isikud põlvnesid vanadest Liivimaa aadlisuguvõsadest ning neil oli Tartu kreisis juba enne ametisse asumist lääne.⁷⁹ Seda, kas Jost Taube ja Fabian Wrangeli puhul oli tegemist ka meelsuse poolest Liivimaa aadlikega, kes oleksid võinud oma ametikohal kohaliku aadli huvides tegutseda, on keerulisem määratleda. Fabian Wrangel oli küll 1602. aastal olnud üks Tartu maanõunikest, kes hertsog Karli privileegiga ametisse määrati, kuid ühegi Liivimaa aadli poliitilise aktsiooniga (sh 1634. aasta maapäevaga) pärast seda ei ole teda võimalik seostada. Jost Taube osas puuduvad igasugused viited, et ta oleks mingil moel nn Liivimaa asja ajamisega seotud olnud.

Ka Riia kreisis oli lisaks kubernerile (kes täitis asehalduri ülesandeid) lossipealiku ametikoht. On teada, et vabaks jäänud kohale kandideeris Otto von Mengden, kellele kuninganna Kristiina eestkostevalitsus eelistas aga teist liivimaalast, Otto von Sacki.⁸⁰ Tegemist oli Liivimaa aadlikuga, kes oli pärast hertsog Karli ebaõnnestunud Liivimaa sõjakäiku läinud Rootsi ning saanud seal Liivimaal kaotatud valduste eest kompensatsiooniks lääni. Võimalik, et Otto von Sack õppis 1630. aastate alguses Saksa ja Madalmaade ülikoolides. Kindlalt on teada, et ta asus alates 1635. aastast Riia lossipealikuna ametisse.⁸¹ Ka

---

⁷⁷ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 25.05.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

⁷⁸ RA.EAA.278.1.XXII-5; RA.EAA.278.1.XXII-7.

⁷⁹ Jost Taubele kuulus Kudina (*Kudding*) mõis koos sinna kuuluvate küladega ning Fabian Wrangelile Kuremaa ja Roela mõisad: Heinrich von Hagemester. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd. 2*. Riga: Eduard Frantzen 1837, 113–114; 120.

⁸⁰ Ilmar Tammisto. Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2018 (80), 20–31, siin 23.

⁸¹ Heinrich von Hagemesteri andmetel hukkus Otto von Sacki isa Walter von Sack Rootsi-Poola sõjas: Hagemester, *Materialien zu einer Geschichte, Bd. 1*, 284. Kinnituskirjas, millega Otto von Sack Riia lossipealikuks nimetati, on tema valdusena nimetatud Uppsala lähedal asuvat Kydingeholmi mõisa: kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse kinnituskiri Otto von Sacki määramisest Riia lossipealikuks 30.04.1635. – SRA. RR. Vol. 185. Arvo Teringu Eesti-, Liivi- ja Kuramaa üliõpilaste leksikonist leiab ühe Otto von Sacki, kelle õpingaeg lõpeb tõenäoliselt siis, kui hetkel käsil olev isik Riia lossipealiku ametisse istub. Leksikonis oleva Otto von Sacki juurde on aga asukohamaaks märgitud Kuramaa: Arvo Tering. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*. Köln: Böhlau 2018 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 28), 603.

tema puhul ei ole õnnestunud tuvastada mingeid sidemeid poliitiliselt aktiivsete Liivimaa aadlike ettevõtmistega. Riia kubernerina jätkas juba Johan Skytte ajal ametisse astunud rootslane Anders Eriksson Hästehufvud. Kokneses oli terve vaadeldava perioodi vältel asehalduriks keegi Honora Werlet, kelle päritolu ei ole õnnestunud kindlaks teha.

Maakohtute osas oli olukord aadli jaoks oluliselt parem. 1638. aastaks olid kõigi nelja kuningliku maakohtu eesotsas kohalikud aadlikud: Riias Gerhard von Loewenwolde, Pärnus Ernst ja Kokneses Otto von Mengden ning Tartus Gotthard Wilhelm von Budberg.⁸² Kõik neli olid osa võtnud 1634. aasta aadlikogunemisest ning seal koostatud palvekirjale enda allkirja andnud. Veelgi enam, kõik peale Ernst von Mengdeni käisid vähemalt korra elu jooksul Liivimaa rüütelkonda Stockholmis esindamas ehk et tegemist oli poliitiliselt aktiivseima osaga kohalikust aadlist. Eraldi tuleb välja tuua asjaolu, et mitte ühelgi nimetatud maakohtunikul ei olnud õiguslast haridust, seega saab välistada nende ametisse nimetamise kvalifitseerituse alusel.⁸³ Maakohtute assessoriteks ei olnud küll enamasti nii tuntud mehed, kuid neistki pärines valdav osa kohalikest aadliperekondadest. Seega võib väita, et 1630. aastate lõpuks oli kohalikul aadlil õnnestunud kehtestada tugev positsioon õigusemõistmise madalamal astmel.

Siinkohal oleks asjakohane küsida, et mis tähtsust võis kohaliku aadli jaoks omada maakohtute kontrollimine? Õigusemõistmise seisukohast sõltusid maakohtud tugevalt Tartu õuekohtust, vähemalt 1630. ja 1632. aasta maakohtu korralduste põhjal võib nii väita. Samas sisaldab Bengt Oxenstierna ametiinstruktsioon viidet selle kohta, et tegelik olukord võis korraldustes ettenähtust mõnevõrra erineda. Nimelt on instruktsiooni 33. punktis kirjas, et kindralkubneri ülesandeks oli toetada õuekohtu tegevust ning veenduda, et maakohtud püsiksid oma jurisdiktsiooni piirides. Eraldi on välja toodud Oxenstierna kohustus aadlil silma peal hoida, et *ühtegi suuremat rikkumist ei varjatakse ega maha vaikitaks*.⁸⁴ Arvestades Liivimaa aadli rahulolematust õuekohtu koosseisu osas on vägagi tõenäoline, et tüliküsimustes, kus mõlemad osapooled olid kohalikkude päritolu, üritati lahendus leida maakohtus või üldse väljaspool kohtusüsteemi. Maakohtu kohtunikuameti võimalused peitusid ka õigusemõistmisest väljapoole jäävatel aladel. Teatavasti kuulus maakohtu ülesannete hulka kõigi kuninglike korralduste jõustamine. Vaadeldes asja kohaliku aadliku perspektiivist, oli üpris oluline, kas sellisel ametipostil oli keegi väljastpoolt tulnu või

---

⁸² RA.EAA.278.1.XXII-7.

⁸³ Ükski nimetatud nimedest ei esine Teringu leksikonis Eesti-, Liivi- ja Kuramaa tudengitest Euroopa ülikoolides: Tering. *Lexikon der Studenten*. Heikki Pihlajamäki on maakohtutest kõneledes väitnud, et *alama astme kohtunikud olid alati õppinud mehed, sest ainult aadlisesusest ei piisanud, et neile ametikohtadele kvalifitseeruda*: Pihlajamäki, *Conquest and the Law*, 137. Käesoleva näite varal ei saa selle väitega aga kuidagi nõustuda. Olgugi et hilisematel kümnenditel võis maakohtunike seast leida ka haritud mehi, oli seisus ja kohaliku aadli heakskiit konkreetse ameti puhul olulisem kui isiku pädevus õigusemõistmise vallas.

⁸⁴ Bengt Bengtsson Oxenstierna ametijuhend 16.10.1634, § 33. – SRA. OS. Vol. E516.

oma inimene, kes tundis kohalikke olusid ja inimesi ning kellega oli võimalik asju arutada ja kompromissile jõuda. Samas on selge ka see, et kõigi korralduste täitmist ei jäetud aadli siseriingis arutamiseks ja täitmiseks ning vajadusel sai sekkuda asehaldur. Eriti puudutas see statsioonivõlgnevusi, mida asehaldurid regulaarselt sõdurite abiga sisse nõudsid. Samas on 1638. aasta maarevisjon heaks näiteks selle kohta, kuidas maakohtuniku amet võimaldas riigi halduspoliitikat rakendada nii, et see oleks kohaliku aadli huvidega kooskõlas.

Liivimaa puhul oli maarevisjonide peamine eesmärk välja selgitada läänistatud maa kandevõime.⁸⁵ See võeti aluseks korraliste maksude ja erakorraliste kontributsioonide määrade arvutamisel. Riigivõimu huvi oli seega võimalikult täpselt ja täielikult üles märkida enda alamate vallas- ja kinnisvara suurus ja omadused, viimaste jaoks oli kasulik, kui kirja pandud andmed kajastasid varasid väiksematena, kui need tegelikult olid. Maarevisjoni käigus võidi ühtlasi läbi viia ka mõisate valdusõiguse revisjon.⁸⁶ Esimesed Rootsi riigivõimu korraldatud maarevisjonid Liivimaal leidsid aset juba 1600. ja 1601. aastal. Uuesti tehti maa hindamisega katset aastatel 1617–1619 ning 1624–1627. Kuna kõik nimetatud revisjonid toimusid sõja tingimustes, olid need läbi viidud kiirustades ning andsid vaid mõningase aimduse maa kandevõimest. Ka esimene rahu-aegne, 1630. aastal läbi viidud maarevisjon ei andnud rahuldavaid tulemusi. Peamiseks probleemiks oli asjaolu, et Liivimaa eri piirkondades olid kasutusel erineva suurusega adramaad. Seega kui revisjoniametnikud kogusid kokku ühest piirkonnast andmed talumaade suuruse ja talupoegade seniste koormiste kohta mõisa ja riigi ees (mis olid enamasti seotud talu suurusega), ei olnud need võrreldavad teise piirkonnaga, kus kasutusel oli erinev adramaa suurus.⁸⁷

Probleemile oli juba tähelepanu juhtinud 1634. aastal Stockholmis viibinud Liivimaa aadli delegatsioon, mis tegi ettepaneku korraldada Liivimaal maa-

---

⁸⁵ Hea ülevaate Liivimaal Rootsi võimu algusaastatel läbi viidud revisjonidest on teinud Ülle Tarkiainen, Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal. Konkreetselt 1638. aasta Läti alade maarevisjoni kohta on põhjaliku mitmeosalise käsitluse avaldanud Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941 (Quellen zur Geschichte Lettlands, Bd. IV). Osaliselt on publiceeritud ka Eesti alal puudutavad revisjonimaterjalid: *Liivimaa 1638. a maarevisjon. Eesti asustusala. I. Kaguosa*. Tartu: Teaduslik Kirjandus 1941.

⁸⁶ Nii nägi näiteks 1638. aastal revisjoniametnikele antud instruksioon esmajärjekorras ette, et iga mõisa juures pidid revisjoniametnikud kõigepealt selgeks tegema, mis õiguse alusel mõisa valitseti ning kokku koguma koopiad vastavatest dokumentidest. Alles seejärel pidid revisjoniametnikud hakkama koguma andmeid mõisa ja mõisa alla jäävate talude suuruse ja majandusliku olukorra kohta: *Liivimaa 1638. a maarevisjon*, VIII–XI.

⁸⁷ Juba 16. sajandist fikseeriti adramaa suurus enamasti külvipinna järgi. Nii oli näiteks nn saksa või taluadramaa selline põllupinna suurus, kuhu sai külvata keskmiselt 30 riia vakka rukist. Siin hakkasid omakorda rolli mängima eri piirkondades kasutusel olevad erinevad mõõtühikud. Lisaks saksa adramaale oli paralleelselt kasutusel veel mitmeid adramaa mõisteid. Erinevate adramaade, nende tekkepõhjuste ja ühtlustamisega seotud raskuste kohta vt täpsemalt Enn Tarvel. *Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat 1972, 51–100.

revisjon.⁸⁸ Samuti teadvustas kindralkuberner Bengt Oxenstierna kasutusel olevate adramaade erisustest põhjustatud probleeme juba õige pea pärast Liivimaale saabumist. Esimest korda tegi ta kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele ettepaneku maarevisjoni läbiviimiseks 1635. aasta sügisel.⁸⁹ 1636. aastal kordas Oxenstierna ettepanekut veel kahel korral.⁹⁰ Esialgu ei soovinud eestkostevalitsus uue revisjoni korraldamiseks luba anda ning sooviti, et kindralkuberner lahendaks maakasutusega seotud segadused 1630. aasta revisjoni käigus kogutud andmete põhjal.⁹¹ 1638. aasta alguseks jõuti aga ka Stockholmis arusaamiseni, et uue maarevisjoni korraldamine oli möödapääsmatu.

1638. aasta 10. jaanuarist pärinev kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse korraldus maarevisjoni läbiviimiseks on lühike ja üldsõnaline. Paika on pandud, et maarevisjoni tulemusena peavad saama ühtlustatud adramaad ning kõik maa- valdajad peavad tasuma endi kohustused krooni ees võrdselt ja sellises mahus, nagu on õiglane. Konkreetseid nimesid mainimata on öeldud, et revisjoni viivad läbi selleks volitatud komissarid.⁹² Seega jäid kindralkuberneril maarevisjoni teostamise osas võrdlemisi vabad käed. Käesoleva teemapüstituse kontekstis ongi eelkõige oluline see, mil moel Bengt Oxenstierna otsustas Stockholmis seatud eesmärgid täita. Nimelt vaadates Liivimaa erinevates piirkondades 1638. aasta suvest alates tegutsenud revisjonikomisjonide koosseise, on selge, et revisjonide läbiviimine jäi suuresti maakohtute teha. Liivimaal tegutsenud 14-st enamasti kolme- neljaliikmelisest komisjonist vaid viies ei olnud ühtegi maakohtu ametnikku. Revisjoni läbiviimisega olid seotud kõik neli maakohtunikku, Riia maakohtunik Gerhard von Loewenwolde võttis koguni kahe komisjoni tööst osa.⁹³ 1638. aasta augusti alguses, veel enne revisjoni algust, kurtsid maakohtunikud revisjoniametnikelt nõutava vande osas. Nimelt leidsid nad, et kui maakohtunikelt võetaks vanne samamoodi nagu varasemalt riigiametites mitte töötanud revisjoniametnikelt, saaks viimaseid lugeda esimestega volituste poolest võrdväärseteks. Sellega ei tahtnud aga maakohtunikud mingil juhul nõustuda.⁹⁴ Maakohtunike võimalikule kesksele rollile revisjoni läbiviimisel viitavad ka Koknese maakohtu kohtuniku Otto von Mengdeni kirjad sama aasta sügisest.

---

⁸⁸ Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadli palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, p 10, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁸⁹ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 08.10.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

⁹⁰ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 14.02.1636 ja 24.09.1636. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

⁹¹ Tarkiainen, Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal, 168–169.

⁹² Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse korraldus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 10.01.1638. – SRA. RR. Vol. 193.

⁹³ Läti aladel tegutsenud komisjonide koosseisud on leitavad Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638. Einleitungsband*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941, XXVI–XXVII.

⁹⁴ Engelbrecht von Mengden Bengt Bengtsson Oxenstiernale 03.08.1638. – RA.EAA.278. 1.XVIII-8.

Nimelt kirjutas von Mengden kindralkuberner Oxenstiernale, et Võnnu kreisi⁹⁵ revisjonimaterjalid olid tema käes ning et ta kavatses need talviste teede saabudes Riiga saata.⁹⁶ Seega näib, et von Mengden oli eelnevalt kokku kogunud ka teiste Võnnu kreisis tegutsenud revisjonikomisjonide materjalid.

Ühest küljest oli kindralkubeneri otsus revisjoni läbiviimisel maakohtutele toetuda igati korrektne – tegemist oli kuningliku korraldusega ning kuninglike korralduste koha peal täideviimine oli üks maakohtute ülesannetest. Teisest küljest tekitas see olukorra, kus kohalik aadel sai põhimõtteliselt ise paika panna endi valduste suurused ja seega ka kuninga ees olevad kohustused. Otsest ja suuremahulised pettused ei ole küll tõenäolised ning ühelegi sellisele intsidendile ei ole 1638. aasta revisjoni uurinud ajaloolased ka viidanud. Samas andis üleüldine segadus adramaadega ning revisjoniametnikele antud instruksioonide üldsõnalisus ruumi tõlgendusteks ühes või teises suunas. Vaevalt andis valdusõiguste revisjon olukorras, kus üks mõisnik kontrollis teise mõisniku privileege, soovitud tulemusi. Veel vähem võis seda oodata olukorras, kus revisjonikomisjon revideeris mõne sama komisjoni liikme valduseid.⁹⁷

Mitmel pool on 1638. aasta revisjoni tulemusi kommenteerides välja toodud, et revisjoni andmed ei olnud kuigi usaldusväärsed. Sellele lisaks jäi saavutamata peamine eesmärk ehk Liivimaal käibel olevate adramaade ühtlustamine.⁹⁸ Nimetatud puudused said Stockholmis üsna pea pärast revisjoni toimumist teatavaks ning eestkostevalitsus väljendas selle osas enda pahameelt.⁹⁹ Omaette küsimus on see, kas Liivimaa aadel jäi revisjoni tulemustega rahule. Ühest küljest oleks loogiline järeldada, et selline omakeskis ja ilma välise kontrollita läbi viidud revisjon oli neile kasulik, kuna nii oli võimalik ära hoida väga järsk adramaade arvu tõus. Teisest küljest näis erineva suurusega adramaade üheaegne käibelolek ka aadlit ennast häirivat. 1643. aastal tegi Stockholmis viibiv Liivimaa aadli delegatsioon eestkostevalitsusele ettepaneku korraldada Liivimaal uus maarevisjon, millega ühtlustada adramaad.¹⁰⁰ Uue revisjoni korraldamine jäi veel õhku kuni Vene-Rootsi sõja puhkemiseni, kuid sellest on lähemalt juttu järgmises peatükis.

---

⁹⁵ Vastuolu sellega, et Otto von Mengden oli Koknese ja mitte Võnnu maakohtunik, ei ole. Kuninglik Võnnu maakohus oli kas eelmisel või 1638. aasta alguses lakanud eksisteerimast. Tõenäoliselt on von Mengden siinkohal kasutanud Võnnu kreisi selles võtmes nagu Liivimaa aadel ise Liivimaad jaotas, nimelt Pärnu, Tartu ja Võnnu kreisiks.

⁹⁶ Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale 15.12.1638. – RA.EAA.278.1.XVIII-6.

⁹⁷ Nii jäi näiteks Otto von Mengdeni komisjoni vastutusalasasse Ozolmuiza (*Lappier*) mõis, mida komisjon revideeris samamoodi nagu teisi mõisu: Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638. Textteil, Bd. 1*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941, 372–373.

⁹⁸ Tarkiainen, Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal, 173–174; Tarvel, *Adramaa*, 115–117.

⁹⁹ Stockholmis nähti peamise probleemina seda, et revisjoni olid läbi viinud kohalikud aadlikud ilma rootslastest järelevalvajateta: kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 03.08.1640. – SRA. RR. Vol. 203.

¹⁰⁰ Palve korraldada uus maarevisjon sisaldus palvekirjas, mille rüütelkonna saadikud andsid 1643. aasta suvel eestkostevalitsusele: Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, üle antud 12.05.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

1638. aasta maarevisjoni tulemused on olulised ka käesoleva töö kontekstis. Pärast mitmeid parandusi, ümberhindamisi ja adramaade kustutamisi jõuti aastaid hiljem lõpuks tulemuseni, et Liivimaal oli 4249 adramaad.¹⁰¹ Iseenesest oli see arv selleks ajaks juba aegunud – talusid oli vahepeal juurde tekkinud ja ära kadunud ning olemasolevate suurus ja kandevõime oli muutunud. Mida aeg edasi, seda vähem kajastas kokkulepitud adramaade arv maa tegelikku seisukorda. Kuna uue revisjoni korraldamine oli tülikas ning puudus kindlus, et selle tulemused oleksid olnud eelmisest täpsemad, jäid 1638. aasta maarevisjoni tulemused püsima kuni 1690. aastani. Tõsi, arvestuslik adramaade arv aastate jooksul küll mõnevõrra muutus, kuid suurusjärk jäi samaks.¹⁰² Alates 1640. aastatest kuni käesoleva töö ajalise fookuse lõpuni esitas Rootsi riigivõim Liivimaa rüütelkonnale pea igal aastal erinevaid majanduslikke nõudmisi. Nende esitamisel ning lõpuks summade kokkuarvutamisel juhinduti 1638. aasta maarevisjoni tulemustest.

Kõnealuse perioodi juures peab käsitlema veel üht silmapaistvat näidet, kuidas riigiteenistus tekitas võimalusi kohaliku aadli seisuslike huvide edendamiseks. Samal päeval, mil kuninganna Kristiina eestkostevalitsus allkirjastas korralduse maarevisjoni läbiviimiseks Liivimaal, anti kindralkuberner Bengt Oxenstiernale teada, et tema nõustamiseks kõigis provintsi valitsemist puudutavates küsimustes on ametisse määratud komissar Engelbrecht von Mengden.¹⁰³ Ta oli sündinud 1587. aastal Meņģele (*Altenwoga*) pärushärra Fromhold von Mengdeni perre, kes hiljemalt 1601. aastaks oli liitunud hertsog Karli sõjaväega ning langes 1602. aastal.¹⁰⁴ Erinevalt paljudest teistest kaasmaalastest, kes pärast 1603. aastat Soome või Rootsi põgenesid, suundus Engelbrecht von Mengden hoopis Kuramaale. Aastatel 1607–1610 omandas ta kõrgema hariduse ning töötas seejärel Piltene kreisis maanotarina.¹⁰⁵ 1628. aastal otsustas von Mengden naasta Liivimaale, kus tema peamiseks eesmärgiks sai

---

¹⁰¹ *Liivimaa 1638. a maarevisjon*, XIV.

¹⁰² 1665. aastal saatis kindralkuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna Stockholmi tutvumiseks ülevaate kõikidest korrallistest ja erakorrallistest kohustustest, mida Liivimaa maavaldajad täitsid. Arvestuse aluseks on konkreetsel juhul võetud 4462 adramaad: Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 13.05.1665. – SRA. Livonica II. Vol. 82. 1673. aastal lubas rüütelkond Tartu kindlustöödel töötavatele sõduritele 4343 vakka vilja kuus, mis tähendas üht vakka iga adramaa kohta: Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1673. – LVVA.214.2.295, 112.

¹⁰³ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse korraldus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 10.01.1638. – SRA. RR. Vol. 193.

¹⁰⁴ Fromhold von Mengden on 1601. aasta kevadel ära märgitud Liivimaa aadlilipkonna koosseisus: Rittmeister la Daetorn hertsog Karlile 19.03.1601. – Friedrich Gustav Bienemann jun. *Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602*. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1900 (Bd. 17), 463–600, siin 511. Bienemanni andmetel langes Fromhold von Mengden 1602. aastal Augstroze (*Hochrosen*) juures: Bienemann, *Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens*, 57–58.

¹⁰⁵ Ka Arvo Teringul puuduvad täpsemad andmed Engelbrecht von Mengdeni õpingute kohta. On lisanud vaid niipalju, et von Mengdeni õpingute eest tasus Matthias von der Recke: Tering. *Lexikon der Studenten*, 472.

perekonna pärumõisa Menģele tagasisaamine. See õnnestus aga alles tema pojalt 1661. aastal. 1638. aasta maarevisjoni andmetel oli Engelbrechti ainukeseks valduseks Liivimaal Jäärja (*Saarahof*) mõis, mille maadel elas vaid kaks talupoega.¹⁰⁶ Majanduslikke raskusi ei paistnud tal aga olevat, kui võtta arvesse, et 1631. aastal laenas ta Stockholmis Jakob De la Gardiele 9000 riigitaalrit. Vastutasuks sai von Mengden kolmeks aastaks rendilepingu Haapsalule ja Kolga (*Kolck*) mõisale ning Kiiu (*Kida*) mõisa pandiks kuueaastase tähtajaga.¹⁰⁷ 1632. ja 1633. aastal oli ta Liivimaal teadmata ametikohal riigi teenistuses ning naasis 1638. aastal, kui edutati Liivi- ja Ingerimaa komissari ametikohale.¹⁰⁸

Liivi- ja Ingerimaa komissari ametikoha puhul väärib äramainimist, et tege- mist oli kindralkubeneri ning Riia ja Narva kuberneride järel kogu provintsis tähtsuse poolest neljas ametipost, seistes seega autoriteedi poolest kõrgemal Tartu ja Koknese asehalduritest. Lühidalt kokku võttes oli komissari ülesandeks kindralkubeneri nõustamine kõigis provintsi valitsemist puudutavates küsi- mustes ning vajadusel ringi reisida ja koha peal probleeme lahendada. Engel- brecht von Mengdeni kirjavahetusest kindralkubeneriga ilmneb, et komissari peamiseks ülesandeks oligi kindralkubeneri esindamine kas Liivi- või Ingeri- maa eri paigus aga ka Stockholmis. Sellele lisaks oli von Mengden aktiivses kirjavahetuses riigikantsler Axel Oxenstiernaga, aidates seeläbi kujundada keskvalitsuse provintsi poliitikat. Olgugi et suurem osa komissari ettekannetest kindralkubenerile ja riigikantslerile ei puudutanud otseselt Liivimaa aadliga seotud teemasid, oli ka selliseid, mis seda tegid. Nii arutles von Mengden riigi- kantsleriga muu hulgas ratsateenistuskohustuse üle ja Liivimaa aadli soovist saada Rootsi riigiaadliga võrdsed õigused, millest mõlemast tuleb edaspidi juttu.¹⁰⁹

Kaasaegsete silmis oli vast Engelbrecht von Mengdeni kõige silmapaistvam saavutus Liivimaal kehtiva õiguse koondamine viiest raamatust koosnevaks „Liivimaa vürstkonna maaõiguseks“ (*Landrecht des Fürstenthums Livland*). Väljatoomist väärib asjaolu, et von Mengden koostas selle pärast Axel Oxen-

---

¹⁰⁶ Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638. Textteil, Bd. 2*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941, 702.

¹⁰⁷ Pandileping Jakob De la Gardi ja Engelbrecht von Mengdeni vahel 22.08.1631. – Ajaloomuuseum (AM). 56 (Jacob de la Gardie, Rootsi väejuht).1.18; rendileping Jakob De la Gardie ja Engelbrecht von Mengdeni vahel 24.08.1631. – AM.56.1.19. Asjaolu, et Engel- brecht tegeles 1635. aastal Vormsi talupoegade poolt tema suhtes esitatud kaebustega, annab alust oletuseks, et ta üritas mõisatest rendilepingu jooksul viimast võtta. Nimelt olid talupojad kaevanud, et Engelbrecht olevat nõudnud neilt rohkem koormisi, kui tal selleks õigust oli: Engelbrecht von Mengden Philipp von Scheidingule 25.02.1635. – RA.EAA.1 (Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner).2.311.

¹⁰⁸ 1632. ja 1633. aasta kubermanguvalitsuse arveraamatutes on Engelbrecht von Meng- denile ette nähtud 550 riigitaalri suurune aastapalk, kuid ei ole täpsustatud, mis ametikoha eest: RA.EAA.278.1.XVIII-1–2.

¹⁰⁹ Engelbrecht von Mengdeni ametialase tegevuse kohta Liivimaal vt täpsemalt Tammisto, Otto ja Engelbrecht von Mengden, 26–31.

stiernalt vastava korralduse saamist.¹¹⁰ Mis põhjusel palus riigikantsler Liivimaa õigusallikad koondada, ei ole teada. Hoolimata sellest, et ükski Rootsi valitseja seadustekoggu ei kinnitanud, oli tegemist ainukese 17. sajandil aset leidnud katsega Liivimaa õigusallikad ühte kogumikku koondada. Kuna Liivimaa kohtutes toetuti nii või naa suuresti kohalikele õigusallikatele siis võib eeldada, et kõnealune kogumik või vähemalt selle osad leidsid õigusemõistmises praktilist kasutust. Seda kummalisem on asjaolu, et Engelbrecht von Mengdeni maaõiguse projekt pole mitte üksnes tänaseni publitseerimata, vaid et selle kohta puuduvad täielikult ka õigusajaloolised käsitlused.¹¹¹

Tõenäoliselt oli just Engelbrecht von Mengdeni hea orienteerumine Liivimaal käibel olevas õiguses põhjus, miks kohalik aadel soovis, et temast saanuks Tartu õuekohtu uus asepresident. Nimelt millalgi pärast eelmise asepresidendi Johann Ulrichi surma 1642. aastal pöördusid Liivimaa rüütelkonna esindajad riigikantsler Axel Oxenstierna poole. Viimast on kirja päises lisaks tavapäras-tele viisakusvormelitele nimetatud ka patrooniks, mida kohtab vaid üksikute teiste Rootsi riigimeeste juures.¹¹² Kirjas viidati esmalt kohtukorraldusele (*Gerichts constitutions*), mille järgi pidi õuekohtu president olema rootslane ning asepresident liivimaalane.¹¹³ Engelbrechti kasuks kõneles kirja koostajate hinnangul asjaolu, et ta *on kõige paremini kursis saksa kohtuprotseduuridega ning maale omaste tavadega*.¹¹⁴ On keeruline öelda, kui suurt mõju omas Liivimaa aadlike pöördumine riigikantsleri poole, kuid on teada, et 1643. aastal

---

¹¹⁰ Korraldus ise ei ole säilinud, kuid Engelbrecht von Mengden viitab sellele enda kirjas Axel Oxenstiernale kuupäevaga 01.02.1641. – SRA. OS. Vol. E659.

¹¹¹ Johann Christoph Schwartz on piirdunud maaõiguse ülesehituse kirjeldamise ning paragrahvide loetlemisega, mille Bunge on omakorda veel lühemalt kokku võtnud: Johann Christoph Schwartz. *Versuch einer Geschichte der liefländischen Ritter- und Landrechte, nebst der hochdeutschen Uebersetzung des liefländischen Ritterrechtes*. Riga: J. F. Hartknoch 1794, 203–211; Friedrich Georg von Bunge. *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: F. J. Koppelson 1849, 218–221. Uuemates käsitlustes on Anna Christina Meurling põhjalikus uurimuses Liivimaa kohtusüsteemist 17. sajandil maininud Engelbrecht von Mengdeni maaõiguse projekti ühes joonealuses viites ning Heikki Pihlajamäki monograafias ei leia see isegi ühekordset mainimist: Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 241; Pihlajamäki, *Conquest and the Law*.

¹¹² Siinkirjutajale teadaolevalt austas Liivimaa aadel *Liivimaa patrooni* nimetusega veel üksnes Magnus Gabriel De la Gardied. Sellele lisaks kasutati De la Gardie puhul aeg-ajalt nimetust *Isamaa isa* (*Vater des Vaterlandes*). Vt nt Liivimaa rüütelkond Magnus Gabriel De la Gardiele 18.11.1654 ja 13.07.1661. – SRA. De la Gardieska samlingen (DS). Vol. E1628. Patronaazi kui varauusaegse sotsiaalse institutsiooni kohta vt Heiko Droste. *Patronage in der Frühen Neuzeit - Institution und Kulturform*. – *Zeitschrift für Historische Forschung* 2003 (30), 555–590.

¹¹³ Ei ole teada, missugusele kohtukorraldusele siinjuures viidatud on. 1630. aastast pärinevas õuekohtu põhikirjas selline nõue igal juhul ei sisaldu: kuninglik õuekohtukorraldus 26.08.1630. – Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 27–82.

¹¹⁴ *Der gerichtliche deutsche stylo wie auch die landübliche gebräuche am besten bekandt seynt*: Võnnu, Pärnu ja Tartu kreiside ühendatud rüütelkonna kiri Axel Oxenstiernale, dateerimata. – SRA. OS. Vol. E780.

nimetas kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Engelbrecht von Mengdeni Tartu õuekohtu asepresidendiks. Sisuliselt tähendas kõnealusel ametikohal töötamine õuekohtu juhtimist.¹¹⁵ Et vastata küsimusele, kas sellest ka kohalikule aadlile mingit kasu võis olla, vajaks lähemat uurimist õuekohtu tegevus aastatel 1643–1648.

Seega oli Engelbrecht von Mengden küll sünni poolest Liivimaa aadlik, põlvnedes vanast ja lugupeetud perekonnast, kuid oli suurema osa oma elust veetnud väljaspool Liivimaad. Oluline nüanss, mis eristas teda enamikest teistest nn vanade perekondade aadlikest oli ülikooliharidus, mida vähemalt sajandi esimesel poolel olid saanud väga vähesed Liivimaa aadlikud. Samuti ei olnud tavapärane see, et Engelbrechtile läänistatud maavaldus oli äärmiselt väike. Hoolimata nimetatud erisustest näib, et von Mengdenil õnnestus võita ülejäänud Liivimaa aadli usaldus: 1643. aasta sügisel valiti ta maapäeval maamarssaliks ning pärast ametiaja lõppu 1646. aastal avaldas rüütelkond soovi nimetada ta maanõunikuks. Kindralkuberner lükkas aga ettepaneku tagasi põhjendusega, et Engelbrecht oli Tartu õuekohtu asepresidendina liiga palju tööd ning maanõuniku amet võinuks tema tähelepanu põhikohustustelt eemale juhtida.¹¹⁶ Riigivõimu perspektiivist oli Engelbrecht von Mengden suurepärane isik aitamaks viia ellu keskvalitsuse provintsipoliitikat Liivimaal: ta oli kõrgelt haritud ja kohalike oludega kursis, tema päritolu lõi eeldused heaks koostööks kohaliku aadliga kuid samas võis eeldada, et võõrsil veedetud aeg ja muud eelpool nimetatud faktorid võiksid ära hoida liigse erapoolikuse ja aadli huvide riigi omadest kõrgemale tõstmise.¹¹⁷

2.2.3 Liivimaa aadli osalus provintsi kaitses. Ratsateenistuskohustus ja aadlilipkond

16. sajandiks oldi Liivimaa maahärrustes jõutud korralduseni, kus iga aadlik pidi vastavalt talle läänistatud maavalduse suurusele andma maahärra teenistusse teatava arvu ratsamehi. Seda aadliku kohustust nimetati ratsateenistuskohustuseks (*Rossdienst*). Tegemist on Läänemere äärsete riikide osas võrdle-

---

¹¹⁵ Tartu õuekohtu presidendi ametikoht oli rohkem auanimetus kui reaalne ametikoht. Enamasti pärinesid presidendid Rootsi kõrgeaadli seast ning olid vaid harvadel puhkudel isiklikult Tartu kohtu tööd juhtimas: Pihlajamäki, *Conquest and the law*, 132.

¹¹⁶ Liivimaa maapäeva retsess, mai 1646. – LVVA.214.2.294, 59. Vastupidine väide esineb Georg von Krusenstjerni koostatud Liivimaa maamarssalite ja maanõunike loetelus, kus Engelbrecht von Mengdenit on nimetatud maanõunikuks. Kuna Liivimaa maapäevade retsessides vahemikus 1643. aastast kuni Engelbrechti surmani 1648. aastal tema ametisse valimise otsust ei esine, siis on see ka vähetõenäoline: von Krusenstjern, *Die Landmarschälle und Landräte*, 178.

¹¹⁷ Anna Christina Meurling on samas väitnud, et Engelbrecht von Mengdeni määramine Liivi- ja Ingerimaa komissariks oli eestkostevalitsuse vastutulek Liivimaa aadli 1634. aastal väljendatud soovile olla provintsi valitsemises paremini esindatud. Siin tuleb aga välja tuua, et Meurling on Engelbrechti tausta ja varasemad tegemised tähelepanuta jätnud: Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 32.

misi väheuuritud teemaga, mille kohta on ilmunud vaid üksikud käsitlused.¹¹⁸ Kui keskajal eeldati läänivaldajalt, et ta täidaks ratsateenistuskohustust isiklikult, siis 17. sajandil tegid seda veel vaid mõned üksikud aadlikud. Valdav enamus palkasid endale sõjamehed, kes täitsid ratsateenistuskohustust nende eest. Läänivaldajate poolt välja pandud sõjamehed inspekteeriti ja koondati üheks üksuseks munsterdamistel, mis esialgu toimusid ebareeglipäraselt, ajapikku aga üha sagedamini ja kindlamate intervallidega. Üksust on hilisemal ajal hakatud nimetama aadlilipkonnaks.¹¹⁹

Liivimaa kui provintsi aadlilipkond kujunes välja Poola võimu perioodil ning hästi on tuntud 1599. aasta munsterroll, mille andmetel moodustati Liivimaa kohalikku päritolu ja Poola-Leedu maavaldajate peale kokku pea tuhandepealine aadlilipkond.¹²⁰ Järgnevate sõdade käigus üksus lagunes ning maa vaesumise tõttu muutus ratsateenistuskohustuse täitmine üha keerulisemaks. Rootsi võimu perioodil tegi esimesed katsed aadlilipkonna taastamiseks Johan Skytte, kuid ettevõtmist ei saanud edu. 1631. aastal väljakuulutatud munsterdamisele tulid kohale vähesed ning needki olid enamasti kehva varustusega.¹²¹ 1634. aastal Stockholmis käinud Liivimaa aadlikud kurtsid eestkostevalitsusele muu hulgas selle üle, et seni kehtinud normi järgi ratsateenistuskohustuse täitmine ehk iga 15 adramaa pealt ühe ratsamehe väljapanemine käis neile üle jõu.¹²² Kui statsiooni osas tuldi aadli soovidele vastu, siis ratsateenistuskohustuse määr jäeti samaks ning see jäi sellisena kehtima kuni Rootsi võimu lõpuni. Võrdluseks võib välja tuua, et ka Eestimaal nõuti iga 15 adramaa pealt ratsamehe väljapanemist.¹²³

1635. aastal aegus 1629. aastal sõlmitud Altmargi vaherahu Rootsi ja Poola vahel ning sõjategevuse taaspuhkemine näis Stockholmi riigimeestele enam kui

---

¹¹⁸ Aadli ratsateenistuskohustus ja selle põhjal moodustatud ratsaväeüksus on 16. ja 17. sajandi Läänemere ruumi kontekstis mõningat käsitlemist leidnud. Rootsis kehtinud korralduse kohta vt Per Sörensson. Adelnas rusttjänst och adelsfanans organisation. – *Historisk tidskrift* 1922 (42), 105–151; 214–244. Kuramaa kohta vt Volker Keller. Lehnspflicht und äußere Bedrohung: Der Streit um den Robdienst im Herzogtum Kurland 1561 bis 1617. – *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung – Wirtschaft – Gesellschaft*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Erwin Oberländer. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk 1993, 57–98. Jakob Koit on käsitlenud Eestima aadlilipkonda, kuid väga piiratud ajas: Jakob Koit. Die Musterregister der estländischen Adelsfahne 1584 und 1586, Th. 1. – *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 1965–1969 (V), 71–84; Th. 2. – *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 1970–1973 (VI), 3–63. Liivimaa kohta vt Ilmar Tammisto. Der Rossdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98.

¹¹⁹ Kaasaegsetes allikates samas aadlilipkonna (*Adelsfahne*) nimetust ei kohta, tegemist on hilisema terminiga. 17. sajandi allikates nimetati nii ratsateenistuskohustust kui ka üksust sama terminiga (*Rossdienst*).

¹²⁰ Dokumendi rootsiaegse ärakirja on publitseerinud Heinrich von Hagemeister. *Materiaalien zu einer Geschichte*, Bd. 2, 207–223.

¹²¹ Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 362–363.

¹²² Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadli palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, p 10, dateerimata. – SRA. *Livonica* II. Vol. 148.

¹²³ *Eesti talurahva ajalugu* I, 461.

tõenäolisena. Mai alguses Bengt Oxenstiernale saadetud kirjades anti kindralkubernerile teada, et kuni marssal Herman Wrangeli saabumiseni oli tema Liivimaal paiknevate vägede ülemjuhataja. Eestkostevalitsuse korraldused olid võimalikult kiiresti kokku koguda kõik provintsis viibivad üksused, liikuda nendega Koknese lähisteles ning asuda kindlustatud välilaagrisse. Peamine ülesanne oli takistada poolakatel ületamast Väina jõge. Vaenlase plaanidest teati vaid niipalju, et hetman Krzysztof Radziwiłł kavatses vaherahu lõppedes Riia linna rünnata. Huvitava nüansina on välja toodud, et Bengt Oxenstierna pidi hoidma linnal silma peal, et seda üllatusrünnakuga ära ei võetaks. Samas pidi ta seda tegema salaja, et Riia linnal ei oleks põhjust süüdistada Rootsi riigivõimu usaldamatuses.¹²⁴ Seega kardeti, et Riia võib ennast ise poolakate kaitse alla anda.

Ettevalmistused kardetavaks lahingutegevuseks Poolaga olid Liivimaal alanud juba enne seda, kui eestkostevalitsuse korraldused kindralkubernerini jõudsid. Mai teises pooles andis Oxenstierna Stockholmi saadetud raportis teada, et oli kohtunud *maa pädevaima mehe* (*som här i landet best kunnig är*) Otto von Mengdeniga. Viimane oli rääkinud kindralkubernerile paljudest liivimaalastest, enamasti aadlikest, kes olid varasemates sõdades Rootsi kuningat teeninud, kuid viimase rahuperioodi ajal teenistusest erru läinud. Von Mengden oli lubanud, et suudaks sellistest meestest kokku panna kaks ratsaväekompaniid tingimusel, et temast saaks selle üksuse ülem. Ta oli juba koguni andnud Oxenstiernale nimekirja sajast mehest, kes oleksid valmis kohe teenistusse asuma. Samas oli von Mengden ka mõista andnud, et kui need sõjamehed ei peaks sõja puhkedes leidma teenistust Rootsi armees, leiaksid nad seda kuskil mujal. Ainuke loogiline alternatiiv teenistust leida oluks Poola sõjaväes. Seda on raske tõlgendada muudmoodi kui hoiatust või koguni ähvardust võimalike tagajärgede osas, mis võinuks järgneda Otto von Mengdeni ettepaneku tagasilükkamisele. Enda kirjas väljendas kindralkuberner toetust von Mengdeni plaanile ning leidis, et see oluks hea viis rakendada koha peal leiduvat ressursi. Lõpetuseks tegi Oxenstierna ettepaneku, et Liivimaal paiknevad ratsaväeüksused võiks koondada üheks rügemendiks, mille juhiks oleks tema ning tähtsusest järgmiseks ohvitseriks Otto von Mengden.¹²⁵

Eestkostevalitsuse vastus pärineb juba juuni algusest ning selles tõmmati kindralkuberi ettepanekutele väga konkreetset kriipsu peale. Peamise põhjusena toodi välja, et kuna Liivimaale oli juba niigi saabumas täiendavaid üksuseid ning plaanis oli ka koha peal täiendavaid värbamisi läbi viia, paisunuks provintsis olevate üksuste arv nii suureks, et neid ei jõutaks üleval pidada. Liivimaa aadel võinuks aga vabatahtlikult ja tasuta tugevdada aadlilipkonna ridasid, kuna

---

¹²⁴ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 08.05.1635. – SRA. RR. Vol. 185.

¹²⁵ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 24.05.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

Liivimaa kaitsmine oli ju eelkõige nende endi huvides.¹²⁶ Seega on üpris selge, et lisaks Riia linnakodanikele ei jätkunud eestkostevalitsusel läheneva sõja õhustikus usaldust ka kohaliku aadli vastu. Kuidas muidu selgitada otsust keelduda sõjalisest abist niivõrd kriitilises olukorras? Kindlasti ei aidanud vastastikuse usalduse loomisele kaasa ähvardus vaenlase poolele üle minna, mis tõenäoliselt ainult süvendas rootslaste veendumust, et mingit erilist kiindumust Rootsi riigi vastu ei olnud Liivimaa seisustelt mõtet oodata.

Stockholmist saadud korraldused olid ühemõttelised ning Otto von Mengdeni plaan teoks ei saanud. Juuni lõpus toimus Võnnus aadlilipkonna munsterdamine, millest paraku munsterrolle säilinud ei ole. Aadlilipkonna rittmeistrid Otto von Mengden ja Fabian Plater kirjutasid munsterdamiskohast kindralkubernerile ja kaebasid, et Rootsi suurmaaomanike valdustest oli tulnud palju vähem ratsamehi, kui pidanuks. Neil ei olnud aga piisavalt volitusi, et Rootsi kõrgaadlikke või nende mõisavalitsejaid korrale kutsuda või karistada, seda saanuks teha üksnes kindralkuberner.¹²⁷ 17. juulil väljastaski Bengt Oxenstierna mandaadi, millega tuletas veel kord kõigile Liivimaa maavaldajatele meelde, et ratsateenistuskohustus kehtis kõigile sõltumata rahvusest või läänistuse vormist. Mandaadi kohaselt pidi aadlilipkond 24. juulil Ädažis kogunema ning kõik, kes ei olnud veel ratsateenistuskohustust täitnud, pidid seda hiljemalt nimetatud kuupäevaks tegema.¹²⁸ Selle kohta, kas kindralkubeneri üleskutse saavutas soovitud eesmärgi või mitte, andmed puuduvad. Igal juhul näib, et Oxenstierna jäi 1635. aasta suvel sõjaliste ettevalmistustega hätta. Veel kuuendal augustil oli ta Riias, kuigi oleks pidanud eestkostevalitsuse korralduste kohaselt juba suve alguses sõjaväega Koknese lähistelega liikuma. Samal kuupäeval Stockholmi saadetud ettekandes andis kindralkuberner ühtlasi teada, et poolakate eelsalkadel oli õnnestunud mitmes kohas üle Väina tulla ning liikusid nüüd Rootsile kuuluval territooriumil.¹²⁹ Seega ei olnud kindralkuberner suutnud täita talle usaldatud peamist ülesannet. Aadlilipkonna tegevuse kohta on vaid üksikud ja vastukäivad teated.¹³⁰ Kuna üksuse munsterdamine toimus, siis võib eeldada, et aadlilipkond 1635. aasta augustis mingit rakendust ka leidis, kuid midagi täpsemat öelda ei saa. Ühtegi suuremat välilahingut Rootsi ja Poola vägede vahel 1635. aasta augustis Liivimaal ei peetud ning ärev olukord lõppes sama aasta septembris pärast Stuhmsdorfi vaherahu sõlmimist.

Näib, et 1635. aasta lühiajaline vaenutegevus suunas Rootsi võime senisest aktiivsemalt Liivimaa aadlilipkonnaga tegelema. Juba 1637. aasta jaanuaris toimus uus munsterdamine, mille tulemusel saadi üksuse suuruseks 155 ratsa-

---

¹²⁶ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 04.06.1635. – SRA. RR. Vol. 185.

¹²⁷ Otto von Mengden ja Fabian Plater Bengt Bengtsson Oxenstiernale 25.06.1635. – LVVA.7349 (Liivimaa rootsiaegse kindralkubeneri kantselei).1.28.

¹²⁸ Bengt Bengtsson Oxenstierna avalik mandaat kõigile Liivimaa maavaldajatele 17.07.1635. – LVVA.7349.1.29.

¹²⁹ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 06.08.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

¹³⁰ Selle kohta vt täpsemalt Tammisto, Der Rossdienst und die Adelsfahne, 91.

meest. Munsterrollist ilmneb aga, et arvel olevate adramaade järgi pidanuks aadlilipkonnas olema 230 ratsameest. Kuna üles märgiti nii need, kes ratsateenistuskohustust täitsid kui ka need, kes seda ei teinud, saab väita, et Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri kaebus 1635. aastal oli põhjendatud. Nimelt saab valdava osa puudujääkidest tõepoolest kirjutada Rootsi kõrgeaadli arvele. Nii ei olnud munsterdamisele ilmunud kedagi Axel Oxenstierna üüratust, 240 adramaa suurusest läänist. Sama saab öelda hilisemale Liivimaa kindralkubernerile Gustav Hornile kuuluva 70 adramaa kohta. Eriti kummalisena mõjub see, et nn mustas nimekirjas oli ka toona ametis olev Riia kuberner Anders Eriksson Hästehufvud. Munsterrollide järgi oli ta küll täitnud ratsateenistuskohustust talle kuuluvate väiksemate mõisate pealt, pannes 15 adramaa pealt välja ühe ratsamehe, kuid 50 adramaa suurusest Vastseliina (*Neuhausen*) endisest staarostkonnast ühtegi ratsameest munsterdamisele saadetud ei olnud.¹³¹ Hästehufvudi puhul on see seda tähelepanuväärsem, et Riia kubernerina tegeles ta aktiivselt riiklike maksude ja eriti statsiooni kogumisega ning oli võlgnike suhtes karm.¹³²

Seega kehtisid Liivimaa aadli jaoks kõik kuninglikud korraldused täie rangusega, Rootsi aadlikele ja koguni kohapealsetele riigiteenistujatele aga valikuliselt. Nagu Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri kaebus 1635. aastal näitas, ei jäänud selline ebaõiglus kohalikule aadlile märkamata. Eeskujuks oli vähemalt kindralkuberner Bengt Oxenstierna, kes täitis ratsateenistuskohustust täies mahus.¹³³ Oxenstierna ettekannetest Stockholmi jääb mulje, et ka tema hinnangul ei olnud selline suhtumine õige. 1639. aastal kirjutab ta, et kohalikult aadlilt laekus pidevalt kaebuseid selle osas, et nende jaoks kehtis ratsateenistuskohustus täie rangusega, *aga Rootsi härrade puhul vaadatakse läbi sõrmede*. Kindralkuberner palus seepeale, et kuninglik majesteet tuletaks Liivimaal maid omavatele härradele meelde, et ratsateenistuskohustus laienes ka neile.¹³⁴ Siinkohal tasub meelde tuletada, et kuninganna oli 1639. aastal veel alaealine ega osalenud aktiivselt riigi valitsemises. Manitsus oli seega adresseeritud otse eestkostevalitsuse ja riiginõukogu liikmetele, kes olid ühtlasi peamised kohustustest kõrvalehiilijad.

Oluliseks pöördepunktiks riigivõimu suhtumises ratsateenistuskohustusse ja aadlilipkonda Liivimaal kujunes 1639. aasta suvi, kui Liivimaale tungis

---

¹³¹ Liivimaa aadlilipkonna Tartu kompanii munsterroll 06.01.1637; aadlilipkonna Riia, Koknese ja Pärnu ühendkompanii munsterroll 16.01.1637. – SRA. KA. Rullor 1620–1723, 1637. Vol. 18.

¹³² Näiteks nõudis Hästehufvud 1633. aastal ettenähtud normist rohkem statsiooni, kuna selle aasta saak oli olnud tavapärasest parem: Liljedahl, *Svensk förvaltning*, 360. Võlglaste peal rakendas kuberner kõige karmimat sunnimeetodit ehk sõdurite koha peale saatmist, mis kohalikule aadlile meeelhärmi tekitas: Anders Eriksson Hästehufvudi mandaat kõigile Liivimaa aadlikele 16.03.1633. – SRA. Livonica II. Vol. 349; Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadli palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, *post scriptum*, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148

¹³³ Liivimaa aadlilipkonna Tartu kompanii munsterroll 06.01.1637. – SRA. KA. Rullor 1620–1723, 1637. Vol. 18.

¹³⁴ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 10.03.1639. – SRA. Livonica II. Vol. 68.

Brandenburgi kuurvürsti teenistuses olev ooberst Herman Both umbes 500 sõduri eesotsas. Tegemist oli katsega sundida rootslasi viima lisavägesid Liivimaale ning seega hajutama enda Saksamaal paiknevaid jõude, ettevõtmisel oli koguni keiser Ferdinand III heakskiit. Huvitav nüanss Bothi sõjakäigu juures on see, et osaliselt toetus plaani elluviimine nii talupoegade kui ka aadli eeldatavale rahulolematusele Rootsi võimuga.¹³⁵ Seega ei olnud Rootsi riigivõimu sammud Liivimaal ja nende tagajärjed suhetele kohalike elanikega jäänud väljaspool Liivimaad märkamata. Bothi väesalk ületas 1. juulil Lieljumprava (*Jungfernhof*) juures Väina jõe ning asus sillapead kindlustama, oodates Brandenburgist abivägesid ja raha. Samal ajal oli Riia kuberner Anders Eriksson Hästehufvud juba Riia garnisonisõduritest ja saadaolevatest aadlilipkonna ratsameestest kokku pannud üksuse, mis jõudis 4. juulil Lieljumpravasse. Bothi meeste puuduliku varustuse tõttu oli Rootsi vägede võit kiire ja täielik ning sellega ka ooberst Bothi avantüür läbi kukkunud.¹³⁶

Olgugi et tegemist oli sõjalises mõttes võrdlemisi vähetähtsa intsidendiga, tõi see ometi välja olulised puudused Liivimaa kaitsevõimes. Pärast Stuhmsdorfi vaherahu sõlmimist Poolaga tundus Liivimaa olevat vähemalt vaherahu kestuse ajaks väljaspool ohtu ning jõud koondati Saksa sõjaväljale. Nii lasti 1639. aastaks tekkida olukord, kus Liivimaal ei olnud mitte ühtegi komplekteeritud ratsaväeüksust ning väiksemad garnisonid olid tugevalt alamehitatud. Esimesed teated vaenlase vägede sissetungist vallandasid maal üleüldise paanika ja kaose.¹³⁷ Ainuke provintsis viibiv ratsaväeüksus oli aadlilipkond, mis võttis tugevalt vähendatud koosseisus osa 4. juuli kokkupõrkest Bothi väesalgaga. Pärast vaenlase väljatõrjumist Liivimaa piiridest oli olukord jätkuvalt pingeline ning kindralkuberner andis aadlilipkonnale korralduse Väina jõe valvata. Üksuse formeerimine ja täielikku lahinguvalmidusse seadmine oli aga aeglane ning see saavutati alles septembriks, mil asuti ülesannet täitma. Tähelepanu väärib asjaolu, et ülesande täitmise ajal varustati aadlilipkond Rootsi ratsaväevormidega. Seega muutus üksus, kus iga sõdur oli riides nii kuidas juhtus, vähemalt välimuse poolest sarnaseks Rootsi regulaarväe üksusega.¹³⁸ Aadlilipkond patrullis Väina jõe kaldal kuni 1640. aasta jaanuarini, mil kindral-

---

¹³⁵ Herman Bothi avantüürist on kirjutanud doktoritöö August Seraphim. Tegemist oli pikalt kavandatud ning äärmiselt keerulise operatsiooniga. Bothi plaan oli toimetada salaja läbi Poola Liivimaale väike sõjaväeüksus, kellega oli kavas vallutada mõni piiriäärne kindlus. Kuna Poolast ei olnud Rootsiga kehtiva vaherahu tõttu võimalik ametlikult abivägesid saada, kavatses Both pärast esimese kindluse hõivamist värvata koha pealt suurem üksus. August Seraphim. *Des Obersten Both Anschlag auf Livland (1639) und sein Zusammenhang mit der allgemeinen Politik der Zeit: ein Beitrag zur Geschichte Kurfürst Georg Wilhelms von Brandenburg*. Königsberg: Koch 1895, 24–71.

¹³⁶ *Ibid.*, 83–86.

¹³⁷ Kindralkubeneri teatel põgenes suur osa aadlist kohe pärast esimeste uudiste levimist linnadesse ning seda mitte ainult Liivimaa lõunaosas vaid ka Tartusse ja Pärnusse. Olukorda asusid kohe ära kasutama talupojad, kes koondusid salkadesse ja asusid valveta jäänud mõisu põletama ja rüüstama: Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 18.07.1639. – SRA. *Livonica II*. Vol. 68.

¹³⁸ Tammisto, *Der Rossdienst und die Adelsfahne*, 91–92.

kuberner Bengt Oxenstierna kutsus mõlemad kompaniid Võnnus toimunud munsterdamisele. Eestkostevalitsuse järeldus 1639. aasta suve sündmusest oli, et aadlilipkond pidi ka edaspidi olema provintsi esimene kaitseliin, mis suudaks tõrjuda väiksemaid rüüsteretki ning vajadusel suurema väe edenemist viivitada. Vajalik oli aga muuta üksus operatiivsemaks ja tugevamaks. Kohe pärast seda, kui uudised Bothi avantüürist olid Stockholmi jõudnud, tõstatati küsimus riiginõukogus. Leiti, et vajalik oleks suurendada ohvitseride ja allohvitseride arvu, kes saaksid *paremini hoida sõdureid koos ja korraldada igapäevaseid harjutusi*.¹³⁹ Eesmärk oli seega muuta aadlilipkond professionaalsemaks üksuseks, mis oleks olnud valmis vajadusel ka pikemat aega koos püsima.

1640. aasta jaanuaris toimunud aadlilipkonna munsterdamine näitab hästi muutusi, mis olid aset leidnud võrreldes kolm aastat varasema munsterdamisega. Üksus oli meeste arvult peaaegu kahekordistunud, tõustes 1637. aasta 155 ratsamehelt 287-ni 1640. aastal. Valdav osa aadlilipkonna ratsameestest olid tulnud munsterdamisele heade hobuste ja piisava varustusega, kõlbmatute hobuste või varustuse puudujääkide osas tehti kirjalik märkus vaid 22 kohaltulnule.¹⁴⁰ Selline tulemus andis põhjust rahuloluks. Sama aasta märtsis kirjutas kindralkuberner Oxenstierna Stockholmi ning andis teada, et *aadlilipkond siin Liivimaal on seatud üpris heasse seisukorda, ta on valmis kiiresti tegutsema ning heade meeste ja relvastusega varustatud*.¹⁴¹ Kindralkubeneri nägemus oli, et aadlilipkond pidi olema sellises valmisolekus, mis oleks võimaldanud ainult loetud päevade jooksul koguneda ja saavutada lahinguvõimekus.¹⁴² Mis puudutab ratsameeste arvu kasvu aadlilipkonnas, siis osaliselt oli selle taga kahtlemata 1638. aastal toimunud maarevisjon, mille tulemusel tuli kogu provintsis juurde adramaid, mida ratsateenistuskohustuse mahu arvutamisel arvesse võeti. Oma mõju avaldasid kindlasti ka 1639. aasta sündmused, mis sundisid Rootsi keskvalitsust Liivimaa aadlilipkonnale varasemast enam tähelepanu pöörama.

Kindlasti oli 1639. aasta intsidendil oma mõju ka sellele, et 1640. aastaks oli märgatavalt paranenud Rootsi kõrgeadlike suhtumine ratsateenistuskohustusse. 1637. aasta munsterdamise kontekstis nimetatud Axel Oxenstierna, Gustav Horn ja Anders Eriksson Hästehufvud on kõik 1640. aasta munsterrollist leitava. Samas näib kohaliku aadliga täiesti võrdselt ratsateenistuskohustuse täitmine olevat olnud põhimõtteliselt vastumeelne. Axel Oxenstierna saatis munsterdamisele küll lausa 26 ratsameest, kuid isegi sellise arvu juures jäi katmata 37 adramaa jagu maad. Gustav Horn täitis ratsateenistuskohustust 124 adramaa pealt kuue ratsamehega, ehk et õhku jäi veel 34 adramaad. Anders Eriksson

¹³⁹ Riiginõukogu istungi protokoll 31.07.1639 – *Svenska riksrådets protokoll. Bd. 7, 1637–1639*. Utg. av Severin Bergh. Stockholm: Norstedt 1892, 541.

¹⁴⁰ Liivimaa aadlilipkonna Riia, Koknese ja Pärnu ühendkompanii munsterroll 13.01.1640; Liivimaa aadlilipkonna Tartu kompanii munsterroll 20.01.1640. – SRA. KA. Rullor 1620–1723, 1640. Vol. 26.

¹⁴¹ *Russtiensten här I Lifland haffwer man sat uthi en temmelig god ordning, att man alltid kan haffwa henne uthi en hast sig tillhånda med godt folk och Gewehr*: Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele. – SRA. Livonica II. Vol. 68.

¹⁴² Tammisto, *Der Rossdienst und die Adelsfahne*, 93.

Hästepuhvudi 55 adramaa kohta ilmus munsterdamisele kolm ratsameest. Taaskord oli kindralkuberner üks vähestest suurmaaomanikest, kes oli kohustuse täitmisel korrektne. Vaadates munsterrolli vormistust jääb silma, et näiteks Horni ja Hästepuhvudi juures ei ole isegi märget selle kohta, et nad ei ole ratsateenistuskohustust täies mahus täitnud. Samas väiksemate valdustega aadlike puhul on välja toodud kuni alla adramaa (ühel juhul kolm neljandikku ja teisel juhul seitse kaheksandikku adramaad) suurused puudujäägid.¹⁴³ Seega oli küll astunud suur samm selles suunas, et ratsateenistuskohustus kehtiks kõigile võrdselt, kuid päriselt ei oldud eesmärgi vähemalt 1640. aastaks veel täidetud.

Lisaks ratsateenistuskohustuse ebavõrdsele täitmisele põhjustas riigivõimu ja aadli suhetes pingeid küsimus, kuidas aadlilipkonna ohvitseride ametikohti täita. Olgugi et 1640. aastate alguses olid kõik aadlilipkonna ohvitserid kohalikud aadlikud, olid nad riigivõimu poolt ametisse määratud ja mitte seisukaaslaste poolt valitud. Seega sarnanes olukord sellega, kuidas ja kelle hulgast oli maakohtunikke ametisse määratud. 1641. aastal pöördusid Tartu kreisi aadlikud eestkostevalitsuse poole palvega kinnitada ametisse uus rittmeister, kuna Fabian Plater oli otsustanud ameti maha panna. Samal ajal oli vabanenud Pärnu kompanii rittmeistri ametikoht. Eestkostevalitsus otsustas Plateri tema vanale kohale ennistada ning määras Pärnu kompaniid juhtima Otto von Mengdeni venna Ernsti. Kuigi mõlemad olid kohalikud aadlikud, ei olnud esimene Tartu kreisi aadlike eelistatud variant ning teise puhul ei ole teada, kas valik väljendas Pärnu kreisi aadli huvisid või mitte. 1643. aastal Stockholmis viibinud Liivimaa rüütelkonna saatkond tõstas teema ning sai eestkostevalitsuse kinnituse, et edaspidi võisid iga kreisi aadlikud ise vabadele ohvitserikohtadele kandidaadid esitada. Eestkostevalitsus lubas heaks kiita sellised, kes vastasid ametikoha nõuetele ega kahjustanud seega kuidagi kuningliku majesteedi huve.¹⁴⁴

Sõjameheks olemine ning vajadusel kodumaa relvaga kaitsmine mängis olulist rolli Liivimaa aadli enesekuvandis. Seda hoolimata sellest, et kaugeltki mitte kõik aadlikud ei olnud elukutselised sõjaväelased või lihtsalt sõjanduses vilunud. Kui Liivimaa aadli saadikud 1634. aastal Stockholmis privileegidele kinnitust otsisid ja aadliomavalitsuse laiendamist taotlesid, toimus paralleelselt Riia linna ja Liivimaa aadli tüliküsimuse lahendamine. Pealinnas viibisid ka Riia linna saadikud ning peamiseks tüliõunaks oli Limbaži staarostkond. Selle kohta, et linnakodanikud soovisid maal samu privileege, mis olid aadlil, oli rüütelkonna saadikutel öelda järgmist:

Säärase ebaõigluse üle on meil põhjust kaevata, kuna nad rahu ajal ja headel aegadel meie vastu töötavad, halbadel aegadel aga meiega koos ja meie kõrval seista ning maad kaitsta ei taha vaid müüride varju põgenevad ja endid kaitsevad, samal ajal kui meie röövimiste ja rüüstamiste vastu seisame ning

¹⁴³ Liivimaa aadlilipkonna Riia, Koknese ja Pärnu ühendkompanii munsterroll 13.01.1640; Liivimaa aadlilipkonna Tartu kompanii munsterroll 20.01.1640. – SRA. KA. Rullor 1620–1723, 1640. Vol. 26.

¹⁴⁴ Tammisto, Der Rosstdienst und die Adelsfahne, 89–90.

*seeläbi enda verd valame ja veel valama peame. Seega tunnistagu nüüd (Riia linna) saadikud ise, kas valitsema peaks võrdsus. Seda, kas sellist vooruslikkust on (Riia linnakodanike poolt) jäljendatud, võivad Kuninglik Majesteet ja härrad riiginõunikud ise armulikult mõõta.*¹⁴⁵

Seega kui Euroopas oli aadel 17. sajandiks paljuski juba keskaegsest sõjamehe rollist võõrandunud, oli Liivimaal arusaam aadlist kui kogukonna kaitsjast veel elujõuline.¹⁴⁶ Võimekus ja tahe maad vajadusel elu hinnaga kaitsta oli jätkuvalt oluline argument põhjendamaks, miks aadlil pidanuks olema teatud eesõigused, mida teistel maa elanikel ei oleks tohtinud olla.

2.2.4 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted

Riigivõimu ja aadli majanduslikes suhetes mängis olulist rolli asjaolu, et 1630. aastate alguseks oli Liivimaal läänistatud pea kogu krooni maavaldus. Vabatalupoegade klass oli 17. sajandiks kadunud. Ainukeseks maavaldajaks peale aadli ja krooni oli veel Riia linn, kuid kogu Liivimaa adramaade arvu arvestades kuulus sellele tühine osa maast.¹⁴⁷ Võrdluseks – samal ajal oli Rootsis keskel läbi kaks kolmandikku maast talupoegade omanduses ning ülejäänud kolmandik jagunes enam-vähem võrdselt krooni ja aadli vahel.¹⁴⁸ Vara jagunemine eri ühiskonnakihtide vahel ning sellest tulenevad sotsiaalmajanduslikud olud olid seega Rootsi emamaal ja Liivimaal kardinaalselt erinevad. Hoolimata maavalduse võõrandamisest pidi riigivõim olema Liivimaal jätkuvalt võimeline täitma oma peamisi funktsioone ehk kaitsma alamaid nii välis- kui ka sise-

---

¹⁴⁵ *Solcher behinderung halber beklagen wir uns billig, weiln sie zu friedens und zue gueten Zeiten uns zum vorfange handeln, in den bösen Zeiten aber, sich nicht mit und neben uns bestellen lassen, und das Feldt halten helfen, sondern ihre Zuflucht in den Mauren suchen, und das ihrige in sicherheit bringen, da wir her kegen das unsrige zum Raube und Plünderung dahin geben und unser blut darzu gestürzet, und noch stürzen müssen. Darumb auch die abgeordneten selbst bekennen /.../ ob dass nun gleichheit gehalten sey, und ob solches aemuliones virtutum können genennet werden, haben E. König. Mtt. und die hochwollg. Hhn. Reichsräthe gnedigst zuermessen: Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadli delegaatide pöördumine kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse poole, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.*

¹⁴⁶ Seoses tulirelvade laiema kasutuselevõtuga 15. ja 16. sajandil ja sellest tuleneva raske ratsaväe rolli kahanemisega on kõneldud aadli identiteedikriisist. Varasemalt selgelt sõjapidamisele orienteeritud ühiskonnakiht pidi leidma uued väljundid, selle kohta vt nt Werner Hechberger. *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter*. Hrsg. von Lothar Gall. München: Oldenbourg 2004 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 72), 52–53; Jonathan Dewald. *The European Nobility 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University Press 1996 (New Approaches to European History, 9), 35–37.

¹⁴⁷ 1640. aasta aadlilipkonna munsterdamisest on teada, et Riia linn täitis ratsateenistuskohust 90 adramaa pealt. Võttes aluseks 1638. aasta revisjoni tulemusel saadud Liivimaa adramaade koguarv 4249 adramaad, moodustas see kõigest veidi üle kahe protsendi Liivimaa maavaldustest: Liivimaa aadlilipkonna Riia, Koknese ja Pärnu ühendkompanii munsterroll 13.01.1640. – SRA. KA. Rullor 1620–1723, 1640. Vol. 26.

¹⁴⁸ *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II, 1520–1870*. Ed. by Erkki Kouri and Jens Olesen. Cambridge: Cambridge University Press 2016, 188.

vaenlaste eest ning edendama üldist hüve ja korda. Kuna kroonil endal selleks vahendid puudusid, pidid alamad osaliselt riigi funktsioonid enda kanda võtma. Seda ilmestas hästi aadlilipkonna näide. Teisest küljest need n-ö teenused, mida riigivõim jätkuvalt pakkus, pidi maa elanikkond ise kinni maksma. Mainimata ei saa jätta ka seda, et kuni 1680. aastateni ei suutnud riigivõim Liivimaad koha peal saada olevate ressurssidega ära majandada. Ainult üksikutel hea saagiga ja välispoliitiliselt rahulikel aastatel saadi hakkama ilma Rootsi või Soome majandusliku abita.¹⁴⁹ Seega kujunevad just majanduslikud küsimused kõige kuumemaks teemaks riigivõimu ja aadli suhetes.

Ajastule iseloomulikult moodustasid Rootsi riigi suurima kuluartikli sõjandusega seotud kulud. Liivimaal kui piiriproovintsis oli olukord teiste aladega võrreldes eriti drastiline. Kui näiteks Eestimaal moodustasid 17. sajandil sõjandusega seotud kulutused keskmiselt umbes viiendiku kõigist kulutustest, siis Liivimaal kõikus see koguni poole ja kolmveerandi vahel. Kui võrrelda sõjalisi kulutusi absoluutarvudes, vajati Liivimaal sõjaväe ülalpidamiseks Eestimaaga võrreldes kümme korda rohkem vahendeid.¹⁵⁰ Suure hulga sõdurite ülalpidamine ning kindlustuste ehitamine ja kaasajastamine oli kogu sajandi vältel suurim majanduslik väljakutse, millega Liivimaa kindralkubernerid pidid silmitsi seisma. Sõdurite ülalpidamiseks mõeldud statsiooni kehtestamisest oli eelpool juba juttu. 1636. aastaks oli statsiooni määra kahel korral vähendatud. Igalt adramaalt nõuti edaspidi kaks tündrit rukist, samapalju otra, üks tünder kaera ning üks parmas heina. 1640. aastatel liideti statsiooniga veel mõned väiksemad rahalised maksud.¹⁵¹ Statsiooni määra vähendamine ning üldine majanduslik taastumine tõi kaasa ka võlgnevuste vähenemise. Kui veel 1632. aastal oli kogu Liivimaa statsioonivõlg rahasse ümberarvutatult 35 450 hõbetaalrit, siis 1642. aastaks oldi terve provintsi peale võlgu üksnes 1848 riigitaalri väärtuses statsiooni. 1638. aasta maarevisjon tõi kaasa ka kogu provintsi laekuva statsiooni rahalise väärtuse märgatava kasvu, tõustes 1630. alguse keskmiselt 35 000 hõbetaalrilt 1640. alguse keskmisele 50 000 hõbetaalrile.¹⁵²

Samas veelgi kiiremini, kui kasvas statsiooni laekumine, suurenes Liivimaal paiknevate vägede suurus. Seda eriti pärast 1639. aasta ehmatust.¹⁵³ Sellest, et statsioonist ei piisa täiendavate vägede ülalpidamiseks, saadi aru ka Stockholmis. Riigikantsler Axel Oxenstierna leidis, et *kõik, kellel on Liivimaal mõisu, peaksid panustama sõdurite ülalpidamisse, et koorem ei ripuks üksnes krooni kaelas, millel on niigi vähe vahendeid.*¹⁵⁴ Liivimaa kubermanguvalitsuse 1640. aasta arveraamatust võib näha, et statsioonile lisaks on maavaldajatelt

---

¹⁴⁹ Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 95–101.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 249.

¹⁵¹ *Eesti talurahva ajalugu I*, 461.

¹⁵² Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 307–309.

¹⁵³ Pärast 1639. aasta suve sündmuseid jõudis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus seisukohale, et lisaks aadlilipkonnale peab Liivimaal alati olema vähemalt üks komplekteeritud ratsaväekompanii: kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernalle 06.09.1639. – SRA. RR. Vol. 199.

¹⁵⁴ Riiginõukogu istungi protokoll 31.07.1639 – Svenska riksrådets protokoll. Bd. 7, 541.

nõutud veidi üle 4100 hõbetaalri *ratsanike abi* (*ryttare hielp*).¹⁵⁵ Järgnevatel aastakümnetel muutusid sedasorti erakorralised nõudmised täiendavate vägede ülalpidamiseks enim diskuteeritud teemaks riigivõimu ja aadli suhetes. Võrreldes jalaväelastega oli ratsaväelaste ülalpidamine keerulisem. Kuna suure hulga hobuste hoidmine linnas oli tülikas (selleks oli vaja suurtes kogustes heina, mille kaugelt kohale toomine oli kulukas), tehti vaadeldaval perioodil riigivõimu poolt esimesi katseid ratsaväelasi maapiirkondades majutada. Seal oli jällegi probleemiks see, et puudusid kasarmud. Lahenduseks oli ratsaväelaste ja nende hobuste laialijagamine mõisate vahel, kus nad omakorda jaotati taludesse. Allikate nappuse tõttu on raske öelda, kui levinud oli kirjeldatud praktika enne 1643. aastat. Säilinud on üksikuid teateid, et riigivõimu tasandil asja arutati ning samuti mõisnikelt laekunud kaebuseid, mis tõestab kavatsuste vähemalt mingil määral ellu rakendamist.¹⁵⁶ Ka ratsaväelaste majutamise küsimus tõusis hiljem oluliseks teemaks aadli ja riigivõimu suhetes.

Sõdurite ülalpidamine ei olnud aga ainuke militaarse iseloomuga kulutus, mille katmiseks riigivõim pidi vahendeid leidma. Pidevalt vajasisid hoolt ja täiendamist Liivimaa kaitserajatised. Eelkõige oli puudus töökätest. Olgugi et provintsis viibivad reasõdurid olid rahulikematel aegadel suunatud kindlustustöödele, jäi sellest väheks. Vaadeldaval perioodil tegi riigivõim esimesed katsed kehtestada talupoegadele regulaarse kindlustustöödel kaasaitamise kohustuse.¹⁵⁷ 1636. aasta juunis andis kindralkuberner Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele teada, et oli kogu Liivimaale välja andnud patendi, mis kohustas maaomanikke iga 30 adramaa pealt ühe mehe koos hobusega lähimatele kindlustustöödele saatma.¹⁵⁸ Paraku ei ole patent ise säilinud ning puuduvad ka muud allikad, mis võimaldaksid öelda rohkem korralduse jõustumise või mittejõustumise kohta. Sarnaselt eelmise teemaga saab ka siin öelda, et talupoegade saatmine kindlustustöödele muutus alates sajandi keskpaigast oluliseks küsimuseks riigivõimu ja aadli suhetes. Lisaks tööjõule vajasisid kindlustustööd ka ehitusmaterjali. Esimest korda tõstatus see 1637. aastal, mil kindralkuberner Oxenstierna nõudis kõigilt maavaldajatelt iga

---

¹⁵⁵ RA.EAA.278.1.XXII-10, 24.

¹⁵⁶ Kohe pärast seda, kui uudised ooberst Bothi tegevusest Liivimaal jõudsid Stockholmi, andis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus korralduse lisavägede saatmiseks Liivimaale. Kindralkubernerile saadetud kirjas anti teada, et lisaväed tuleb paigutada mõisatesse: kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 19.07.1639. – SRA. RR. Vol. 198. Samuti leidis mõisatesse majutamist aset 1635. aasta suvel, kui poolakate eelalgad Liivimaal rüüstasid, vt nt Sven Bengtsson Bengt Bengtsson Oxenstiernale 15.08.1635. – RA.EAA.278.1.XVIII.5:1. Samuti on teada, et ka 1636. aastal majutati ratsaväelasi Liivimaa maapiirkondades: Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 78.

¹⁵⁷ Erakorralise meetmena oli seda rakendatud ka varem, näiteks 1601.–1603. aasta näljahäda ajal: Marten Seppel. 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal II. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2014 (64), 25–43, siin 33.

¹⁵⁸ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, juuni 1636. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

adramaa pealt kahte palki.¹⁵⁹ Ehituspalki nõuti ka 1639. ja 1640. aastal¹⁶⁰ ning alates 1642. aastast muutus palkide andmise või nende rahas asendamise kohustus alaliseks maksuks.¹⁶¹ Kõnealuse maksu küsimus tõstus mitmel korral ka kindralkubeneri ja eestkostevalitsuse suhtluses, kusjuures huvitaval kombel anti Stockholmist mitmel korral mõista, et kindralkuberner peaks uue kohustuse üksikasjad Liivimaa aadliga läbi arutama.¹⁶² Allikate puudumise tõttu ei ole võimalik öelda, kas sellesulised läbirääkimised aset leidsid või mitte. Küll on aga teada, et kindralkuberner pani vastutuse uue maksu kokkukogumise eest maakohtunikele.¹⁶³

Veel üks sõjandusega pigem kaudselt seotud valdkond, kus riigivõim ootas kohaliku aadli majanduslikku tuge, oli teedevõrgu ja postikorralduse edendamine. Seda et vahendid teedehituseks ja postiühenduse ülalpidamiseks pidid tulema kohalikult aadlilt nägi näiteks ette 1643. aastal lühikest aega kindralkuberneriks olnud Herman Wrangeli ametijuhend.¹⁶⁴ Olgugi et distants linnulennult Riia ja Stockholmi vahel ei olnud väga suur, ei olnud meritsi regulaarne postiühendus kahe keskuse vahel võimalik. Selleks liikus liiga vähe laevu, mis olid omakorda sõltuvad tuulest ja jääoludest talvel. Teekond mööda maismaad Soome ning sealt võimalusel üle Ahvenamaa Rootsi (kehvade tingimuste korral aga maitsi ümber Botnia lahe) oli küll palju pikem, kuid andis suurema kindluse posti õigel ajal kohale jõudmise osas. Selle tulemusel jäi aga Liivimaa posti ning seega informatsiooni liikumise kiiruse mõttes Rootsi suurriigi kõige kaugemaks provintsiks. Enn Küng on välja arvanud, et 17. sajandi esimesel kolmandikul võttis keskmiselt 30 kuni 40 päeva, et Stockholmist Tallinnasse ja vastupidi teele pandud kirjad sihtkohta jõuaksid.¹⁶⁵ Riia puhul selliseid arvutusi tehtud ei ole, kuid keskmiselt oli kirjade liikumise kiirus kindlasti aeglasem kui Tallinna puhul. Alles 17. sajandi lõpuks jõuti piisavalt efektiivse postiühenduse seni, mis kahandas Riia ja Stockholmi vahel liikuvate kirjade keskmise teekonna 20 kuni 30 päevani.¹⁶⁶ Probleeme põhjustas ka see, et nii kaua, kuni puudus kindel postikorraldus, kannatasid suuremate teede ääres elavad talu-

---

¹⁵⁹ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 02.01.1637. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

¹⁶⁰ Läti Riikliku Ajalooarhiivi Liivimaa kindralkubeneri fondis on säilinud kahe palgikorralduse kokkuvõtted: LVVA.7349.3.5.

¹⁶¹ Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 54.

¹⁶² Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Bengtsson Oxenstiernalle 26.02.1639. – SRA. RR. Vol. 197; 12.02.1641. – SRA. RR. Vol. 206.

¹⁶³ Bengt Bengtsson Oxenstierna Otto von Mengdenile ja Gerhard von Loewenwoldele 30.12.1640. – LVVA.7349.1.30.

¹⁶⁴ Herman Wrangeli ametijuhend 21.08.1643, § 19. – SRA. RR. Vol. 217.

¹⁶⁵ Enn Küng. Kullerpostikorraldus ja teadete edastamise kiirus Tallinna ja Rootsi vahel 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kolmandikul. – *Acta Historica Tallinnensia* 2021 (27), 275–297, siin 287–288.

¹⁶⁶ Örjan Simonson. The Swedish Empire and Postal Communications: Speed and Time in the Swedish Post Office, c. 1680–1720. – *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*. Ed. by Heiko Droste. Huddinge: Södertörns högskola, 2011, 49–97, siin 73.

pojad. Kirju oli ju ometi vaja vahetada ning ühest kohast teise reisida. Väsis hobune teel või lõppes sootuks otsa, võeti ettejäädvalt talupojalt uus.

Esimene katse olukorda parandada ning reisijate- ja postiveo osas mingisugune kord sisse viia leidis aset 1630. aastal. Johan Skytte korralduse kohaselt pidid iga piirkonna asehaldurid enda piirkonnas sisse seadma postijaamad, kus hobused oleksid alati saada. Postijaamade ülalpidamine ja kõige vajalikuga varustamine pidi jääma ümberkaudsete maavaldajate ühiseks vastutuseks. Nendega, kes proovisid uuest kohustusest kõrvale hiilida, pidi tegelema vastava piirkonna maakohus. Uue korra sisseseadmisega oli esialgu raskuseid, postijaamade rajamine kulges vaevaliselt ning enamasti olid nad kehvasti varustatud.¹⁶⁷ 1639. aastal andis kindralkuberner Oxenstierna välja uue postikorralduse, mille kohaselt pidi post liikuma Tartu ja Riia ning Tartu ja Narva vahel regulaarselt ja kindlate intervallidega. Täpselt on paika pandud postijaamade asukohad ning nõuded, millele nad pidid vastama. Lisaks kahele eelpool nimetatud marsruudile nägi korraldus ette kahe postijaama rajamist Tartu ja Tallinna vahelisele teele. Postijaamade ülalpidamise kohustus oli küll nimeliselt paika pandud aadlikele, kelle maadelt tee läbi läks, kuid raha selleks pidi tulema kõigilt Liivimaa maavaldajatelt laekunud maksust ehk küüdirahast (*Schüssgeld*), milleks oli pool hõbetaalrit iga adramaa kohta.¹⁶⁸ Aadli hinnangul tähendas küüdiraha maksmine seda, et edaspidi pidanuks talupoegadelt hobuste võtmine või nende küüti sundimine vähemalt ilma rahalise kompensatsioonita keelatud olema.¹⁶⁹ Kohe järgmisel aastal pärast postikorralduse väljaandmist määras Bengt Oxenstierna ametisse sillameistri, kelle ülesandeks oli tagada teede ja sildade korrashoid ning korraldada vajalikke ehitustöid. Tööjõu ja vajalike materjalide olemasolu eest vastutasid taaskord maavaldajad. Sillameistrile lubati anda nimekiri maavaldajatest, kellele oli vastavalt adramaade arvule määratud kindel teelõik, mille heakorra eest nad vastutasid. Sillameistri ülesandeks oli teostada tööde üle järelevalvet ning veenduda, et kõik nimekirjas olevad maavaldajad teede ja sildade ehitamisse panustaksid. Paika olid pandud täpsed nõudmised, millele teed ja sillad vastama pidid. Juhul kui sillameister tuvastas, et mõni maavaldaja enda kohustusi ei täida, tuli tal esialgu püüda olukord ise lahendada. Kui see ei aidanud, pidi sillameister pöörduma maakohtu poole, mis sai eksijale trahvi määrata.¹⁷⁰ Seega läksid teede ja sildade ehitamisega seotud poliitilised kohustused maakohtult sillameistrile.

---

¹⁶⁷ Enn Küng. Kullerposti ja reisijateveo sisseseadmine Eesti- ja Liivimaaal 17. sajandi esimesel poolel. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 205–238, siin 212–216.

¹⁶⁸ Bengt Bengtsson Oxenstierna postikorraldus 18.03.1639. – LVVA.7349.2.32.

¹⁶⁹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 43.

¹⁷⁰ Kõnealune korraldus seab sildadele ja teedele kindlad nõuded. Nii pidid teed olema vähemalt kahe küünra laiused ning ilma suuremate kivide ja puudeta, mis asuksid keset teed. Metsasel alal pidi teeäär olema kuue kuni seitsme küünra laiuselt puudest puhas. Soistel aladel pidi kasutama palke ja kruusa pinnasetäiteks ning sillad pidid olema tehtud korralikest palkidest, mitte kehvadest toigastest nagu seni pahatihti oli juhtunud. Ühelt poolt võib

Lisaks maismaateedele kerkis 17. sajandi jooksul korduvalt teemaks ka Liivimaa veeteede parandamine ning eriti Tartu-Pärnu veeteede taastamine. 1638. aastal saatis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus kindralkuberner Oxenstiernale korralduse, kus nähti ette mitmete oluliste küsimuste lahendamine Liivimaal. Lisaks maarevisjoni korraldamisele nägi korraldus ette ka seda, et kindralkuberner pidanuks uurima Tartu-Pärnu veeteede taastamise võimalikkust. Kuna kõige rohkem oleksid sellest võitnud Liivimaa elanikud ise, pidanuks suurem osa töödega seotud kulutustest jääma ka nende kanda.¹⁷¹ Sajandi jooksul kerkis kõnealuse veeteede taastamise mõte veel mitmel korral, kuid ettevõtmise kulukuse tõttu ei leidnud see kordagi aadli heakskiitu. Nii jäi kunagine kaht hansalinna ühendav veeteede taastamata.¹⁷²

Hoolimata mitmetest eelpool nimetatud korraldustest ja erakorralistest maksudest, jäid aadli poolt kokkukogutud ja riigikassasse makstud summad kogu sajandi vältel väiksemaks võrreldes linnadest ning eelkõige Riiast laekunuga. Samas peab välja tooma, et aadli ratsateenistuskohustust rahasse ümber ei arvatatud. Linnadest ja maalt laekuv ei olnud aga kaugeltki piisav, et katta kõiki kulutusi. Nii võib Bengt Oxenstierna Stockholmi saadetud ettekannetest korduvalt lugeda, kui kehvast seisusest olid kindralkubermangu rahaasjad ning kuidas selle tulemusel ei olnud võimalik ametnikele palka maksta ega sõduritele korralikku varustust ja toitu hankida.¹⁷³ Järgnevatel aastakümnetel asus riigivõim olukorda lahendama peaaegu regulaarsete (mida küll alati nimetati erakorralisteks) kontributsioonide nõudmisega.

Kui võrrelda Liivimaa ja Eestimaa aadli majanduslikke suhteid Rootsi riigivõimuga, olid viimased selgelt soodsamas positsioonis. 1620. aastate teisel poolel toimusid Gustav II Adolphi ja Eestimaa rüütelkonna vahel põhjalikud läbirääkimised, mille käigus kuningas soovis saada aadlit nõusse majanduslikult rohkem panustama. 1630. aastaks jõuti kokkuleppele veskitolli rakendamises Eestimaal, mille suuruseks oli iga 15 adramaa kohta 12 tündrit rukist ja samalpalju otra, seega iga adramaa kohta 1,6 tündrit vilja. Tegemist oli ainukese regulaarse riikliku maksuga lisaks ratsateenistuskohustusele, mida Eestimaa

---

korraldusest välja lugeda, et Liivimaa teed ja sillad olid sellel ajal veel väga armetus seisus. Teiselt poolt on selge ka see, et kõigi loetletud tööde tegemine oli väga mahukas ettevõtmine: Bengt Bengtsson Oxenstierna korraldus sillameistri ametisseasumise kohta 15.05.1640. – RA.EAA.909 (Liivimaa maanõunike kolleegium).1.262.

¹⁷¹ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse korraldus Bengt Bengtsson Oxenstiernale 10.01.1638. – SRA. RR. Vol. 193.

¹⁷² Põhjalikumalt on teemat käsitletud Enn Küng. The plans for making the Pärnu-Viljandi-Tartu waterway navigable. – *Ajalooline Ajakiri* 2009 (129/130), 425–446.

¹⁷³ Oma esimeses Riiast saadetud ettekandes andis kindralkuberner teada suurest maal valitsevast viletsusest, mida ta oli oma silmaga näinud, kui Ingerimaa kaudu Liivimaale reisis: Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 10.04.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67. Eriti kriitiliseks kujunes olukord 1641. ja 42. ikaldusaastatel, mil kindralkuberner oli sunnitud laenama suuri summasid nii Riia linnalt kui ka jõukamatelt eraisikutelt: vt nt Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 13.01.1642. – SRA. Livonica II. Vol. 69.

aadlilt nõuti.¹⁷⁴ Sarnaselt Liivimaaga vastutas ka Eestimaal aadel teede, sildade ja võõrastemajade korrashoiu eest, kuid mingit eraldi maksu selle tagamiseks ei kogutud.¹⁷⁵ Seega võrreldes Liivimaa aadlilt nõutavaga oli vahe mitmekordne, isegi pärast statsiooni määra vähendamist 1630. aastatel.

Lõpetuseks vajab selgitamist üks oluline küsimus aadli ja riigivõimu majandussuhetes. Kas riigivõimu majanduslikud nõuded täitis aadlik, talupoeg või mõlemad koos? Andmeid küsimusele vastamiseks on napilt, kuid mõningaid järeldusi saab siiski teha. 17. sajandi Eesti ala mõisamajandust põhjalikult uurinud Arnold Soom on enda mahuka monograafia viimases peatükis tõstatanud küsimuse mõisamajanduse kasumlikkuse kohta. Toetudes üksikute mõisate arveraamatutest saadud andmetele on ta jõudnud järeldusele, et tänu tasuta tööjõule ning talupoegade andamitele said aadlikud normaalingimustes enda valdustest väga suuri kasumeid.¹⁷⁶ Seda kinnitab ka Edgars Dunsdorfsi uurimus Axel Oxenstierna Liivimaa-valduste kohta.¹⁷⁷ Käesoleva uurimuse seisukohast eriti huvitav on aga asjaolu, et ei Soomi ega ka Dunsdorfi poolt uuritud mõisamajandite arveraamatutes ei kajastu eelpool käsitletud riiklikud korrapärased maksud. See näib viitavat sellele, et valdav osa riigivõimu kehtestatud majanduslikest nõudmistest jäid täies mahus talupoegade kanda. Erandiks on ratsateenistuskohustus, millega seonduvad kulud on mõisate arveraamatutesse sisse kantud. Eraldi teema on rahaliste kontributsioonidega, mille puhul vähemalt Axel Oxenstierna valdustes on suurem osa mõisa tuludest maha arvestatud. Seega hilisemal ajal, kui riigivõim astus ressurside hankimiseks Liivimaa aadliga dialoogi, peeti läbirääkimisi ikkagi eelkõige talupoegade ning ainult väiksemas ulatuses aadli maksustamise üle. Samas vaadates asja toonase ühiskonnakorralduse kontekstis võib küsida, kas sellel oli aadli jaoks majanduslikus mõttes suurt vahet? Aadli maadel elavad talupojad moodustasid ühe osa tema kapitalist täpselt samadel põhimõtetel nagu maavalduse suurus või kariloomade arv. Talupoegade koormamine riiklike maksudega mõjus seega negatiivselt ka aadliku sissetulekutele, kuna tema maadel elavad talupojad olid maksude võrra vaesemaks jäänud.

---

¹⁷⁴ *Eesti talurahva ajalugu I*, 461.

¹⁷⁵ Adolf Perandi. *Die Aufgaben und Funktionen der Estländischen Generalgouvernement-sregierung während der schwedischen Zeit*. Tartu: Mattiesen 1935.

¹⁷⁶ Näiteks olid Liivimaal asuva 176 adramaa suuruse Karksi-Ruhja mõisakompleksi sissetulekud 1672. aasta suvest 1673. aasta suveni 11 749 riigitaalrit ning väljaminekud sama aja jooksul üksnes 1775 riigitaalrit: Arnold Soom. *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund: Skånska Centraltryckeriet 1954, 351–354. Samas peab muidugi mainima, et 176 adramaa suuruse mõisakompleksi andmed ei ole kohaldatavad enamikele Liivimaa mõisatele, mille keskmine suurus jäi alla kümne adramaa.

¹⁷⁷ 1650. aastate alguseks tootsid Axel Oxenstierna Liivimaa valdused iga-aastaselt umbes 300 000 riigitaalrit. Kroonile laekus samal ajal aga Oxenstierna valdustest keskmiselt veidi alla 10 000 riigitaalri aastas: Dunsdorfs, *The Livonian Estates*, 121.

2.2.5 Liivimaa maanõunike kolleegiumi asutamine 1643. aastal

1640. aastate alguseks oli seega Liivimaal jõutud olukorrani, kus provintsi iga-päevases valitsemises, majandamises, õigusemõistmises ja kaitses oli võrreldes kümme aastat varasema ajaga kohaliku aadli tähtsus märkimisväärselt suurenenud. Samas ei olnud aga veel välja kujunenud aadliomavalitsuse institutsionaalne raamistik. Vähemalt mitte selline, mis oleks olnud riigivõimu poolt tunnustatud ning avalikult ja laiapindselt tegutsenud. Seega olid aadlil piiratud võimalused eelpool nimetatud valdkondades ühiseid seisukohti kujundada ning neid riigivõimu esindajatele kommunikeerida. Koostöö riigivõimuga ja aadlit puudutavate otsuste langetamine käis aadli poolelt läbi aktiivsete üksikisikute, kes ei olnud samas oma seisusekaaslaste poolt selleks volitatud ega ametisse valitud. Valdav osa kohalikust aadlist oli ikkagi provintsi valitsemisel kaasaraäkimisest ja olulistes küsimustes seisukohtade kujundamisest välja jäetud. Majandusliku poole pealt olid kümnendi jooksul märkimisväärselt suurenenud aadli kohustused krooni ees, mis olid tingitud uutest maksudest, 1638. aasta revisjonist ja riigivõimu kasvanud nõudmistest ratsateenistuskohustuse täitmisele. Need olid asjad, mis mõjutasid otseselt iga Liivimaa aadlikku, samas kui eelpool mainitud kohaliku aadli mõjuvõimu kasv puudutas otseselt väheseid ning kaudseltki mitte kõiki. Järgnevatel aastatel sai Liivimaa aadli peamiseks püüdluseks välja kaubelda põhimõtteliselt uus provintsipoliitika, milles riigivõim võtnuks kohaliku aadlit Liivimaa valitsemisel kui mitte võrdse, siis vähemalt arvestatava partnerina. Nagu eelnevalt nägime, olid Rootsi riigimeeste hinnangud Liivimaa aadlile ja nende rakendamisvõimalustele küll juba muutunud, nüüd sooviti sellele aga konkreetsemat ja käegakatsutavamat kinnitust.

Kümnendi esimene Liivimaa aadli delegatsioon oli Stockholmis 1642. aasta suvel ning koosnes Gerhard von Loewenwoldest, Friedrich Wilhelm von Patkulist ja Otto von Mengdenist. Peamine põhjus, miks saadikud Stockholmi sõitsid, oli saada eestkostevalitsuse kinnitus ja toetus viis aastat varem loodud rüütelkonna kassale. Nimelt oli 1637. aasta jaanuaris Bengt Oxenstierna ja Anders Eriksson Hästehufvudi eesistumisel leidnud Tartus aset aadli kogunemine, mille tulemusel otsustati igal aastal kõigilt Liivimaa maavaldajatelt pool riigitaalrit adramaa kohta rüütelkonna kassasse koguda. Kindralkubernerilt ja Riia kubernerilt oodati abi korralduse jõustamisega. Juba kassa asutamisel nähti ette, et suurimaks probleemiks saab olema raha kättesaamine Rootsi kõrgeaadli mõisate valitsejatelt. Oxenstierna ja Hästehufvud lubasid korralduse selliselt välja kuulutada, et see kehtinuks kõigile, kel oli Liivimaal maavalduseid. Ainukese rakendusena kogutud rahale oli ette nähtud Stockholmi saadetud delegatsioonide reisikulude katmine, kuna selle ajani olid rüütelkonna läkitatud saadikud kuluka reisi ise kinni maksnud. Huvitava nüansina tuleb välja tuua, et rüütelkonna kassa asutamisosusele olid alla kirjutanud ka üks ametisolev ja üks hilisem Eestimaa rüütelkonna maanõunik, kelleks olid Alexander von Essen ja

Christopher von Kursell.¹⁷⁸ Olgugi et mõlemal mehel oli väikseid valduseid Liivimaal, olid nad nii valduste kui ka ametipostide poolest eelkõige ikkagi Eestimaaga seotud. Kas nimetatud isikute osalemine Liivimaa rüütelkonna kassa asutamise juures väljendas mingisugust koostööd Eestimaa ja Liivimaa aadli vahel või olid selle taga muud põhjused, peab allikate puudumise tõttu lahtiseks jääma.

Seega oli 1642. aastal Stockholmis viibinud delegatsiooni eesmärk mõneti kentsakas. Paluti ju eestkostevalitsuse heakskiitu meetmele, mille abil oluks võimalik edaspidi tihedamini isiklikult kaebamas ja palvekirju üle andmas käia. Samas võib üle antud palvekirja sõnastusest välja lugeda, et tegelikult ei otsitud pelgalt eestkostevalitsuse põhimõttelist kinnitust. Nimelt avaldasid saadikud soovi, et eestkostevalitsus annaks ka omalt poolt välja korralduse, mis kohustaks kõiki Liivimaa maavaldajaid rüütelkonna kassasse panustama. Kurdeti, et paljud mõisavalitsejad väitsid endid igasugustest lisakohustustest priid olevat.¹⁷⁹ Seega oli rahakogumisega juba ilmselt katset tehtud, kuid ootuspäraselt pörkunud mõisavalitsejate ja rentnike vastuseisule. Liivimaa kindralkuberneri autoriteet ei olnud järelikult piisav, et kõigutada viimaste kindlat positsiooni. Taaskord oli tegemist olukorraga, kus formaalselt pöörduiti küll kuninganna poole, kuid tegelikkuses kaevati Rootsi kõrgeaadlikele nende Liivimaa mõisate valitsejate omavoli tõttu.

Eestkostevalitsust ei paistnud häirivat mõte üha sagedasematest aadlike delegatsioonidest ning rüütelkonna kassa osas leiti, et see on *hea ja vajalik*. Ühtlasi kinnitati, et kassasse pidid maksma kõik, kel oli Liivimaal lääne. Põhimõtteliselt oldi nõus ka sellega, et Liivimaa valitsemist tuleks ümber korraldada, kuid see pidi ootama kuni kuninganna täisealiseks saamiseni.¹⁸⁰ Riiginõukogu protokollidest võib lugeda, et vastuse üleandmisel võttis Axel Oxenstierna sõna. Riigikantsler andis mõista, et Liivimaa aadliomavalitsuse laiendamine võis pärast kuninganna täisealiseks saamist olla täiesti võimalik. Seniks pidi aga Liivimaa aadel panustama provintsi kaitsesse. Von Mengden pidi hoolt kandma selle eest, et aadlilipkond muutuks veelgi tugevamaks ja võimekamaks üksuseks, mis suudaks vajadusel vaenlasele vastupanu osutada. Saadikud vastasid, et Liivimaa kaitsmine oli ka nende huvides ning lubasid sellega

---

¹⁷⁸ 1637. aasta aadlikogunemisest ongi säilinud vaid koopia kõnealuselt otsusest asutada rüütelkonna kassa. Lisaks nimetatud riigivõimu esindajatele ja Eestimaa aadlikele oli dokumendile allkirja andnud 41 meest: Liivimaa rüütelkonna kassa asutamise otsus 21.01.1637. – SRA. Livonica II. Vol. 148. Alexander von Esseni ja Christopher Kurselli kohta vt Georg von Krusenstjern ja Wilhelm Wrangell. *Eestimaa rüütelkond: rüütelkonna peamehed ja maanõunikud*. Tõlkinud Tea Vassiljeva ja Ivika Arumäe. Tallinn: Argo 2019, 319.

¹⁷⁹ Liivimaa rüütelkonna palvekirja kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁸⁰ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 12.10.1642. – SRA. RR. Vol. 214.

jätkata.¹⁸¹ Seega andis riigikantsler põhimõtteliselt mõista, et kui Liivimaa aadel suudab kasulik olla, ollakse valmis nende soovidele vastu tulema.

Võimalik, et 1642. aasta sügisel leidsid Liivimaa aadlike ja kõrgemate Rootsi riigimeeste vahel aset kohtumised, millest küll mingeid kirjalikke jälgi maha ei ole jäänud. Võimalikele kohtumistele ning seal saavutatud kokkulepetele viitab asjaolu, et niipea kui saadikud olid tagasi Liivimaale jõudnud, algasid ettevalmistused maanõunike kolleegiumi moodustamiseks. Tõenäoliselt käidi kindralkuberneri jutul ning saadi tema nõusolek kutsuda kokku maapäev. Bengt Oxenstierna korraldusel kogunes maapäev Riias 1643. aasta veebruaris. Kui jätta kõrvale vahepealsel Poola võimu perioodil toimunud maapäevad, millest ei ole praktiliselt mitte midagi muud peale nende toimumise tõsiasja teada, oli tegemist esimese korraga pärast umbes 40-aastast pausi, kui Liivimaa aadel sai riigivõimu kutsel ja heakskiidul koguneda ning avalikult poliitilistel teemadel sõna võtta. Tegemist on märgilise sündmusega sellegi poolest, et 1643. aastast alates hakati jälle koostama maapäevade retsesse, mis sisaldasid olulisemaid maapäeval arutatud teemasid ning langetatud otsuseid. Kõnealune maapäev kogunes Riia lossi suures saalis, nagu ka mitmed hilisemad maapäevad. Retsess ei ole maapäeva kulgemise kirjeldamisel kuigi detailiderohke, kuid sisaldab langetatud otsuseid. Esmalt valiti Otto von Mengden maapäeva direktoriks (miks mitte maamarssaliks, pole teada) ning Riia linnakodanik ja kindralkubermangu kantselei sekretär Paul Helmes rüütelkonna sekretäriks. Helmese riigiteenistuses saadud kogemused ning silmapaistev haridus tegid temast rüütelkonna jaoks väga väärtusliku isiku.¹⁸² Seejärel valiti ajutiselt 12 maanõunikku ning otsustati, et pärast eestkostevalitsuse ametlikku heakskiitu maanõunike kolleegiumile korraldatakse uued valimised. Selleks, et heakskiit võimalikult kiiresti saada, pandi paika, et juba sama aasta kevadel pidi Liivimaa aadli delegatsioon Otto von Mengdeni juhtimisel Stockholmi sõitma.¹⁸³

Kohe pärast maapäeva koostati maanõunike valimist ning nende ametikohustusi ja -volitusi puudutav projekt. Lisaks üheksale maanõunikule kandis see ka komissar Engelbrecht von Mengdeni allkirja. Kirjapanijaks oli rüütelkonna värske sekretär Paul Helmes. Kahe haritud mehe mõju on tunda alates esimesest lausest. Projekt algab järgmise ladinakeelse sententsiga: *Nõunikud on magistraatidele süda ja silmad ning peavad neid toetama samamoodi nagu Herakles Atlast, nõnda ületatakse raskused.*¹⁸⁴ Esimeses punktis on paika pandud, et maanõunike kolleegiumi peaksid moodustama neli maanõunikku igast

---

¹⁸¹ Riiginõukogu istungi protokoll 12.10.1642. – *Svenska riksrådets protokoll. Bd. 9, 1642.* Utg. av Severin Bergh. Stockholm: Norstedt 1902, 421–423.

¹⁸² Paul Helmes oli 17. sajandi esimese poole Liivimaa oludes silmapaistvalt laia haridusega mees. Vahemikus 1622–1630 oli ta õppinud Uppsala, Frankfurti, Strassburgi, Leideni ja Siena ülikoolides: Tering. *Lexikon der Studenten*, 376.

¹⁸³ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1643. – LVVA.214.2.294, 1–3.

¹⁸⁴ *Quod consilarii sint cor et oculi Magistratus, qui instar Herculis sublevent Magistratum tanquam Atlantem et oneri succedant:* maanõunike valimisprotseduuri ning ametikohustuste ja -volituste projekt 14.01.1643. – Bienemann, *Die Begründung des livländischen Landrathsscollegiums*, 23.

kreisist (Võnnu, Tartu ja Pärnu). Iga kreis pidi nad ise esitama valitsejale kinnitamiseks, kusjuures kaks maanõuniku igas kreisis pidanuks olema liivimaa-lased ja kaks rootslased. Tingimuseks oli, et maanõuniku kandidaat pidi enda kreisis maad omama ja seal elama (*gesessen*), olema teenekas (*meritirt*), kogenu-d (*erfahren*) ja aadlisoost. Teine punkt, mis puudutab maanõunike võimalikke ülesandeid, algab kreisipäevade institutsiooni lühikese kirjeldusega. Võnnu, Tartu ja Pärnu aadel pidanuks korra aastas kogunema enda kreisikeskusesse, kus oleks esmalt aset leidnud aadlilipkonna munsterdamine. Selle läbiviimine oleks olnud kahe maanõuniku ja kubermanguvalitsuse määratud komissari või mõne muu kuningliku ametimehe ühine vastutus. Seejärel saanuks kõik võimaluse esitada maanõunikele kaebuseid või palveid, mille viimased oleksid oma-korda esile tõstnud korra aastas Riias toimival konvendipäeval ehk kindral-kuberneri ja terve maanõunike kolleegiumi kohtumisel.

Oluline on siinkohal tähelepanu juhtida ühele keelelisele nüansile. Nimelt on maanõunikke konvendipäeva kontekstis nimetatud kindralkubeneri assesso-riteks, mis viitab ambitsioonile olla enam kui pelgalt nõuandev organ. Maanõunike ja kindralkubeneri kokkusaamisel pidanuks viimane maanõunike ettekannete põhjal saama ülevaate maa tegelikust seisukorrast ning selle põhjal koos maanõunikega vajalikud otsused vastu võtma. Kavatsus anda konvendi-päevale kaebuste menetlemise õigus viitab ühtlasi sellele, et kõnealusele insti-tutsioonile sooviti anda täpsemalt määratlemata kohtulik kompetents. Vastust küsimusele, kuidas konvendipäeva kohtulik pool oleks suhestunud ülejäänud Liivimaa kohtutega, projektist ei leia. Kolmas punkt on pühendatud konvendi-päeva praktilisele poolele. Maanõunike istumisjärjekord pidanuks olema selline, et pikemalt kolleegiumi liikmeks olnud istuks eespool. Samas on ette nähtud, et liivimaalastest ja rootslastest maanõunikud pidanuks istuma segamini. Hääle-tamist nähti ette ainult suuliselt. Lõpetuseks on öeldud, et väga oluliste küsi-muste arutamiseks võivad maanõunikud paluda kindralkubeneril välja kuulu-tada üldine maapäev. *Nõnda nagu riigis (st Rootsis) tavaks* ning vastavalt Rootsi aadliseisuse korralduse (viidatud 1626. aasta *riddarhusordningule*) para-grahvidele 17–19, pidi maapäeval valitama maamarssal.¹⁸⁵

Juba kõnealuse projekti sõnastus ei jäta kahtlust välismõjutuste olemasolu osas. Eriti tuntavad on Rootsi mõjutused. Lisaks konkreetsetele kuninglikele korraldustele viitamisele oli ka välja pakutud kreisipäeva kontseptsioon tõe-näoliselt inspireeritud Rootsi *häradstingist* ehk piirkondlikust seisuste kogune-misest.¹⁸⁶ Olgugi et Rootsi *häradsting* oli peamiselt vabade talupoegade esindusorgan, olid selle funktsioonid sarnased rüütelkonna poolt välja pakutud kreisipäevadega. Kindlasti ei olnud juhuslik ka see, et maanõunike kolleegium pidi koosnema 12 maanõunikust. Visandati Eestimaa kubermangule väga sarnast halduskorraldust, kus provintsi valitsemine oli kubeneri ja maanõunike

¹⁸⁵ Maanõunike valimisprotseduuri ning ametikohustuste ja -volituste projekt 14.01.1643. – Bienemann, *Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums*, 23–26.

¹⁸⁶ *Häradsting*'i kohta 17. sajandil vt Jan Sundin. *För Gud, staten och folket: brott och rätts-kipning i Sverige 1600–1840*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning 1992, 72–168.

kolleegiumi jagatud vastutus.¹⁸⁷ Samasugune kollegiaalne valitsemine toimus Rootsis kuninga ja riiginõukogu koostöös. Maanõunike kolleegiumile kohtuvõimu andmine sarnaselt Eestimaa ülemmaakohtuga oleks Liivimaal selleks ajaks välja kujunenud olukorras olnud mõeldamatu ning sellele ka ei apelleeritud. Bienemann on välja toonud, et ettepanek määrata pooled maanõunike kohad rootslastele võis olla tehtud teadlikult selleks, et võimalused maanõukogu kinnitamisele Stockholmis oleksid olnud suuremad.¹⁸⁸ Sama eesmärki võis täita ka maanõunike kolleegiumi sidumine Liivimaa aadlilipkonnaga, mis oli mäletatavasti riigivõimu kõrgendatud tähelepanu all. Kui Liivimaa aadlikud oleksid suutnud tõestada, et maanõunike kolleegiumi loomine aidanuks ratsateenistuskohustuse täitmist paremini jälgida ja aadlilipkonda senisest tõhusamaks muuta, oleks see kindlasti olnud eestkostevalitsuse silmis tugev argument.

Tähelepanu väärib ka maapäeva puudutav osa. Nimelt nägid projekti koostajad ette korraldust, kus maanõunikest ja kindralkubernerist koosnev konvendi-päev oleks regulaarselt kogunenud ja maa valitsemise põhiraskust kandnud. Maapäev oleks pidanud kogunema vaid erakorralistes oludes ilma kindla intervallita ning maanõunike algatusel. Maanõunike valimist puudutava punkti all on jäetud täpsustamata, kas kandidaadid valitaks kreisi aadli poolt või koopteeritaks sama kreisi maanõunike poolt. Maapäeva sekundaarne roll annab alust oletuseks, et eelistati teist varianti. Võrdluseks võib kõrvale tuua, et selline areng, kus suurem osa poliitilisest mõjuvõimust oli läinud üldiselt seisustekogult ehk riigipäevalt väiksele aristokraatide grupile ehk riiginõukogule, oli Rootsis juba toimunud ning põhjustanud kõrg- ja alamaadli vahel tugeva konflikti.¹⁸⁹ Pärast 1643. aastat aset leidnud arengute valguses saame näha, et sarnane poliitiline võimuvõitlus maanõunike ja ülejäänud aadli vahel kujunes välja ka Liivimaal, seda hoolimata baltisaksa ajalookirjutuses sagedasti esinevast väitest siinse aadli homogeensusest ja üksmeelest.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷ Maanõunike kolleegiumi ja riigivõimu suhete kohta Eestimaal vt Federley, *Konung, ståthållare och korporationer*, 58–84.

¹⁸⁸ Bienemann, *Die Begründung des livländischen Landrathsscollegiums*, 26–27.

¹⁸⁹ Anthony Upton. *The Swedish Nobility, 1600–1772. – The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Vol. II. Northern, Central and Eastern Europe.* Ed. by H. M. Scott. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, 13–42, siin 19–21; Ågren, *Rise and decline of an aristocracy*.

¹⁹⁰ Väga heaks näiteks on lõik Georg von Krusenstjerni ja Wilhelm von Wrangelli Eestimaa rüütelkonna ajaloost. Nimelt on autor välja toonud tema enda ja eeldatavasti ka lugeja jaoks *kummalisena paistva leppe* Eestimaa maanõunike ja rüütelkonna vahel 1595. aastast. Leppe kohaselt lubasid mõlemad osapooled *end üksteisega siduda ning vandusid ja tõotasid vanadest privileegidest, vabadustest, õigustest ja õiglusest ning ka vanadest kiiduväärt tavadest alati, kindlalt ja püsivalt kinni pidada*. Autori hinnangul oli tegemist rüütelkonna ühtsuse taastamisega pärast pikalt kestnud sõdade perioodi, kuid ta jätab tähelepanuta, milles oli kogu tüli põhjus ning miks oli vajalik kirjalik kinnitus üldiste reeglite ja teise osapoole austamise kohta. Kui selline dokument ütleb midagi ühtsuse kohta, siis pigem viitab see selle puudumisele: Krusenstjern ja Wrangell, *Eestimaa rüütelkond*, 42. Konfliktidele Eestimaa maanõunike ja ülejäänud aadli vahel on tähelepanu juhtinud ka Federley, *Konung, ståthållare och korporationer*, 61–62.

Nõnda nagu 1643. aasta jaanuari maapäeval otsustati, sõitis juba sama aasta veebruaris Liivimaa aadli delegatsioon Otto von Mengdeni juhtimisel Stockholmi, kus muu hulgas sooviti saada eestkostevalitsuse heakskiit maanõunike kolleegiumi moodustamisele. Asjaolu, et reis võeti ette talvel ning seetõttu mööda maismaad Viiburi ja Turu kaudu ning sealt üle Ahvenamaa Rootsi, on väärt äramärkimist. On raske öelda, kas see oli tingitud mingist allikates mitte-avalduvast aegkriitilisusest või väljendas selline otsus lihtsalt rüütelkonna innukust ning soovi nüüpea kui võimalik niivõrd tähtsates küsimustes vastused saada. Igal juhul nii enne kui ka pärast 1643. aastat prooviti igal võimalusel talvel Stockholmi reisimist vältida. Veel väärrib äramärkimist see, et kindralkuberner Bengt Oxenstierna kirjutas vahetult pärast maapäeva toimumist Stockholmi ning andis teada, et Liivimaa aadli delegatsioon asub õige pea pealinna poole teele. Ta lisas omalt poolt, et toetab rüütelkonna palvete rahuldamisest, kuna

sellega ei innustaks Kuninglik Majesteet mitte üksnes neid ja nende arvukaid järglasi rüütellikule ja vooreslikule teenistusele, vaid näitaks ka teistele naabruskonnas, et Kuninglik Majesteet talitab vastavalt oma auväärse isa pühale mälestusele /.../ ja soosib ka siinmail aadliseisust.¹⁹¹

Tsitaadi teine pool ehk naaberriikidele sõnumi saatmine võib viidata parasjagu Saksamaal aset leidvatele sündmustele. Jerker Rosén on välja toonud, et üks põhjus miks Rootsi riigivõim võttis 1630. aastatel Läänemere provintside aadli suhtes toetavama hoiaku, oli see, et taheti näidata Rootsi Saksamaa valduste aadlile head eeskujut ja hajutada nende kahtluseid.¹⁹² Tullis aga tagasi 1643. aasta sündmuste juurde, siis oma hea tahte märgiks osutas kindralkuberner rüütelkonna saadikutele veel ühe teene. Nimelt käskis ta nii Viiburi kui ka Turu asehalduritel anda delegatsioonile tasuta kasutamiseks 18 hobust ning kõike muud, mida neil reisil vaja võis minna.¹⁹³ Tasuta küüt oli midagi, mida võimaldati sõjaväelastele ja riigiametnikele. Mõningatel juhtudel ei soovitud seda isegi välisriikide saatkondadele pakkuda.¹⁹⁴

Olles viimaks Stockholmi jõudnud, andsid rüütelkonna saadikud kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele üle nii eelpool käsitletud maanõunike kolleegiumi

---

¹⁹¹ *Damit nicht allein Sie sambt ihre häuffig anwachsende posterität zu E: König: Maytt: diensten auch allen rittermässigen Tugenden dadurch exstimuliret, sondern auch ande ihr benachbarten alhie im wercke verspüren mögen, dass E: König: Maytt: gleich dero glorwürdigster gedächtnis Herr Vater /.../ den adelich standt auch an diesem orte zu favoriren.* – Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 24.01.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 69.

¹⁹² Rosén, Statsledning och provinspolitik, 241.

¹⁹³ Viiburi asehalduri Carl Mörneri ja Turu asehalduri Knut Lilliehöök korraldused 18.02 ja 26.02.1643. – LVVA.7349.3.5.

¹⁹⁴ Näiteks kaebas Liivimaa kindralkuberner Bengt Oxenstierna 1662. aastal selle üle, et Liivimaad läbinud Vene saatkonnal polnud kaasas muud kui riided, mis neil seljas olid. Seetõttu ei saanud nad maksta ei hobuste ega muude reisil ettetulevate kulutuste eest: Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 19.10.1662. – SRA. Livonica II. Vol. 81.

projekti kui ka rüütelkonna palvekirja. Kuna reis Rootsi oli kallis, siis nagu juba tavaks oli kujunenud, ei keskendutud ainult ühe ja peamise küsimuse lahendamisele. Palvekirja sisaldas lisaks maanõunike kolleegiumi teemale veel läänidõigust, majandusküsimusi ja aadlilipkonda puudutavaid punkte.¹⁹⁵ Nii palvekirjast kui ka riiginõukogus arutatust selgub, et lisaks eelpool nimetatud küsimuste lahendamisele soovisid Liivimaa aadli delegaadid saavutada põhimõtetlist muutust Rootsi suhtumises Liivimaasse ja eriti selle aadlisse. Palvekirja teises punktis avaldati soovi, et Liivimaa aadel võiks saada inkorporeeritud Rootsi riigiaadliga ning et neile võiks laieneda samad aadliprivileegid, mis Gustav II Adolf oli 1617. aastal Rootsi aadlile andnud.¹⁹⁶

Siinkohal on vajalik peatuda pikemalt küsimusel, mida Liivimaa aadli nn inkorporeerimissoov endast kujutas ja mida sellega täpsemalt taotleti? Sellel teemal oli Engelbrecht von Mengden juba 1643. aasta jaanuaris Axel Oxenstiernale kirjutanud. Komissar andis teada, et oli vastavalt riigikantsleri korraldusele lõpetanud Liivimaa maaõiguse projekti koostamise ning selgitas seejärel enda arusaama sellest, kuidas kõnealune õiguskogu võinuks hoolimata partikulaarõiguslikust iseloomust liivimaalasi ja rootslasi lähendada. Hoolimata sellest, et maaõigus sisaldas nii Rootsi kui ka Liivimaa aadli privileege, leidis von Mengden et *minu mõttesse pole ial tulnud, ning ma loodan, et ka minu kaasvendadele mitte, soovida enam kui seda, mis on antud Rootsi riigi alamatele*.¹⁹⁷ Seega ei tohtinuks maaõigus esiteks kuidagi kellegi huvisid riivata. Seda enam, et selle koostamisel oli hoolikalt silmas peetud krooni õiguseid ja riigipäeva otsuseid. Von Mengdeni hinnangul pidi ühise õiguse kasutamine Liivimaal hoopiski kaks rahvast tugevamini siduma, mis tulevikus võinuks viia Liivimaa aadli naturaliseerimiseni. Ta tõi veel eraldi välja, et maaõiguse kinnitamisest olnuks palju kasu ka neil, kel olid Liivimaal suured maavaldused.¹⁹⁸

Seega tähendanuks Liivimaa aadli inkorporeerimine Rootsi riiki suures plaanis järgmist: kõik Liivimaa eriõigused, mis ei läinud otseselt krooni huvidega vastuollu, pidanuks kehtima jääma. Loomulikult on kaheldav, et aadli enda poolt oleks mõni selline vastuoluline privileeg tuvastatud. Samas oleks Liivimaale pidanud laiinema mõningad Rootsi õiguse elemendid, mida saanuks provintsi oludega kohaldada, ning Rootsi aadli privileegid täiendamaks kohalike privileege. Liivimaa aadli naturaliseerimine tähendanuks Rootsi ja Liivimaa aadli tunnustamist staatuse poolest võrdsetena (näiteks riiklike ametikohtade jagamisel). Mingit vastuolu selle osas, et Liivimaa pidanuks jätkuvalt jääma eriõigustega provintiks, ei nähtud. Inkorporeerimine tähendas seega Liivimaa aadli jaoks midagi hoopis muud kui unifikatsioon, mis oleks kaasa

---

¹⁹⁵ Palvekirja on punkt-punkti haaval refereeritud: Tammisto, Liivimaa aadli ja Rootsi keskviimu suhted, 62–65.

¹⁹⁶ Liivimaa rüütelkonna palvekirja kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, üle antud 12.05.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁹⁷ *Dann in meinen gedanken ist niemahln gekommen, hoffe auch dass von meinen Mitbrüdern keiner sein wird, der ihm treumen lässt, ein mehres zu suchen und zubegehren, als die Cronen kinder haben.*

¹⁹⁸ Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 22.01.1643. – SRA. OS. Vol. E659.

toonud emamaa ja provintsi vaheliste erinevuste vähendamise kõigis olulisemates valdkondades. See ei olnud aga kindlasti Liivimaa aadlike eesmärk.

Küsimus Liivimaa aadli privileegide kinnitamisest ning võimalikust Rootsi aadliga võrdsustamisest olid peamised teemad, mida 1643. aasta kevadel ja suvel riiginõukogus Liivimaaga seonduvalt arutati. Eestkostevalitsus leidis, et oli viimane aeg Liivimaa tuleviku osas mingisugusele otsusele jõuda. Alates Gustav II Adolphi surmast oli seda kuninganna alaealisuse põhjendusega korduvalt edasi lükatud. Asjaolu, et kuninganna ei olnud ka veel 1643. aastal täisealine ning et eestkostevalitsus oli sellegipoolest nüüd valmis põhimõtteliste otsuste langetamiseks, näitab hästi, et valitseja alaealisust oli eelnevatel aastatel kasutatud mugava ettekäändena. Mitmed põhjalikud riiginõukogus maha peetud arutelud annavad tunnistust sellest, et mingit plaani selle osas, kuidas Liivimaa positsioon Rootsi riigi koosseisus lõplikult paika panna, ei olnud. Seisukohad muutusid lühikese aja jooksul vastavalt hetkel riigis valitsevatele oludele.

Vaid aasta varem oli küsimus liivimaalaste naturaliseerimisest riiginõukogust läbi käinud. Siis oli Axel Oxenstierna seisukoht selline, et kuna juba Gustav II Adolf ei soovinud liivimaalasi naturaliseerida, ei olnud seda ka nüüd põhjust teha. Peamiseks argumendiks oli, et naturaliseeritud Liivimaa aadel võinuks kujutada ohtu Rootsi riigipäeva tööle.¹⁹⁹ Aasta hiljem oli riigikantsleri hinnang olukorrale muutunud. 8. mail andis Oxenstierna riiginõukogule teada, et tema jutul olid käinud Liivimaa rüütelkonna saadikud ning palunud esiteks Rootsi riiki inkorporeerimist, teiseks Rootsi aadli privileege ja kolmandaks kuninganna audientsi. Riigikantsler leidis, et:

kahel esimesel on hea põhjus, kuna see näitaks hästi kummale poole nad kalduvad. 2. Nad on piisavalt mõistlikud, et nendega asju ajada. Neilt oleks kindlasti olnud võimalik saada kontributsioone, kui nende sõjast põhjustatud ruineeritus ei oleks meid selle osas tagasi hoidnud. Läbi revisjoni on nad meile juba nagunii allutatud. 3. Oleks igal juhul hea, kui nad oleksid meiega seotud.²⁰⁰

Mingit otsust veel ei langetatud vaid oodati võimalust liivimaalastega silmast-silma kohtumiseks. Vahepeal anti neile luba kuningannaga kohtumiseks.²⁰¹ Siinkohal on oluline tähelepanu juhtida sellele, et Liivimaa tulevase staatuse otsustamine ei olnud 1643. aasta mais kindlasti olulisim riikliku tähtsusega küsimus. Parasjagu olid pinged Taaniga eskaleerunud ning kaaluti naaberriigile sõja kuulutamist. Kui kuninganna Kristiina 12. mail riiginõukokku kutsuti, keerles kogu arutelu üksnes Taani küsimuse ümber ning Liivimaa saatkonda

---

¹⁹⁹ Riiginõukogu istungi protokoll 15.07.1642. – *Svenska riksrådets protokoll, Bd. 9*, 326.

²⁰⁰ *De tu förre kunne hafva sine gode skäl, efter som fuller synes vara rättast hvar vedh de sigh holla skole; 2. de äre och skälige nogh att handla medh, och hade man väl kunnat upbracht contribution af dem, hvar man icke heller i anseende af deres tagne ruin igenom krigen hafver hullit där medh tillbakers, de och allerede äre oss förmedelst revisionen nogh underkastade; 3. är på all fall gott, att de äre medh oss förknippade:* Riiginõukogu istungi protokoll 08.05.1643. – *Svenska riksrådets protokoll, Bd. 10*, 126.

²⁰¹ Riiginõukogu istungi protokoll 10.05.1643. – *Ibid.*, 128.

isegi ei mainitud. Samas oli Liivimaa suures pildis sees – Taanile sõja kuulutamise oleks riigikantsleri hinnangul tähendanud vajadust hoida Liivimaal suuremaid vägesid, kuna karta oleks Venemaa ja Poola vastusamme. See oleks omakorda võtnud üksuseid vähemaks kohtadest, kus neid oleks rohkem vaja olnud, ning asjatult kurnanud Liivimaad.²⁰² Olgugi et välispoliitilist olukorda otseselt Liivimaa rüütelkonna soovidega ei seotud, mõjutas see ometi kahtlemata riigivõimu otsustusprotsessi. 17. mail anti rüütelkonna delegatsioonile viimaks võimalus riiginõukogu istungil enda soovid teatavaks teha. Liivimaalased alustasid kõnega, kus kordasid taas üle enda peamised soovid saada Rootsi riiki inkorporeeritud ning et neile laieneksid Rootsi aadli privileegid. Selle toetuseks tõid nad välja enda truusteenistuse ning asjaolu, et nad olid *eesmine kaitseliin Rootsi kroonile*.²⁰³ Riiginõukogu võttis palved teatavaks ning riigikantsler lubas Liivimaa küsimust lähiajal kuningannaga arutada.²⁰⁴

Liivimaa rüütelkonna saatkonna uus katse enda palvetele vastus saada leidis aset 6. juunil. Riigikantsler andis kuningannale ja kohalviibivatele riiginõukogu liikmetele teada, et liivimaalased ühes Riia linna saadikutega ootasid audientsi. Seda neile esialgu ei pakutud ning Liivimaa edasist saatust arutati tagaselja. See, et kohal olid ka Riia linna esindajad, andis Axel Oxenstiernale hea võimaluse illustreerimaks kuningannale Liivimaa ja tema seisustega seotud olukorda. Nii tõi riigikantsler välja, et kui kuninganna isa liitis Riia Rootsi riigiga, kinnitas ta kõik linna privileegid. Seetõttu ei olnud enam võimalik Riia osas mingeid suuremaid muudatusi teha. Aadli osas seevastu ei olnud olude sunnil mingeid selliseid otsuseid siamaani langetatud, mistõttu kuninganna sai ise vaadata, missugused õigused neile anda. Riigikantsler tõi välja kaks peamist nüanssi, mille vahel balansseerida: ühelt poolt pidi jälgima, et krooni õigused ei saaks kuidagi kahjustatud, teiselt poolt oli Liivimaal vajalik parema korra kehtestamine. Oxenstierna jätkas detailsemalt ning tõi välja viis argumenti liivimaalaste inkorporeerimise poolt ja viis selle vastu. Pooltargumendid olid järgmised:

- 1) Inkorporeerimine oli olnud juba kuningate Johani ja Karli poliitika.
- 2) Samuti olid seda teinud poolakad, et kasutada võimekaid liivimaalasi riigiteenistuses.
- 3) Riik, mis soovib enda mõjuvõimu laiendada, peab teisi rahvaid naturaliseerima. Seda oli edukalt teinud juba Rooma impeerium.
- 4) Liivimaalased on vapper rahvas.
- 5) Inkorporeerimine võiks muuta Liivimaa tugevaks ja rikkaks, mis tähendaks ühtlasi seda, et nad suudaksid paremini poolakatele vastu seista.

Neile järgnesid viis vastuargumenti:

- 1) Gustav II Adolphi seisukoht oli, et kuna Liivimaa pinnal peeti tihti sõdu, võinuks riigiaadli staatuses kohalik elanikkond kuninga soovidele vastu töötada.

---

²⁰² Riiginõukogu istungi protokoll 13.05.1643. – *Ibid.*, 143.

²⁰³ *En förmuhr för Svergies Chrono.*

²⁰⁴ Riiginõukogu istungi protokoll 17.05.1643. – *Svenska riksrådets protokoll, Bd. 10*, 159–160.

- 2) Liivimaalasi on palju ja nad on tugevad, mistõttu kujutavad nad Rootsi kroonile ohtu.
- 3) Kuna neil ei ole Rootsis valduseid, ei tohiks neil ka Rootsi küsimustes hääleõigust olla.
- 4) Liivimaalased soovivad küll Rootsi aadli privileegidega antavaid täiendavaid õiguseid, kuid mitte nendega kaasas käivaid kohustusi.
- 5) Liivimaalastelt on raske saada kontributsioone, mis ei lähe otseselt Liivimaa hüvanguks.

Riigikantsleri lõplik hinnang oli, et ei oleks hea anda liivimaalastele täielikult eitav vastus ning sellega neid solvata. Pigem pidanuks nendega maha istuma ja nende ettepanekud punkt-punkti haaval läbi töötama. Välja tuleks sorteerida sellised, mis võiksid tulevikus kahjulikuks osutada ning alles jätta need, mis olid krooni suhtes kõige kasulikumad. Kõik kohalviibijad leidsid sellise lähenemise õige olevat ning otsustati asjaga sellisel viisil edasi minna.²⁰⁵

Selline koosolek riiginõukogu liikmete ja Liivimaa rüütelkonna saadikutega sai teoks kaks päeva hiljem, 8. juunil. Olgugi et see on protokollitud kui riiginõukogu istung, viibisid seal riiginõukogust vaid kolm liiget, kelleks olid Axel Oxenstierna, Per Banér ja Gustav Horn. Tavapäraselt võttis riiginõukogu istungitest osa umbes kümme liiget, sealhulgas eestkostevalitsuse liikmed. Kolmest kohalolnud mehest kuulus eestkostevalitsusse vaid Oxenstierna. Koosolekul võeti punkt-punkti haaval läbi kõik rüütelkonna palvekirja punktid, debati põhirõhk oli maanõunike kolleegiumil. Riiginõukogu nimel võttis enamasti sõna riigikantsler, liivimaalaste poolt aga mõnevõrra üllatuslikult rüütelkonna sekretär Paul Helmes, olgugi et saatkonna juht Otto von Mengden samuti ruumis viibis. Võimaliku maanõunike kolleegiumi osas väljendas Oxenstierna muret, kuna Pommeri ja Preisimaa näidetel võivat väita, et sellised organid põhjustasid riigivõimule ainult probleeme. Samuti jäi talle segaseks, et missugustel alustel liivimaalased üleüldse soovisid kõnealust institutsiooni luua ning mis olnuks selle eesmärk. Riigikantsler väljendas oma kahtlust, et maanõunike kolleegiumi abil sooviti kindralkuberner enda mõjuvõimu alla saada. Seepeale asus Paul Helmes Oxenstierna kahtluseid võimalust mööda hajutama. Ta mõõnis, et mingit konkreetset ajaloolist pretsedenti ei olnud ning et sellele ka ei apelleeritud. Kõnealune institutsioon oleks olnud uus, ilma otsese eelkäijata. Siinkohal on mõneti üllatav, et Liivimaa rüütelkond ei viidanud hertsog Karli privileegile 1602. aastast, millega moodustati kuueliikmeline Tartu kreisi maanõunike kolleegium.²⁰⁶ Maanõunike eesmärk oli sekretäri sõnul üksnes kindralkubeneri nõustamine, kusjuures jutt oli kahest või kolmest maanõunikust ehk

²⁰⁵ Riiginõukogu istungi protokoll 06.06.1643. – *Ibid.*, 182–183.

²⁰⁶ Olgugi et Tartu kreisi maanõunike kolleegium oli väga lühiajaline nähtus, oli selle asutamise fakt veel 1630. aastatel hästi teada. Nii võib näiteks 1638. aastast pärinevalt Tartu linna plaanilt näha, et umbkaudu tänase Laia tänava ääres paiknesid maanõunik Stackelbergi (*Landtradh Stackelberg*) kinnistu ja aed. Tegemist sai olla viitega üksnes 1602. aastal maanõunikuks nimetatud Jürgen või Cristoffer Stackelbergile: Tartu linnaplaan aastast 1638. – SRA. KA. Utländska stads- och fästningsplaner 1550–1989. Vol. 28.

pidevalt Riias resideerivatest maanõunikest. Mingit mõjuvõimu kindralkuberneri üle neil ei olnuks. Samuti ei taotlenud rüütelkond esindatust Rootsi riigipäeval, mis kinnitab taaskord seda, et Liivimaa aadli nägemus Liivimaa inkorporeerimisest Rootsi riiki oli väga erinev sellest, mida võiks üldiselt inkorporeerimise all mõista. Privileegide osas kordas Helmes uuesti üle rüütelkonna soovi, et neile laieneks ka mingi osa Rootsi aadli privileege, kuid siinkohal Oxenstiernalt mingit tagasisidet ei tulnud ning mindi edasi järgmiste punktide juurde. Ülejäänud punktide osas oli arutelu palju lühem ning enamike puhul väljendas riigikantsler enda toetust. Ühtegi otsust 8. juuni istungil ei langesid.²⁰⁷

14. juunil teatas riigikantsler riiginõukogu liikmetele, et vaja oli ära otsustada, kas lubada liivimaalastel moodustada maanõunike kolleegium ning kas kinnitada neile Rootsi aadli privileegid. Teise küsimuse osas otsustati kohe, et selle lahendamist sai veel kuni kuninganna täisealiseks saamiseni edasi lükata. Maanõunike kolleegiumi osas esitas riigikantsler taas poolt- ja vastuargumentid. Sedakorda jagunesid need aga kümneks poolt- ja kõigest üheks vastuargumentiks. Maanõunike kolleegiumi moodustamise poolt kõnelesid Oxenstierna hinnangul järgmised asjaolud:

- 1) On loomulik, et peab olema mingi kord.
- 2) Liivimaalased on õilsad aadlikud, mistõttu oleks mingisugusegi korra loomine nende suhtes õiglane.
- 3) Korra loomisel muutuks maa neile armsamaks ja selle heaolu rohkem nende enda asjaks, mistõttu nad oleksid nõus rohkem panustama. Seda on näidanud kogemus Eestimaaga.
- 4) Olgugi et sellest kõigest võiks tekkida riigile tüli, on see ikkagi parem kui segadus ja kaos.
- 5) Kuningad Johan ja Karl püüdlesid sama eesmärgi poole.
- 6) Korra loomine ja sellest tulenevalt side riigiga teeks liivimaalastest krooni liitlased.
- 7) Liivimaalaste paremini kohtlemine võiks mõjutada ka eestimaalasi selles suunas, et nad suhtuksid paremini Rootsi krooni.
- 8) Kasuks räägib ka see, mida Johan Skytte ütles seoses riigipäeva otsusega (ei ole täpsustatud).
- 9) Gustav II Adolf oli olnud seisukohal, et kindralkubernerist sõltuvad maanõunikud võiksid riigile kasulikud olla. Neid saaks kasutada selleks, et nõuda efektiivsemat ratsateenistuskohustuse täitmist ja kontributsioonide tasumist.
- 10) Liivimaalased saaksid senisest enam panustada riigipiiride kaitseks.

Ainuke vastuargument oli lühike ja konkreetne ning selles mõttes hea kokkuvõtte kõikidest varasemalt väljendatud kahtlustest ja kõhklustest, mis eestkostevalitsusel olid seoses Liivimaa aadli positsiooni tugevdamisega. Nimelt ütles

---

²⁰⁷ Riiginõukogu istungi protokoll 08.06.1643. – *Svenska riksrådets protokoll, Bd. 10*, 184–188.

riigikantsler, et maanõunike kolleegiumi moodustamine võimaldanuks Liivimaa aadlil riigivõimu kontrollida (*de kunne kontrollera oss*). Juba argumentatsiooni struktuur ei jäta kahtlust, mis otsuse suunas riigikantsler tüüris. Nõnda ka läks ning riiginõukogu otsustas maanõunike kolleegiumi loomise heaks kiita. See pidi koosnema kolmest liivimaalasest ja kolmest rootslasest ning olema kindralkubernerile nõuandvaks organiks.²⁰⁸ Hiljem samal kuul otsustati veel Liivimaa rüütelkonna saadikute palvel, et kui rootslastele ette nähtud kohtadele ei õnnestu rootslasi leida, võib kindralkuberner sinna ka liivimaalasi määrata.²⁰⁹ Juuli alguses formuleeriti pikalt kestnud arutelud kuninganna ametlikuks vastuseks Liivimaa rüütelkonna palvekirjale. Vastuse esimeses punktis anti teada, et Liivimaa aadli privileegide küsimus pidi ootama kuni kuninganna täisealiseks saamiseni. Maanõunike kolleegiumi osas näib aga, et eestkostevalitsus kiitis pea täielikult heaks Engelbrecht von Mengdeni ja üheksa Liivimaa aadliku koostatud projekti. Ainuke suurem muudatus, mida resolutsioon projektiga võrreldes ette nägi, oli maanõunike arvu kahandamine kaheteistkümnelt kuuele. Lisaks lubati läbi vaadata Engelbrecht von Mengdeni Liivimaa maaõiguse projekt ning sobilikkuse korral see heaks kiita.²¹⁰ Arvestades seda, et rüütelkonna saadikud olid Stockholmi jõudnud juba veebruaril lõpus või märtsi alguses, võttis lõpliku otsuseni jõudmine seega aega umbes neli kuud.

Maanõunike kolleegium moodustati 1643. aasta oktoobris Võnnus toimunud maapäeval. Maapäevaga samaaegselt toimus seal ka aadlilipkonna munsterdamine. Igast kreisist valiti üks rootslane ning üks liivimaalane, kelle värskelt Liivimaale saabunud uus kindralkuberner Herman Wrangel ametisse nimetas. Näib, et kindralkubernerile esitati vaid üks ehk enim häáli saanud kandidaat iga koha peale. Rootslastest valiti maanõunikeks Axel Oxenstierna Võnnu, Gabriel Bengtsson Oxenstierna Tartu ja Jakob De la Gardie Pärnu kreisist. Kuna ilmselgelt keegi nimetatud kõrgetest riigimeestest alaliselt Liivimaal ei elanud, valiti neile asendajad. Axel Oxenstierna asendusliikmeks sai Svante Banér, kelle juurde lisati kohe ka klausel, et niipea kui ta peaks pikemaks ajaks Liivimaalt lahkuma, tuleb valida uus maanõunik. Ülejäänud kaks asendusliiget olid Gotthard Wilhelm von Budberg ja Magnus von der Pahlen, mõlemad kohalikku päritolu aadlikud. Liivimaalastele ette nähtud kohtadele valiti maapäeval Otto von Mengden Võnnu, Fabian Plater Tartu ja Friedrich Wilhelm von Patkul Pärnu kreisist.²¹¹

Vaadates maanõunike kolleegiumi koosseisu, on selge, et tegemist oli Liivimaa aadli aktiivseima osaga. Esindatud olid kõik aadlilipkonna rittmeistrid ja maakohtunikud välja arvatud Ernst von Mengden. Tõenäoliselt ei osutunud ta valituks üksnes seetõttu, et oli Otto von Mengdeni vend ning selliselt oleks

---

²⁰⁸ Riiginõukogu istungi protokoll 14.06.1643. – *Ibid.*, 193–195.

²⁰⁹ Riiginõukogu istungi protokoll 28.06.1643. – *Ibid.*, 205.

²¹⁰ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 04.07.1643. – SRA. RR. Vol. 217.

²¹¹ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1643. – LVVA.214.2.294, 4–6.

kuuest kohast kaks olnud ühe perekonna lähisugulaste käes.²¹² Maanõunikud asusid kohe ametiülesannete kallale ning koostasid punktid, mille osas sooviti kindralkubeneri vastust. Muu hulgas tehti ettepanek, et maanõunikud võiksid kindralkubeneriga pärast maapäeva Riias kokku saada, et läbi arutada mõned olulisemad küsimused. Ühtlasi tuleb maanõunike pöördumisest välja, et kindralkuberner oli palunud rüütelkonna toetust Riia kindlustustöödele. Rüütelkond oli abipalve heaks kiitnud tingimusel, et Riia linn võtaks hädaohu korral aadlike naised ja lapsed linnamüüride varju.²¹³ Seega oli juba kujunemas hilisemal ajal normiks kujunenud suhtlusemuster, kus kindralkuberner ja rüütelkond ressurside ja õiguste üle kauplesid. Maanõunike roll oli olla selles protsessis vahendajaks kahe osapoole vahel.

2.3 Liivimaa aadliomavalitsus 1643. aastal

Hindamaks Liivimaa aadliomavalitsuse ulatust 1643. aastal on võetud mõõdupuuks Wolfgang Reinhardi sõnastatud Euroopa aadli viis poliitilist ambitsiooni ning hinnatud nende täitumist.²¹⁴ Kui neist esimene oli püüdlus saada enda kätte ametikohad keskväimu institutsioonides, siis selle osas on olukord ühelt poolt lihtne – tee Stockholmis asuvatele ametipostidele oli provintsiaadlile väga selgelt kinni pandud.²¹⁵ Teiselt poolt on selle võrra raskem hinnata, kas Liivimaa aadlikel võis olla ambitsiooni riigi juhtivatele kohtadele tõusmiseks ning seda ei väljendatud üksnes ettevõtmise perspektiivituse pärast või puudus selleks ka tegelik huvi. Jättes kõrvale edasipüüdlilikud üksikisikud, näib tõenäolisem teine variant. Seisukohta, et Liivimaa seisused peaksid jääma eemale Rootsi keskväimu institutsioonidest, väljendasid ka rüütelkonna saadikud ise, kui andsid 1643. aastal selgelt mõista, et nad ei olnud huvitatud Rootsi riigipäeva tööst osavõtmisest. Omaette teema oli karjäär Rootsi sõjaväes. Olgugi et täpsed andmed Balti provintsidest pärit ohvitseride kohta puuduvad, näis Eestimaa aadel selles valdkonnas Liivimaa seisusekaaslastega võrreldes edukam olevat.²¹⁶

---

²¹² Samal maapäeval otsustati, et maanõunike kolleegiumis ei tohi samaaegselt olla isa ja poeg. Seega võib eeldada, et ka maanõunikest vendadele ei oleks ülejäänud aadel hea pilguga vaadanud.

²¹³ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1643. – LVVA.214.2.294, 4–6.

²¹⁴ Vt sissejuhatus probleemiasetuse alapeatükki.

²¹⁵ Ainukese erandina saab kõnealuse ajajärgu osas välja tuua Engelbrecht von Mengdeni, kes nimetati 1640. aastal nii Liivi- ja Ingerimaa komissariks kui ka Rootsi sõjanõukogu liikmeks. Ei ole aga mingeid teateid selle kohta, et ta oleks sõjanõukogu tööst osa võtnud.

²¹⁶ Üldistavalt on Balti provintside osas jõutud järeldusele, et Eesti- ja Liivimaa aadlikud olid Rootsi sõjaväes rahvaarvu arvestades ülerepresenteeritud: *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II, 1520–1870*. Ed. by Erkki Kouri and Jens Olesen. Cambridge: Cambridge University Press 2016, 398. Kindlasti oli Eestimaa aadel edukam kõige kõrgemate auastmeteni küündimisel, headeks näideteks on von Wrangelite ja von Fersenite suguvõsad.

Kui Liivimaa aadli huvi tõusta keskvalitsuse institutsioonidesse oli leige, siis kindlasti ei saa sama öelda nende püüdluste kohta saada enda kontrolli alla võimalikult suur osa riiklikest ametikohtadest Liivimaal. Kõnealuse perioodi silmapaistvaim saavutus Liivimaa aadli jaoks oli Engelbrecht von Mengdeni tõus esmalt Liivi- ja Ingerimaa komissariks ning seejärel Tartu õuekohtu asepresidendiks. Samuti tõusid 1630. aastatel mitmed Liivimaa aadlikud asehalduri või lossipealiku ametikohale. Need olid kõik ametikohad, mis olid vahetult kas kindralkubernerile või Rootsi kroonile allutatud ning seega tihedalt Rootsi keskvalitsusega seotud. Kui Engelbrecht von Mengdenit võib teatud mõõndustega lugeda Liivimaa aadli huvide eest seisjaks, siis asehaldurite ja lossipealike osas seda öelda ei saa. Eestkostevalitsuse otsus määrata Riia lossipealikuks Otto von Mengdeni asemel Otto von Sack näitab hästi, et sellistel ametikohtadel eelistati poliitiliselt vähemaktiivseid isikuid, kelle puhul võis eeldada, et nende peamine lojaalsus oli Rootsi riigi ning mitte Liivimaa ees. Provintsi kõrgeimale ametikohale ehk kindralkubeneri positsioonile ei olnud kohaliku aadli esindajatel asja. Samuti puudus neil vähimalgi määral võimalus mõjutada seda, kes nimetatud ametikohale määrati.

Kohaliku tasandi valitsemisega tegelesid ka maakohtud, mis olid 1630. teiseks pooleks läinud täielikult Liivimaa aadli kontrolli alla. Erinevalt kohaliku päritolu asehalduritest ja lossipealikest esindasid maakohtunikud selgelt Liivimaa aadli poliitiliselt aktiivset osa. Selle mõju ilmnnes kõige paremini 1638. aasta maarevisjoniga, mille läbiviimisel oli maakohtute personalil kande roll. Mingitest selgetest põhjustest, miks Rootsi riigivõim väga lühikese aja jooksul pärast maakohtute asutamist loobus katsest neid ise läbi usaldusväärsete isikute juhtida, allikad ei kõnele. Võib aga eeldada, et peamiseks põhjuseks oli kvalifitseeritud inimeste nappus. Raske oli leida väljastpoolt haritud juristi, kes oleks soovinud asuda tööle ühe provintsi madalaimas kohtuastmes. Isegi Tartu õuekohtusse oli mõnikord keeruline sobivaid assessoreid leida.²¹⁷ Väljastpoolt tulijatele tegi asja keerulisemaks kohalik õigustava, mis oli Liivimaal sajandite vältel kujunenud. Alamkohtud olid ka Poola võimu perioodil olnud kohaliku aadli kontrolli all ning võib eeldada, et mõlemal juhul olid määravad eelpool kirjeldatud praktilised kaalutlused. Samuti võib eeldada, et riigivõim ei pannud kätt ette Liivimaa aadli püüdlustele saada madalama astme õigusemõistmine enda kontrolli alla põhjusel, et maakohtud olid vastavalt 1630. ja 1632. aasta korraldustele tehtud tugevalt Tartu õuekohtust sõltuvateks.

Maanõunike kolleegiumi *de jure* ja maapäeva *de facto* tegevuse algus 1643. aastal tõi kaasa olulise tõusu Liivimaa aadli mõjuvõimuse kohaliku tasandi küsimuste otsustamisel. Plaanide kohaselt pidanuks kindralkubermangu valitsemine võtma senisest palju rohkem arvesse kohalike aadlike huvisid. Pidevalt Riias viibivate resideerivate maanõunike ning korra aastas koguneva konvendi-päeva peamiseks ülesandeks oluku vahendada kindralkubernerile informatsiooni Liivimaa tegelikest oludest, mille põhjal viimane oleks saanud koostöös maanõunikega kujundada Liivimaa oludele sobivat provintsi poliitikat. Maapäev

---

²¹⁷ Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 117.

pidanuks esialgu jääma vaid erakorralisteks puhkudeks, kus otsustamist vajavad küsimused oluks sedavõrd kaalukad, et oleksid vajanud aadli kollektiivset otsust. Seega kui võrrelda 1643. aastaks kujunenud olusid kümnendi võrra varasematega on selge, et Liivimaa aadli mõjuvõim kohaliku tasandi valitsemisel oli märkimisväärselt kasvanud. Kui varasemalt piirdusid kohaliku aadli võimalused üksnes Stockholmis paika pandud provintsi poliitika enda nägemuse järgi rakendamisega, siis 1643. aastal õnnestus ka kõrgeima tasandi otsustusprotsessi otse mõjutada. Olgugi et Liivimaa küsimustes kohaliku aadli huvidega arvestamine ei olnud Stockholmis veel kaugeltki normiks kujunenud, oli selles suunas siiski oluline samm astunud. Kindralkuberner seevastu oli 1643. aasta otsustega pandud väga selgelt olukorda, kus ta pidi edaspidi aadli huvidega arvestama.

Mis puudutab kolmandat eesmärki ehk aadli ambitsiooni saada talle läänistatud maa ja inimeste üle võimalikult laiad õigused, siis selle koha pealt oli 1630. aastate algusest kuni 1643. aastani vähemalt õigusaktide osas vähe muutunud. Pärimisõiguse osas kehtis jätkuvalt Gustav II Adolphi Werbeni resolutsioon, mille kohaselt Liivimaal kehtis üksnes meesliinis pärimise õigus. Rüütelkonna palvele, et Rootsi kroon võiks sarnaselt Eestimaaga ka Liivimaal eluajaks antud mõisatele pärimisõigust või meesläniõigusega mõisatele pärimisõiguse laiendamist müüa, ei andnud eestkostevalitsus 1643. aastal otseselt eitavat vastust. Küll aga lükati tagasi rüütelkonna palve, et Liivimaal kui piirprovintsis pidanuks pärimisõiguse ostmine või selle laiendamine maksma poole vähem kui Eestimaal.²¹⁸ Ei ole teada, kui aktiivselt Liivimaa aadlikud sellist võimalust kasutasid. Mis puudutab aadli õiguseid enda maavalduse piires, siis muutused kohtusüsteemis 1630. aastate alguses vähendasid märgatavalt aadliku jurisdiktsiooni tema maadel elavate inimeste üle. Riigi poolt ühepoolset kehtestatud maksud olid samuti teatud mõttes tungimine aadli valdustesse ning aadli maksuvabastusest võis kõneleda pigem teoreetilisel tasandil.

Enne 1643. aastat käisid usuelu korraldamise küsimused aadli ja riigivõimu suhtluses läbi vaid üksikutel kordadel, mistõttu ei ole seda teemat eraldi alapeatükis käsitletud. Lühidalt öeldes võib tõdeda, et aadli mõjuvõim kirikuvallitsemises oli käsitletaval perioodil veel väga piiratud. 1633. aastal oli küll asutatud segakonsistorium, kuid kohalikke aadlikke selle ridades ei leidunud. Samas kuna 1636. aastal asutatud alamkonsistoriumite eesistujateks olid maa-kohtunikud, oli Liivimaa aadlil vähemalt kohaliku tasandi usuelu korraldamisel sõnaõigus olemas.²¹⁹

Tulles viimase eesmärgi ehk riigivõimu ja aadli koostöö juurde kohalikul tasandil, oli muutus võrreldes Johan Skytte kindralkuberneriks oldud ajaga

---

²¹⁸ Enda palvekirjas väitsid Liivimaa aadlikud, justkui oleksid Eestimaal paika pandud kindlad summad adramaa kohta, mis tuli maksta pärimisõiguse ostmise või laiendamise soovi korral. Eestkostevalitsuse sõnul mingit kindlat korda aga ei eksisteerinud ning iga juhtumit käsitleti individuaalselt: kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 04.07.1643. – SRA. RR. Vol. 217.

²¹⁹ Vt täpsemalt ptk 3.4.5.

märkimisväärne. Kõige selgemini avaldus riigivõimu muutunud suhtumine Liivimaa aadlisse kaitseküsimustes. 1635. ja 1639. aasta sõjasündmused näitasid ühelt poolt selgelt seda, kui haavatavas positsioonis oli Liivimaa olukorras, kus pea kõik Rootsi ressursid olid suunatud Saksa sõjatandrile. 1643. aasta suvel riiginõukogus toimunud arutelud avasid hästi Rootsi keskivõimu olukorda ja kaalutlusi. Ühelt poolt oleks saanud edasi minna senise provintsi poliitikaga, kuid sellisel juhul kardeti Liivimaa aadli võõrandumist, mis oleks omakorda võinud viia tõsise julgeolekuohuni riigi piirialadel. Riskide maandamiseks oleks sellisel juhul olnud vaja hoida Liivimaal rohkem sõjaväeüksuseid.

Teine alternatiiv oli kohaliku aadli soovidele vastu tulla. Selle puhul loodeti, et liivimaalastes süveneks poolehoid Rootsi võimu suhtes ning et nad oleksid seetõttu valmis ka varasemast enam provintsi kaitseesse panustama. Juba käidi välja ka mõte, et ehk oleks liivimaalaste õiguste tunnustamisega võimalik neilt välja kaubelda kontributsioone, mis oleksid mõeldud kasutamiseks väljaspool Liivimaad. Esialgu oli riigikantsler selle teostumise osas küll kahtleval seisukohal. Huvitav on see, et liiga iseseisvat ja tugevat Liivimaa aadlit, mis oleks olnud ulatuslike järeleandmistele tulemus, käsitleti otseselt ohuna. Võib arvata, et paljuski oli sellise seisukoha kujundanud varasem kogemus Eestimaa aadliga ning eriti Gustav II Adolfi edutud katsed 1620. aastatel viia Eestimaal läbi uuendusi maksu-, kohtu- ja kirikukorralduses. Seega võib öelda, et põhjalike kaalutluste ja läbirääkimiste tulemusel jõudis kuninganna Kristiina eestkostevalitsus lõpuks sellise kompromissini, millega loodeti ära hoida mõlemad kirjeldatud negatiivsed tagajärjed, kuid siiski saavutada Liivimaa aadliga toimiv koostöö. Riigivõimu seisukohalt oli selle koostöö peamine eesmärk kahtlemata provintsi kaitsevõime tugevdamine. Seda nii otseselt ehk loodeti aadlilipkonna edasisele kasvule, kui ka kaudselt ehk täiendavate maksude näol.

Seega peab tõdema, et senine selgitus Liivimaa aadliomavalitsuse tekkepõhjustele on poolik. Teemat käsitlenud Aleksander Loit ja Jürgen Heyde on jõudnud seisukohale, et aadli mõjuvõimu kasv Liivimaal oli tingitud Gustav II Adolfi surmast ja sellele järgnenud sisepoliitilistest muutustest, mille tulemusel tõusis võimule väike seltskond kõrgeaadlikke.²²⁰ Samuti on väidetud, et kuna paljudel eestkostevalitsuse ja riiginõukogu liikmetel olid Liivimaal ulatuslikud läänistused, siis ei olnud suuremad ümberkorraldused provintsi elukorralduses nende huvides, kuna selliselt oldaks kitsendatud ka iseendi õiguseid.²²¹ Kõige selle tulemusel tekkis Liivimaal justkui viiekümneks aastaks riikluse arengus seisak, mis lõppes Karl XI valitsusajal.

Siinkohal tuleks aga küsida, kas Rootsi provintsi poliitika enne ja pärast Gustav II Adolfi surma oli ikkagi niivõrd erinev, kui seda tihtilugu näidatakse?

---

²²⁰ Loit, Läänemere provintside riigiõiguslik asend, 11–13; Jürgen Heyde. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998 (47), 544–567, siin 562–563.

²²¹ Vt nt Rosén, Statsledning och provinspolitik, 245–246 ja Harry Thomson. *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710: Materialien und Betrachtungen*. Schliessee 1969, 153.

Rootsi riigi eesmärgid näisid igal juhul mõlemal perioodil olevat samad: vaieldamatu prioriteet oli tagada Liivimaa kaitse välisvaenlaste eest. Gustav II Adolfi valitsusajal tehti seda üksnes Rootsi sõjaväeüksuste abil ning ülalpidamiseks vajalikud ressursid nõuti ilma läbirääkimisteta kohalikest elanikest sisse. 1640. aastate alguseks tagati provintsi kaitse aadlilipkonna ja Rootsi üksuste koostöös ning aset olid leidnud esimesed läbirääkimised kohaliku aadliga vajalike ressursside hankimiseks. Nii enne kui ka pärast Gustav II Adolfi surma suunati kaitsekulutustest üle jäänud ressursid kõige laiemas mõttes kohaliku elu edendamisse. Taaskord oli vahe selles, et pärast 1632. aastat sai kohalik aadel üha enam kaasa rääkida selle osas, mis valdkondi ja kuidas arendada ning kanda kas täies ulatuses või osaliselt sellega kaasnevad kulud.

Aadliomavalitsuse tekkimist Liivimaal 1640. aastate algul saab selgitada viimasel ajal laialt levinud käsitluse abil nõrgast ja mitmesugustest eliitidest sõltuvast riigivõimust varauusajal, millest oli pikemalt juttu sissejuhatuse historiograafia alapeatükis. Johan Skytte kindralkuberneriks olnud aega on enamasti tõlgendatud kui tugeva riigivõimu kehastust, kuid tähelepanu tuleks pöörata ka sellele, et samal ajal oli provintsi majandus suurtes raskustes, uute kohtute asutamine ja toimima saamine kulges vaevaliselt ning aadlilipkonda sisuliselt ei eksisteerinud.²²² On küsitav, kas samasugune kohalike eliite kõrvaletõrjuv provintsipoliitika oleks pikemas plaanis olnud jätkusuutlik. Rootsi sekkumine 30-aastasessa sõtta tõi ühelt poolt kaasa täiendava koormuse Rootsi riigikassale ning teiselt poolt tekitas see võimalusi naaberriikidele Rootsi hõivatust ära kasutada.²²³ Majanduslikku kitsikust oleks ehk olnud võimalik lahendada jätkuva karmikäelise provintsipoliitika abil ning Liivimaa kaitseks ja riiklike funktsioonide toimiseks vajalikud vahendid maa elanikest sisse nõuda, kuid teisalt oleks seeläbi rahulolematuks muutunud aadel kujutanud endast võimalikku julgeolekuohtu. Rootsi riiginõukogus 1643. aasta suvel peetud arutelud näitasid, et riigivõim soovis sellist asjade käiku vältida.

Seega määrasid Rootsi uue provintsipoliitika pigem varauusaegsele riigile iseloomulik haldussuutmatuse ning krooniline ressursside nappus. Mõlemaid võimendas omakorda pikaleveninud sõda Saksamaal. Eriti kaitsevaldkonna puhul on selgelt näha, et riigivõim soostus aadliomavalitsuse tekkimisega seetõttu, et tänu sellele oli võimalik osa riigi ülesandeid kohalikele aadlile delegerida. Seega on põhjust kõneleda Liivimaa aadliomavalitsusest kui nn delegeritud omavalitsusest. Aadliomavalitsusel võimaldati tekkida, kuna sellele

---

²²² Siinkohal väärib väljatoomist, et kui Johan III andis 1584. aastal nõusoleku Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa aadlike ühinemiseks Eestimaa rüütelkonnaks, oli kuninga otsuse taga peamiselt soov saada ühine ja tugev aadlilipkond. Seega oli aadli potentsiaal panustada riigi kaitseks oluline argument andmaks neile täiendavaid õiguseid: Federley, *Konung, ståthållare och korporationer*, 36.

²²³ Pärast kaotust Nördlingeni all 1634. aastal oli Rootsi sunnitud mõneks ajaks Põhja-Saksamaale kaitsepositsioonidele taanduma. 1638. aastal alustati uuesti suuremahulisi ründeoperatsioone eesmärgiga saavutada rahuläbirääkimisteks võimalikult soodne positsioon. Uuenenud sõjategevus pingutas Rootsi majanduse aga viimse piirini: *The Thirty Years' War*. Ed. by Geoffrey Parker. London: Routledge 1997, 145–152.

nähti konkreetseid rakendamisvõimalusi. Järgnevate aastakümnete jooksul lisandus aadliomavalitsusele veel ülesandeid ja tegevusvaldkondi, millega riigivõim talle saadaolevate vahenditega hakkama ei saanud.

3. LIIVIMAA AADLI JA ROOTSI RIIGIVÕIMU SUHTED 1643. AASTAST KUNI OLIWA RAHU SÕLMIMISENI 1660. AASTAL

Järgnevas peatükis tuleb läbivalt vaatluse alla üldise hüve ning selle saavutamiseks vajaliku *gute Policey* küsimus. Võib öelda, et üldise hüve edendamise baastingimuseks oli kindlustada alamate turvalisus nii väliste kui ka sisemiste ohtude eest, mis võimaldanuks rahus elamist hirmuta elu, vabaduse või vara kaotamise ees. Eelmises peatükis nägime, et provintsi kaitse välisvaenlaste eest oli riigi ja kohaliku elanikkonna ühine vastutus. Seda nii otseselt vajaduse korral sõdimise või kindlustustöödel töötamise või kaudselt ressursside panustamise näol. Täpselt sama põhimõtte kehtis ka sisemise rahu rikkujate tabamise ja vastutusele võtmise osas. Kuna mingit riiklikku korrakaitseorganit 17. sajandil ei eksisteerinud, jäi väljaspool linnu kehtivate seaduste ja tavade vastu eksijate tabamine kohalike maavaldajate ülesandeks.¹ Koha peal lahendati ka kergemad kuriteod, kuid raskemate eksimuste korral pidi õigusemõistmine toimuma riiklikus kohtuinstantsis. Jätkuvalt aitas sisemise korra ja rahu tagamisel kaasa ka vaimulikkond ja kristlik ideoloogia. Seega võib öelda, et kirjeldatud osa *gute Policey*'st tegeles selle kaitsmise ja kindlustamisega, mis oli juba olemas. Kui rahu ja turvalisus oli saavutatud, muutus võimalikuks olemasolevale uue lisamine. Siia alla käisid näiteks teede, sildade, võõrastemajade, postijaamade ja kirikute ehitamine ja korrashoid ning uute institutsioonide loomine ning seaduste välja andmine.

Käsitlemist leiavad kõik eelpool välja toodud valdkonnad. Oluliseks küsimuseks on, kas initsiatiiv mingi probleemi lahendamiseks või valdkonna reguleerimiseks tuli riigivõimult või aadlilt? Kumb osapool oli nende initsiatiivide ellurakendamiseks rohkem huvitatud? Traditsiooniline *gute Policey* käsitlus rõhutab riigivõimu juhtivat rolli ning seisuste vastumeelsust igasuguste uuenduste osas, uuemates käsitlustes on aga seisuste osakaalu üha olulisemana nähtud.² Samuti

---

¹ Maavaldaja osalus korratagamise protsessis ei piirdunud üksnes korrarikkuja kinnipidamise ja kohtu alla andmisega. Riiklike kinnipidamisasutuste nappuse tõttu pidi maavaldaja kogu kohtuprotsessi vältel ise selle eest hoolt kandma, et kohtualune põgenema ei pääseks, kuid samas ka elus püsiks. Kaudselt kaevati selle üle juba 1634. aastal kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele antud palvekirjas. Täpsemalt on probleemi kirjeldatud 1639. aastal aset leidnud maakohtunike, Tartu õuekohtu assessorite ja kindralkuberneri kokkusaamise materjalides: maakohtunike ja Tartu õuekohtu assessorite pöördumine Bengt Bengtsson Oxenstierna poole 27.07.1639. – LVVA.214.6.164.

² Karl Härter. Security and „Gute Policey“ in Early Modern Europe: Concepts, Laws, and Instruments. – *Historical Social Research* 2010 (33), 41–65, siin 43; André Holenstein. Kommunikatives Handeln im Umgang mit Policeyordnungen: die Markgrafschaft Baden im 18. Jahrhundert. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 191–208; Peter Blickle. Einführung: mit den Gemeinden Staat machen. – *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Ed. by Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998, 1–20, siin 14.

otsitakse vastust küsimusele, kust tulid vahendid mingi valdkonna edendamiseks ning kuidas konkreetsete kokkulepeteni jõuti? Äärmiselt piiratud ressurside tingimuses kujunesid just majandusküsimused peamiseks ja kõige teravamaks teemaks riigivõimu ja aadli suhetes. Nii riik kui ka aadel leidsid enamasti ühise keele selle osas, mis olid tõsised lahendamist vajavad probleemid ning valdkonnad, mida pidanuks eelisjärjekorras edendada. Konkreetsete lahendusteni jõudmist takistas aga pahatihti suutmatus kokku leppida selles, kumb osapool ja kui suures ulatuses sinna panustama oleks pidanud.

Igas alapeatükis on läbivalt välja toodud meetodid, mida mõlemad osapooled enda eesmärkide saavutamiseks kasutasid. Eraldi on tähelepanu pööratud mõjule, mida omas läbirääkimiste teel ressursside loovutamine aadli positsioonile Liivimaal. Esitatud küsimustele vastuste andmine võimaldab ühtlasi anda parema arusaama sellest, mida Liivimaa aadel aadliomavalitsuse laiendamisega taotles. Eraldi on vaadeldud läbirääkimisi, mis leidsid aset Stockholmis, ja neid, mida peeti Liivimaa maapäevadel. Pealinnas lahendati enamasti suuremaid ja põhimõttelisemaid küsimusi, mis andsid suuresti ette raamistiku, mille ulatuses oli aadliomavalitsusel võimalik kohalikul tasandil opereerida. Esmalt on aga antud ülevaade Liivimaa maapäevast.

3.1 Liivimaa maapäev kui peamine suhtluskanal riigivõimu ja aadli vahel

Maapäev oli kohaks, kus riigivõim ja aadel arutasid läbi kõik olulisemad küsimused teemadel, mis kuulusid aadli kompetentsi. Üleriikliku tähtsusega valdkonnad nagu näiteks Rootsi välispoliitika maapäeval arutamisele ei tulnud. Samuti ei pidanud kindralkuberner aadliga konsulteerima teemadel, mida võis lugeda selgelt riigivõimu pädevuste alla kuuluvateks (riiklike ametikohtade täitmine, riigi rahaliste vahendite kasutamine jne). Läbirääkimised suuremate linnade kodanike ning riigivõimu vahel toimusid eraldi. Õnneks on tänaseni säilinud pea kõikide 17. sajandil peetud maapäevade retsessid, mis asuvad füüsiliselt Läti Riiklikus Ajalooarhiivis ning on kättesaadavad ka digitaalsel kujul.³ Tegemist on mahuka allikaga – kolm köidet, millesse on koondatud kõik retsessid aastatest 1643–1684, võtavad enda alla pea 2000 lehekülge. 19. sajandil töötasid Heinrich von Hagemester ja Julius von Eckardt Liivimaa 17. sajandi maapäevade retsessid küll läbi ning avaldasid sisukokkuvõtteid seal arutatud teemadest, kuid põhjalikuma analüüsini kumbki autor ei jõudnud.⁴ Carl

³ LVVA.214.2.294–296.

⁴ Heinrich von Hagemester. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents – Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562–1710. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842 (Bd. 2), 1–43; Julius von Eckardt. Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung III: Die Periode der schwedischen Herrschaft. – *Baltische Monatsschrift* 1861 (Bd. 3), 116–159. Liivimaa 17. sajandi maapäevast on kirjutanud ka Rootsi ajaloolane Anna Christina Meurling, kellel puudus aga juurdepääs maapäevade retsessidele. Seetõttu jäi käsitus pinnapealseks ja lünkli-

Schirren tegi algust Liivimaa maapäevade retsesside publitseerimisega, kuid piirdus aastatega 1681–1711.⁵

Olgugi et mõned maapäevad või õigemini maapäevalaadsed aadlikogunemised olid aset leidnud juba varem, toimus 1643. aastal oluline muutus riigivõimu ja aadli suhetes Liivimaal. Nüüdsest hakkasid regulaarselt toimuma riigivõimu sanktsiooniga maapäevad, millel osalemine ei olnud enam üksnes privileeg, vaid ka kohustus. Esialgu puudus maapäeva töö reguleerimiseks kindel korraldus ning näib, et asja tehti nii, nagu parasjagu õigeks peeti. Kindlasti oli eeskujuks Rootsi riigipäev, millest osavõtmise kogemus oli Liivimaal viibivatel kõrgematel riigiametnikel, kuid mille toimimise põhimõtted olid kahtlemata teada ka aktiivsemale osale kohalikust aadlist. Aastatel 1643–1680 leidis aset 40 maapäeva ehk keskmiselt veidi enam kui üks maapäev aastas. Oli aastaid, kus maapäeva üldse ei peetud (nt aastal 1644 ning kahel järjestikusel aastal vahemikus 1671–1672), kuid oli ka selliseid, kus toimus kolm maapäeva (nt 1675. aastal). Esimestel aastatel peeti maapäevi Võnnus, kuid juba 1640. aastate lõpust alates hakkasid need aset leidma Riias. Erandkorras võidi maapäeva mujal pidada siiski kogu käesolevas töös vaadeldud perioodi vältel.⁶ Maapäeva toimimise aeg ei olnud reglementeeritud – see võis aset leida igal aastaajal vastavalt vajadusele ning kesta mõnest päevast kuni mitme nädalani.⁷ Lisaks kõiki Liivimaa maavaldajaid koondavale maapäevale peeti veel väiksemaid aadlikogunemisi, mida nimetati aadlikonventideks.⁸ Need koosnesid kindral-kuberneri, maanõunike ja tihtipeale ka rüütelkonna saadikutest. Aadlikonvent kogunes enamasti sellisel juhul, kui aasta jooksul oli juba mitu korda maapäeva peetud ning oli palju loota, et suur osa maavaldajatest oleks nõus ka veel kolmandat või neljandat korda kokku tulema. Samuti võis maapäev muutuda aadlikonvendiks, kui mitme nädala jooksul ei oldud suudetud arutluse all olevates küsimustes lahenduseni jõuda.⁹ Liivimaa maapäeva retsesside raamatuse on kuni 1680. aastani sisse kantud kokkuvõtted 13-st aadlikonvendist.

---

kuks: Anna Christina Meurling. *Lantdag och lantråd i Livland. – Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1967 (18), 34–50.

⁵ Carl Schirren. *Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711: theils im Wortlaute, theils im Auszuge*. Dorpat: E. J. Karow 1865.

⁶ Näiteks toimus 1651. aastal maapäev taas Võnnus, 1666. aastal aga Tartus: LVVA. 214.2.294, 119–121; 346–358.

⁷ Eelpool viidatud 1651. aastal Võnnus toimunud maapäev kestis kõigest kolm päeva. Seevastu 1660. aastal püsis maapäev Riias koos alates 25. juulist kuni 29. augustini: LVVA. 214.2.294, 220–239.

⁸ 1643. aastal Liivimaa rüütelkonna esindajate poolt koostatud maanõunike kolleegiumi projektis oli sarnast institutsiooni nimetatud konvendipäevaks. Nende vahe seisnes selles, et konvendipäevadest oleksid projekti kohaselt võtnud osa ainult maanõunikud ja kindral-kuberner, aadlikonventidel osalesid aga enamasti ka rüütelkonna saadikud igast kreisist. See on jällegi kinnitus sellest, et maanõunike ja rüütelkonna vahel ei valitsenud just jäägitu usalduse atmosfäär. Vt lisaks Carl von Rautenfeld. *Über den Ursprung und Entwicklung des livländischen Adelskonvents. – Baltische Monatsschrift* 1908 (Bd. 65), 184–195.

⁹ Selliselt toimiti näiteks 1653. aasta jaanuaris Riias toimunud maapäeva puhul: LVVA. 214.2.294, 129–148.

Samas on kindel, et kindralkubernerid ja rüütelkonna esindajad kohtusid vaadeldaval perioodil märksa sagedamini, kui dokumenteeritud aadlikonventide arv lubaks oletada.

Eraldi küsimus on linnade osalus Liivimaa maapäeval. Teatavasti olid linnakodanikud esindatud nii ordu- kui ka poolaaegsetel maapäevadel. Baltisaksa ajalookirjutusest on käibele jäänud teadmine, et kui ülejäänud linnad jäid 17. sajandi maapäevadest kõrvale, siis Riia linn oli jätkuvalt esindatud.¹⁰ Tege mist on siiski mõnevõrra eksitava väitega. On tõsi, et mitme maapäeva retsesides on juttu Riia linna saadikutest, kes maapäeva tööst osa võtsid. Siinkohal on aga oluline välja tuua, et Riia saadikud ei esindanud Riia linna ja linnakodaniku seisust sellisel moel, nagu see oli toimunud ordu- ja poolaaegstel maapäevadel. Kuna Gustav II Adolf oli 1620. aastatel Riia linnale maid läänistanud, kuulus ka linn maiskonna ehk kõigi mitteaadlikest maavaldajate kategooriasse. Linna saadikud esindasid Riia üksnes kui üht läänivaldajat teiste seas, ehk teisisõnu öeldes linnakodaniku seisus Liivimaa maapäeval 17. sajandil enam esindatud ei olnud.¹¹ Kuna ülejäänud linnadel arvestatavad maavaldused puudusid, siis üldjuhul enda saadikuid maapäevadele ka ei saadetud.¹² Küll aga võis ette tulla seda, et näiteks Pärnu või Tartu volitatud linnakodanikud läksid maapäeva toimumise ajaks Riiga, et ära kasutada võimalust, kus ühes kohas olid koos olulisemad riigiametnikud ja aadli esindajad. Nii sai linnadele olulisi küsimusi lahendada ka mitteametlikult ja väljaspool maapäevi.¹³ Reeglina suhtlesid linnad aga Rootsi riigivõimuga otse ning maapäevast sõltumatult. Iga linn moodustas omaette iseseisva seisusliku korporatsiooni, mis oli täpselt samamoodi nagu aadel riigivõimuga pidevas dialoogis vastastikuste õiguste ja kohustuste osas.¹⁴ Mitmel maapäeval olid kohal ka Liivimaa ülemkonsistoriumi esindajad, kuid see toimus alati eelneva kokkuleppe alusel ning üksnes selleks, et rüütel-

---

¹⁰ Vt nt Eckardt, *Der Livländische Landtag*, 119–125.

¹¹ See ilmneb selgelt asjaolust, et 1647. aastast pärinevas maapäevakorralduses pole linnade osalust sõnagagi mainitud: maapäevakorraldus 05.09.1647. – LVVA.7349.1.32.

¹² Erandlik oli 1653. aasta jaanuaris ja veebruaris Riias toimunud maapäev, kuhu olid kutsutud ka Tartu ja Pärnu (kuid mitte Riia) esindajad. Põhjuseks oli kuninganna Kristiina soov saada Liivimaa aadlilt ja linnadelt rahalist toetust. Tartu ja Pärnu linnakodanike maapäevale kutsumine pidi säästma kindralkubernerit aega, vältides eraldi läbirääkimisi. Samas Riia linnakodanikega pidi kindralkuberner eraldi ning maapäevast sõltumatult läbi rääkima. Maapäeva retsessi on märgitud, et Tartu ja Pärnu saadikud võtsid ka maapäeva tööst osa: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 130.

¹³ Eckardt, *Der Livländische Landtag*, 127.

¹⁴ Sarnaselt Eesti- ja Liivimaa aadliomavalitsustega on ka siinsete alade linnade seisuslike omavalitsuste uurimisel veel palju teha. Samas on selles valdkonnas ka juba edusamme tehtud. Viimastel aastatel on näiteks Enn Küng avaldanud mitmeid artikleid, kus on käsitletud Tallinna linna suhteid Rootsi riigivõimuga: Enn Küng. Tallinna sõjalised kohustused ja Rootsi garnison 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimesel kolmandikul. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2021 (90), 9–36; Naelatoll Tallinna linna ja Rootsi riigi finantssuhetes 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil. – *Vana Tallinn* 2020 (30/34), 9–90.

konnaga usuelu korraldamise küsimustes läbi rääkida.¹⁵ Ühelgi teisel teemal peetud arutelust vaimulikud osa ei võtnud, mistõttu ei saa neid ka maapäeva täieõiguslikeks liikmeteks lugeda.

Esimene märge maapäeva töö kirjalikust reguleerimisest pärineb 1646. aasta jaanuarist, mil maanõunikud esitasid ülejäänud rüütelkonnale maapäevakorralduse mustandi. See kiideti heaks ning otsustati anda kindralkubernerile ülevaatamiseks ja sobivuse korral kinnitamiseks.¹⁶ Järgmisel aastal Riias toimunud maapäeval tuletati korraldust kindralkuberner Gabriel Oxenstiernale meelde, kes selle samal maapäeval välja kuulutas.

12-punktiline dokument kordas esmalt üle, et vastavalt kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse 1643. aasta korraldusele pidi Liivimaal vähemalt kord aastas toimuma aadlikonvent või maapäev.¹⁷ Seejärel on korralduses paika pandud, et maapäeva kuulutab küll välja kindralkuberner, kuid ta peab enne seda maanõunikega konsulteerima. Maapäeva pidi välja kuulutama vähemalt kuu aega enne selle kavandatud algust. Maapäevast olid kohustatud osa võtma kõik Liivimaa maavaldajad (*alle und jede im Lande Gesessenen*) ning puududa võis üksnes haiguse või välismaal viibimise tõttu. Mõlemal juhul pidi maapäevalt puudumisest kas kirjalikult või mõnel muul usaldusväärsel viisil teavitama. Põhjuseta puudujatele pidi määratama 10 riigitaalri suurune trahv. Maapäevast osavõtjad on jagatud kahte kategooriasse: rüütelkonnaks ja maiskonnaks. Esimesse kuulusid kõik Liivimaal maid omavad ja seal elavad aadlikud, teise mitteaadlikest maavaldajad ehk mõisavalitsejad, rentnikud, pandivalitsejad või mingil muul moel maavalduse valitsemisega seotud isikud. Olemas oli nimekiri rüütelkonna hulka loetud isikutest, kuid paraku ei ole originaal ega ükski koopia teadaolevalt säilinud.¹⁸

Rüütelkonna peamehe või maamarssali (korralduses on kasutatud mõlemat terminit) pidi valima iga kord, kui maapäev oli kokku tulnud. Maamarssalid pidid olema vaheldumisi Võnnu, Tartu ja Pärnu kreisist. Kaks enim hääli saanud kandidaati esitati kindralkubernerile, kes pidi ühe neist ametisse nimetama. Maamarssali valimise õigus oli ainult rüütelkonna liikmetel. Tema ülesandeks oli lühidalt kokku võetuna olla vahendajaks kindralkubeneri ja maapäeva vahel ehk edasi anda kindralkubeneri seisukohti maapäevale ja vastupidi.

Maanõunikud pidid juhtima enda kreisi aadlike tööd ning olema vajadusel samuti valmis kindralkubeneriga peetavatest läbirääkimistest osa võtma. Otsuse langetamiseks pidi korraldama kreiside kaupa hääletuse ning piisas, kui kaks kreisi kolmest olid otsuse poolt. Ka siin on välja toodud, et maiskonna liikmetel ei olnud hääle- ega koguni aruteludel osalemise õigust. Maapäeva

---

¹⁵ Ülemkonsistoriumi esindajad olid kohal näiteks 1646. aasta märtsis peetud aadlikonvendil, 1653. aasta jaanuaris ja veebruaris peetud maapäeval ning 1662. aastal peetud maapäeval.

¹⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 17.

¹⁷ Siinkohal on tõenäoliselt viidatud Liivimaa aadlike poolt koostatud maanõunike kolleegiumi projektile, mis nägi ette vähemalt korra aastas toimuvaid kokkusaamisi maanõunike ja kindralkubeneri vahel. Vt ptk 2.2.5.

¹⁸ Vt ptk 3.3.3.

otsused jõustused alles pärast seda, kui kindralkuberner oli need heaks kiitnud ning lasknud avalikult välja kuulutada. Maapäevakorralduse viimastes punktides on täpsustatud rüütelkonna kassaga seonduvat. Nüüdsest pidi iga maaomanik maksma iga talle läänistatud adramaa pealt ühe floriini (varasema poole riigitaalri asemel) ning kassa haldamine tehti rüütelkonna sekretäri ülesandeks.¹⁹

Kõnealune maapäevakorraldus lõi seega selgelt lahku kohaliku rüütelkonna ja kõik ülejäänud mitteaadlikest maavaldajad, jättes viimastele üksnes kohustuse maapäevale kohale ilmuda ning seejärel õiguse osa võtta ainult tseremoniaalsetest osadest. Selget põhjendust, miks oli maiskonnale maapäevast osavõtmine sellegipoolest kohustuslik, maapäevakorraldus ei paku. Üks võimalik selgitus on, et seeläbi sooviti sundida maiskonna liikmeid hoolsamalt maapäeva otsuseid täitma – olles ise maapäeval kohal käinud, ei olnud hiljem võimalik apelleerida teadmatusetele või korralduste mittemõistmisele. Mõnes muus kontekstis ei oleks sellise korralduse juures ehk midagi eriskummalist, kuid Liivimaa osas peab meelde tuletama maavalduste jagunemise eripära. Üle poole Liivimaa adramaadest oli läänistatud Rootsi kõrgeadlikele, kes kunagi alaliselt Liivimaal ei elanud (välja arvatud juhul, kui isik oli määratud Liivimaale kõrgemaks riigiteenistujaks või sõjaväelaseks).

Seega tekitas Liivimaa maapäeva töö korraldamine kirjeldatud viisil olukorra, kus maavaldajate vähemus otsustas kõigi maavaldajate nimel. See aitab paremini mõista ka seda, miks oli kõikvõimalike kohustuste täitmisel peamiseks probleemiks just maiskonna soovimatus maapäeva otsuseid täita. Ehk veelgi olulisem oli asjaolu, et mõisavalitsejate selja taga olid mõjukad isikud Rootsi võimuladvikus, kes ei pruukinud ka ise olla üleliia huvitatud enda valdustelt maksude ja kontributsioonide tasumisest. Liati veel selliste, mis olid kehtestatud ilma nende osaluseta. Andmed ratsateenistuskohustuse täitmise kohta näitasid, et suurimad puudujäägid kogunesid just Rootsi kõrgeadlike maavalduste arvelt. Kõige raskem oli aga iga-aastase rüütelkonna kassa maksu kogumisega maiskonnalt, mida Rootsi kõrgeadlikud ilmselt täiesti ebavajalikuks pidasid.

Samas tuleb ka siin olla ettevaatlik, et mitte teha liiga kaugeleulatuvaid järeldusi üksnes normatiivaktide põhjal, võtmata arvesse tegelikku praktikat. Nii on näiteks kaheldav, et Liivimaa suurima maavaldaja Axel Oxenstierna valduste valitseja oli samal pulgal ülejäänud maiskonna liikmetega ning seega ilma iga-suguse mõjuvõimuta. Paraku ei ole senise uurimistöo käigus ette jäänud selliseid allikaid, mis võimaldaksid antud küsimuses täpsemaid vastuseid anda. Anna Christina Meurling on välja toonud, et Rootsi riiginõukogu istungitel käis 1660. ja 1670. aastatel mõnel korral läbi rahulolematuse Liivimaa maapäeva korralduse osas, kuid mingite konkreetsete meetmeteni, mille abil Rootsi maavaldajad oleksid saanud hääle- ja otsustusõiguse, ei jõutud.²⁰

---

¹⁹ Maapäevakorraldus 05.09.1647. – LVVA.7349.1.32.

²⁰ Meurling, *Lantdag och lantråd*, 38–39.

Seda, kuidas täpselt maapäev kulgema pidi, korralduses määratletud ei ole. Samas võib retsesside põhjal öelda, et 1650. aastate keskpaigaks oli välja kujunenud kindel protseduur, mille järgi talitati ka enamikel hilisematel maapäevadel. Tihtipeale (kuid mitte alati) peeti maapäeva esimesel päeval Riia lossikirikus jumalateenistust. Samuti kuulusid maapäeva avamise juurde linna garnisoni kahuritest lastud saluudid ja fanfaarimäng.²¹ Pärast jumalateenistust liikus kogu maapäeva koosseis pidulikus rongkäigus Riia lossisaali,²² kus maamarssal ja kindralkuberner vahetasid formaalsed tervitused ja pidasid lühikesed avakõned. Sellega lõppes maapäeva tseremoniaalne osa ning algas sisuline töö, mille esimene etapp oli pea eranditult kindralkubernerite propositsiooni ettelugemine ja maamarssalile üleandmine. Laias laastus võib propositsioonide punktid jagada kahte kategooriasse: esiteks sellised, millega sooviti rüütelkonnalt ressursse (raha, vilja, puitu, aga ka näiteks talupoegade tööjõudu); teiseks punktid, kus sooviti saada rüütelkonna põhimõtteline heakskiit mingis küsimuses. See võis puudutada maa valitsemise korraldust, õigusküsimusi, sotsiaalseid probleeme või muud sellist.

Pärast propositsiooni üleandmist liikus maapäev ilma kindralkubernerita rüütelkonna ruumidesse, kus rüütelkonna sekretär valmistas propositsioonist ning vajadusel ka rüütelkonnale saabunud kuninga kirjadest kolm koopiat – üks iga kreisi aadlikele. Kui mingid dokumendid olid rootsi keeles, pidi sekretär need saksa keelde tõlkima.²³ Seejärel arutasid iga kreisi aadlikud eraldi riigivõimu ettepanekuid, millele järgnes rüütelkonna ühise vastuse ehk resolutsiooni (mõnikord kandis see nimetust *selgituskiri*, *Erklärung*) koostamine. Jällegi kehtis enamuspõhimõte, kui kahe kreisi aadlikud olid jõudnud mingis küsimuses üksmeelele, pidid ka kolmanda omad sellega leppima. Selles faasis oli tavapärase, et maamarssali ja maanõunike vahendusel toimusid läbirääkimised kindralkuberneriga, et täpsustada mõningaid propositsiooni punkte ning pinda sondeerida, kas kindralkuberner oleks ühe või teise lahendusega nõus. Sõltuvalt nõudmiste ulatusest ning rüütelkonna ja kindralkubernerite kompromissivõimelisusest võis tegemist olla kas ühepäevase või mitmenädalase protsessiga.²⁴ Harvemini juhtus ka seda, et rüütelkonna ruumides viibis kas kubermangu

---

²¹ 1655. aasta mais Riias peetud maapäeval heitsid maanõunikud kindralkubernerile ette, et maapäev oli alanud ilma kahuripaukude ja fanfaarimänguta. Seega võib järeldada, et sellest oli juba 1650. aastatel tava kujunenud: LVVA.214.2.294, 166.

²² Selle kohta on eraldi mäрге tehtud näiteks 1667. aasta jaanuaris Riias peetud maapäeva retsessis: LVVA.214.2.294, 359

²³ Nii on näiteks 1645. aasta maapäeva retsessis märgitud, et kuna kaugeltki mitte kõik maapäevast osavõtjad ei saanud aru maapäeval ette loetud kuninglikest kirjadest, tõlkis rüütelkonna sekretär need saksa keelde. Sama on täheldatud ka 1665. aasta maapäeva puhul: Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1645. – LVVA.214.2.294, 15; Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1665. – LVVA.214.2.294, 340.

²⁴ Üks ekstreemne näide pärineb 1660. aastast, kui maapäev ei olnud nõus heaks kiitma sellises ulatuses Liivimaal viibivate vägede ülalpidamist, nagu kindralkubernerite kohuseid täitev Robert Douglas oleks soovinud. Maamarssal ja maanõunikud pidasid Douglasega nii suuliselt kui ka kirjalikult läbirääkimisi 18 päeva vältel: Liivimaa maapäeva retsess, juuli ja august 1660. – LVVA.214.2.294, 220–232.

sekretär või mõni muu kubermanguvalitsuse ametnik, kellega sai küsimusi jooksvalt arutada. Samaaegselt kindralkubeneri propositsiooni arutamise ning resolutsiooni koostamisega kogusid maanõunikud enda kreisidest kokku aadli kaebused, mille põhjal koostati rüütelkonna ühine palvekiri.

Kui mõlemad dokumendid olid valmis, kohtus maapäev taas täies koosseisus lossisaalis ning nii resolutsioon kui ka palvekiri anti üle kindralkubernerile. Juhul kui viimane oli rüütelkonna resolutsiooniga rahul, jõudis maapäev lõpusirgele. Resolutsioon loeti avalikult ette ning kubermanguvalitsuse kantselei ülesandeks jäi selle levitamine kogu provintsis. Mõnikord peeti jumalateenistust ka maapäeva lõppedes. Kui kindralkuberner aga rüütelkonna vastusega ei nõustunud, võis ta selle tagasi lükata ning kogu protsess algas sellisel juhul uuesti.²⁵ Mis puudutab rüütelkonna palvekirjale vastamist, siis seda tegi kindralkuberner mõnikord käimasoleva maapäeva kestel ning lõpetas enda vastuse üleandmisega maapäeva. Samas oli täiesti tavapärane ka see, et kindralkuberner koostas vastuse järgmiseks maapäevaks ning selle arutamine oli ühtlasi uue maapäeva esimene päevakorrapunkt. Siiski tuli ette ka seda, et rüütelkond ei saanud enda palvekirjale ka järgmisel maapäeval vastust, mis põhjustas loomulikult rahulolematust.²⁶

Nagu näitas 17. sajandi esimene kolmandik, ei tulnud õigus maapäeva pidada lihtsalt. Poliitiliselt aktiivsem osa Liivimaa aadlist oli näinud üle kümne aasta vaeva, et saavutada kohaliku aadli kaasatus Liivimaa valitsemisse. Samas näitab pärast 1643. aastat peetud maapäevade praktika seda, et sugugi mitte kõik Liivimaa maavaldajad ei olnud vaimustuses sellest, et igal aastal kohustuslikus korras kord või sagedaminigi maapäevast osa võtta. Arusaadavalt ei olnud maapäevadest huvitatud maiskonna kategooriasse jäävad maavaldajad, kes vastavalt 1647. aasta maapäevakorraldusele võisid osa võtta üksnes maapäeva pidulikest, kuid sisutühjadest toimingutest.²⁷

Samas ei olnud ka rüütelkonna liikmete maapäevast osavõtt alati eeskujulik. Parema ülevaate saamiseks seati juba 1650. aastatel sisse kord, et kõik maapäevale saabujad pidid ennast registreerima, esialgu tehti seda Otto von Mengdeni linnakodus, hiljem rüütelkonna majas. Sagedased olid rüütelkonna poolt maapäeva ajal kindralkubernerile esitatud palved, et kõiki puudujaid trahvitaks ettenähtud 10 riigitaalriga. Alati ei olnud aga kasutusele võetud meetmed piisavad ning näiteks 1653. aastal pidi väikese kohaletulnute arvu tõttu maapäeva

---

²⁵ Enamasti õnnestus sellist olukorda vältida resolutsiooni koostamise ajal peetud läbi-rääkimiste abil. Samas 1660. aastal lükkas kindralkubeneri kohuseid täitev Robert Douglas tagasi lausa kaks rüütelkonna kirjalikku resolutsiooni: Liivimaa maapäeva retsess, juuli ja august 1660. – LVVA.214.2.294, 220–232.

²⁶ Nii on näiteks 1665. aasta aprillis ja mais Riias toimunud maapäeva retsessi märgitud, et kindralkuberner ei olnud ikka veel vastanud rüütelkonna 1663. aastal üle antud palvekirjale: LVVA.214.2.294, 341.

²⁷ 1668. aasta oktoobris ja novembris Riias toimunud maapäeva retsessis on kirjas, et maiskonna esindajad olid tundnud huvi selle vastu, mida nad siis üldse maapäeval tegema oleksid pidanud. Maanõunikud vastasid, et maiskonna liikmed võisid ilma hääleõiguseta osa võtta kreisisestest aruteludest: LVVA.214.2.295, 8.

ametlikku algust mitu korda edasi lükkama, 1670. aastal kaaluti maapäeva ärajätmist, kuna väljakuulutatud ajaks olid kohal vaid üksikud.²⁸ Rakendati ka kavalust. Nii kaebas kindralkuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna 1663. aastal, et võrreldes maapäeva esimese päevaga oli sellest osavõtjate arv juba järgmisel päeval oluliselt väiksem. Nimelt olevat paljud saabunud õigeks ajaks Riiga, registreerinud enda nime ning kohe või järgmisel päeval koju tagasi läinud. Seetõttu palus kindralkuberner kõigil maapäevast osavõtjatel end uuesti kirja panna ning lubas kõigile, kes vahepeal ilma mõjuva põhjusega lahkunud olid, trahvi määrata.²⁹

Enamasti ei olnud aga maapäevalt puudumise põhjuseks aadlike tahtmatus või viitsimatus, vaid puhtpraktilised probleemid. Mõnikord võis kindralkubeneri mandaat maapäeva toimumise kohta liiga hilja kohale jõuda, samuti mängisid väga olulist rolli teolud. Kõige halvem aeg maapäeva pidamiseks oli varakevad või hilissügis, mil teed võisid olla ajutiselt läbimatud.³⁰ Samas oli isegi heade teolude korral Tartu kreisi aadlikele maapäevale minek suure vahemaa tõttu paras ettevõtmine. Seetõttu pöördusid Tartu aadlikud ka mitmel korral kindralkubeneri poole palvega eelistada maapäevade toimumiskohana kesksema asukohaga Võnnut.³¹ Samuti olid aadli seas ebapopulaarsed pikale venivad maapäevad. Eriti just kevadel ja hilissuvel ehk kõige olulisemate põllutööde ajal tuli ette seda, et maapäeva venides muutusid sellest osavõtjad kärsituks. Kibeleti tagasi endi mõisatesse, et tööde kulgemisel silma peal hoida.³²

Kui eelneva põhjal võib jääda mulje, et maapäevadest võttis osa vaid käputäis maavaldajaid, siis päris nii see siiski ei olnud. Enamike maapäevade puhul ei olnud põhjust kurta osalejate vähesuse üle. Paraku on osavõtjate täpse arvu kohta teateid vaid üksikutes retsessides, mistõttu keskmise arvutamine on võimatu. Samas nii, nagu on näiteid vähesese osavõtuga maapäevadest, on teateid

---

²⁸ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 129–130; Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1670. – LVVA.214.2.295, 75.

²⁹ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 288.

³⁰ Näiteks 1661. aastal langesid kaks ebasoodsat asjaolu kokku. Aasta alguses oli Stockholmist saabunud korraldus uue tollimaksu kehtestamise kohta Liivimaal. Riias viibivad maanõunikud nõudsid kindralkubeneri kohuseid täitval feldmarssal Robert Douglasel maapäeva kokkukutsumist, mida viimane ka tegi. Kuna feldmarssal soovis kuninglikku korraldust võimalikult kiiresti jõustada, kutsus ta maapäeva lühikese etteteatamisega juba aprilli keskpaigaks kokku. Õigeks ajaks jõudis Riiga vaid 14 aadlikku, kuid maapäevaga tehti sellegipoolest algust: Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1661. – LVVA.214.2.294, 240–243.

³¹ Selline palve anti üle näiteks 1654. aastal Riias toimunud maapäeval: LVVA.214.2.294, 161.

³² Kirjeldatud mures avaldub hästi see, et suurem osa kohalikest aadlikest olid vaadeldaval ajal endi mõisate majandamisega väga tihedalt seotud. Nii andis näiteks kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale pärast 1650. aasta aprillis toimunud maapäeva teada, et soovis kohaliku aadliga veel mitmeid maa valitsemisega seonduvaid asju arutada, kuid pidi need jätma teiseks korraks. Parasjagu oli alanud külviaeg ning kõik soovisid Riias minema saada: Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale 23.04.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 74.

ka väga rahvarohketest kogunemistest. Üks sellistest oli näiteks 1663. aasta jaanuaris Riias aset leidnud maapäev, millest rüütelkonna sekretäri hinnangul võttis osa üle 200 Liivimaa maavaldaja.³³

Rääkides riigivõimu ja aadli jõuvahekordadest maapäeval ei ole eelneva kirjelduse valguses kahtlust, et kindralkuberner kui kuninga- ja riigivõimu esindaja provintsis oli palju tugevamas positsioonis. Nii oli ainult temal õigus maapäev kokku kutsuda. Samas käesolevas töös käsitletud ajavahemikust ei ole teada ühtegi juhust, kus kindralkuberner oleks lükanud tagasi maanõunike palve maapäev kokku kutsuda. Asjaolu, et maapäev lõppes alles siis, kui kindralkuberner oli aadli otsustega rahul, võimaldas riigivõimul tihtipeale enda tahtmist välja pressida. Kindralkubernerile, kes nagunii Riias paiknes, ei valmistanud maapäeva pikalevenimine kuigi suurt peavalu. Kodust kaugel viibivatele aadlikele maksis aga iga Riias veedetud päev raha, millele lisandus mure mõisas toimuva üle.

Maapäeval käsitletud teemade osas võib öelda, et enim aega ja energiat kulus riigivõimu esitatud majanduslike nõudmiste arutamisele. Selle osas ei olnud Liivimaa maapäev aga sugugi erandlik, täpselt samamoodi kauplesid valitsejad seisustega pea igal pool varauusaegses Euroopas. Gerhard Oestreich on seisustekogude funktsioonide muutumise kohta 16. sajandil tabavalt öelnud, et *maapäev muutus rahapäevaks (Landtag wurde Geldtag)*.³⁴ Siiski ei olnud maapäevad kaugeltki üksnes riigivõimu nõudmiste esitamise koht. Palvekirjade abil sai aadel tõstatada teemasid, mis tundusid neile olulised ning vajasis lahendamist. Vaadeldavast ajajärgust ei ole teada ühtegi juhust, kus kindralkuberner oleks keeldunud aadli kaebuseid vastu võtmast.

3.2 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted

Nagu eelnevalt nägime, olid Rootsi juhtivatel riigimeestel selged majanduslikud kaalutlused, kui kõne all oli Liivimaa aadli õiguste laiendamine. Riigikantsler Oxenstierna hinnangul avas kohaliku aadli kaasamine Liivimaa valitsemisse ühtlasi ukse täiendavate ressursside hankimiseks. Seega ei ole sugugi imekspandav, et alates 1643. aastast olid riigivõimu ja aadli suhtluse keskpunktis majandusküsimused. Algasid aastast aastasse korduvad läbirääkimised selle üle, mida ja kui palju Liivimaa aadel peaks panustama nii kogu kuningriigi kui ka kitsamalt Liivimaa hüvanguks. Kuna tegemist oli teemaga, mis puudutas otseselt kõiki Liivimaa maavaldajaid, peeti sellekohaseid kõnelusi pea eranditult maapäevadel.³⁵

³³ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 280.

³⁴ Gerhard Oestreich. *Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1983 (Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 11), 79.

³⁵ 1660. ja 1670. aastatel tuli küll üksikutel kordadel ette seda, et maanõunike kolleegium andis kogu Liivimaa aadli nimel lubaduse mingit kiireloomulist kulutust kanda. Enamasti oli tegemist olukorraga, kus provintsi olid saabunud sõjaväeüksused, kellele ei olnud riiklikest

Järgnevalt on vaatluse all esmalt riigivõimu poolt esitatud nõudmised kontributsioonide tasumiseks. Kontributsioonide all tuleb mõista selliseid majanduslikke nõudmisi, mille esitajaks oli valitseja ning mida enamasti põhjendati mingite väliste teguritega. Peamiselt olid nendeks sagedased sõjad, millesse Rootsi vaadeldaval perioodil segatud oli. Kontributsiooni suurus oli valitseja poolt paika pandud ning selle väljakauplemine jäi kindralkuberneri ning vajadusel spetsiaalselt määratud komissaride ülesandeks. Olgugi et kontributsiooni vajalikkust põhjendati väliste tegurite abil, ei pruukinud kogutud raha ja vili aga alati provintsist välja liikuda. Teises alapeatükis on keskendutud küsimusele, kes ja kui suures ulatuses pidi hoolt kandma provintsis viibivate sõdurite ülalpidamise ning kaitserajatiste ehitamise ja korrastamise eest.

3.2.1 Läbirääkimised kontributsioonide üle

Enne konkreetsete kontributsiooninõuete juurde asumist vajavad selgitamist mõningad detailid. Omajagu segadust põhjustab see, kas Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli suhtluses kajastuvad summad tähistavad riigitaalreid või hõbetaalreid. Kui esimene oli kindlale hõbedakogusele vastav reaalne valuuta, siis viimane oli üksnes raamatupidamises kasutatav arvestusühik. Kuni 1684. aastani kehtis kurss, mille kohaselt oli üks riigitaaler väärt poolteist hõbetaalrit.³⁶ Enamasti on kirjalikus suhtluses kasutatud lühendit *Rd*, mis viitab riigitaalritele. Arveraamatusse võib sama summa olla hiljem aga sisse kantud hoopis hõbetaalrites. Mõningatel juhtudel võiks abi olla Helmut Piirimäe poolt Liivimaa arveraamatutest kokku kogutud andmetest, kuid Piirimäe nendib ka ise, et paha tihti on arveraamatute andmed poolikud. Näitena võib välja tuua 1646. aasta kontributsiooninõude, kus on teada, et riigivõimu sissetulekutes kajastus vaid osa laekunud kontributsioonist, samas kui teine osa kanti otse kulude katteks ilma esmalt tulude all arvele võtmata.³⁷ Seega oleks kirjades olevate andmete korrigeerimine arveraamatutest pärinevate andmetega probleemne. Seetõttu on järgnevalt rahaühiku määratlemisel kasutatud seda nimetust, mis esineb kasutatud allikas.

1643. aasta suvel, samal ajal kui Stockholmis viibisid Liivimaa aadli saadikud, arutati Rootsi riiginõukogus Taanile sõja kuulutamist. Peamiseks probleemiks olid taanlaste kehtestatud kõrged tollid Läänemere laevaliiklusele, mis pärssisid oluliselt Rootsi väliskaubandust. Samuti oli taanlaste kontroll maalade üle Rootsi lõuna- ja läänepiiril kui pidevalt õhus rippuv kirves, mille langemist võis alati siis karta, kui Rootsi väed olid kuskil kaugemal hõivatud. Eduka sõjaga loodeti taanlaste tugev positsioon viimaks murda ning sama aasta septembris anti Saksamaal viibivale Lennart Torstensonile korraldus enda

---

vahenditest ülalpidamist ette nähtud. Tegemist oli siiski erandlike juhtudega, kuna aadli üldine seisukoht oli, et igasugused maksuküsimused vajasid alati maapäeval arutamist. Enne 1656. aastat ühtegi sellist intsidenti teadaolevalt aset ei leidnud.

³⁶ Helmut Piirimäe. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaaal XVII sajandil*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus 2009, 23.

³⁷ *Ibid.*, 79–80.

vägedega Taani vastu minna. Sõda oli küll esialgu rootslastele edukas, kuid 1645. aasta alguseks oli välja kujunenud patiseis. Taani täielik alistamine ei olnud õnnestunud ning uueks eesmärgiks sai Rootsile võimalikult soodsa rahulepingu sõlmimine. Selleks oli aga vajalik demonstreerida jõudu, mis omakorda vajas täiendavaid ressursse. Juba 1644. aasta kevadel andis kuninganna Kristiina Liivimaa aadlile teada, et Rootsi ja Taani vahel oli puhkenud sõda ning et kõik Rootsi krooni alamad pidid olema valmis vajadusel appi tõttama.³⁸ Konkreetne abipalve laekus Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa rüütelkondadele ja linnadele 1645. aasta jaanuaris. Sõjatoetuse ehk kontributsiooni vajalikkust põhjendati selliselt, et kuna Rootsi oli suunanud kõik vabad üksused ja saadaolevad ressursid Taani vastu ning jätkuvalt käis sõda Saksamaal, olid kuningriigi idaalad jäänud kaitseta.³⁹ Nõude selliselt sõnastamine oli kahtlemata teadlik võte – oli palju tõenäolisem, et seisused olid nõus panustama enda lähi- piirkonna kaitseks kui kuskile kaugel peetavasse sõtta. Samas ei sisaldanud kuninganna kiri mingeid konkreetseid meetmeid, kuidas provintsidest kokku kogutud raha oleks nende endi kaitsevõime tõstmiseks kasutatud.

Konkreetsed kontributsiooninõuded teeb eriti huvitavaks asjaolu, et Kristiina määras kolme kubermangu eraldi komisjonid, mille ülesandeks oli seisustega peetavaid läbirääkimisi juhtida ning hiljem raha kokku kogumist korraldada. Komisjonidele antud instruksioonid olid üllatavalt otsekoarsed ja detailsed, pannes punkt punkti haaval paika, kuidas ja mis järjekorras nõudmisi esitada. Nii pidid Liivimaa aadliga peetavaid läbirääkimisi juhtivad Riia kuberner Anders Eriksson Hästehufvud, Tartu asehaldur Anders Koskull ja kuninglik sekretär Johan Silfverstierna esiteks minema juba mõned päevad enne maapäeva algust Võnnusse, et kohalike oludega tutvuda. Maapäeva ajal pidid komissarid esmalt andma kohalikule aadlile ülevaate Rootsi välispoliitilisest olukorrast ning seejärel välja tooma suured majanduslikud raskused, mis riiki kimbutasid. Pärast suurema pildi tutvustamist pidi jutt liikuma kontributsioonidele ning kindlasti pidi toonitatama, et Rootsi ja Soome aadel oli juba andnud nõusoleku krooni toetamiseks. Samuti pidid komissarid selgitama, et kontributsiooni maksmine oleks suurepärane võimalus tõestada lojaalsust Rootsi krooni ees. Instruksiooni kolmandas punktis on paika pandud, et samal ajal kui rüütelkond asub olukorda arutama, peavad komissarid eraviisiliselt rääkima rüütelkonna olulisemate isikutega (*nendega, kel on mingit kvaliteeti või reputatsiooni*) ning veenma neid vajaduses ettepanekut toetada. Komissarid pidanuks püüdlema selle poole, et kõnealused võtmeisikud aitaksid seejärel ka ülejäänud rüütelkonda kontributsiooni vajalikkuses veenda. Neljandas punktis on juttu

---

³⁸ Kuninganna kirja ennast ei ole õnnestunud leida, kuid säilinud on rüütelkonna vastus. Kuna tegemist oli esimese korraga, kui Rootsi valitseja pöördus otse Liivimaa aadli poole, et selgitada Rootsi välispoliitilist ja majanduslikku olukorda, oli rüütelkonna vastus ülevates toonides. Kristiinat tänati südamest teavituse eest ning lubati teha omalt poolt kõik mis vaja. Samas mainiti ka juba etteruttavalt enda kehva majanduslikku seisut: Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiinale 28.05.1644. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

³⁹ Kuninganna Kristiina Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa aadlile ja linnadele 29.01.1645. – SRA. RR. Vol. 226.

kontributsiooni suurusest. Algatuseks pidid komissarid välja pakkuma, et rüütelkonnalt soovitakse iga 15 adramaa pealt 200 riigitaalrit. *Kuna rüütelkond aga kahtlemata sellise summa üle kaebama hakkab*, võisid komissarid kontributsiooni suurust järk-järgult langetada. Minimaalne summa, millega komissarid rahulduda võisid, oli 100 riigitaalrit iga 15 adramaa kohta. Instruksiooni viimases punktis on paika pandud, et Tartu kreisis pidi kontributsiooni kokkukogumise eest vastutama Anders Koskull, ülejäänud Liivimaal aga Anders Eriksson Hästehufvud.⁴⁰

Instruktsioonis avaldub seega hästi asjaolu, et Rootsi riigivõimu jaoks olid seisustega raha üle peetavad läbirääkimised juba harjumuspärane asi – välja oli kujunenud protseduur ning kindlad meetodid, mida nüüd rakendati uues keskkonnas. Nõnda oli näiteks eraldi instruktsioonis Anders Eriksson Hästehufvudile ja Johan Silfverstiernale paika pandud, et läbirääkimised Riia linnaga pidid algama alles siis, kui Liivimaa aadlilt oli kontributsioon välja kaubeldud. Seda sai siis kasutada samamoodi eeskujuna, nagu Liivimaa aadlile pidi mainitama Rootsi ja Soome aadli abivalmidust. Esile tõstmist väärib ka see, mis puudutas nn rüütelkonna olulisi isikuid. Võib arvata, et siin peeti silmas maanõunikke, kellelt oodati abi ülejäänud rüütelkonna veenmisel. Mäletatavasti oli Axel Oxenstierna 1643. aastal just sellist rakendust maanõunike kolleegiumile ka ette näinud. Nõutavate summade osas võib võrdluseks välja tuua, et Eestimaa rüütelkonnalt nõuti proportsionaalselt sama palju kui liivimaalastelt, Riia linnalt pidid komissarid aga esialgu küsima 70 000 riigitaalrit kontributsiooni ja sama palju laenu. Mõlemad võis langetada üksnes 50 000 riigitaalrini. Seega oli Riia linnalt nõutav kontributsioon rüütelkonnaga võrreldes absoluutarvudes suurem, kuid arvestades Riia jõukust ei ole see ka imeks pandav.⁴¹

Sama aasta aprilli lõpul koguneski maapäev Võnnus, kus komissarid esitasid rüütelkonnale kuninganna palve. Paraku on maapäeva retsess üldsõnaline ning läbirääkimiste kulgemist ei ole täpsemalt kirjeldatud. On vaid märgitud, et pärast komissaride ärakuulamist ja kuninganna kirja lugemist arutas rüütelkond asja isekeskis ning lõpuks jõuti tulemuseni, et oldi nõus maksma 400 Poola floriini iga 15 adramaa pealt. Kuna üks Poola floriin oli 17. sajandi esimesel poolel väärt kolmandiku riigitaalrist, oli rüütelkond nõus maksma isegi rohkem, kui oli maapäevale lähetatud komissaride instruktsioonis ette nähtud miinimumkogus ehk 100 riigitaalrit iga 15 adramaa pealt.⁴² Taaskord võib võrdluseks

---

⁴⁰ Kuninganna Kristiina instruktsioon Anders Eriksson Hästehufvudile, Anders Koskullile ja Johan Silfverstiernale 29.01.1645. – SRA. RR. Vol. 226.

⁴¹ Jagades Liivimaa adramaade koguarvu 4249 viieteistkümnega ning korrutades seejärel tulemuse kahesajaga, oli aadlilt nõutava esialgse kontributsiooni suurus üle 56 000 riigitaalri. Minimaalne summa, millega komissarid rahule võisid jääda, oli seega veidi üle 28 000 riigitaalri: kuninganna Kristiina instruktsioon Anders Eriksson Hästehufvudile ja Johan Silfverstiernale 29.01.1645. – SRA. RR. Vol. 226.

⁴² Ei 1643. ega 1645. aasta kuninglikud mündikorraldused sätestanud ametlikku kurssi riigitaalri ja floriini (mida teinekord ka kuldnaks nimetati) vahel. Mõlemas korralduses on öeldud vaid seda, et floriinidega kauplemisel pidid mõlemad osapooled müntide väärtuses ise kokku leppima: kuninganna Kristiina mündikorraldus 24.03.1643, § 4. – SRA. RR. Vol.

võtta Riia linna, millelt komissaridel õnnestus välja kaubelda üksnes 40 000 riigitaalrit.⁴³ Kokkuvõttes tähendas see seda, et Riia linnakodanikud tasusid riigikassasse kõigest veidi üle kahe tuhande riigitaalri rohkem, kui seda tegi Liivimaa aadel. Pärast rüütelkonnalt ühekordse kontributsiooni kindlustamist astusid komissarid veel sammu edasi ning andsid teada, et kui Taaniga aasta jooksul rahulepingut ei sõlmita, võib järgmisel aastal uuesti seisuste abi vaja minna. Sellise nõudmise peale oli rüütelkond *suures hämmingus (sehr bestürzet)* ning pärast lühikest nõupidamist anti teada, et selline asi olevat täiesti ilmvõimatu ning viinuks aadli täieliku laostumiseni.⁴⁴

Õigusega kardeti erakorralise kontributsiooni muutumist korraliseks maksuks. 1646. aasta veebruaris kirjutas kuninganna Kristiina uuele kindralkubernerile Gabriel Bengtsson Oxenstiernale ning andis muu hulgas teada, et Liivimaa aadlilt ja Riia linnalt oli vaja uuesti kontributsiooni nõuda. Kusjuures sedakorda kõigepealt Riia linnakodanikelt ning seejärel rüütelkonnalt. Olgugi et Taaniga oli vahepeal rahu sõlmitud, kestis jätkuvalt sõjaseisukord keisriga ning taaskord oli vaja näidata jõudu, et võimalikult soodsatel tingimustel rahu sõlmida. Kontributsiooni suuruseks pidi olema vähemalt pool sellest summast, mis eelmisel aastal maksti. Kindralkuberner pidi seega saama rüütelkonna nõusse maksma vähemalt 200 floriini iga 15 adramaa kohta.⁴⁵ Olgugi et kindralkuberner oli sama aasta jaanuaris juba muude küsimuste arutamiseks maapäeva pidanud ning märtsis käisid Riias väiksemas mahus läbirääkimised maanõunike ja rüütelkonna delegaatide vahel, ei jäänud tal pärast kuninganna korralduse kättesaamist muud üle, kui uuesti maapäev kokku kutsuda.

Juba sama aasta mais oli maapäev kokku tulnud, sedakorda Riias. Maapäeva retsessist võib lugeda, et taaskord oli Stockholmist lähetatud komissar, kes pidi aitama kindralkuberneril kuninganna seatud eesmärki täita. Läbirääkimiste kulg oli aasta varasemaga võrreldes sarnane – alustuseks võtsid sõna kindralkuberner ja komissar, kes selgitasid rüütelkonnale Rootsi välispoliitilist olukorda ning andsid seejärel üle kuninganna kirja, mis pidi nende sõnu kinnitama. Sel korral oli rüütelkonna reaktsioon oluliselt tõrksam ning läbirääkimised kestsid mitu päeva. Esialgu oldi nõus maksma üksnes viljas ning rahasse ümberarvutatult väiksemas mahus, kuid sellise lahendusega ei olnud kindralkuberner nõus. Viimane seadis alumiseks piiriks 100 riigitaalrit või 300 floriini iga 15 adramaa pealt, mis oli kolmandiku võrra rohkem, kui kuninganna nõutud alammäär. Rüütelkond omakorda ei olnud nõus maksma üle 224 floriini. Patiseisu lõpetas

---

216; kuninganna Kristiina mündikorraldus 23.12.1645, § 4. – SRA. RR. Vol. 229. Seda, et riigivõimu ja aadli suhtluses arvestati floriini kurssi riigitaalri suhtes üks kolmele, näitavad hästi 1646. aastal toimunud läbirääkimised kontributsiooni suuruse üle.

⁴³ See ilmneb kuninganna Kristiina 1646. aastal Riia linnale ja Liivimaa rüütelkonnale antud korraldusest täiendavate kontributsioonide tasumiseks. Riia linn pidi tasuma vähemalt poole eelmisel aastal makstud 40 000 riigitaalrit: kuninganna Kristiina Gabriel Bengtsson Oxenstiernale 10.02.1646. – SRA. RR. Vol. 231.

⁴⁴ Liivimaa maapäeva retsess, mai ja juuni 1645. – LVVA.214.2.294, 8–9.

⁴⁵ Kuninganna Kristiina Gabriel Bengtsson Oxenstiernale 10.02.1646. – SRA. RR. Vol. 231.

kindralmajor Erik Stenbocki sekkumine, kes andis mõista, et kui rüütelkond vabatahtlikult nõutud summaga ei nõustu, mõistetakse see neilt kindralkuberneri mandaadiga sunniviisiliselt välja. Vabatahtliku maksmise korral võinuks rüütelkond seevastu kindel olla, et nende eest kostetakse Stockholmis hea sõnaga. Tõenäoliselt mõistes olukorra lootusetust kinnitas maapäev seejärel „vabatahtliku“ kontributsiooni tasumise 100 riigitaalri või 300 floriini ulatuses iga 15 adramaa kohta.⁴⁶ Kindralkuberner pidas enda lubadusest kinni ning andis pärast maapäeva lõppu kuninganna Kristiinale teada, et rüütelkond oli kontributsiooniga nõustumisega näidanud üles truudust ja teenistusvalmidust krooni ees. Oxenstierna hinnangul olid osad aadlikud pannud ennast sellega koguni väga raskesse olukorda ning ta kahtles, kui paljud olid üldse võimelised endile võetud kohustusi täitma.⁴⁷ Arvestades seda, et Oxenstierna oli nõudnud rüütelkonnalt rohkem, kui nägi ette kuninganna korralduses sätestatud miinimum, mõjub sedasorti muretsemine mõnevõrra kummaliselt. Siiski ei ole kahtlust, et kindralkuberner hindas rüütelkonna tegevust positiivselt. Rääkides küll hoopis Riia linnalt nõutavatest kontributsioonidest väljendas Oxenstierna enda meelst ühes sama aasta juunis Stockholmi saadetud ettekandes järgnevalt:

*Mida mõistlikum ja koostööaltim on olnud siinse maa aadel ja rüütelkond, leevendades selle riigi olukorda ja Kuningliku Majesteedi vajadusi ning toetades Kuninglikku Majesteeti märkimisväärse summa rahaga, seda aeglasemalt ja vastumeelsemalt on see linn sama asja ajanud, nagu võib näha juurde lisatud ärakirjas esitatud ettekäänetest.*⁴⁸

1647. aastal Liivimaa seisustelt uut kontributsiooni ei nõutud, kuid kindralkuberneri ettekannete põhjal võib oletada, et suur osa 1646. aasta kontributsioonist kandus üle järgmisesse aastasse.⁴⁹ Kuna aga ka 1648. aasta alguseks ei olnud veel keisriga rahulepingut sõlmitud, pöördus Kristiina pilk taaskord Eesti- ja Liivimaale. Sel korral ei küsitud aga mitte raha vaid hobuseid ja ratsamehi. Nimelt soovis kuninganna saada Eesti- ja Liivimaa aadlilipkondadest igat neljandat täies varustuses ratsameest, et siis neist moodustatud üksus Saksa-

⁴⁶ Liivimaa maapäeva retsess, mai ja juuni 1646. – LVVA.214.2.294, 55–61.

⁴⁷ Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 04.06.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 71.

⁴⁸ *Så reasonable och willige som Adlen och Ridderskapet här i landet hafwe warit att behierta denne rikzens lägenheet och Eders Kongl. Maytt tarfwer, sampt adsissera Eders Kongl. Maytt för innewarande åhr medh een ansehnlig summa penningar, så mycket trögare och owilligare hafwe denne staden sig der till finna låtit; Effter som deres praetexter här uthinnan af byfogade affskrift medh mera äre att förnimma: Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 20.06.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 72.*

⁴⁹ Kindralkuberner andis kahes 1646. aasta viimastel kuudel kuningannale saadetud kirjas teada, et kontributsiooni kokkukogumine kulges oodatust aeglasemalt. Samas ei süüdistanud ta selles rüütelkonna tahtmatust tasuda vaid üleüldiselt raskeid aegu ja maa vaesust: Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 24.11 ja 03.12.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 72.

maale saata.⁵⁰ 1648. aasta mais Riias kogunenud maapäeval leiti, et selline palve oli äärmiselt ebataavoline. Otsustati, et kuninganna soovidele tullakse ka sel korral vastu, kuid aadlilipkonnast meeste äraandmise asemel lubati koguda iga adramaa pealt üks riigitaaler, mille eest saanuks värvata ühe ratsaväekompanii. Maapäeval koostati ka kirjalik pöördumine kuninganna poole, kus loetleti üles kõik korralised ja erakorralised maksud, mida rüütelkond oli viimastel aastatel maksma pidanud. Ühtlasi anti teada, et maapäeval otsustati lähetada delegatsioon Stockholmi ning avaldati lootust, et rüütelkonna tasutud kontributsioonid aitavad delegatsiooni eesmärkide täitumisele kaasa.⁵¹

1648. aasta kontributsiooniga seotud läbirääkimistest on säilinud hea näide selle kohta, mis rolli etendasid protsessis maanõunikud. Vahetult pärast maapäeva kirjutas Riia kuberner Erik Stenbock kuninganna Kristiinale ning andis teada, et Otto von Mengden kavatses nii rüütelkonna- kui ka eraasjus Stockholmi sõita. Stenbock kiitis von Mengdenit pika ja truu teenistuse eest, kuid rõhutas eriti tema teeneid viimasel maapäeval. Nimelt oli Mengden, *kes on maanõunikest mõjuvõimsaim /.../, teinud tööd ja näinud vaeva selle nimel, et veenda ja ära rääkida rüütel- ja maiskonda vastu võtma resolutsiooni, mis Kuninglikule Majesteedile meele järele on.*⁵² Seega olid Axel Oxenstierna argumendid, mis ta 1643. aastal maanõunike kolleegiumi loomise kaitseks esitas, end igati õigustanud.

1650. aasta sügisel toimusid kuninganna Kristiina kroonimispidustused, kuhu olid kutsutud esindajad kõigist Rootsi kroonile allutatud piirkondadest, sealhulgas Liivimaalt. Kristiina oli küll juba 1644. aastal täisealiseks tunnistatud, kuid pineva välispoliitilise seisukorra tõttu oli tseremooniat korduvalt edasi lükatud. See andis aga võimaluse pikemalt ette valmistada ning viimaks toimunud pidustused olid uhkeimad, mida Rootsi kuningakoja ajaloos on eales peetud.⁵³ 1650. aasta kevadel toimunud Liivimaa maapäeval otsustati, et kroonimise puhul tehakse kuningannale kingitus, mille tarbeks pidi iga asustatud adramaa kohta maksma kolm riigitaalrit.⁵⁴ Ei ole teada, et kindralkuberner või mõni muu riigiteenistuja oleks sellise määra rüütelkonnale ette kirjutanud. Ei saa muidugi välistada, et rüütelkond pidas sel teemal kindralkuberneriga suuliselt nõu, oli ju ikkagi tegemist esimese korraga, kui mindi Rootsi valitsejat kroonimise puhul õnnitlema. Igal juhul oli tegemist arvestatava summaga, kaks aastat varem oli rüütelkond mäletatavasti olnud nõus toetama Rootsi viimaseid jõupingutusi 30-aastasest sõjas kõigest ühe riigitaalriga iga adramaa kohta.

⁵⁰ Kuninganna Kristiina Erik Stenbockile 11.02.1648. – SRA. RR. Vol. 247.

⁵¹ Liivimaa maapäeva retsess, mai ja juuni 1648. – LVVA.214.2.294, 83–90.

⁵² *Han såsom en principal för de andre i Landtråden /.../ hafwer ingen mödha och flyt sparat, Ridder- och Landtskapet till den då fattade resolution (som förmodeligh E: Kong: Maytt: är behageligh) att persuadera och öfwertala:* Erik Stenbock kuninganna Kristiinale 06.06.1648. – LVVA.7349.1.64.

⁵³ Kuninganna Kristiina kroonimistseremoonia kohta pakub detailse ülevaate Malin Grundberg. *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier.* Lund: Nordic Academic Press 2005, 167–198.

⁵⁴ Liivimaa maapäeva retsess, aprill ja mai 1650. – LVVA.214.2.294, 110.

Samas oleks kõnealust kingitust vale näha kui spontaanset suuremeelsust – kroonimispidustused olid varauusaegse poliitilise elu olulisimad sündmused ning alamate poolt uuele valitsejale tehtud kingitused moodustasid osa suuremast rituaalist.⁵⁵ Pealegi tegid omapoolsed kingitused ka teised kuningriigi rüütelkonnad.

Viimast korda kerkis vaadeldaval perioodil kontributsioonide küsimus 1652. aastal. Kuna vahepeal oli kindralkuberner vahetunud ning uueks ametimeheks oli saanud Gustav Horn, pidi kuninganna kontributsiooni küsimise protseduuri uuesti lahti seletama. Instruktsioonist ilmneb, et põhimõtted olid jäänud samaks. Kindralkuberner pidi kontributsiooni saamiseks kokku kutsuma maapäeva ning selgitama sinnatulnud Liivimaa maavaldajatele Rootsi riigi majanduslikult rasket olukorda. Instruktsiooni põhiraskus on sellel, kuidas selgitada maapäevale parasjagu aktuaalseid välispoliitika sündmuseid ning põhjendada seeläbi kontributsioonide nõudmist. Kindralkuberner pidi rääkima kasvanud pingetest Poola ja Venemaa vahel ning Inglismaa ja Madalmaade vahel puhkenud sõjast. Konkreetsest summast kõneledes pidi kindralkuberner kasutama sama taktikat, mida oli rakendatud eelmistel kordadel. Esialgu pidi ta nõudma 200 riigitaalrit ja 30 tündrit vilja iga 15 adramaa kohta, mida võis siis vastavalt vajadusele langetada kuni 100 riigitaalri ja 15 tündri viljani. Horn pidi saavutama ka maapäeva nõusoleku tasuda täpselt sama suurt kontributsiooni järgneval aastal. Riia linnalt pidi kindralkuberner esialgu küsima 50 000 riigitaalrit, kuid võis summat koguni 20 000 riigitaalrini alandada.⁵⁶ Seega küsiti nüüdseks maavaldajatelt suuremat summat kui Riia linnalt.

Kindralkuberner Horn saatis 13. detsembril laiali korralduse, mis kohustas kõiki maavaldajaid 15. jaanuariks Riiga maapäevale ilmuma. Hoolimata kuu aja pikkusest etteteatamisest ilmusid ettenähtud ajaks kohale vaid üksikud rüütelkonna liikmed. Maapäeva retsessis on märgitud, et kindralkuberner korraldus ei olnud mitmetesse piirkondadesse kohale jõudnud, mistõttu paljud ei olnud maapäeva toimumisest isegi teadlikud.⁵⁷ Arvestades maapäeva kokkukutsumise põhjust, võis loomulikult tegemist olla ka pelgalt ettekäändega. Pärast nelja päeva pikkust ootamist otsustas Horn vaatamata rüütelkonna protestidele maapäevaga alustada ning esimeseks sisuliseks küsimuseks oli kohe kontributsiooniga seonduv. Kindralkuberner avaldas lootust, et rüütelkond nõustub kontributsiooniga vabatahtlikult, mis *kindlustaks kuningliku armu ja õnnistuse ühes kaitse ja varjuga*.⁵⁸ Rüütelkonna poolt vastas *vanim maanõunik* Otto von Mengden, kes soovis esmalt uuele kindralkubernerile head ametiaega ning liikus seejärel kontributsiooni teemale. Esiteks tegi von Mengden juttu saatkonnast, kes kuninganna Kristiinat 1650. aastal kroonimise puhul õnnitlemas

---

⁵⁵ Varauusaegsete poliitiliste rituaalide kohta vt nt Edward Muir. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press 2005, 252–293.

⁵⁶ Kuninganna Kristiina Gustav Hornile 15.11.1652. – SRA. RR. Vol. 282.

⁵⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 129.

⁵⁸ *Königl. Huld und gnade auch Schutz und Schirmbe hinweg sich versichern köntte*. – Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 131.

käis. Maanõuniku sõnul maksid saadikud kuninganna kroonimiskingituse suu-
resti enda taskust kinni, mis neile majanduslikult laostavalt mõjus. Seejärel pidi
von Mengden tõenäoliselt tooma veel väga mitmeid põhjuseid sellele, miks
aadlil hetkel kuninganna nõudmistele raske vastu tulla oli, sest rüütelkonna
sekretär on edasiste selgituste kohta märkinud vaid *etc. etc.* Järgmisel päeval
jätkus arutelu rüütelkonna ruumides ning esialgu ei olnud kolm kreisi nõus
maksma rohkem kui 60 riigitaalrit iga 15 adramaa kohta. Selle asemel et minna
nimetatud summaga kindralkubeneri jutule, palusid maanõunikud ja maamarssal
rüütelkonnal asja järgmisel päeval uuesti arutada. 26. jaanuariks jõuti
lõpuks sinnamaale, et rüütelkond oli nõus kahel järjestikusel aastal iga 15 adra-
maa pealt maksma 100 riigitaalrit. Nõutud viljast ei ole aga rüütelkonna resolut-
sioonis sõnagi juttu. Kindralkubener oli resolutsiooni vastuvõtmisel küll tõrges,
kuid tegi seda lõpuks siiski.⁵⁹

Kohe pärast rüütelkonna resolutsiooni valmimist kirjutas Gustav Horn
Stockholmi ning andis teada, et tal ei õnnestunud kuninganna seatud miinimum-
summat rüütelkonnalt täies mahus välja kaubelda.⁶⁰ Kristiina ei soovinud aga
asja selliselt jätta ning nõudis enda vastuses, et kindralkubener saavutaks
ikkagi ka rüütelkonna nõusoleku kahel aastal vilja tasuta. See olevat häda-
vajalik, et provintsis viibivaid garnisone toita.⁶¹ Esialgu püüdis kindralkubener
veenda maanõunikke, et need ülejäänud aadli nimel kontributsiooni suurenda-
mise heaks kiidaksid. Ootuspäraselt sai ta vastuseks, et sellised volitused olid
üksnes maapäeval.⁶² Nii ei jäänud Hornil muud üle, kui maapäev uuesti kokku
kutsuda. Selleks et kõik Liivimaa maavaldajad ei oleks pidanud uuesti kogu-
nema üksnes sama küsimuse teistkordseks arutamiseks, kuulutas kindralkuber-
ner maapäevaga samal ajal välja ka aadlilipkonna munsterdamise. 1653. aasta
augustis Võnnus kogunenud maapäeval luges kindralkubener kohaletulnutele
ette kuninganna kirja ning andis teada, et talvel kokkulepitud kontributsioonist
ei piisa. Rüütelkond arutas asja isekeskis ning kolm kreisi leidsid ühehäälselt, et
nõudmist ei ole võimalik rahuldada. Maamarssal ja maanõunikud esitasid rüütel-
konna seisukoha kindralkubenerile, kes käskis seepeale asja uuesti arutada. Seda
ka tehti, kuid tulemus oli sama – vilja andmisest keelduti täielikult isegi ilma
mingisuguse kompromissi väljapakkumiseta. Siinjuures mängisid maanõunikud
ja maamarssal olulist rolli, suutes lõpuks kindralkubeneri veenda selles, et olu-
kord maal oli tõepoolest nii raske, et kontributsiooni suurendamine oli võimatu.
Gustav Horn nõustus viimaks rüütelkonna resolutsiooni vastu võtma ning selle
Stockholmi saatma.⁶³

Uuesti sama kontributsiooni teema kuninganna ja kindralkubeneri vahel
enam jutuks ei tulnud. Järgmisel maapäeval olid lahendamisel juba uued küsi-

⁵⁹ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 129–135.

⁶⁰ Gustav Horn kuninganna Kristiinale 29.01.1653. – SRA. Livonica II. Vol. 75.

⁶¹ Kuninganna Kristiina Gustav Hornile 09.03.1653. – SRA. RR. Vol. 286.

⁶² Kindralkubener andis enda maanõunikega peetud läbirääkimistest teada kuningannale
saadetud ettekandes: Gustav Horn kuninganna Kristiinale 22.04.1653. – SRA. Livonica II.
Vol. 75.

⁶³ Liivimaa maapäeva retsess, august 1653. – LVVA.214.2.294, 149–155.

mused, mis tähendab, et rüütelkonna äraütlemisega oldi lepitud. Mis puudutab aadli keeldumise põhjendust ehk Liivimaa rasket olukorda, siis on tõsi, et aastad 1649 ja 1650 olid olnud kehva saagiga.⁶⁴ Kuivõrd see mõjutas 1652. aasta majanduslikku olukorda, on küsitav. Pigem võib just nimelt vilja andmisest keeldumise taga näha seda, et 1650. aastate algul olid viljahinnad Euroopas rekordkõrgustes, mis loomulikult mõjutasid kokkuostuhindasid Eesti- ja Liivimaal. Kui veel 1640. aastate esimeses pooles maksis sälitis rukist Riias 21–30 riigitaalrit, siis 1650. aastate alguseks oli hind tõusnud 60 riigitaalri ümbrusse.⁶⁵ Seega oli palju mõistlikum maksta kontributsiooni rahas kui viljas.

Nii palju kui vaadeldavast perioodist maksude laekumise kohta andmeid leidub, võib öelda, et see, mis maapäeval kokku lepidi, varem või hiljem ka täideti.⁶⁶ Suured võlgnevused hakkasid kogunema alles sajandi keskpaigas puhkenud Vene-Rootsi sõja tulemusel. Omaette küsimus on see, et mis sai kokku kogutud rahast ja viljast edasi? Kuninganna poolt esitatud nõudmised vaadeldaval perioodil on sõnastatud kahetiselt: ühelt poolt võib neist välja lugeda, et kontributsiooni kasutatakse otseselt võõrsil võitleva Rootsi armee toetamiseks. Teisalt on jällegi vihjatud sellele, et sõjad on Rootsi riiki niivõrd nõrgestanud, et Liivimaa jaoks täiendavaid ressursse kuskil ei ole ning provints peab enda kaitsmise ja ülesehitamisega ise hakkama saama. Helmut Piirimäe kogutud andmetele tuginedes näib, et lõviosa kontributsioonidest jäi Liivimaale ning kulus kohapealsete kulutuste katmisele, eelkõige sõjaväe ülalpidamisele. Vaid 1645. aastal liikus Liivimaalt Rootsi arvestatavam kogus vilja, kogu vaadeldud perioodi peale kokku saadeti aga provintsist välja üksnes veidi üle 9000 riigitaalri väärtuses raha ja kaupu.⁶⁷

3.2.2 Provintsi kaitsesse panustamise küsimus

Kontributsioonid olid siiski vaid üks osa majanduslikest nõudmistest, mida riigivõim Liivimaa maavaldajatele maapäevadel esitas. Samamoodi nagu riik vajab alamate tuge enda välispoliitika teostamiseks, vajab ta seda ka sisepoliitiliste eesmärkide ellurakendamiseks. Nagu eelnevalt nägime, läks suurem osa kontributsioonidest, mida küll põhjendati kaugete sündmuste ja üleriiklike suuremate probleemidega, tõenäoliselt suuremas osas ikkagi Liivimaal olevate vägede ülalpidamiseks. Võib arvata, et selline süsteem kus riigivõim nõudis raha ja vilja ilma täpselt sõnastamata, mille tarbeks seda kulutada kavatseti, ei olnud Liivimaa maavaldajatele meeltemööda. Ajapikku leidis aset muutus ning riigivõimu majanduslikud nõudmised hakkasid sisaldama konkreetseid eesmarke, mida kogutud ressurssidega sooviti saavutada. Esimest korda peeti

---

⁶⁴ Marten Seppel. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, 40.

⁶⁵ Arnold Soom. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961, 236–237.

⁶⁶ Erakorraliste maksude laekumise kohta vt Piirimäe. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 77–81; 318.

⁶⁷ *Ibid.*, 384–385.

selliseid läbirääkimisi 1654. aastal, kui seoses samal aastal Poola ja Venemaa vahel puhkenud sõjaga oli Liivimaale saabumas üks jalaväe- ja üks ratsarügement Soomest. Uue kuninga Karl X Gustavi korraldus ei sisaldanud konkreetset summat, kui palju kindralkuberner Gustav Horn pidanuks aadlilt välja kaupleva. Mainitud oli vaid üksuste suurus, mis tähendas, et täpse hulga raha või vilja osas pidid kindralkuberner ja rüütelkond ise kokku leppima.⁶⁸ See oli ka esimene päevakorrapunkt sama aasta novembris Riias kogunenud maapäeval. Retsessis on märgitud, et esialgse ettepaneku konkreetsete summade osas tegi kindralkuberner Horn, mille maapäev aga tagasi lükkas. Maanõunike juhtimisel jõudis rüütelkond lõpuks otsuseni, mille kohaselt kahe rügemendi ülalpidamiseks nõustuti panustama iga 15 adramaa pealt 135 riigitaalrit, mis tegi provintsi peale kokku 38 000 riigitaalrit.⁶⁹

1654. aasta novembris peetud läbirääkimiste puhul on selgelt näha, et riigivõimu majanduslikud nõudmised, mida põhjendati konkreetset Liivimaa kaitsmisega, leidsid kohaliku aadli seas enam poolehoidu kui varasemad üldsõnalised kontributsiooninõuded. Esialgne aadlipoolne vastumeelsus ja tingimine olid küll oma koha peal, kuid puudus põhimõtteline vastuseis. Seda hoolimata juba kahel eelmisel aastal makstud kontributsioonidele. Võib arvata, et rüütelkond sai ka ise hästi aru kujunenud välispoliitilise olukorra ohtlikkusest ning oli seetõttu koostööaltim. Enda meelsust idanaabri osas väljendati maapäeva resolutsioonis selgelt: moskoviitide näol oli tegemist *armastatud kodumaa tõelise põlisvaenlasega*.⁷⁰ Vahetult pärast maapäeva lõppu kirjutasid maanõunikud kogu rüütelkonna nimel kindralkubernerile ning palusid tal Liivimaa eest kuningale kosta. Maanõunike palve oli, et kuningas Liivimaad sel raskel ajal ei unustaks ning teeks omalt poolt kõik, et maad kaitsta.⁷¹ Juba järgmise aasta algusest hakkas Liivimaale saabuma arvukalt lisavägesid. Veebruari alguses andis kindralkuberner Horn kuningale teada, et oli olukorda Liivimaa maanõunikega arutanud ning nõustus viimaste seisukohaga, mille kohaselt ainuüksi Liivimaa vahenditest ei olnud võimalik nii suurt hulka vägesid ülal pidada. Maanõunikud olid teinud ettepaneku küsida abi Eestimaa rüütelkonnalt, millega Horn samuti nõustus.⁷² Kuna Rootsi suhted naaberriikidega edaspidi üha halvenesid, jäid Soomest saabunud lisaväed ka edaspidi Liivimaale ning nende ülalpidamisest kujunes kohustus, mis kestis kuni 1660. aastate alguseni.⁷³

Huvitaval kombel tõstati Liivimaa kaitserajatiste parandamise küsimus vaadeldaval perioodil vaid ühel maapäeval, mis peeti 1650. aastal Riias. Seegi

⁶⁸ Karl X Gustav Heinrich von Thurnile 09.09.1654. – SRA. RR. Vol. 295.

⁶⁹ Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 156–157.

⁷⁰ *Ein rechter Erbfeindt unser geliebtes Vaterlandes*: Gustav Horn Karl X Gustavile 17.11.1654, rüütelkonna resolutsioon lisatud kirjale. – SRA. Livonica II. Vol. 76.

⁷¹ Liivimaa maanõunikud Gustav Hornile 18.11.1654. – RA.EAA.909 (Liivimaa maanõunike kolleegium).1.263.

⁷² Gustav Horn Karl X Gustavile 01.02.1655. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

⁷³ 1655. aastal pikendas rüütelkond üksuste ülalpidamise lubadust aasta võrra: Liivimaa maapäeva retsess, mai 1655. – LVVA.214.2.294, 166–172. Vene-Rootsi sõja ajal toimunud arengute kohta vt ptk 3.5.

oli pigem konsulteerimine kui konkreetse nõude esitamine kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie poolt. Nimelt soovis ta kuulda rüütelkonna arvamust selle osas, missugused Liivimaa kindlustused väärisksid aadli hinnangul ülesehitamist ning missugused tuleks lammutada. Juttu oli seega kindlustustest, mida allikates on tihtipeale nimetatud *staarostimajadeks* (*starostiehus*).⁷⁴ Loomulikult huvitas kindralkubeneri ka see, kas rüütelkond oleks nõus vajalike kindlustuste ülesehitamist toetama.⁷⁵ Rüütelkonna vastuses viidati kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse 1643. aasta resolutsioonile, mille kohaselt pidi eravalduses oleva kaitserajalise parandamise kohustus lasuma üksnes temal, kelle maa peal see asus. Samas lisati vastusele nimekiri nendest kindlustest, mis rüütelkonna hinnangul erilist tähelepanu väärinuks. Kindralkuberner võttis aadli seisukohad teatavaks, kuid andis ühtlasi teada, et ainult maavaldaja enda vahendid ei olnud piisavad niivõrd mahukate tööde ettevõtmiseks.⁷⁶ Mingit konkreetset otsust arutelust ei sündinud ning rohkem sama teema kuni Vene-Rootsi sõja lõpuni üles ei tõusnud. Seega vaadeldaval perioodil riigivõim kindlustustööde puhul talupoegade tööjõule ei pretendeerinud, vastasel korral oleks teema pidanud maapäeval peetud läbirääkimistel tõstatuma.

Sõjandusega mitteseotud valdkondade puhul võib vaadeldaval perioodil täheldada riigivõimu passiivsust. Aastatel 1643–1655 peetud 13 maapäeval esitas kindralkuberner vaid kaks propositsiooni, kus sisaldasid nõudmised militaarvaldkonda mittepuutuvate teemadega tegelemiseks.⁷⁷ See tähendab, et valdav osa maapäevi olid kokku kutsutud valitseja initsiatiivil ning maapäevade põhirõhk oli kontributsioonismade üle peetud läbirääkimistel. Eelpool mainitud kahes propositsioonis tõi kindralkuberner välja kaks sõjandusega otseselt mitteseotud valdkonda, milles riigivõim ootas kohaliku aadli koostööd ning ressursside panustamist. Nendeks olid juba varasemast tuttavad kirikute parandamine ning teede, sildade ja postijaamade ehitamine ja korrashoid. Mõlemas valdkonnas osutasid kindralkubernerid küll probleemidele ja puudujääkidele varasemate korralduste täitmise osas, kuid mingeid konkreetseid samme olukorra parandamiseks riigivõim ise ei astunud. Oodati, et rüütelkond pakuks ise välja lahendused, mida nad oleksid ka nõus ellu viima. Kuna kirikute korrashoiu teema leiab käsitlemist ülemkirikueestseisja ning teede küsimus adra-

---

⁷⁴ Tegemist on seega poolaegse pärandiga. Staarostkonna läänistamisega läks staarostile lisaks laialdastele õigustele ka mitmeid kohustusi, millest üks oli kohustus territooriumi kaitsta. Sel otstarbel ehitati staarostkondade keskustesse väiksemat sorti kindlused. Kuna võimu vahetudes läänistati staarostkonnad üldjuhul Rootsi kõrgaadlikele, jäid ka vanad kaitserajatised nende valdustesse.

⁷⁵ Magnus Gabriel De la Gardie propositsioon Liivimaa maapäevale 27.04.1650. – LVVA. 7349.2.32.

⁷⁶ Liivimaa maapäeva retsess, aprill ja mai 1650. – LVVA.214.2.294, 113–114.

⁷⁷ 1646. aastal esitatud propositsioon on lisatud sama aasta jaanuaris Võnnus toimunud maapäeva retsessile: LVVA.214.2.294, 23–25. 1650. aasta 27. aprillist pärinev propositsioon asub Läti Riikliku Ajalooarhiivi Liivimaa rootsiaegse kindralkubeneri fondis: LVVA. 7349.2.32.

kohtuniku institutsiooni käsitlevas alapeatükis, siis ei ole kummalgi siin pike-
malt peatunud.

3.3 Liivimaa rüütelkonna kesksete institutsioonide lõplik väljakujunemine

Enne kui asuda selle juurde, mida Liivimaa aadel maapäevadel taotles, peab peatuma arengutel, mis puudutasid Liivimaa rüütelkonna keskseid institutsioone. Nagu eelmine peatükk selgelt näitas, oli riigivõimu peamine motivaator Liivimaa aadliga suhtlemiseks viimastelt saadavad ressursid. Kuna nende hankimine käis läbirääkimiste teel, on üksnes loomulik, et riigivõim pidi omalt poolt ka midagi vastu pakkuma. Liivimaa aadli jaoks oli vaadeldaval perioodil ülioluline kasutada kujunenud olukorda ära enda positsiooni kindlustamiseks. 1643. aastal oli Liivimaa aadel küll saanud riigivõimu poolse tunnustuse ning nad olid mingil määral kaasatud kohaliku tasandi valitsemisse, kuid aadli jaoks puudus veel üks äärmiselt oluline juriidiline nüanss. Nimelt ei olnud neil ikka veel Rootsi valitseja ametlikku kinnitust kõigile ajaloolistele privileegidele. Privileegide kinnituse puudumine tähendas põhimõtteliselt seda, et sajandi keskpaigaks välja võideldud positsioon oli saavutatud pigem valitseja armust kui sellest, et Liivimaa aadlile oli privilegeeritud ühiskondlik positsioon kehtivate õigusnormide poolt ette nähtud.⁷⁸ Privileegide kinnitamise olulisust mõistsid ka kaasaegsed, mida tõendavad juba 1621. aastal alanud katsed seda saavutada. Paralleelselt püüdlustele saada valitseja kinnitus ajaloolistele privileegidele jätkus selliste rüütelkonna kesksete institutsioonide areng, mille eesmärk oli paremini koordineerida aadliomavalitsuse ellurakendamist ning tihendada läbikäimist provintsi kõrgeima juhtkonnaga. Olulised arengud olid siinjuures maanõunike kolleegiumi laienemine kuue liikme võrra ning esimesed katsed seada sisse pidevalt Riias viibivate ehk resideerivate maanõunike rotatsiooni. Eraldi alapeatükis on antud ülevaade Liivimaa aadlimatrikli koostamisega seotud arengutest. Rüütelkonna kesksete institutsioonide sisseseadmine oli eelduseks, mis võimaldas aadliomavalitsusel senisest tõhusamalt näiteks teatud sotsiaalsete probleemide või usuelu puudutavate küsimuste lahendamiseks kohalikule tasandile laieneda.

3.3.1 Liivimaa aadli privileegide küsimus ja maanõunike kolleegiumi laiendamine 1648. aastal

1643. aastal otsustas kuninganna Kristiina eestkostevalitsus mäletatavasti Liivimaa aadli privileegide ja võimaliku naturaliseerimise küsimuse otsustamise hilisemaks lükata. Pärast Kristiina täisealiseks kuulutamist 1644. aastal kadus

---

⁷⁸ Privileegide ja nende puutumatus olulisust Liivimaa aadlike identiteeditunnetusele on rõhutanud ka Pärtel Piirimäe. Swedish or Livonian patria? On the identities of Livonian nobility in the seventeenth century. – *Ajalooline Ajakiri* 2012 (139/140), 13–32, siin 23.

aga valitseja alaealisus kui peamine ettekääne, mida seni oli ebameeldivate probleemide lahendamise edasilükkamiseks kasutatud. Ometi ei käinud kuni 1648. aastani Stockholmis mitte ühtegi Liivimaa aadli delegatsiooni, mis oleks võinud privileegide kinnitamist taotleda. Suure tõenäosusega oli põhjuseks vahepeal puhkenud sõda Taaniga ning Rootsi jätkuv osalus 30-aastases sõjas. Välispoliitiliselt keerulist aega oli ka varem toodud põhjuseks, miks riigivõim ei soovinud mingit Liivimaaga seotud põhimõttelist küsimust lahendada.⁷⁹ Samas käis Liivimaal alates 1643. aastast usin eeltöö selle nimel, et sobival hetkel Stockholmi sõita ning lõplikku privileegide kinnitamist paluda. Keskkel kohal olid siinjuures kontributsioonide üle peetud läbirääkimised.

Juba pärast seda kui rüütelkond oli 1645. aastal esimese kontributsiooninõude heaks kiitnud, anti mõista, et annetatud raha eest oodati vastuteenet. Oluline oli rõhutada kontributsiooni maksmise vabatahtlikkust, just see andis rüütelkonna hinnangul õigustatud ootuse vastuteenetele. Ootus sõnastati maapäeva resolutsioonis järgmiselt:

Soovime eelpool öeldut arvesse võttes kindlad olla, et seekord Kuninglik Majesteet märkab meie armsalt isamaalt⁸⁰ täiesti vabatahtlikult ja meelsasti neis raskes aegades antud panust (mis on nõudnud meie ülimaid pingutusi), samuti et Kuninglik Majesteet, meie armulisim kuninganna, meie ja meie järeltulijate aadellikele privileegidele ja vabadustele mingit ebaõiglust osaks ei laseks saada.⁸¹

Nagu näha võib, oli privileegidega seonduv sõnastatud ettevaatlikult. Ei soovitud otsesõnu privileegide kinnitamist vaid seda, et kuninganna Liivimaa aadli privileege kaitseks. Samas tegi maapäevadel kontributsioonide üle peetavatel läbirääkimistel ka kindralkuberner vihjeid selle osas, et rüütelkonna vabatahtliku nõustumise korral võis oodata kuningannalt vastuteeneid. Kui kindralkuberner Gabriel Bengtsson Oxenstierna 1646. aasta aprillis alanud maapäevale halva uudise uue kontributsiooninõude osas teatavaks tegi, ütles ta ka ühtlasi seda, et kuninganna oli rüütelkonna eelmise aasta tegevust märganud ning hindas seda kõrgelt. Kindralkuberner jätkas, öeldes et *peaks aga rüütelkond nüüd samamoodi talitama ja Kuninglikku Majesteeti toetama, ei oleks oodata,*

---

⁷⁹ Näiteks 1629. aastal keeldus Gustav II Adolf Liivimaa aadli privileegide kinnitamisest seetõttu, et Rootsi oli jätkuvalt Poolaga sõjajalal. Vt ptk 2.1.1.

⁸⁰ Siin väljendub hästi asjaolu, et isamaa all mõisteti Liivimaad ja mitte Rootsi riiki.

⁸¹ *Lassen wir uns wegen obiges unterthänigst hiebey bewahret haben wollen, dass dieses so wirh für diesmahl Ihr Königl. May^t. aus unsern geliebten Vatterlande (auch mit angreifunge unserer eussersten Vermögenheit) gans willig und gern in dero bewirkten beschwer denn eingewilliget, dass solches von Ihr Königl. May^t. unser allergnädigsten Königin in gnade möge vermercket und eingesehen werden; auch uns und unsern Nachkommen adelichen privilegien und freyheiten kein präiudicium aufbürden möge: Liivimaa maapäeva retsess, aprill ja mai 1645. – LVVA.214.2.294, 12.*

*et sellest midagi halba võiks sündida.*⁸² Viimase näite põhjal võib öelda, et teenete ja vastuteenete teemat käsitleti koguni teatavas vandeseltslaslikus võtmes, kus asju ei nimetatud teadlikult otse ja õigete nimedega. Ometi võib eeldada, et mõlemad osapooled olid kursis teise ootuste ja lootustega. Sarnaselt eelmise aasta maapäeva resolutsiooniga sisaldas ka 1646. aasta aprillis ja mais peetud maapäeva resolutsioon häguselt sõnastatud viidet selle kohta, et kontributsiooni tasumine ja Liivimaa aadli privileegide kinnitamine olid omavahel seotud.⁸³

Ka 1648. aastal, kui rüütelkond nõustus enda kuludega värbama ühe ratsaväekompanii kuninganna teenistusse, toonitati vastavasisulisel resolutsioonis kontributsiooni tasumise vabatahtlikkust. Omaette küsimus on see, kui tõsiseltvõetav kõnealune vabatahtlikkuse argument selleks hetkeks oli, oldi ju viimased kolm aastat igal aastal „vabatahtlikult“ kuninganna soovidele vastu tulnud. Resolutsiooni lõppsõnas anti mõista, mida järjekordse kontributsiooni eest vastu oodati:

*Palume Teid seega alandlikult, Teie Kuninglik Majesteet, et Te seda vabast tahtest antud abi oma kuninglikus armus märkaksite, et nad endi vanasid aadlikke vabadusi ja õiguseid nautida saaksid ning et rüütliseisus siinse maa suuremaks õitsenguks ja kasvamiseks edasi stabiliseeruda ja kindlustuda saaks.*⁸⁴

Seega sõnastati soove jätkuvalt väga ettevaatlikult ning ei sõandatud kirja panna palvet mingi konkreetse otsuse langetamiseks. Küllap lähtuti siin põhimõttest, et olulisi küsimusi pidi arutama näost-näku kohtumistel. Samal maapäeval otsustatigi, et niipea kui võimalik pidid Otto von Mengden Võnnu, Heinrich von Patkul Pärnu ja Hans Gromman Tartu kreisist koos rüütelkonna sekretäri David Wieckiga Stockholmi reisima ning paluma kuninganna kinnitust Liivimaa aadli ajaloolistele privileegidele.⁸⁵ Asjaolu et rüütelkonna palvekiri koostati ning kinnitamist vajavate privileegide nimekiri pandi lukku kõigest mõne päevaga näitab hästi, et aktsiooni oldi juba pikemat aega ette valmistatud. Lisaks käimasolevale sõjale võis varasema viivituse põhjuseks olla ka rüütelkonna kehv rahaline seis. Nimelt on maapäeva retsessis kirjas, et rüütelkonna kassa oli tühi ning sealt ei olnud seega võimalik delegaatidele reisiga kaasnevaid kulusid hüvitada.

---

⁸² *Also auch die Ritter- undt Landschaft itzo ein gleichmässiges thun, und Ihr Königl Mayt unter die Arm greiffen würde, undt nicht gedencken, ob hiraus böse consequentien erfolgen solten:* Liivimaa maapäeva retsess, mai 1646. – LVVA.214.2.294, 56.

⁸³ Kindralkuberner lisas maapäeva resolutsiooni Stockholmi saadetud ettekandele: Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 04.06. 1646. – SRA. Livonica II. Vol. 72.

⁸⁴ *Wir Sie dann in allerunterthänigkeit bitten, Ihr Königl. Maytt diess freywillig dargegebenes offert in königl. gnaden vermercken, sie bei ihren alten adelichen Freyheiten und Gerechtigkeiten allergnädigst handhaben, und in ihren wol angefangenen Ritter statu zue mehrens flor und auffwachs hiesiges landes weiter allergnädigst stabilirien und befestigen wollen:* Liivimaa maapäeva retsess, mai ja juuni 1648. – LVVA.214.2.294, 87. Kummalisena mõjub see, et maanõunike ja maamarssali nime kandev resolutsioon kõneles kogu rüütelkonnast kolmandas isikus.

⁸⁵ Liivimaa maapäeva retsess, mai ja juuni 1648. – LVVA.214.2.294, 88–89.

Rüütelkond oli sunnitud olukorra lahendamiseks Heinrich Cronstiernalt 2000 riigitaalrit laenama. Eraldi on märgitud, et laenule lisandus intress.⁸⁶

Oluliseks ettevalmistavaks sammuks oli ka Stockholmis viibiva Magnus Gabriel De la Gardie teavitamine rüütelkonna kavatsustest. Hilisemast Liivimaa kindralkubernerist kujunes Liivimaa aadlile oluline toetaja nende poliitilistes püüdlustes. 1648. aasta 10. juunil koostatud kirjas paluti Magnust kui *Rootsi nimekaimat riigimeest ja sündinud liivimaalast (principat membrum des Reiches und geborne lieffländer)*, et ta aitaks Stockholmi läkitatud delegatsioonil jõuda kuninganna audientsile ning et sellest sünniks Liivimaa aadli osas õiglane otsus.⁸⁷

Kogumik privileegidest, millele mindi 1648. aastal kinnitust otsima, on säilinud Rootsi Riigiarhiivis. Et paremini mõista, mida Liivimaa aadel ise enda ajalooliste privileegide all silmas pidas, on järgnevalt loetletud kõik kogumikus olevad dokumendid. Samuti annab see aimu selle osas, kui laiaulatuslikke õiguseid ja vabadusi Stockholmi välja kauplema mindi. Privileegide kogumik koosneb järgmistest dokumentidest: 1) peapiiskop Silvesteri lubadus ilma toomkapiitli ja rüütelkonna nõusolekuta mitte sõtta astuda (1449); 2) peapiiskop Silvesteri mõisate pärimisõigust laiendav privileeg (1457); 3) maiskondade liidu (*die Vereinigung der Landschaft*) resolutsioon mõisate ostu eesõiguse asjus (1523); 4) keiser Karl V kinnitus peapiiskop Silvesteri mõisate pärimisõigust puudutavale privileegile (1528); 5) *Pacta Subjectionis* (1561); 6) Sigismund Augusti privileegid Liivimaa aadlile (1561); 7) hertsog Karli resolutsioon Pärnu ja Võnnu rüütelkondade palvekirjale (12.07.1602); 8) hertsog Karli privileeg Tartu kreisi rüütelkonnale (13.07.1602); 9) Karl IX kiri Liivimaa aadlile (29.07.1608);⁸⁸ 10) Gustav II Adolphi kiri Riia ja Tartu kreisi rüütelkondadele (18.04.1614); 11) Liivimaa aadli palvekiri Gustav II Adolfile (02.04.1621); 12) Jacob De la Gardie vastus palvekirjale; 13) Gustav II Adolphi esialgne kinnitus Liivimaa aadli privileegidele (18.05.1629); 14–17) kuninganna Kristiina vastused rüütelkonna palvekirjadele (06.08.1634, 14.08.1634, 12.10.1642 ja 04.07.1643).⁸⁹ Nimekirjast võib järeldada, et Liivimaa aadli soovid olid ambitsioonikad. Eriti näitab seda Sigismund Augusti privileegi lisamine nimekirja. Samas pandi kogumikku ka võrdlemisi tühiseid dokumente, nagu näiteks 1621. aasta läbirääkimistega seonduvad materjalid, kus riigivõim ei lubanud Liivimaa aadlile praktiliselt mitte midagi.

Privileegikogumiku järelsõnas on kirja pandud ka peamine järeldus, mida dokumentide põhjal teha saab. Nimelt olid kogumiku koostajad seisukohal, et maanõunikel ei pidanuks olema üksnes nõuandev roll. Gustav II Adolphi korraldusel (mida küll huvitaval kombel privileegidele lisatud ei ole) moodustatud

---

⁸⁶ *Ibid.*, 90.

⁸⁷ Liivimaa maanõunikud ja maamarssal Magnus Gabriel De la Gardiele 10.06.1648. – SRA. De la Gardieska samlingen (DS). Vol. E1628.

⁸⁸ Nimetatud kirjas lubas Karl IX niipea kui võimalik kõigile Liivimaa aadlikele nende poolakate poolt võõrandatud mõisad tagastada.

⁸⁹ Liivimaa aadli privileegide kogumik, 1648. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

Riia komissariaalkohtu koosseis olnud heaks näiteks sellest, kuidas kohalik aadel oli Liivimaa kõrgemas õigusemõistmises esindatud. Lisaks on välja toodud, et komissariaalkohus moodustati *maa vanasid tavasid silmas pidades*. Kõnealune kohtuinstants olevat olnud koguni nii tõhus, et kuningani jõudsid selle toimimise ajal Liivimaalt vaid üksikud kaebused ja apellatsioonid. Samuti sisaldanud hertsog Karli 1602. aasta privileeg sätet, mille kohaselt oli maa-kohtute valitsemine maanõunike pädevuses. Jätkatakse eriti julge sõnastusega ning palutakse, et kuninganna taastaks endise korralduse Liivimaa õigussüsteemis ning kaotaks *maa- ja õuekohtute ajutise korralduse* ning allutaks nad vastavalt maa vanadele tavadele Liivimaa aadli kontrollile. Lõpetuseks paluti, et kui kuninganna peaks siiski otsustama Tartu õuekohtu alles jätta, et sellisel juhul oleksid seal garanteeritud neli assessorikohta maanõunikele või -kohtunikele.⁹⁰ Samas väärub väljatoomist asjaolu, et järelsõnas ei mainita nimeliselt Sigismund Augusti privileegi, mille abil oleks olnud võimalik põhjendada palju kaugeleulatavamaid nõudmisi. Tõenäoliselt saadi aru, et vähemalt sellel hetkel oleks see olnud liig ning oleks võinud mõjuda negatiivselt ka mõõdukamate soovide täitumisele. Samas andis Sigismund Augusti privileegi lisamine kogumikku võimaluse seda kunagi hiljem, soodsama hetke avanedes rakendada. Seda muidugi eeldusel, et privileegide kogumik saanuks kuninganna poolt heaks kiidetud ja kinnitatud.

Lisaks privileegide kogumikule ning selle põhjal tehtud järeldustele esitasid saadikud kuningannale ka tavapärase punktidenä vormistatud palvekirja. Selle teises punktis tehti teatavaks, et delegatsiooni peamine eesmärk oli saada kuningannalt kinnitus Liivimaa aadli ajaloolistele privileegidele, mille koopiad olid tutvumiseks kaasa võetud. Taaskord seostati privileegide küsimus kontributsioonide tasumisega, kuid erinevalt maapäevade resolutsioonidest oli palvekirjas kirjapandu selge ja üheselt mõistetav. Nii võib palvekirjast lugeda:

*./../ me ei ole enda truudust üksnes sellega näidanud, et oleme kõigis möödunud sõdades ennast säästmata vereohvreid andnud, vaid oleme sellele lisaks vabahtlikult tasunud erinevaid üksteise järel nõutud subsiidiume ning muid igaaastaseid kohustusi. Need peaksid olema piisavad põhjused, et armulikult kinnitada meie poolt esitatud privileegid.*⁹¹

Seega oli Liivimaa aadli enesekuvandis sõjamehe ja provintsi kaitsja roll jätkuvalt olulisel kohal ning teenistust aadlilipkonnas ja regulaarmees nähti ühe

⁹⁰ Liivimaa aadli privileegide kogumiku järelsõna (*appendix*). – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁹¹ *Wir in allen vorgehenden Kriegen occasionibus mit ungesparter zuestreckung Leibes blutes und guttes uns unserer dehmühtigsten Pflicht und Schuldigkeit nach allerwilligst nicht allein bezeuget, sondern auch mit aussreichunge der unterschitlichen auff ein ander begertten subsidien undt jährlichen Landes gefälle allerwilligst haben befinden lassen, selbige unsere dargeliefferte Privilegia allernädigst zue confirmieren gerhuen wollen: Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 05.06.1648, § 2. – SRA. Livonica II. Vol. 148.*

kaaluka põhjusena, miks aadlil pidi olema privileeeritud ühiskondlik positsioon. Sellele oli aga lisandunud majanduslik aspekt – aadel aitas provintsi kaitsta ja edendada ka ressursside panustamise läbi. Palvekirja järgmistes punktides rüütelkonna panust Liivimaa kaitsele ja majandusse enam otsesõnu ei mainita, kuid on selge, et need olid ka ülejäänud nõudmiste lähtekohaks. Ootuspäraselt paluti kuningannal laiendada maanõunike kolleegiumi volitusi, mille põhjendus oli esitatud privileegide kogumiku järelsõnas. Kolmandas punktis esitati soov, et maanõunikud võinuks koos kindralkuberneriga arutada ja lahendada kõiki Liivimaad puudutavaid tsiviil- ja militaarküsimusi, *nii krooni kui ka rüütelkonna asju*. Seega, sarnaselt 1643. aastal koostatud maanõunike kolleegiumi projektiga taotleti riigivõimu ja aadli kollegiaalset valitsemist, kus kõik Liivimaad puudutavad küsimused oleksid pidanud saama arutatud ja otsustatud kindralkubeneri ja maanõunike koostöös. Sama punkti all tehti ka ettepanek, et Tartu õuekohtus võinuks neli assessorikohta olla reserveeritud teenekatele Liivimaa aadlikele. Eelpool väljatoodule lisaks taotleti palvekirjas veel rüütelkonna peamehe (kasutatud on terminit *Ritterschaft haubtman*, mitte *maamarssal*) ametiaja pikendamist kolmele aastale. Senimaani oli igal maa-päeval uus ametimees valitud.

Rüütelkond avaldas lisaks soovi, et kuninganna kinnitaks Liivimaa maaõiguse, mida võiks siis ametlikult maal kehtiva õigusena kasutada. Engelbrecht von Mengdenile küll ei viidatud, kuid võib eeldada, et juttu oli tema maaõiguse projektist, mis oli juba 1643. aastal kuningannale ülevaatamiseks esitatud. Tagasiulatavalt paluti veel kuninganna kinnitust juba kindralkubeneri poolt väljakuulutatud Liivimaa maapäeva ja vaeslaste kohtute (millest tuleb juttu edaspidi) korraldustele. Sarnaselt 1643. aastaga juhiti kuninganna tähelepanu probleemidele, mida tõi kaasa range meeslääniõiguse rakendamine. Mõisa valdaja surma korral jäid lesk ja olemasolul ka abiellumata tütre uue mõisa-valdaja meeleva, kes võis nad soovi korral oma valdustest välja kihutada ning seeläbi ülalpidamisest ilma jätta.

Palvekirja viimases ehk üheteistkümnendas punktis juhiti kuninganna tähelepanu veel ühele Liivimaa aadli jaoks murettekitavale nüansile. Nimelt olid *vähesed isikud endale haaranud pea kõik riigiametid maal* ning ülejäänutele ei olnud midagi alles jäänud. Sellest tulenevalt esitati palve, et edaspidi võinuks Liivimaal riigiameteid pidada vaid Liivimaal alaliselt elavad aadlikud.⁹² Asjaolu, et punkt on vormistatud teistega võrreldes märksa lühemalt ja võiks öelda, et lausa nii muu seas (millele viitab ka punkti asetamine järjekorras viimasele kohale), on mõnes mõttes huvitav. Taotleti ju sellega indigenaadiõigust, mis on juba väga kaugele arenenud aadliomavalitsuse tunnuseks.⁹³ Samas Sigismund Augusti privileegile, kus Liivimaa aadli indigenaadiõigus sisaldus, ei viidatud.

---

⁹² Liivimaa rüütelkonna palvekirja kuninganna Kristiinale 05.06.1648. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁹³ Mäletatavasti oli just indigenaadiõiguse kärpimine esimene samm, mida Poola kuningavõim võttis pärast 1561. aastat ette, et vähendada kohaliku aadli mõjuvõimu Liivimaal.

1648. aasta suvel Stockholmis aset leidnud sündmused on selles mõttes erandlikud, et neist on säilinud väga väärtuslik ja detailne allikmaterjal. Nimelt on Liivimaa rüütelkonna arhiivis hoiul mahukas, 20 lehekülje pikkune kokkuvõtte saadikute tegevusest. Tegemist on küll mustandiga, kuid suuremas osas on dokument loetav. Selle autoriks on suure tõenäosusega rüütelkonna sekretär David Wieck, kes oli ka ise üks saatkonna liikmetest. Kõnealuselt kokkuvõttest saame teada, et delegatsioon asus teele 22. juunil, jõudis Stockholmi 27. juunil ning lahkus 2. septembril, veetes seega pealinnas üle kahe kuu. Rüütelkonna saadikute lobitöö oli muljetavaldav – kokku saadi praktiliselt kõigi poliitilise ladvikusse kuulunud isikutega. Tegemist on ka selles võtmes huvipakkuva dokumendiga, et see annab aimdust ühe provintsi aadlike suhtlusvõrgustikest kõrgema tasandi võimukandjatega. Konkreetnes olukorras püüti oma kontakte eelkõige selleks ära kasutada, et saavutada juurdepääs poliitilise võimu keskpunktile ehk kuninganna isikule.⁹⁴

Kohe pärast Stockholmi saabumist kohtuti riigikantsler Axel Oxenstierna ning endise Liivimaa kindralkuberneri, sel hetkel riigi varahoidja kohuseid täitva Gabriel Bengtsson Oxenstiernaga, kellele tutvustati kuningannale esitatava palvekirja sisu. Järgmistel päevadel kohtuti samal eesmärgil veel kaheksa kõrge riigitegelasega. Niipea kui Stockholmi saabus aga Magnus Gabriel De la Gardie, olid saadikute ponnistused täielikult temale suunatud. Seda et Liivimaa aadli panused olid suuresti De la Gardie toetusele tehtud, näitas ka eelpool mainitud maanõunike ja maamarssali kiri. Kuna tegemist oli kuninganna Kristiina suurima soosikuga, oli selline lähenemine ka igati arusaadav. Sellele lisaks oli De la Gardiel Rootsi ülemereprovintsidega isiklik suhe – oli ta ju Tallinnas sündinud. Kõne all oleva kirjelduse autori sõnul oli De la Gardie suhtumine Liivimaa rüütelkonna saadikutesse üdini positiivne ning ta olevat koguni lubanud *kaasmaalase ja sündinud liivimaalasena (Landesman und eingeborner Lieffländer)* enda poolt kõik võimaliku liivimaalaste abistamiseks teha. Enda sõnade kinnituseks olevat De la Gardie veel saadikute juuresolekul lasknud enda juurde kutsuda kuningliku sekretäri Johan Silfverstierna ning andnud talle korralduse niipea kui võimalik liivimaalaste palvekiri kuningannani toimetada ning teha omalt poolt kõik, et seal esitatud palved saaksid soodsa vastuse.

Näib, et De la Gardie eestkoste toimis, sest juba 5. juulil leidsid rüütelkonna saadikud end kuninganna Kristiina audientsisaalist. Mingeid otsuseid sel päeval ei langetatud, kuid Liivimaa aadli soovid olid kuningannale teatavaks tehtud. Audientsile järgnes aga veel üle kuu aja kohtumisi erinevate riigimeestega, et jõuda kuninganna nimel väljastatud lõpliku vastuseni. Sel perioodil tegeles

---

⁹⁴ Juurdepääs valitsejale oli varauusaegse poliitilise kultuuri oluline osa, mis suuresti mõjutas riigivõimu toimimist. Valitseja seisukoht mingis küsimuses sõltus tihtipeale sellest, kas teemat oli talle isiklikult selgitatud ning kes ja mil moel selgitustööd tegi. Juurdepääsu valitsejale kontrollisid või vähemalt korraldasid väike hulk valitseja lähikondseid. Vt nt Dries Raeymaekers ja Sebastiaan Derks. Introduction: Repertoires of Access in Princely Courts. – *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400–1750*. Leiden: Brill 2016, 1–18.

saadikutega peamiselt Axel Oxenstierna poeg Erik, kes oli ühtlasi Eestimaa kuberner ning isa sõnul ka üks parimaid Balti provintside tundjaid Stockholmis. Just Erik Oxenstierna viis läbi sisulise töö privileegide ja palvekirjaga, võrreldes neid omavahel, et jõuda selgusele nõudmiste õiguspärasuses ja põhjendatuses. Seega oli tõenäoliselt tema sisend kõige olulisem kuninganna nimel koostatud resolutsioonis esitatud seisukohtade kujundamisel. Juuli lõpus kohtuti mitmel korral ka riigimarssali Åke Axelssoniga, kes lubas samuti Liivimaa rüütelkonna eest kuningannale kosta.⁹⁵

Paralleelselt toimunud riiginõukogu istungitel tulid Liivimaa aadli nõudmised jutuks vaid ühel korral 26. juulil. Privileegide küsimuses leiti, et need saab kinnitada alles pärast nende läbivaatamist. Meesläänidõigusest tulenevate leskede ja abiellumata tütarde probleemide osas ei soovitud samuti mingit otsust langetada, kuna sellel oleksid olnud terve riigi jaoks kaugeleulatuvad tagajärjed. Mis puudutab maanõunike kolleegiumit, siis palvele seda kuue liikme võrra suurendada ühtegi vastuväidet ei olnud. Mingisugust sisulist arutelu selle osas, kas Liivimaa maanõunikele peaksid olema garanteeritud kohad Tartu õuekohtus, riiginõukogu istungi protokollist ei leia. On vaid konstateeritud, et vastavalt Liivimaa aadli soovidele peaksid Tartu õuekohtus olema teatud arv kohti reserveeritud maanõunikele. Seega on selge, et põhimõtteline otsus avada Liivimaa aadlile juurdepääs kõrgemale õigusemõistmisele oli sündinud juba varem väljaspool ametlikke istungeid. Arutleti vaid selle üle, et mis pidanuks sellisel juhul saama õuekohtu asepresidendi ametikohast ning leiti, et asepresidendiks võidi valida ka keegi maanõunikest. Ülejäänud palvekirja punktide osas mingit arutelu vähemalt protokollil põhjal ei toimunud, need vaid loeti ette ning kinnitati soovidele vastu tulemist.⁹⁶

Kuninganna lõplik vastus Liivimaa aadli nõudmistele pärineb 1648. aasta 17. augustist. Riigiregistratuuri kõiide, mis sisaldas 1648. aasta juulis ja augustis kuninganna nimel välja saadetud kirju, on aga kaotsi läinud. Samuti ei ole siiani õnnestunud leida kuninganna resolutsiooni originaali, mistõttu on järgnevalt toetutud Gustav Johann von Buddenbrocki tõlkele.⁹⁷ Resolutsiooni esimeses punktis saavutas rüütelkond vähemalt näiliselt aastakümnete pikkuse ponnistuse tulemuse – kuninganna lubas eraldi korraldusega kinnitada kõik Liivimaa aadli vabadused ja privileegid. Paraku ei ole õnnestunud leida kõnealuse korralduse originaali ega ühtegi koopiat, mistõttu peab jällegi tuginema Buddenbrockile, kes on allikaga tutvunud. Mõnevõrra üllatuslikult ilmneb, et privileegide kinnitamine oli siiski ajutine. Buddenbrock on välja toonud, et kuna dokument oli oma sõnastuselt niivõrd sarnane Gustav II Adolphi esialgse kinnitusega Liivimaa aadli privileegidele 1629. aastast, ei olnud tal mõtet kuninganna Kristiina

⁹⁵ Kirjeldus Liivimaa rüütelkonna saatkonna viibimisest Stockholmis 1648. aasta suvel, dateerimata. – LVVA.7349.3.5.

⁹⁶ Riiginõukogu istungi protokoll, 26.07.1648. – *Svenska riksrådets protokoll. Bd. 12, 1647–1648*. Utg. av Severin Bergh. Stockholm: Norstedt 1909, 371–372.

⁹⁷ Gustav Johann von Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. 2. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Bd. 1. Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*. Riga: W. F. Häcker 1821, 219–224.

kinnitust enda kogumikku lisada.⁹⁸ Võib eeldada, et privileegide lõplikult kinnitamata jätmist põhjendati vajadusega põhjalikult tutvuda nende sisuga. Varasemates uurimustes on mainitud seik enamasti tähelepanuta jäetud ning öeldud kas otsesõnu või lastud lugejal aimata, et privileegide kinnitamine oli sel korral lõplik.⁹⁹

Teises punktis kiideti heaks maanõunike kolleegiumi suurendamine kuue liikme võrra (jättes siiski kehtima nõude, et pooled maanõunikest pidid olema rootslased), kuna see olevat *kõige kristliku korra ja politsei* edendamise seisukohast kasulik. Samas jäädi üldsõnaliseks kõnealuse institutsiooni ülesannete osas. Mainitud on vaid maanõunike kohustust kindralkuberneri või muud kõrgeimat riigivõimu esindajat provintsis nõustada ja toetada. Seega ei kandnud vilja delegatsiooni katse suurendada kindralkuberneri sõltuvust maanõunikest provintsi igapäevasel valitsemisel.

Resolutsiooni kolmandas punktis sätestati, et Tartu õuekohtus pidi sellest hetkest alates olema kolm (üks igast kreisist) assessorikohta reserveeritud Liivimaa maanõunikele. Seisukohase austuse märgina pidid maanõunikest assessorid istuma kohe õuekohtu presidendi kõrval, samuti pidi maanõunikest assessoritel olema õigus saada valitud asepresidendi ametikohale. Lisaks anti resolutsiooniga õigus valida maamarssal ametisse kolmeks aastaks, kiideti uuesti heaks rüütelkonna kassa jaoks kogutav iga-aastane poole riigitaalri suurune maks ning lubati Riias kaugel elavatel talupoegadel asendada statsiooniheina Riiga viimise kohustus rahalise maksuga.

Kinnitati ka seda, et nii nagu varasemalt võis ka edaspidi Liivimaa kohtutes õigusemõistmisel lähtuda Liivimaa rüütliõigusest sellisel kujul, nagu see oli trükis ilmunud. Rüütliõigus pidi jääma kehtivaks nii kauaks, kuni kuninganna kinnitab uue Liivimaa maaõiguse.¹⁰⁰ Mis puudutab riigiameteid Liivimaal, siis anti lubadus, et edaspidi võis iga riigiametnik täita korraga vaid ühte ametiposti ning pidi olema aadliseisusest. Samuti kinnitati, et kui mõni koht peaks vabanema, kaalutakse selle täitmisel ka sobivaid kandidaate kohaliku rüütelkonna seast. Indigenaadiõiguse kehtestamisest oli asi küll seega kaugel, kuid sellise

---

⁹⁸ Buddenbrock, *Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680*, 224–225.

⁹⁹ Vt nt *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Toim Enn Küng ja Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut 2013, 266–267; *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler 1994, 233; Ernst Seraphim. *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufsegelung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2. Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland*. Reval: F. Kluge 1904, 323. Erandina saab välja tuua Harry Thomsoni väite, et Liivimaa aadli privileegide kinnitamine 1648. aastal oli esialgne: Harry Thomson. *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710: Materialien und Betrachtungen*. Schliersee 1969, 158.

¹⁰⁰ Teadupärast ei jõudnud aga mitte ükski Rootsi valitseja Liivimaa seaduste kodifitseerimiseni. Kuninganna Kristiina resolutsioonis mainitud rüütliõiguse all on silmas peetud keskmist rüütliõigust, mis trükiti 1537. aastal ning mis jäi Liivimaal peamiseks kirjalikuks õigusallikaks kuni 19. sajandini: Heikki Pihlajamäki. *Conquest and the law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): a case of legal pluralism in early modern Europe*. Leiden: Brill 2017, 41–44; 246–248.

sõnastusega anti Liivimaa aadlile lootus, et tulevikus võiks nende roll Liivimaa riigiametite täitmisel suurened. Kehtivas lääniõiguses mingeid muudatusi teha ei soovitud, kuna Liivimaa aadli kirjeldatud probleem oli aktuaalne üle terve kuningriigi ning võimalikud lahendused vajasisid seega põhjalikumat kaalumist.

3.3.2 Maanõunike roll Liivimaa valitsemisel ja resideerivate maanõunike küsimus

Maanõunike võimalus olla Liivimaa igapäevasesse valitsemisse kaasatud sõltus paljuski sellest, kui edukalt suudeti Riias aastaringset esindust üleval hoida. Vähemalt 1640. aastatest ei leia kindralkuberneride Stockholmi saadetud ettekannetest märke selle kohta, et maanõunikega oldaks väljaspool maapäevi või aadlikonvente kokku saadud ja mingeid küsimusi arutatud. Samas, vaadates maapäevade ja aadlikonventide toimumise sagedust, kohtus kindralkuberner maanõunikega üpris tihti. Siiski mingisugusest kollegiaalsest valitsemisest kindralkubeneri juhtimisel ja maanõunike toetusel, millele Liivimaa rüütelkond apelleeris, kindlasti rääkida ei saa.

Liivimaa aadli rahulolematuse maanõunike kolleegiumi vähese mõjuvõimu ja väga üldsõnaliselt sätestatud kompetentsi osas avaldus juba mõned aastad enne 1648. aastal Stockholmis peetud läbirääkimisi. Esimest korda juhiti kindralkubeneri tähelepanu probleemile 1646. aasta märtsis Riias toimunud aadlikonvendil. Seal tuletasid kohalviibivad maanõunikud ning rüütelkonna saadikud kindralkubenerile meelde kuninganna Kristiina nimel 1643. aastal välja antud resolutsiooni, mille kohaselt pidid maanõunikud lisaks kindralkubeneri üldisele nõustamisele arutama kõiki Liivimaad puudutavaid tsiviil- ja militaarküsimusi, viima koos riigivõimu esindajatega läbi maal paiknevate üksuste munsterdamisi, edastama kindralkubenerile maalt laekunud kaebused ning need üheskoos korra aastas aset leidval konvendipäeval läbi arutama ning võimalusel lahendama. Midagi sellist ei olnud aga maanõunike ja rüütelkonna delegaatide sõnul veel aset leidnud.¹⁰¹

Näib, et mingit konkreetset vastust ei õnnestunud Gabriel Oxenstiernalt saada, kuna juba 1647. aasta augustis toimunud maapäeval esitati kindralkubenerile sarnane palve ning paluti välja anda instruktsioon, mis maanõunike kolleegiumi tööd täpsemalt reguleeriks.¹⁰² Oxenstierna vastusest ilmneb, et lisaks eelpool nimetatule pakuti ka välja mõte, et mõned maanõunikud võiksid pidevalt Riias viibida, et seeläbi maanõunike kolleegiumi funktsioone paremini täita. Maapäeva retsessis kirjeldatud ettepanek seada sisse nn resideerivate maanõunike kord ei kajastu. Kindralkuberner oli igal juhul seisukohal, et see oli maanõunike endi otsus, kus ja kui kaua nad viibisid ning vajadusel võisid nad alati tema jutule tulla, et mingit probleemi arutada.¹⁰³ Seega näib, et mingit põhimõttelist vastuseisu maanõunikega koostöö tegemisele ei olnud, kuid samas

¹⁰¹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 50–52.

¹⁰² Liivimaa maapäeva retsess, august 1647. – LVVA.214.2.294, 65–66.

¹⁰³ Kindralkubeneri vastus rüütelkonna palvekirjale 05.09.1647. – LVVA.7349.1.32.

puudus kindralkuberneril selgelt soov anda resideerivate maanõunike korrale ametlik käik ning seeläbi suurendada enda sõltuvust maanõunike kolleegiumist.

1648. aastal saadi küll luba maanõunike kolleegiumi laiendamiseks kuue liikme võrra ning maanõunikele avati juurdepääs Tartu õuekohtu ametikohtadele, kuid põhiprobleem ehk maanõunike vähene kaasatus Liivimaa valitsemisse oli jäänud ilma selge vastusega. Küsimus muutus uuesti aktuaalseks 1650. aasta kevadel, kui kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie otsustas luua kubermanguvalitsuses uue ametikoha, mille täitjaid hakati nimetama assistentnõunikeks (*Assistenzrat*). Esimesteks assistentnõunikeks nimetas ta komissar Heinrich (Henrik) Cronstierna, kubermanguvalitsuse sekretäri Paul Helmele, kameriiri Harald Bengtsson Igelströmi ja endise ülemkonsistooriumi direktori Gotthard Wellingu. Nende ülesandeks sai kindralkubeneri maa valitsemisel toetada ning ühtlasi oli see De la Gardie sõnul hea viis edutada mehi, kes olid juba pikka aega truult krooni teeninud.¹⁰⁴ Konkreetseid tööülesandeid sisaldavat ametiinstruktsiooni kindralkuberner teadaolevalt aga ei väljastanud.

Loomulikult märkas assistentnõuniku ametikoha loomist ning selle kattuvust maanõuniku ametikohustustega ka rüütelkond. 1650. aasta sügisel olid Liivimaa aadli saadikud seoses kuninganna Kristiina kroonimispidustustega uuesti Stockholmis ning nagu oli tavaks kujunenud, tuli selliseid võimalusi kasutada aktuaalsete probleemide lahendamiseks. Liivimaa rüütelkonna palvekirja peamine eesmärk oli küll saavutada kuninganna heakskiit Liivimaa aadlimatriklile, millest tuleb juttu järgmises alapeatükis, kuid viiendas punktis sooviti saada ka Kristiina kinnitus resideerivate maanõunike institutsioonile. Taaskord toodi välja, et vastavalt 1643. aasta resolutsioonile pidanuks maanõunike kolleegiumil olema õigus kindralkubeneri kõigis nii tsiviil- kui ka militaarvaldkonna ning nii krooni kui ka aadli huvidesse puutuvates küsimustes nõustada. Senimaani ei olnud maanõunikud aga saanud neile usaldatud rolli täita ning nüüdsest ähvardasid assistentnõunikud nad üldse provintsi valitsemisest kõrvale tõrjuda. Probleemi lahendamiseks tehti ettepanek, et Riias võinuks pidevalt viibida kolm maanõunikku, kes saanuks kindralkubeneri kõigis nimetatud valdkondades nõustada.¹⁰⁵ Kuninganna väljendas enda vastuses üksnes lakooniliselt seisukohta, et assistentnõuniku ametikoht ei läinud kuidagi vastuollu 1643. ja 1648. aasta resolutsioonidega ning seetõttu pidi ametikoht alles jääma. Resideerivaid maanõunikke vastuses mainitud ei ole.¹⁰⁶

Assistentnõuniku ametikoha loomine 1650. aastal ei ole jäänud ka varasematel uurijatel tähelepanuta ning enamasti on sellest järeldatud, et assistentnõunike ametisse määramisega soovis kindralkuberner vähendada maanõunike

---

¹⁰⁴ Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale 11.05.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 74.

¹⁰⁵ Liivimaa rüütelkonna palvekirja kuninganna Kristiinale 13.04.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁰⁶ Kuninganna Kristiina resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 14.11.1650. – SRA. RR. Vol. 269.

mõjuvõimu.¹⁰⁷ Samas on teadmised assistentnõunike töö olemusest, asetumisest provintsiavalitsemise hierarhias ning suhetest aadliomavalitsuse institutsioonidega praktiliselt olematud.¹⁰⁸ Allikate põhjal ei saa aga nõustuda väitega, nagu oleksid assistentnõunikud rüütelkonna maanõunikud täielikult kubermanguvalitsusest välja tõrjunud. Nii kirjutab näiteks uus kindralkuberner Gustav Horn 1652. aastal kuninganna Kristiinale, et aadlilipkonna munsterdamise võinuks veidi aega edasi lükata. Sellisele otsusele oli kindralkuberner jõudnud koos maanõunikega, kes *nii palju kui neid Riias on, pidevalt minule* (st kindralkubernerile) *selles osas peale on käinud*.¹⁰⁹ Oluline on siinkohal ka märkida, et 1652. aastal maapäeva ei peetud, mis välistab võimaluse, et maanõunikud oleksid maapäeva tõttu nii või naa pidanud Riias viibima. 1653. aastal teatas Gustav Horn, et oli kuninganna nõutud kontributsiooni osas läbi rääkinud Riias viibivate maanõunikega, kes ei olnud aga nõus ilma maapäeva heakskiiduta uusi nõudmisi ülejäänud aadli nimel kinnitama.¹¹⁰

Samas on selge, et assistentnõunike ametikoha tekitamine oli Liivimaa aadlile murettekitav, nagu näitas ka 1650. aastal kuninganna Kristiinale esitatud palvekiri. 1653. aasta jaanuaris ja veebruaris Riias kogunenud maapäeval avaldasid maanõunikud soovi, et maanõunikele võinuks anda samasugused volitused ja ametiinstruktsiooni nagu assistentnõunikele, et viimased *maanõunikele ja maa põhikorrale mingil moel kahjaks ei oleks*.¹¹¹ Kindralkuberner andis seepeale teada, et ka assistentnõunikel puudus ametiinstruktsioon, kuid ei näinud põhjust, miks maanõunikud ja assistentnõunikud ei võinuks lihtsalt omavahel koostööd teha.¹¹² Mitmest hilisemast maapäevast on teada, et tihti peale täitsid assistentnõunikud aadliga peetud läbirääkimistel riigivõimu esindaja funktsioone. Nii võisid assistentnõunikud näiteks maanõunikega mingi kindralkubernerite esitatud majandusliku nõudmise osas läbi rääkida, vahepeal kindralkubernerile tulemustest ette kanda ning seejärel vajadusel läbirääkimisi

¹⁰⁷ Vt nt Ralph Tuchtenhagen. *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Wiesbaden: Harrassowitz 2008, 51; Thomson. *Schweden und seine Provinzen*, 159; Seraphim, *Die Provinzialgeschichte*, 323–325.

¹⁰⁸ Nii on ka Liivimaa kubermanguvalitsuse struktuuri ja seal töötanud ametimehi uurinud Birgit Kibal paraku assistentnõunike ametikoha puhul piirdunud ametikoha olemasolu mainimisega ning 17. sajandi lõpul ametit täitnud isikute nimede nimetamisega: Birgit Kibal. *Bookhållare, Camererare, Casseur* ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. – *Kultuuriloolised ekskursid*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 6), 21–65; Rootsi bürokraatia peegeldus Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 179–187.

¹⁰⁹ *Die Landräthe, so viel sich deren jetzt alhie befinden, bey mir inständigst angehalten*: Gustav Horn kuninganna Kristiinale 07.09.1652. – SRA. Livonica II. Vol. 75.

¹¹⁰ Gustav Horn kuninganna Kristiinale 22.04.1653. – SRA. Livonica II. Vol. 75.

¹¹¹ *Damit sie dehnen Hh. Landträhten in ihren Landtstaat keinerley wise praejudicieren mögen*: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 139.

¹¹² Gustav Horni vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 09.02.1653. – LVVA.7349.2.32.

jätkata.¹¹³ Tähelepanu väärivad ka eelpool mainitud isikud, kelle Magnus Gabriel De la Gardie 1650. aastal assistentnõunikuks nimetas. Asjaolu et Heinrich Cronstierna oli vahetult enne assistentnõunikuks nimetamist valitud maanõunikuks¹¹⁴ ning et Paul Helmes oli varasemalt töötanud rüütelkonna sekretärina, ei loo erilisi eeldusi selleks, et suhted kahe käsitletava institutsiooni vahel oleksid pidanud olema pingelised, nagu on näiteks väitnud Ernst Seraphim.¹¹⁵ Samuti ei leia märke tõsistest vastuoludest maanõunike ja assistentnõunike vahel ühegi maapäeva retsessist. Aramainimist väärib ka see, et 1656. aastaks oli kubermanguvalitsuse koosseisu jäänud ainukese assistentnõunikuks Paul Helmes.¹¹⁶ Seega ei saanud kõnealune ametikoht Liivimaa valitsemise seisukohast üleliia oluline olla.

Hoolimata assistentnõuniku ametikoha loomisest püüdis maanõunike kolleegium koostöös rüütelkonnaga jätkuvalt toimima saada ka korrapärast ja reguleeritud resideerivate maanõunike süsteemi. Eelneva põhjal küll näib, et suure osa ajast oli keegi maanõunikest Riias olemas, kuid võib eeldada, et tegemist oli väikese hulga isikutega, kellele käis aastaringne aadli huvide esindamine üle jõu. Võib arvata, et põhiraskust kandis siin Otto von Mengden, kelle kohta on teada, et talle kuulus linnas kinnisvara, mis muutis pikemat aega Riias viibimise võimalikuks.¹¹⁷ Seetõttu ei ole ka imekspandav, et just Otto von Mengden oli peamine resideerivate maanõunike süsteemi eestvedaja – oleks ju selle rakendumine talle endale kergendust toonud. Nii tegi Otto von Mengden 1653. aasta jaanuaris ja veebruaris Riias kogunenud maapäeval ettepaneku, et maanõunikuks peaksid paarikaupa kahekuuliste intervallidega Riias viibima ning kindralkubeneri provintsi valitsemisel abistama. Von Mengden oli nõus ise algust tegema kuid seda tingimusel, et keegi ta kahe kuu möödudes välja vahetaks. Maapäev kiitis algatuse heaks.¹¹⁸

Samal maapäeval ilmnes üks takistus, mis tõenäoliselt resideerivate maanõunike korrapärase rotatsiooni sisseseadmist tugevalt pärssis. Kui siiani võis jääda mulje, et maanõunike alalise esinduse loomine Riiga oli kogu Liivimaa aadli tahe, siis päris nii see ei olnud. Nimelt ei olnud Tartu kreisi delegaadid kindlad, et resideerivate maanõunike korra sisseseadmine hädavajalik oleks olnud. Nad leidsid, et tegemist oli olulise otsusega, mis vajas veel edasist kaalu-

---

¹¹³ Üks konkreetne näide pärineb 1676. aastal Riias kogunenud aadlikonvendist, kus assistentnõunikud pidasid maanõunikega läbirääkimisi maale saabuvate täiendavate üksuste ülalpidamise teemal. Riia kuberner Hans von Fersen ei võtnud läbirääkimistest vahetult osa, kuna leinas parasjagu hukkunud poega: Liivimaa aadlikonvendi retsess, jaanuar ja veebruar 1676. – LVVA.214.2.295, 187–188.

¹¹⁴ Liivimaa maapäeva retsess, aprill ja mai 1650. – LVVA.214.2.294, 106.

¹¹⁵ Seraphim, *Die Provinzialgeschichte*, 325.

¹¹⁶ RA.EAA.278.1.XXII-23, 17–18.

¹¹⁷ Näiteks 1653. aasta jaanuaris Riias toimunud maapäeva retsessis on kirjas, et kõik maapäevale saabunud pidid esmalt läbi käima Otto von Mengdeni korterist, et seal enda nimi ja osalus maapäeval registreerida. – LVVA.214.2.294, 129.

¹¹⁸ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar ja veebruar 1653. – LVVA.214.2.294, 143.

mist.¹¹⁹ Tartu aadlike kõhklused olid igati arusaadavad, juba ainuüksi korra või kaks korda aastas Riias maapäeval käimine oli neist paljudele üle jõu käiv. Regulaarne maanõunike saatmine kubermangukeskusesse olnuks aga kulukas ettevõtmine ning tõenäoliselt kardeti seda, et need kulud oleksid läinud kõigi Tartu kreisi aadlike vahel jagamisele.

Aasta hiljem toimunud maapäeval oli resideerivate maanõunike teema jätkuvalt aktuaalne. On kaheldav, kas vahepeal oli suudetud rotatsioon toimima saada, kuna taaskord tehti ettepanek, et kaks maanõunikku pidanuks pidevalt kahekuuliste intervallidega Riias viibima. Kord pidi rakenduma alates 1654. aasta esimesest detsembrist ning esimesteks resideerivateks maanõunikeks pidid olema Otto von Mengden ja ooberst Reinhart Funcken. Ühtlasi paluti kindralkubeneri, et ta kaasaks Riias viibivad maanõunikud kõigisse *rüütelkonna õiguseid ja privileege puudutavatesse küsimustesse*.¹²⁰ Seega näib, et maanõunike ambitsioon olla absoluutselt kõigi Liivimaad puudutavate küsimustega kursis ning kõigis valdkondades kindralkubeneri Liivimaa valitsemisel abistada, oli raugenud. Kindralkuberner vastas, et ta ei olnud küll saanud Stockholmist mingeid resideerivaid maanõunikke puudutavaid suuniseid, kuid tal ei olnud ka põhimõtteliselt midagi selle vastu, kui maanõunikud enda vabast tahtest soovisid Liivimaa heale käekäigule kaasa aidata.¹²¹ Teisisõnu oli riigivõimu seisukoht kõnealuses küsimuses jätkuvalt selline, et resideerivate maanõunike tegevust ei takistatud, kuid seda ei soovitud ka mingil moel ametlikult reguleerida. Igasugune riigipoolne resideerivaid maanõunikke puudutav korraldus oleks kaasa toonud selle, et kindralkuberneril oleks tekkinud kohustus teatud küsimusi maanõunikega arutada.

Seega saab järeldada, et maanõunikud olid vaadeldaval perioodil provintsi valitsemisse vähemalt mingis ulatuses kaasatud. Samas said nad maapäevade vahepealsel ajal tegutseda üksnes mitteametlikult, mis nende autoriteeti kindlasti vähendas. Paraku puuduvad allikad, mis võiksid maanõunike ja kindralkubeneri suhtele ning seega maanõunike tegelikule mõjuvõimule enam valgust heita.

Eraldi teema, mis kerkis põgusalt juba maanõunike kolleegiumi loomise kontekstis 1643. aastal, oli maanõunike ja ülejäänud rüütelkonna omavaheline suhe. Asjaolu et maanõunikud kohtusid ka väljaspool maapäevi kindralkubeneriga ning arutasid kogu aadlile olulistel teemadel, võis tekitada ülejäänud aadli seas teatavat umbusaldust. Võtsid ju maanõunikud maapäevadel tihtipeale sõna riiklike nõudmiste kaitseks ning üritasid veenda ka ülejäänud aadlit vastutulelikkusele. Nii mõnelgi võis kerkida küsimus, kas maanõunikud lähtusid oma tegevuses ikka rangelt Liivimaa heaolust või oli nende truudus ehk nihkunud juba rohkem Rootsi krooni poole. Nii käidi rüütelkonna poolt 1645. aasta maapäeval välja ettepanek, et maanõunikud pidanuks järgnevatel maapäevadel andma vande. Ettepaneku kohaselt pidanuks vande sisu seisnema selles, et maa-

¹¹⁹ Tartu kreisi saadikud maanõunike kolleegiumile 03.02.1653. – RA.EAA.909.1.263.

¹²⁰ Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 163.

¹²¹ Gustav Horni vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale, dateerimata. – LVVA.7349.2.32.

nõunik oleks töötanud tegutseda üksnes Liivimaa ja Liivimaa aadli huvides.¹²² Kuni 1656. aastani peetud maapäevade retsessidest ei leia küll viiteid sellele, et maanõunikud oleksid mingit sorti vande andnud, kuid juba ainuüksi sellise palve esitamine rüütelkonna poolt näitab, et juba väga varases staadiumis oli tekkinud teatav lõhe maanõunike ja ülejäänud rüütelkonna vahel.

Käesoleva teema lõpetuseks tuleks peatuda ühel hüvel, mis võis maanõunikule silmapaistva teenistuse eest osaks saada. Nimelt tõstis kuninganna Kristiina 1653. aasta juulis Otto von Mengdeni ja kõik tema otseses liinis pärijad vabahärra seisusesse. Aadlidiplomis on esile toodud von Mengdeni pikka ja truud teenistust, mida ta oli Rootsi kroonile juba enda nooruspõlvest alates osutanud. Erinevaid ameteid täites oli ta üles näidanud *head ja õiglast hoolet üldise hüve eest* ning vääris seetõttu ülendamist vabahärra seisusesse.¹²³ Olgugi et seda ei ole otsesõnu mainitud, siis võib eeldada, et oma rolli võisid siin mängida ka Otto von Mengdeni maanõunikuna osutatud teened Rootsi riigile. Oli ta ju aidanud veenda ülejäänud aadlit kontributsioonide maksmise vajalikkuses. Sellega oli esimest korda Rootsi võimu perioodil antud Liivimaalt pärit ja Liivimaal aktiivselt tegutsevale saksa aadlikule vabahärra tiitel.

3.3.3 Aadlimatrikli küsimus

Pärast 1648. aastat puudus rüütelkonna kesksetest institutsioonidest veel üksnes aadlimatrikkel. Sellest kõneledes peab esmalt klaarima segaduse, mis Liivimaa aadlimatrikli küsimust ümbritseb. Nimelt kohtab siin-seal väidet, et 1650. aastal jõudis Liivimaa rüütelkond aadlimatrikli koostamise ja sisseseadmiseni.¹²⁴ Midagi sellist siiski aset ei leidnud. Nimetatud aastal andis kuninganna Kristiina küll loa aadlimatrikli koostamiseks, kuid selle ametliku jõustumiseni jõuti alles uue valitsuskorra ajal 97 aastat hiljem. Seega tekib arusaadavalt küsimus, et kui kõrgeimalt tasandilt oli juba kirjalik luba olemas, siis miks ei jõutud 17. sajandi jooksul plaanide realiseerimiseni? Georg von Krusenstjerni välja pakutud põhjendus, et aadlimatrikli sisseseadmise katkestas 1656. aastal puhkenud sõda Venemaaga võib küll olla osaliselt õige, kuid ei seleta ometi aadlimatrikli koostamata jätmist sõjajärgsetel aastatel.¹²⁵

Huvitaval kombel pärineb esimene kirjalik jälg aadlimatrikli puudumisele tähelepanu juhtimisest hoopiski Rootsi riigivõimu esindajalt ja mitte Liivimaa rüütelkonnalt. Nimelt palusid 1646. aasta märtsis Riias aadlikonvendil viibinud

¹²² Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1645. – LVVA.214.2.294, 15.

¹²³ *Godhe och uprichtige affection till det gemena bästa*: kuninganna Kristiina vabahärrakiri Otto von Mengdenile 12.07.1653. – SRA. RR. Vol. 288.

¹²⁴ Vt nt Aleksander Loit. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 7–26, siin 17; Jürgen Heyde. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998 (47), 544–567, siin 563.

¹²⁵ Georg von Krusenstjern. *Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen*. Hamburg: Hoffmann 1963, 42.

maanõunikud ja rüütelkonna delegaadid kindralkuberneril enda alluvatele meelde tuletada, et kubermanguvalitsuse kantseleist väljaminevates kirjades ei tohiks eksida adressaatide tiitlitega.¹²⁶ Kindralkuberner Gabriel Oxenstierna vabandas eksituste pärast, kuid tõdes ka samas, et kuna Liivimaa aadlil puudus aadlimatrikkel, ei olnud kubermanguvalitsuse ametnikel alati võimalik veenduda adressaatide tiitlite korrektsuses.¹²⁷ Võttis aga neli aastat aega, et kindralkubeneri vihje muutuks rüütelkonna nõudmiseks.

Kui 1650. aasta sügisel pidi rüütelkond saatma seoses kuninganna Kristiina kroonimispidustustega Stockholmi delegatsiooni, tehti saadikutele muu hulgas ülesandeks hankida valitseja heakskiit Liivimaa aadlimatrikli koostamisele. Vastav palve sisaldub rüütelkonna palvekirja esimeses punktis. Tähelepanu väärib sõnastus. Nimelt on välja toodud, et Liivimaal oli juba ammustest aegadest tegutsenud rüütliordu, mille ülesanne oli maad kaitsta ning mida pidas üleval vaba aadel. Olgugi et seda otsesõnu mainitud ei ole, on selge, et sellega õigustati aadli privileeeritud seisundit ühiskonnas. Ülejäänud maa elanikkonnal selliseid sõjalisi kohustusi ei olnud ning nemad said seega vabalt nautida rahu ja vabadust. Sarnane põhimõte pidanuks kehtima ka palvekirja kirjutamise ajal, kuid kuna *nüüd aadlike ja lihtinimeste (plebeios) vahel pea mingit erinevust ei tehta, vähendatakse ja tallatakse rüütlikeisus varem või hiljem jalge alla*.¹²⁸ Seega oli aadlimatrikkel ühelt poolt vajalik selleks, et aadellikke õiguseid ja vabadusi saaksid nautida üksnes need, kellel oli selleks õigus. Teisest küljest võib rüütelkonna argumentatsiooni mõista ka selliselt, et selgelt defineeritud ning teistest ühiskonnagruppidest eraldatud aadel aidanuks kaasa maa kaitsevõime tugevdamisele.

Sarnaselt 1648. aastaga on ka 1650. aasta Stockholmi reisist säilinud rüütelkonna sekretäri koostatud kokkuvõte. Kuna mindi ka kuninganna kroonimispidustusele, reisiti ühes laevas koos kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardiega. Küllap tehti Stockholmis ees ootavast juttu juba laeva peal. Reisi kirjelduses on märgitud, et pärast augusti lõpus Stockholmi jõudmist palusid rüütelkonna saadikud kindralkuberneril enda eest kuningannale kosta. Sarnaselt kaks aastat varasemale ajale viimane seda ka tegi ning õige varsti õnnestus rüütelkonna saadikutel kuninganna audientsile pääseda. Kuna kogu riigi juhtkonna tähelepanu oli eesootavatel pidustustel, lükati rüütelkonna palvekirja sisuline arutamine edasi. Selleni jõuti alles kaks ja pool kuud hiljem ehk novembri keskpaigas, hoolimata saadikute korduvatest meeldetuletustest ja palvetest asja kiiremini menetleda. 14. novembril leidis aset kohtumine Magnus Gabriel De la Gardie ja mitmete teiste kõrgemate riigitegelaste ning rüütelkonna saadikute vahel, kus viimaste palvekiri arutati punkt-punkti haaval läbi. Aadli-

---

¹²⁶ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 48–49.

¹²⁷ Gabriel Oxensterna vastus maanõunike ja rüütelkonna delegaatide palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

¹²⁸ *Jetzt aber fast kein unterscheid inter nobiles et plebeios ist, wordurch dan endtlichen der Ordo Equestris ganz unter den Fuss undt in verkleinerung gesetzt werden dürffte*: Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 13.04.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

matriikli osas väljendas De la Gardie enda kõhkluseid ning leidis, et kuna Liivimaal olid paljud mõisad linnakodanike ja mitteaadlike käes, võinuks aadlimatriikli sisseseadmine tekitada segadust. Rüütelkonna saadikute hinnangul oleksid võinud nimetatud isikud ka edaspidi mõisu valitseda, kuid et aadlimatriikli asutamiselega oleksid nad selgelt rüütelkonna tegemistest väljaspool. Rohkem detaile reisikirjeldus kõnealuse koosoleku ja aadlimatriikli poolt- ja vastuargumentide kohta ei paku.¹²⁹

Hoolimata Magnus Gabriel De la Gardie kahtlevast seisukohast aadlimatriikli küsimuses väljastas kuninganna Kristiina samal päeval ehk 14. novembril enda resolutsiooni rüütelkonna palvekirjale. Seal on kirjas, et lõpetamaks *segadust ja korratust*, mis on tingitud *paljude mitte aadlisoost olevate soovist olla samamoodi respektieritud nagu aadlikud*, on kuninganna otsustanud anda Liivimaa rüütelkonnale õiguse koostada aadlimatriikkel (*riddarebank*). Otsustamine selle üle, keda aadlimatriiklisse kanda ja keda mitte, pidi suuremas osas jääma rüütelkonna enda teha. Samas pani resolutsiooni esimese punkti viimane lause paika, et lisaks kõigile Liivimaa aadlikele, kes olid suutnud endi seisusekaaslastele enda aadlipäritolu tõestada, pidi olema ka kõigil riigi valitseja poolt aadli-seisusesse tõstetud isikutel olema õigus pääseda Liivimaa aadlimatriiklisse.¹³⁰

Järgnevatel aastatel oleks aadlimatriikli loomine pidevalt justkui õhus olnud, kuid rüütelkond tõi pidevalt välja erinevaid takistusi, miks see veel teoks ei olnud saanud. 1650. aastate algul toodi korduvalt põhjusena välja seda, et Liivimaal ei olnud kohapeal kindralkuberneri.¹³¹ Kuidas täpselt see aadlimatriikli koostamist takistas, ei ole täpsustatud. 1653. aasta jaanuaris Riias peetud maapäeval esitas rüütelkond kindralkuberner Gustav Hornile ülevaatamiseks isegi esialgse aadlimatriikli versiooni, mille viimane ka vastu võttis.¹³² Järgmistel maapäevadel aga aadlimatriikkel enam teemaks ei tulnud. Viimast korda tõstatas rüütelkond aadlimatriikli küsimuse 1660. aastal, mil pöörduti mitmesuguste palvetega Karl XI eestkostevalitsuse poole. Pika palvekirja 16. punktis kurdeti, et rüütelkonna kasutada olnud ruumid olid möödunud sõjas hävinenud ja neil ei olnud enam kuskil kokkusaamisi korraldada ja maa asju arutada. Ühtlasi öeldi, et ruumide olemasolul oleks lõpuks võimalik ka aadlimatriikli sisseseadmine.¹³³ Juba 1662. aastal kinkis Karl XI eestkostevalitsus rüütelkonnale Riia linnas maja, aadlimatriikli ellukutumisele see aga mingil moel kaasa ei aidanud.

---

¹²⁹ Kirjeldus Liivimaa rüütelkonna saatkonna viibimisest Stockholmis 1650. aasta sügisel, dateerimata. – LVVA.7349.3.5.

¹³⁰ Kuninganna Kristiina resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 14.11.1650. – SRA. RR. Vol. 269.

¹³¹ Vt nt Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiinale 08.05.1651. – SRA. Livonica II. Vol. 148; Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 126; Otto von Mengden Magnus Gabriel De la Gardiele 11.05.1652. – SRA. DS. Vol. E1499.

¹³² Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 148. Gustav Horni vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 09.02.1653. – LVVA.7349.2.32.

¹³³ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

Oleks aga ekslik arvata, et rüütelkonnal puudus ülevaade Liivimaal maid omavatest isikutest ja nende päritolust. Sellisel juhul oleks olnud võimatu vahet teha rüütel- ja maiskonna liikmetel. See oli aga olnud üks olulisemaid põhimõtteid 1647. aasta maapäevakorralduses, mis võimaldas võõrast päritolu maiskondlased maapäeva otsustusprotsessist kõrvale tõrjuda. Kuni 1653. aastani ei ole teada, kas kellegi kuulumine või mittekuulumine kohaliku aadli hulka oli fikseeritud kirjalikus dokumendis või oli tegemist mingit sorti suuliste kokkulepete ja üldiste teadmistega. Pärast 1653. aastat, kui Gustav Hornile esitati kirjalikult esialgne aadlimatrikkel, on rüütelkonna kasutuses oleva Liivimaa aadlike nimekirja olemasolu kindel. Seda võib nimetada mitteametlikuks aadlimatriklis, kuna sellel puudus riigivõimu ametlik kinnitus. Sellise dokumendi olemasolu toetab ka asjaolu, et maapäevadel viisid rüütelkonna juhtorganid *rüütlinimekirja (Ritterrolle)* abil läbi kohaloleku kontrolli.¹³⁴ Juba dokumendi nimetus viitab sellele, et vahet tehti rüütel- ja maiskonna liikmetel.

Rootsiaegse aadlimatrikli teema lõpetuseks olgu veel öelnud, et 1690. aastal jõudis endine rüütelkonna sekretär Caspar von Ceumern kõigi Liivimaal kunagi elanud ja sel hetkel jätkuvalt elavate aadliperekondade nimekirja koostamiseni, mis ilmus osana tema teosest „*Theatridium Livonicum ...*“. Ajanappuse tõttu ei jõudnud autor lisada perekondade vappe, kuid lubas seda teha järgmises väljaandes.¹³⁵ Selleni von Ceumern aga ei jõudnud, kuna suri 1692. aastal. Seega võib öelda, et 17. sajandi teisel poolel eksisteeris Liivimaal mitteametlik aadlimatrikkel. Tekib aga küsimus, kui hästi see suutis säilitada aadliklassi suletust ja kohaliku aadli mõjuvõimu aadliseisuse defineerimisel.

Tõenäoliselt ei saanud ametliku aadlimatrikli puudumine Liivimaa aadlile üleliia kahjulik olla. Arvestades viimaste võimekust ja tahet igal võimalusel enda õiguste eest seista, oleks vastasel korral olnud enam kui tõenäoline, et rüütelkond oleks teinud kõik endast oleneva kuninganna Kristiina 1650. aasta lubaduse realiseerimiseks. Omaette probleemiks võis aga olla kõnealuse kuningliku resolutsiooni sõnastus – oli seal ju eraldi välja toodud, et aadlimatriklisse kandmise õigus oleks olnud ka kõigil neil, kel oli ette näidata tõend aadliseisusesse tõstmise kohta. Kuninganna Kristiina valitsusaeg oli aga periood Rootsi ajaloos, mil aadeldamiste hulk kasvas plahvatuslikult ning teenisaadli osakaal kõigist aadlikest kasvas märkimisväärselt.¹³⁶ Vaevalt et selline trend oli jäänud Liivimaa aadlikel märkamata ning arusaadavalt võis see koosmõjus Liivimaa aadlimatrikli lubamise sõnastusega tekitada kartust „sissetungijate“ ees. Nii võisid aadliseisusesse tõusta ka Rootsi kõrगाadlike Liivimaa valduste

---

¹³⁴ Kohaloleku kontrolli on mainitud paljude maapäevade retsessides, kuid seda on tehtud möödaminnes. 1668. aasta oktoobris ja novembris Riias toimunud maapäeva retsessis on eraldi välja toodud, et maapäeva alguses loeti ette rüütlinimekiri, et välja selgitada maapäevalt puudujad. – LVVA.214.2.295, 8.

¹³⁵ Caspar von Ceumern. *Casparis von Ceumern Salcensis Sorabi Theatridium Livonicum Oder Kleine Liefvländische Schau-bühne*, Riga: G. M. Nöller 1690, 29–57.

¹³⁶ Kui Gustav II Adolf tõstis enda valitsusaja jooksul 90 isikut aadliseisusesse, siis kuninganna Kristiina valitsusajal tutvustati Rootsi rüütelkonda lausa 433 uut aadlisuguvõsa: Bo Eriksson. *Svenska adelns historia*. Stockholm: Norstedt 2011, 215.

valitsejad, keda oleks sellisel juhul pidanud lugema rüütelkonna hulka kuuluvateks.

Seega on võimalik, et mitteametlik aadlimatrikkel oli Liivimaa aadlile isegi eelistatud variant, kuna täpselt sõnastatud regulatsiooni puudumine jättis piisavalt mänguruumi. Ronald Asch on varauusaegse Saksa alade aadli osas märkinud, et riikliku sanktsiooniga ellu kutsutud aadlimatriklid ei pruukinud kohalike aadlike seisukohast olla sugugi positiivsed nähtused, kuna tungisid valdkonda, mida aadel oli traditsiooniliselt ise korraldanud.¹³⁷

3.4 Aadliomavalitsuse rakendumine praktikas

Eelmistes peatükkides võis jälgida, missugused olid riigivõimu huvid ning mida loodeti suhtlusest Liivimaa aadliga saavutada. Samuti nägime, et riigivõimu majanduslike nõudmiste täitmine lõi eeldused aadliomavalitsuse kesksete organite laienemisele ning suurendas Liivimaa aadli mõjuvõimu. Järgnevalt on vaatluse all see, missuguseid eesmärke soovis aadel uuenenud olukorras ellu viia ehk milleks mõjuvõimu kasutati. Kas pelgalt seisuslike erihuvide tugevdamiseks või kas võib rüütelkonna ambitsioonide alla lugeda ka *gute Policey* edendamist? Teisisõnu on fookuses aadliomavalitsuse rakendumine praktikas.

Esimeses alapeatükis on keskendunud aadli võimalustele mõjutada kõikvõimalike erinevat tüüpi riiklike korralduste väljastamist, mida kokkuvõtvalt võib nimetada toonaseks seadusandluseks. Aadli esitatud palveid uute korralduste väljastamiseks arutati peamiselt maapäevadel ning käsitletud teemad hõlmasid endas suurt osa toonase ühiskonna jaoks olulistest valdkondadest. Korraldustega taotletud muutuste ulatus kõikus suuresti – osa oli pigem sümboolse tähendusega samas kui teised tõid mingis valdkonnas kaasa põhjaliku ümberkorraldamise. Eraldi on käsitletud rüütelkonna püüdeid saada riigivõim nõusse uue maarevisjoni korraldamisega. Jällegi on rõhku pööratud institutsioonidele. Eraldi alapeatükkides on peatunud kolmel rüütelkonna initsiatiivil ja riigivõimu heakskiidul tekkinud institutsioonil. Nendeks on adrakohtud, ülemkirikueestseisjad ja vaeslastekohtud. Sarnaselt 1643. aastale eelnenud perioodiga on antud ülevaade kohalikest aadlikest, kes töötasid Liivimaa riigiasutustes. Riigiasutuse defineerimisel on lähtutud rahastusallikast – suuremas osas riigi poolt ülalpeetavaid asutusi on käsitletud riigiasutustena. Jätkuvalt mõjutas riigivõimu ja aadli suhet viimaste valmidus aadlilipkonna abil Liivimaa kaitsevõimesse panustada, mistõttu on viimases alapeatükis võetud lähema vaatluse alla arengud aadlilipkonnas.

---

¹³⁷ Ronald G. Asch. Staatsbildung und adlige Führungsschichten in der Frühen Neuzeit: Auf dem Weg zur Auflösung der ständischen Identität des Adels? – *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 2007 (33), 375–397, siin 390–391.

3.4.1 Rüütelkonna roll seadusandluses

Rüütelkonna peamine kanal, mille kaudu mõjutada provintsis kehtivat seadusandlust, oli maapäev. Varasemas ajalookirjutuses on igati õigustatult välja toodud, et varausaegseid seisustekogusid (või ka ainult ühe seisuse kogusid nagu näiteks Liivimaal) ei saa rangelt võttes lugeda seadusandlikeks institutsioonideks.¹³⁸ Erinevat tüüpi korralduste väljastamine, mis kokku moodustasid toonase seadusandluse, oli ainult riigivõimu esindajate pädevuses. Liivimaa puhul tähendas see kas valitsejat või kindralkubeneri. Samas oli seisustel võimalik riigivõimu kandjaid ning seega ka seadusandlust mõjutada. Euroopa kontekstis on seisuste roll seadusloomes olnud juba pikalt ajaloolaste uurimisobjektiks.¹³⁹ Viimase paari kümnendi jooksul on fookus nihkunud traditsioonilistelt ja mõjuvõimsatelt seisustelt nagu aadel ja linnakodanikud madalamale tasandile ning on esitatud küsimus, missugused olid lihtrahva võimalused seadusandluse mõjutamiseks?¹⁴⁰ Eesti ajalookirjutuses on küll tõdetud, et seisustel oli võimalik riiklikku seadusandlust mõjutada, kuid teemat põhjalikult käsitlevad uurimused praktiliselt puuduvad.¹⁴¹

---

¹³⁸ Vt nt Joachim Bahlcke. *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg 2012 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 91), 28–29. Liivimaa kontekstis on samale järeldusele jõudnud ka Ralph Tuchtenhagen, kelle sõnul oli maapäeval *legislatiivse initsiatiivi õigus (er besass das Legislative Initiativrecht)*, kuid mitte õigus ise seaduseid vastu võtta. Ralph Tuchtenhagen. Das Dorpater Hofgericht als Bestandteil der schwedischen Politik gegenüber den Ostseeprovinzen 1629–1710. – *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2005 (Nordistica Tartuensia, 13) 114–151, siin 121.

¹³⁹ Seisuste mõjuvõim seadusandluse kujundamisel on teema, mille käsitlemist võib tõenäoliselt leida igast tänapäevasest riigivõimu kujunemist selgitavast uurimusest. Vt nt Bahlcke. *Landesherrschaft, Territorien und Staat*, 50–52; Jeremy Black. *Kings, nobles and commoners: states and societies in early modern Europe, a revisionist history*. London: I.B. Tauris 2004, 45–46; Wolfgang Reinhard. *Geschichte der Staatsgewalt: eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck 2000, 222–223.

¹⁴⁰ Nimetatud uurimissuunal väärib kindlasti esile tõstmist Peter Blickle, üks esimesi ajaloolasi, kes tõi Kesk- ja Lääne-Euroopa varausaegsed kohalikud kogukonnad ning seeläbi lihtrahva aktiivse osapoolena poliitilisele areenile. Kõige põhjalikum sellekohane teemakäsitus on mitme autori koostöös sündinud *Resistance, Representation, and Community*. Ed. by Peter Blickle. Oxford: Clarendon Press 1997. Vt ka Einführung: mit den Gemeinden Staat machen. Arusaadavalt on talupoegade roll poliitilises elus leidnud käsitlemist Rootsi ajalookirjutuses. Viimasel ajal on teemaga enim tegelenud Mats Hallenberg. Vt nt *Peasants and Tax-farmers in Seventeenth-Century Sweden: Local Conflict and Institutional Change*. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 253–266.

¹⁴¹ Siinkirjutaja on teemaga siiski algust teinud. Ilmar Tammisto. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 455–475. Varasemalt on käsitletud kas üksikuid juhtumeid või konkreetseid teemasid, nagu näiteks 1668. aasta maapolitsei-

Nagu võisime näha läbirääkimiste juures, mis puudutasid Liivimaa aadli privileegide kinnitamist, olid aadli peamisteks mõjutusvahenditeks erinevad ressursid, mida sai vastavalt vajadusele riigivõimule anda või mitte anda. Sama dünaamika toimus ka kohalikul tasandil. Omaette oluline teemadering kõnealuses küsimuses on see, et mis eesmärki teenis aadli püüd seadusandlust mõjutada? Lähtudes küllaltki levinud ettekujutusest Eesti- ja Liivimaa põlisaadlist kui enesekesksest ja isiklike huvide peal väljas olevast ühiskonnagrupid, oleks loogiline eeldada, et aadel soovis läbi soodsa seadusandluse suurendada enda mõjuvõimu teiste ühiskonnagruppide üle ning tekitada näiteks soodsad võimalused rikastumiseks.¹⁴² Järgnevalt ei ole püütud eeltoodud vaatenurka ümber lükata, kahtlemata oli seisuslike erihuvide suurendamine üks aadli poliitilise tegevuse eesmärke. Pigem tuleks järgnevat võtta kui täiendavat vaatenurka, mille kohaselt oli aadli initsiatiivide eesmärgiks sageli ka turvalisem ja paremini korraldatud ühiskond ehk teisisõnu *gute Policey* edendamine. Kui aadli ettepanekud uute regulatsioonide väljastamiseks on väga hästi dokumenteeritud, siis sama ei saa öelda kindralkubermangu kantselei dokumentide kohta, mis on säilinud vaid osaliselt. Seega ei ole tihtipeale võimalik kindlaks teha, kas rüütelkonna ponnistused mingi korralduse väljastamiseks vilja kandsid või mitte. Olemas on küll nimekiri kindralkubernerite korraldustest aastatel 1633–1655, kuid see ei ole kaugeltki täielik.¹⁴³

Nii nagu mujal Euroopas oli ka Liivimaal aadli peamiseks vahendiks seadusandluse mõjutamisel maapäevadel esitatud palvekirjad.¹⁴⁴ Alates 1643. aastast kuni 1656. aasta märtsini peetud maapäevadel ja aadlikonventidel esitas aadel ühtekokku üheksa palvekirja. Seal sisalduvad 102 punkti on käesolevas töös jaotatud kuute kategooriasse (vt lisa 5). Kõige levinum palve, mida kindralkubernerile esitati, oli mingit sorti korralduse väljastamine. Vastavasisuliselt oli vaadeldaval ajajärgul 32. Kõige sagedamini oodati kindralkubernerilt seda, et ta aitaks jõustada aadliomavalitsuse toimimiseks vajalikke reegleid. Korduvalt paluti, et kindralkuberner väljastaks korraldusi, mis kohustaks kõiki maavaldajaid tasuma enda võlgnevused rüütelkonna kassa ees ning määraks trahvid kõigile maapäevadelt puudujatele. Seega avaldub siin hästi see, kuidas rüütelkond oli enda tegevuses riigivõimust sõltuv. Maapäeval võidi küll otsuseid vastu võtta, aga nii kaua kui neil ei olnud selget ja avalikku kindralkubernerite toetust, oli nende legitiimsus kaheldav ja autoriteet madal. Kõige keeru-

---

korraldus või talupoegade õigusliku olukorra defineerimine 18. sajandil, kus on aadli seadusandlik initsiatiiv ka ära märgitud.

¹⁴² Kirjeldatud suhtumise on ehk kõige värvikamalt kokku võtnud David Kirby, kes on nimetanud Eesti- ja Liivimaa aadlikke *isekateks, ahneteks ja julmadeks mõisnikeks (selfish, rapacious and cruel landlords)*: David Kirby. *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World 1492–1772*. London: Longman, 1990, 157.

¹⁴³ Nii puuduvad nimekirjast näiteks enamike maapäevade kokkukutsumise patendid, mida on aga samas mainitud maapäevade retsessides ning olid seega kindlasti olemas: LVVA.7349.2.252.

¹⁴⁴ Palvekirja funktsioonidest laiemas Euroopa kontekstis on andnud hea ülevaate Fuhrmann, Kümin ja Würigler, *Supplizierende Gemeinden*.

lisem oli saada maapäevadele kohale Rootsi suurnike mõisate valitsejaid ning saada neilt kätte iga-aastast rüütelkonna kassa maksu. Nagu näitavad aga mitmed erinevate kindralkuberneride poolt välja antud patendid, millega määrati maapäevalt puudujatele trahvid ning kohustati tasuma varasemad võlgnevused rüütelkonna kassa ees, tuli riigivõim selles küsimuses enamasti aadli soovidele vastu.¹⁴⁵ Teisest küljest näitab vajadus pidevalt korraldusi uuesti välja anda seda, et paljude mõisavalitsejate jaoks ei olnud ka kindralkubeneri autoriteet piisav, et sundida neid kohalikku aadliomavalitsusse panustama.

Eelpool välja toodud palved korralduste väljastamiseks puudutasid eelkõige rüütelkonna siseasju. Nendele lisaks tehti aga ettepanekuid ka muude eluvaldkondade paremaks korraldamiseks. Eraldi kategooriana saab välja tuua palved selliste korralduste väljastamiseks, mille eesmärk oleks olnud üldise turvalisuse ja avaliku korra tagamine. Pidevaks probleemiks oli Liivimaal viibivate sõdurite käitumine. Näiteks 1646. aasta märtsis Riias toimunud aadlikonvendil edastasid maanõunikud ja rüütelkonna delegaadid kaebuse Tartu kreisist, mille kohaselt oli Tartust Koknesesse liikunud sõjaväeüksus ilma eelneva kokkuleppeta võtnud tee peale jäänud talupoegadelt üle 40 hobuse, mida ei olnud siamaani tagasi saadud. Selline teguviis oli aga selgelt vastuolus varasemate korraldustega, mille kohaselt oli talupoegade küüdikohustus asendatud rahalise maksuga. Lisaks kaevati sõdurite kombe üle seal kus juhtub küttimas käia ning tehti ettepanek, et see tuleks neile kindralkubeneri korraldusega täielikult ära keelata.¹⁴⁶ 1653. aastal aset leidnud maapäeval esitati uuesti palve, et sõduritelt tuleks jahipidamise õigus ära võtta ning esitati ka põhjalikum selgitus, millised negatiivsed tagajärjed sellel tegevusel seni olnud olid. Nimelt olevat aset leidnud mitmed intsidendid, kus väljaspool garnisone ringi liikunud relvastatud sõdurid olid sattunud talupoegadega konflikti ning viimased selle tulemusel maha lasknud. Veelgi sagedasemad olid olnud peksmised ja talupoegade vara röövimised.¹⁴⁷ Lisaks sõduritelt jahipidamise õiguse äravõtmise tarvidusele leiti juba 1647. aastal peetud maapäeval, et kirjeldatud vägivalda ohjeldamiseks oluks vajalik kehtestada mingi üleüldine ja kõigile kehtiv kord, millega reguleeritaks tulirelva kandmise õigust väljaspool garnisone ja sõjaväelaagreid.¹⁴⁸ Paraku ei ole palvekirjas detailidesse mindud ning seetõttu ei ole teada, kas ettepanek hõlmas ka aadlike relvakandmise õiguste piiramist või mitte. Samal maapäeval kindralkubeneri ja maanõunike vahel peetud läbirääkimistel jõuti tulemuseni, et edaspidi võisid riigiteenistujatest ja sõjaväelastest rahuajal ning väljaspool garnisone või välilaagreid tulirelva kanda üksnes Liivimaa kindralkuberner,

---

¹⁴⁵ Maapäevalt puudumise eest määratav 10 riigitaalri suurune trahv sisaldus juba rüütelkonna poolt koostatud ja kindralkubeneri kinnitatud 1647. aasta maapäevakorralduses: maapäevakorraldus 05.09.1647, § 2. – LVVA.7349.1.32. Lisaks on aastatest 1644–1656 teada veel vähemalt kolm patenti, millega kindralkuberner kohustas kõiki Liivimaa maavaldajaid tasuma endi võlgnevused rüütelkonna kassa ees: LVVA.7349.2.252.

¹⁴⁶ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 43.

¹⁴⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 141.

¹⁴⁸ Liivimaa maapäeva retsess, august 1647. – LVVA.214.2.294, 67.

Riia kuberner, asehaldurid, ooberstid ja ooberstleitnandid, kindralkubermangu sekretär ja kameriir.¹⁴⁹ Seega oli rüütelkonna ponnistustel ka konkreetne tulem.

Lisaks turvalisuse suurendamisele soovis aadel riiklike institutsioonide tõhustamist ning juba varasemalt välja antud korralduste täpset ja ühetaolist rakendamist. Juba 1639. aasta suvel ehk enne seda, kui maapäevi ametlikult pidama hakati, olid Riias kogunenud maakohtute ja Tartu õuekohtu liikmed. Kokkusaamise peamine eesmärk oli välja töötada meetmed kohtusüsteemi ja õigusemõistmise efektiivsemaks muutmiseks ning neile kindralkubeneri heakskiidu saamine.¹⁵⁰ Mitmed 1639. aastal tõstatud teemad käivad läbi ka hilisematest rüütelkonna palvekirjadest. Näiteks esitati kahel korral kaebus selle kohta, et Liivimaal oli vaid üks timukas kes kõige tipuks ei olnud riigi palgalgi. Seetõttu oli Riias resideeriva ametimehe teenuste kasutamine kallid, eriti kui timukas pidi kohtuotsuse täideviimiseks sõitma provintsi põhjaossa. Üks hukkamine maksis 20 kuni 30 riigitaalrit, mida oli maapäeva hinnangul selgelt liiga palju. Selline korraldus põhjustas kohtuotsuste täideviimise venimist, kuid veelgi olulisemana lisakulutusi kohtuasjaga seotud isikutele.¹⁵¹ Seetõttu tehti kahel korral ettepanek, et Liivimaal pidanuks olema riigi palgal timukas, kes viiks väljakuulutatud surmanuhtlused võimalikult kiiresti ellu.¹⁵² Kindralkuberner Gabriel Oxenstierna lubas asjaga tegeleda ning niipea, kui sobiv isik ameti täitmiseks leitud, ta riigi kuludega ametisse nimetada.¹⁵³

Lisaks paluti ka muude riiklike funktsioonide täpsemat reguleerimist. Näiteks tehti 1646. aasta aadlikonvendil ettepanek, et statsiooni kohaletoimetamise ja üleandmise protseduur oleks pidanud olema kindralkubeneri korraldusega selgelt ja üheselt fikseeritud. Probleemiks oli väidetavalt ametnike omavoli, kes kasutasid erinevaid mõõtühikuid ning muid meetodeid selleks, et nõuda rohkem, kui oli ametlikult ette nähtud. Kuna ametnike tegevust piiritlev eeskiri puudus, ei olnud neid võimalik ka vastutusele võtta.¹⁵⁴ Kindralkuberner ei näinud küll vajadust uue korralduse väljaandmiseks, kuna ametnike kasutatavad mõõtühikud olid juba Rootsi riigipäeva otsusega paika pandud, kuid lubas oma alluvatele kehtivaid reegleid meelde tuletada. Eraldi lubas kindralkuberner üle

---

¹⁴⁹ Bengt Gabrielsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 05.09.1647. – LVVA, 7349.1.32.

¹⁵⁰ Ei ole teada, kas kõnealune kokkusaamine toimus kindralkubeneri, õuekohtu või maakohtute initsiatiivil. Tõenäolisem on, et algatus tuli kohtutelt, kuna nemad esitasid kindralkubenerile ettepanekud, millele viimane vastas. Maa- ja õuekohtu kohtunike ühises pöördumises oli 14 ettepanekut ning muu seas käidi välja mõte, et kohtute ülalpidamiseks oluks vajalik kehtestada mingil kujul lisamaks, paluti riikliku timuka palkamist ning rõhutati vanglate ehitamise vajalikkust. Nii ettepanekud kuupäevaga 27.07.1639 kui ka kindralkubeneri vastused kuupäevaga 28.10.1639 on leitavad LVVA.214.6.164.

¹⁵¹ Mäletatavasti vastutas vanglate puuduse tõttu kurjategija kinnipidamise eest maavaldaja, kelle maadel kuritegu oli aset leidnud. Vt pkt 3.

¹⁵² Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 46; Liivimaa maapäeva retsess, august 1647. – LVVA.214.2.294, 69.

¹⁵³ Gabriel Bengtsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

¹⁵⁴ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 48.

toonitada, et ametnikul ei olnud õigust statsiooni tasumist tõendava kviitungi väljastamise eest raha nõuda.¹⁵⁵

Näib, et levinud probleemiks oli juba välja antud korralduste kas täiesti täitmata jätmine või erinevates piirkondades eri moel täitmine. Sellistele olukordadele reageeriti korduvalt kaebustega, kus ei nõutud uue regulatsiooni väljaandmist, vaid juhiti tähelepanu rikkumistele ja ebakõladele. Arusaadavalt viidati selliste kaebustega enamasti juhtumitele, kus seaduserikkumine tõi aadlile kaasa mingit sorti kahju. Nagu näiteks asjaolu, et hoolimata kuninganna Kristiina 1643. aasta resolutsioonist, mis keelas statsioonivõlgnevuste sissenõudmise sõjaväe abil, tuli seda siiski aeg-ajalt ette.¹⁵⁶ Samuti kaevati 1646. aastal, et mõningates piirkondades oli võimalik asendada palkide andmise kohustus rahaga, nagu varasemad korraldused olid ette näinud, teisel nõuti aga jätkuvalt palke.¹⁵⁷

Samas võib palvekirjadest leida ka selliseid punkte, kus paluti aadlile nende kohustuste meeldetuletamist ning varasemate patentide uuesti väljaandmist. Nii näiteks toodi 1654. aastal Riias kogunenud maapäeval välja, et varasemalt oli küll paika pandud maaomanike kohustus pidada suuremate teede ääres võõrastemaju, mis oleksid varustatud leiva, õlle, peki, heinte ja muu vajalikuga, kuid paljud ei olnud korraldusest kinni pidanud. Samas palvekirjas leiti veel, et jõeületused olid ebaturvalised ning tihti küsiti jõe ületamise eest ebamõistlikult kõrget hinda.¹⁵⁸ Ka see oli valdkond, mille eest vastutas tegelikult aadel ise.

Lisaks riigi tegevuse ning riigi ja selle alamate suhete reguleerimisele tegi Liivimaa aadel vaadeldavas ajavahemikus ka mõningad sellised ettepanekud, mida võiks tänapäevase terminoloogia kohaselt eraõiguse valdkonda kuuluvana käsitleda. Teisisõnu sooviti, et riik sekkuks eraisikute omavahelistesse suhetesse ning aitaks mingites küsimustes luua õigusselgust. Üheks selliseks teemaks oli jõgede kasutus. 1646. aasta aadlikonvendil paluti kindralkuberneril välja anda mandaat, mis keelanuks jõgede paisutamise, kui see kahjustas kuidagi kellegi teise maavaldust või takistas laevatamist. Samuti pidanuks vesiveskite rajamisel edaspidi arvestama teiste maavaldajatega, keda vesiveski ehitamine oleks mingil moel mõjutanud.¹⁵⁹ Kindralkuberner lubas mõlema probleemi osas mandaadi ka koheselt välja anda.¹⁶⁰ Näib, et Gabriel Oxenstierna pidas sõna. Kui 1650. aastal avaldas rüütelkond soovi korralduse järele, mis oleks kohustanud kõiki maavaldajaid jätma jõe keskosa laevatamisele vabaks, andis uus kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie teada, et

---

¹⁵⁵ Gabriel Bengtsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

¹⁵⁶ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 127; Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 138–139.

¹⁵⁷ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 47.

¹⁵⁸ Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 161.

¹⁵⁹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 45.

¹⁶⁰ Gabriel Bengtsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

jõgede kasutust reguleeriv korraldus oli juba välja antud ning tüliküsimuste lahendamisel pidi sellest lähtuma.¹⁶¹

Omaette põnev ja mitmes mõttes vastuoluline teema on see, missuguseid talupoegi puudutavaid regulatsioone aadel püüdis kindralkubernerilt välja kaubelda. Lähtudes levinud ettekujutusest Liivimaa aadlikust kui omakaspüüdlisest talupoegade rõhujast oleks ootuspärane, et rüütelkond soovis mõjutada riigivõimu andma välja selliseid seaduseid, mis oleksid suurendanud aadli mõjuvõimu talupoegkonna üle. Kui heita pilk aastatel 1643–1655 Liivimaa aadli poolt esitatud palvekirjadele, siis leiab sealt tõepoolest nii mõnegi sellise punkti, kus paluti kindralkuberneril välja anda mingit talupoegade tegevust piirav korraldus. 1646. aastal sooviti, et kindralkuberner keelaks talupoegadel vesiveskite pidamise, õllepruulimise ja viinapõletamise ning relvade omanise.¹⁶² Täpselt samu ettepanekuid korراتi veel 1647. aastal ning vesiveskite teema tõstatati eraldi ka 1650. aastal.¹⁶³

Siin tuleb aga tähelepanu pöörata asjaolule, et relvakandmise õigus oli talupoegadelt võetud juba 16. sajandi algul ning 17. sajandi esimesel poolel oli see Rootsi riigivõimu poolt kinnitamist leidnud.¹⁶⁴ Sellekohase korralduse väljandmine tähendanuks seega varasema õigusnormi kinnistamist ja mitte uue loomist. Õllepruulimise ja viinapõletamise osas on ebatõenäoline, et peeti silmas oma tarbeks alkoholi valmistamise keelamist. Kuna vastavates palvekirja punktides on viidatud mõisavalitsejate maadel aset leidvale õllepruulimisele ja viinapõletamisele, siis tõenäoliselt on silmas peetud talupoegade endi peetud kõrtside keelustamist. Seega paluti kindralkubernerilt korraldust eelkõige Rootsi suurnike valduste valitsejate ja mitte niivõrd talupoegade tegevuse vastu. Viimaste suuremahulist alkoholitootmist said aadlikud endi valdustel ka ise edukalt piirata, ilma selleks kindralkubeneri korraldust vajamata. Sama loogika kehtis ilmselt ka vesiveskite kohta. Kindralkuberner Gabriel Oxenstierna lubas välja anda vaid talupoegadel relva kandmist keelustava patendi, ülejäänud küsimustes pidi korra hoidmine ja vanadest õigustest kinnipidamine jääma iga maavaldaja enda ülesandeks.¹⁶⁵

Lisaks eelpool väljatoodule püüdis aadel pidevalt piirata talupoegade kauplemisvabadust. Argumendina toodi tihtipeale välja, et kaupmehed petsid talupoegi ja andsid neile vilja eest vastu tubakat või muud ebavajalikku kaupa ning kokkuvõttes tekitasid olukorra, kus talupojad ei olnud enam võimelised tasuma endi kohustusi maavaldaja ja riigi ees. Tegelikuses nägi aadel sõbra-kaubanduses loomulikult enda tulubaasi vähenemist – see vähendas talupoegade toodangu ülejääki, mida muidu oleks maavaldaja saanud kas täiendavate koor-

---

¹⁶¹ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – LVVA.214.2.294, 115; Magnus Gabriel De la Gardie vastus rüütelkonna palvekirjale 08.05.1650. – LVVA.7349.2.32.

¹⁶² Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 44–45.

¹⁶³ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – LVVA.214.2.294, 115.

¹⁶⁴ Nt Erik Ryningu talupoegade relvakandmist keelav patent kuupäevaga 26.09.1644. – LVVA.7349.2.252.

¹⁶⁵ Gabriel Bengtsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

mistega tasuta või fikseeritud madala kokkuostuhinnaga endale hankida ning seejärel turuhinnaga edasi müüa.

Talupoegade jaoks oli kauplemisvabaduse piiramine arusaadavalt majanduslikult kahjulik. Juba Sigismund Augusti privileegis on kirjas, et *kaupmehed, eriti võõrad ja välismaalased*, ei tohtinud mööda maad ringi liikuda ja talupoegade toodangut kokku osta. Igal maavaldajal pidi olema tema maadel elavate talupoegade kaupadele eesostuõigus.¹⁶⁶ 1637. aastal kordas sama põhimõtet kindralkuberner Bengt Oxenstierna. Lisaks kaupmeestele ei tohtinud aga selle patendi kohaselt ka aadlikud ega mõisavalitsejad väljaspool enda valduseid maakaubandusega tegeleda.¹⁶⁷ Hoolimata privileegide ja korralduste olemasolust toimus talupoegade toodangu kokkuostmine ka järgnevatel aastakümnetel.¹⁶⁸ 1650. aastal kinnitas kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie rüütelkonna kaebuse peale uuesti, et igal maavaldajal oli oma maadel elavate talupoegade toodangule eesostuõigus ning kellelgi ei olnud õigust talle mittekuuluvale maal kaubandusega tegeleda.¹⁶⁹

Eelpool väljatoodud punktid rüütelkonna palvekirjades moodustasid aga väiksema osa kõigist punktidest, mille keskmes olid talupojad. Omaette ja suurema kategooria moodustavad sellised palved ja kaebused, mille eesmärk oli talupoegi kas riigi omavoli või majanduslike nõudmiste eest kaitsta. Alapeatüki alguses oli juttu aadli soovist vähendada maal sõdurite omavoli ja vägivalda. See puudutas aga eelkõige talupoegi, kuna rünnakud aadlike vastu olid harvad ning tõid enamasti kaasa karmid karistused. Lisaks spontaansele vägivallale näib vaadeldaval perioodil olevat olnud tavaline ka see, et sõdurid saadeti maalt moona hankima asehalduri või sõjaväeüksuse ülema poolt. Rüütelkond esitas mitmel maapäeval sellise tava vastu protesti ning nõudis, et selline vägivalla ähvardusel moona sissenõudmine lõpetataks.¹⁷⁰ Sellele lisaks oli aga veel teemasid, mille puhul aadel leidis, et riigivõim oli talupoegade osas ebaõiglane.

Üks sellistest oli talupoegade kohustus tasuda sõdurite ülalpidamiseks mõeldud statsiooni. Vastumeelsust ei tekitanud mitte niivõrd maksu olemasolu ja suurus kui tasumise korraldus. Nimelt nägi kord ette, et kogu Liivimaalt pidi statsiooni kohale toimetama Riiga. Oli küll võimalik taotleda eriluba, mis

---

¹⁶⁶ Heinrich Ludwig Birkel. *Regierungs-Formel vom Jahre 1617. Unterwerfungs-Verträge zwischen dem Könige Sigismund August und dem Heermeister Gotthard Kettler, abgeschlossen zu Wilna den 28sten November 1561. und Privilegium, welches der König Sigismund August dem liefländischen Adel im Jahre 1561, sechs Tage nach dem Feste der heiligen Catharina*. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn 1807, 159–161.

¹⁶⁷ Bengt Bengtsson Oxenstierna maakaubandust puudutav patent 20.02.1637. – LVVA. 214.6.164.

¹⁶⁸ Näiteks kaevati 1646. aasta märtsis peetud aadlikonvendil, et mööda maad liikusid kaupade kokkuostjad: LVVA.214.2.294, 45. 1651. aasta juulis Võnnus peetud maapäeval kaevati Tartu linnakodanike peale, kes ümberkaudsetelt aladelt kaupu kokku ostsid: LVVA.214.2.294, 123–124.

¹⁶⁹ Magnus Gabriel De la Gardie vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 08.05.1650. – LVVA.7349.2.32.

¹⁷⁰ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 43; Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 162.

võimaldas statsiooni väiksematesse linnadesse ja kindlustesse toimetada, kuid kuna valdav osa Liivimaal viibivatest sõduritest oli koondunud Riiga, ei õnnestunud kaugeltki mitte kõikidel seda saada. Võtame näiteks olukorra 1648. aastal. Liivimaa garnisonides paiknes nimetatud aastal kokku 35 kompaniid. Neist 24 paiknesid Riias ning 6 Riia külje all olevas Daugavgrīva kindluses. Ülejäänud viis kompaniid jaotusid Tartu, Koknese ja Pärnu vahel.¹⁷¹ Seega ületas Liivimaa piirialadel statsiooni pakkumine kaugelt nõudlust. Nii tuli ette olukordi, kus Eestimaa kubermangu piiri ääres elavad talupojad pidid igal aastal ette võtma mitu nädalat kestnud sõidu Riiga, mis põhjustas ühtlasi sama pikaks ajaks tööjõu vähenemist talus.

Eriti tülikaks peeti statsiooniheina, mida pidi samuti üle terve Liivimaa Riiga kokku vedama. See tekitas olukorra, kus talupoeg oli pikalt teel kaubaga, mille väärtus oli väga väike. Arusaadavalt põhjustas see majanduslikku kahju maavaldajale, kuid oli samamoodi tõsiseks koormaks ka talupojale endale. Ühtekokku tehti aastatel 1643–1655 peetud maapäevadel ja aadlikonventidel lausa neljal erineval korral ettepanek muuta statsiooni kokkukogumise korraldust selliselt, et seda oleks võinud toimetada lähimasse garnisoni ning heina asemel oleks võinud maksta raha.¹⁷² Kui esialgu ajasid kindralkubernerid statsiooni osas karmi joont ning ei näinud võimalust kehtiva korra muutmiseks, siis 1654. aastaks saavutati kompromiss, mille kohaselt lubati Tartu piirkonna talupoegadel kogu statsioon Tartusse toimetada. Kuna Tartus ei vajatud nii palju heina ja kaera, kui oli statsiooni määra järgi ette nähtud, pidi nende eest tasuma rahas. Raha puudumisel oli talupojal jätkuvalt võimalus hein ja kaer Riiga toimetada.¹⁷³

Lisaks ajakulule oli statsiooni Riiga toimetamisel veel teinegi pahupool. 1646. aastal kaebasid maanõunikud ja rüütelkonna delegaadid, et kui *talupoeg nõnda kaugelt statsiooniviljaga Riiga jõuab /.../, võetakse ta oma kurnatud hobuse ning olematu toidu- ja heinavaruga Riia linnavärvavas kinni ning sunnitakse mitme miili kauguselt metsast Riiga puid vedama*.¹⁷⁴ Samasisuline kaebus esitati ka 1650. aastal, kus lisati juurde, et lisaks puude vedamisele olid Riia linnavärvavas vahti pidanud sõdurid lasknud linna saabunud talupoegadel ka muid töid teha ning tarvitasid keeldujate kallal vägivalda.¹⁷⁵ Kuna rüütelkond

---

¹⁷¹ RA.EAA.278.1.XXII-17, 12.

¹⁷² Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 43; Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – LVVA.214.2.294, 115–116; Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 147; Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 161.

¹⁷³ Gustav Horni vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 10.11.1654. – LVVA.7349.2.32.

¹⁷⁴ *Die Pauren so weit aus der Ferne ihr Statzion Getreydigh nacher Riga geführet /.../, mit ihren ganz abgematteten Pferden, bey fast nicht habenden Proviant für sich selber noch futter für ihre pferde, bey den pfortten aufgenommen und auff etzliche meile weges nach den busschen holtz nachher Riga zu führen abgeführet werdet worden*: Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 46.

¹⁷⁵ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – LVVA.214.2.294, 116.

esitas samasuguse kaebuse ka 1653. aastal, siis näib, et mingit lahendust kõnealusele probleemile ei leitud.¹⁷⁶

On üpris tõenäoline, et enamikel juhtudel jõudis info talupoegade väärkohtlemisest või liigest koormamisest mõisniku või mõisavalitsejani talupoegadelt endilt. Marten Seppel on välja toonud, et talupoegade suhtlus maavaldajaga oli võrdlemisi tihe ning sugugi mitte nii konfliktne, kui seda tihtipeale ette on kujutatud. Talupoeg sattus mõisa üpris tihti ning selle peamiseks eesmärgiks oli ühes või teises küsimuses abi palumine.¹⁷⁷ Nii võib ette kujutada ka olukorda, kus Riias naasnud talupoeg kurtis mõisnikule pika teekonna raskuste ning tagatipuks linnas osaks saanud sõdurite omavoli üle. Kui sama mõisnik kuulis järgmisel maapäeval, et ka paljude tema seisusekaaslaste talupojad olid samade asjade üle kaevanud, lisati see rüütelkonna palvekirja. Seega saab suurte reservatsioonidega kõneleda talupoegade huvide esindatusest maapäeval. Tõsiasi on muidugi see, et tegemist oli äärmiselt piiratud esindatusega, kuna kõne alla ei saanud tulla talupoegade kaebused maavaldajate vastu. Loomulikult ei näinud ka rüütelkond, et nad oleksid kirjeldatud küsimustes kaitsnud talupoegade õiguseid. Nii selgitati 1650. aastal, et ilma eelneva kokkuleppeta talupoegade Riias tööle sundimine oli *aadli privileegidega vastuolus*.¹⁷⁸

Nagu käesoleva peatüki alguses nenditud, on allikate lünklikkuse tõttu raske üheselt öelda, kui paljud rüütelkonna palvekirjadest väljendatud soovidest hiljem kindralkuberneri poolt korraldustena välja anti ning seega seaduse jõu omandasid. Ühe võimaliku lähenemisenurga pakub Friedrich Konrad Gadebuschi *Aastaraamatutes* mainitud seik 1647. aasta detsembrist, kus maa-kohtunik Heinrich von Patkul olevat naelutanud Riia Püha Jakobi kiriku uksele erinevad selleks ajaks välja antud politseikorraldused. Gadebusch on välja toonud üksnes korralduste pealkirjad, milleks olid: „Talupojakõrtsid“ (*Winckelkrügerey*); „Talupojaveskid“ (*Bauermühlen*), „Tammid“ (*Wehren*), „Talupojapulmad“ (*Bauerhochzeiten*), „Maakaubandus ja kaupade ülesostmine“ (*Vorkauferey*), „Talupoegade relvad“ (*Bauerschützen*), „Teenijarahvas“ (*Dienstbothen*) ja „Jooksiktalupojad“ (*Läuflinge*).¹⁷⁹ Enamik nimetatud korraldustest puudutavad valdkondi, mida rüütelkond oli soovinud enne 1647. aastat toimunud maapäevadel täpsemalt reguleerida. Nimetatud kokkulangevusele on tähelepanu juhtinud ka Leonid Arbusow noorem.¹⁸⁰ Samas on tegemist ikkagi

---

¹⁷⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 141.

¹⁷⁷ Marten Seppel. „Wenn wir armen Leute mit weinenden Augen ihn bitten“. Die Erwartungen der Bauern an den Gutsherrn in Liv- und Estland im 17. Jahrhundert. – *Lebenswelt und Lebenswirklichkeit des Adels im Ostseeraum. Festgabe zum 80. Geburtstag von Bernhard Diestelkamp*. Hrsg. von Nils Jörn und Haik Thomas Porada. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2009, 253–271.

¹⁷⁸ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1650. – LVVA.214.2.294, 116.

¹⁷⁹ Friedrich Konrad Gadebusch. *Livländische Jahrbücher*. Riga: J. F. Hartknoch 1782. Bd. 3, Abschn. 1 (1630–1660), 240.

¹⁸⁰ Leonid Arbusow jun. Die „Livländische Landesordnung“ von 1668: ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. – *Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte*. H. 2. Posen: W. F. Häcker 1942, 1–41, siin 4.

liiga nõrga tõendusmaterjaliga, et selle põhjal lõplikke järeldusi teha. Esiteks ei maini Gadebusch allikat, kust info pärineb ning teiseks annavad korralduste pealkirjad üksnes aimduse sellest, mis võis olla nende tõeline sisu. Nii võis mõni korraldus küll reguleerida rüütelkonnale olulist valdkonda, kuid ei pruukinud seda teha aadlile meelepärasel viisil.

3.4.2 Küsimus uue maarevisjoni korraldamisest

1638. aasta maarevisjoni tulemustega ei jäänud rahule ei riik ega Liivimaa aadlise. Revisjoni käigus ei suudetud ühtlustada Liivimaal käibel olevaid adramaaid ning kogutud andmed maavalduste suuruse ja kandevõime kohta ei olnud tihtipeale usaldusväärsed. Sellises olukorras oleks loogiline eeldada, et uue revisjoni korraldamisest oleks eelkõige huvitatud olnud riigivõim. Põhjalik ja erapooletu revisjon oleks kahtlemata suurendanud Liivimaa adramaade arvu ning seeläbi ka riigi tulusid. Samas ilmneb allikatest, et kohalik aadel oli uue maarevisjoni korraldamisest vähemalt sama huvitatud ning näitas kohati üles isegi suuremat initsiatiivi kui riigivõimu esindajad. Järgnevalt on vaatluse all uue revisjoni korraldamist puudutavad kõnelused, mida peeti nii kohalikul tasandil Liivimaa maapäevadel kui ka Liivimaa ja Stockholmi vahelises suhtluses ning otsitud on selgitust kohaliku aadli revisjoni korraldamist soosivale seisukohale. Siinkohal olgu aga ära öeldud, et realselt jõuti Liivimaal uue revisjonini alles 1680. aastate lõpus.¹⁸¹

Ettepaneku uueks maarevisjoniks Liivimaal tegid juba 1643. aastal Stockholmis viibivad rüütelkonna esindajad.¹⁸² Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus kiitis rüütelkonna initsiatiivi heaks ning palus neil esitada enda kirjalikud ettepanekud uue revisjoni läbiviimiseks.¹⁸³ Need valmisid juba sama aasta detsembriks. Eestkostevalitsusele saadetud kirjas tegid maanõunikud kolm ettepanekut kriteeriumite osas, mida võinuks võtta adramaade ühtlustamisel aluseks. Esimene variant oleks olnud traditsiooniline ehk määratleda adramaa suurus vastavalt maa-alale külvatud viljale. Ettepaneku kohaselt oleks universaalse adramaa suuruseks pidanud olema 30 tündrit rukkiseemet mahutav põld ning sama suur metsaala. Kirjeldatud oli nn suurt saksa adramaad ning selle ühtlane kasutuselevõtmine kogu Liivimaal oleks viinud adramaade koguarvu languseni.¹⁸⁴ Teise variandina pakuti välja riiklike kohustuste sidumist sisse-

¹⁸¹ Edgars Dunsdorfs. *Die Hakenrevision Livlands 1638. Einleitungsband*. Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941, DXLV.

¹⁸² Liivimaa rüütelkonna petitsioon kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, üle antud 12.05.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁸³ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 04.07.1643. – SRA. RR. Vol. 217.

¹⁸⁴ 1638. aasta revisjoni käigus püüeldi selle suunas, et Liivimaal oleks ühtlaselt käibel nn väike saksa adramaa, mida hiljem ka talupojaadramaaks nimetatud on. Väike saksa adramaa oli suurest poole väiksem. Olgugi et täielikust ühtlustamisest oldi väga kaugel, siis ometi lähtusid mitmed 1638. aastal tegutsenud revisjonikomisjonid väikese saksa adramaa määratlusest ning seeläbi suurenes adramaade arv. Seega oleks kõikide adramaade määratlemine suurte saksa adramaadena toonud kaasa adramaade üldarvu languse. Vt selle

tulekutega. Esitatud on kalkulatsioonid teotöoliste töö (ühe hoburakendiga töölise aastase töö väärtus oleks näiteks pidanud olema 12 riigitaalrit) ja vilja väärtusest ning leitud, et iga maavaldaja pidanuks sellisel juhul iga 400 teenitud riigitaalri pealt ühe hobusega ratsateenistuskohustust täitma. Viimasena variandina käidi välja ka see, et ühe adramaana võinuks käsitleda talu, mis suutnuks välja panna aastaringselt kaks teotöolist.¹⁸⁵ Ka see oleks tähendanud keskmiselt adramaa pindala suurendamist ning seeläbi koguarvu vähenemist.¹⁸⁶

Seega näib, et aadli üks motiive ise aktiivselt maarevisjoni ettevalmistamisega tegeleda oli lootus, et seeläbi võinuks väheneda maksukoormus riigi ees. Järgmistel aastatel peetud aruteludest jääb aga silma, et vähemalt sama oluline näis aadli jaoks olevat erinevate käibel olevate maamõõduühikutega seotud segaduse kaotamine. Siirale soovile viia Liivimaal sisse ühtlustatud adramaad viitab näiteks ettepanek viia maarevisjon läbi koos Rootsist saadetud komissaridega.¹⁸⁷ Samuti tehti 1646. aastal ettepanek, et kõige parem ja õiglasem variant adramaade ühtlustamiseks olnuks kaasata revisjoni maamõõtjad. Nii oleksid tulemused olnud väiksemas sõltuvuses talupoegade ja maavaldajate ütlustest ning objektiivsemalt mõõdetavamad.¹⁸⁸ Maamõõtjate kaasamise vajalikkusega nõustus ka kindralkuberner Gabriel Oxenstierna, kes palus pärast 1646. aasta märtsis peetud aadlikonventi Stockholmi saadetud kirjas, et Liivimaale saadetakse kuus maamõõtjat. Kindralkuberner lisas, et jõudis sellise järelduseni pärast seda, kui oli kohaliku rüütelkonna esindajate ja maanõunikega *asja ühest ja teisest küljest pikalt kaalunud ja arutanud*.¹⁸⁹

Kuidas siis selgitada aadli kõrgendatud huvi adramaade ühtlustamise vastu? Nagu eelpool välja toodud, oleks keskmise adramaa suuruse kasv olnud aadlile majanduslikult kasulik. Samas on äärmiselt vähetõenäoline, et riigivõim oleks olukorras, kus Liivimaa eelarve oli niigi pidevalt miinuses ning provintsi kaitse ja halduse ülalpidamine pidev väljakutse, nõustunud adramaade koguarvu vähendava lahendusega. Kas ka rüütelkond asja nii nägi, peab allikate puudusel lahtiseks jääma. Siinkohal on võimalik aga üks täiendav selgitus. Mäletatavasti tõi Liivimaa aadel nii ratsateenistuskohustuse täitmise juures kui ka muude korraliste ja erakorraliste maksude tasumise juures välja ebavõrdust, mis valitses nende ja Rootsi suurmaavaldajate vahel. Vaadeldes lähemalt näiteks Axel Oxenstierna Liivimaa valduseid, siis näib, et kohaliku aadli kaebused võisid olla põhjendatud. Nimelt ilmneb Edgars Dunsdorfsi uurimusest, et Oxenstierna maadel olid kasutusel nn poola adramaad, mis vastasid keskel läbi

---

kohta lähemalt Enn Tarvel. *Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat 1972, 108–117.

¹⁸⁵ Liivimaa maanõunikud kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 13.12.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁸⁶ 1638. aasta revisjoni instruksioon nägi ette, et ühe adramaana tuli käsitleda talu, mis suutis aastaringselt ühe rakendiga teotööd teha: Tarvel, *Adramaa*, 111.

¹⁸⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 29.

¹⁸⁸ Liivimaa aadlikonventi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 36.

¹⁸⁹ *Saken medh dem både opå ett sätt och annat länge nogh öffuerlade och vältrade*: Gabriel Oxenstierna kuninganna Kristiinale 27.03.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 71.

60 tündri külvipinnale. Võrreldes väikeste saksa adramaadega oli vahe neljakordne, suurtega kahekordne. Adramaade arvestus poola adramaades jäi kehtima ka pärast 1638. aasta maarevisjoni, mis tähendas riigikantslerile muidugi suurt majanduslikku eelist võrreldes kohaliku aadliga.¹⁹⁰ Tõenäoliselt ei kehtinud kirjeldatud olukord aga üksnes Axel Oxenstierna valdustes. Nimelt on Enn Tarvel välja toonud, et enamikes poolaegsetes staarostkondades võeti kasutusele poola adramaad.¹⁹¹ Pärast Liivimaa vallutamist rootslaste poolt olid aga just staarostkonnad need alad, mis enamasti rootslastele läänistati, kuna nende endised valdajad olid kas hukka saanud või Liivimaalt lahkunud.

Seega näib usutav selgitus rüütelkonna soovile uus maarevisjon korraldada olevat, et selliselt taheti vähendada ebavõrdsust endi ja Rootsi suurmaavaldajate vahel. See võib aga ka selgitada riigivõimu soovimatust asjaga edasi minna. Adramaade ühtlustamine oleks tähendanud paljudele Rootsi riigijuhtidele tuntavat sissetulekute vähenemist. 1649. aastal andis kuninganna Kristiina kindralkubeneri järelepärimise peale teada, et uue revisjoni korraldamine olnuks küll kahtlemata vajalik, kuid hetkel ei olnud seda võimalik teha. Mingit konkreetset põhjust välja toodud ei ole. Küll aga pidi kindralkuberner koos kohaliku aadliga jätkuvalt revisjoni ettevalmistamisega tegelema.¹⁹²

3.4.3 Kohaliku aadli esindatus riigiametites

Riikliku administratsiooni seisukohast ei olnud aastad pärast Bengt Bengtsson Oxenstierna surma 1643. aastal kuni Vene-Rootsi sõja puhkemiseni 1656. aastal kõige parem aeg. Ametis oli viis erinevat kindralkubeneri ning aastatel 1647–1649 oli ametikoht täitmata, ametikohustusi täitis nimetatud aastatel Riia kuberner Erik Stenbock. Pärast Engelbrecht von Mengdeni lahkumist Liivimaa komissari ametikohalt ei leia kubermanguvalitsusest ühtki Liivimaa aadlikku. Võib arvata, et see oli täiendavaks motivatsiooniallikaks maanõunikele, kes püüdsid samal ajal saavutada aadli alalist esindust kubermanguvalitsuses resideerivate maanõunike näol.

Kui kindralkubernerid vahetusid tihti, siis sama ei saa öelda asehaldurite kohta. Eriti puudutab see Tartu asehaldurit Anders Koskulli, kes astus ametisse 1642. aastal ning lahkus alles 1655. või 1656. aastal, kui Karl X nimetas ta Viiburi asehalduriks. Nime järgi otsustades pidanuks tegemist olema kohaliku aadli jaoks igati meelepärase isikuga Tartu asehalduri positsioonile. Koskullide suguvõsa kuulub Liivimaa aadli vanimate suguvõsade hulka, kelle esiisa Andreas saabus Liivimaale juba 13. sajandil ning mis järgnevate sajandite jooksul laienes jõudsalt. 17. sajandi esimestel aastatel sidus suurem osa Koskullide suguvõsast end Rootsi krooniga ning jäi selle tulemusel ilma enda Liivimaa valdustest. Sama saatus tabas ka Andersit, kes kasvas üles Rootsis orvuna ning perekonna valdustest ilmajäetuna. Ta tegi karjääri Rootsi sõjaväes, tõusis

---

¹⁹⁰ Dunsdorfs, *The Livonian estates*, 223–227.

¹⁹¹ Tarvel, *Adramaa*, 70–74.

¹⁹² Kuninganna Kristiina Magnus Gabriel De la Gardiele 27.08.1649. – LVVA.7349.1.153.

1635. aastaks rügemendiülema positsioonile ning 1638. aastal introductseeriti ta Rootsi rüütelkonda.¹⁹³ Seega oli tegemist samasuguse taustaga asehalduriga, nagu oli olnud näiteks Otto von Sack. Kui Anders Koskull 1642. aastal kodumaale naasis, oli temas tõenäoliselt rohkem Rootsi kui Liivimaa aadlikku.

Sellele, et Anders Koskulli Liivimaa juured mängisid tema meelsuses väikest rolli, viitavad mitmed asjaolud. Kui kuninganna Kristiina nõudis 1645. aastal Liivimaa rüütelkonnalt esimest korda kontributsiooni, oli Anders Koskull üks kolmest kuninganna määratud komissarist, kelle ülesanne oli kindralkubeneri kontributsiooni väljakauplemisel toetada.¹⁹⁴ Sellist ülesannet oleks vaevalt usaldatud kellelegi, kelle puhul oleks võinud kahtlustada liigset sümpaatiat kohaliku aadli osas. Seda, et Koskulli lojaalsus oli esmajärjekorras Rootsi riigi ees, kinnitavad mitmed seigad ka tema ametiajast Tartu asehaldurina. Näiteks kaebasid maanõunikud ja rüütelkonna esindajad 1651. aastal kuninganna Kristiinale, et Tartu asehaldur olnud neile korduvalt ülekohtu teinud. Kaebuses on välja toodud, et Koskull oli kasutanud sõdureid, et välja nõuda võlgnevusi, või kasutanud liigset sundi kohtuotsuste jõustamisel. Seda hoolimata kuninganna Kristiina 1643. aastal antud korraldusest, mis selgelt keelas kõnealustes olukordades sõdurite kasutamise. Veelgi enam, väidetavalt ei olnud harvad ka sellised juhused, kus sõdurid saadeti mõisa juba enne seda, kui kohtuotsus oli Tartu õuekohtus lõpliku lahenduse saanud.¹⁹⁵ Samasisulised kaebused esitati ka sama aasta juulis kogunenud maapäeval.¹⁹⁶ Siinkohal tasub mainida, et tegemist on ainukese juhtumiga aastatel 1643–1656, kus rüütelkond nii kõrge riikliku ametimehe vastu nimelise kaebuse esitas. Riias ja Kokneses oli küll vaadeldaval ajavahemikul ametis suurem arv erinevaud asehaldureid, kuid ükski neist ei pärinenud kohaliku aadli seast.

Teatav muutus leidis aset Liivimaa kõrgeima kohtuinstantsi ehk Tartu õuekohtu koosseisus. Mäletatavasti oli rüütelkond saanud 1648. aastal kuninganna Kristiinalt lubaduse, et Tartu õuekohtu assessoritest kolm pidid edaspidi olema Liivimaa maanõunikud. Omaette küsimus oli aga see, et kuidas seda praktikas rakendada – olid ju kõik assessorikohad juba täidetud. Asja asuti arutama maapäeval, mis oli kokku kutsutud vahetult pärast saadikute naasmist Stockholmist. Maapäevast võttis koguni osa Tartu õuekohtu president, mis oli vähemalt maapäeva retsesside põhjal otsustades ainuke kord aastatel 1643–1680, kui nimetatud ameti kandja maapäeval viibis. Maanõunike ja õuekohtu presidendi läbirääkimiste tulemusel jõuti lahenduseni, et oma kohale pidi jääma Fabian Plater ning otsekohe pidi assessoriks saama Otto von Mengden. Kolmanda

---

¹⁹³ Koskullide suguvõsa ja Anders Koskulli kohta vt *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland. Bd. 1.* Hrsg. vom Verband des livländischen Stammelns. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke 1943, 360–374.

¹⁹⁴ Kuninganna Kristiina instruksioon Anders Eriksson Hästehufvudile, Anders Koskullile ja Johan Silfverstiernalle 29.01.1645. – SRA. RR. Vol. 226.

¹⁹⁵ Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiinale 08.05.1651. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹⁹⁶ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 123–128.

assessorikohaga pidi aga niikaua ootama, kuni keegi ametisolevatest assesso-
ritest ühel või teisel moel ametist lahkus.¹⁹⁷

Näib, et rüütelkond ei olnud nõus väga pikalt ootama. 1651. aasta maapäeval
üle antud palvekirja esimestes punktides toodi välja, et kuninganna 1648. aasta
Tartu õuekohut puudutav lubadus ei olnud veel täielikult täidetud. Paluti, et
kindralkuberner Gustav Horn sekkuks ning annaks õuekohtu presidendile
korralduse kolmas maanõunik assessoriks määrata.¹⁹⁸ Kindralkubeneri vastus
ei ole säilinud, kuid juba kubermanguvalitsuse 1652. aasta arveraamatust leiab
õuekohtu assessorite seast lisaks eelpool mainitud Platerile ja Mengdenile ka
maanõuniku Friedrich Wilhelm von Patkuli.¹⁹⁹ Sama koosseis jätkas kuni
õuekohtu töö ajutise peatumiseni Vene-Rootsi sõja ajal. Vastus küsimusele, et
mil määral õnnestus maanõunikest assessoritel õuekohtu tööd mõjutada, peab
jääma lahtiseks.

Maakohtutes jätkasid kuni 1650. aastate keskpaigani samad maakohtunikud,
kes olid 1630. aastate teisel poolel ametisse määratud. Seega jätkus maakohtute
tihe seotus rüütelkonnaga. Nagu järgnevates alapeatükkides näha võime, lisan-
dus maakohtunikele aastatel 1643–1656 mitmeid uusi ülesandeid, mis kokku-
võttes kõnealuse institutsiooni mainet ja tähtsust kaasaegsete silmis kahtlemata
tõstis.

Üks omapärane 1648. aastal aset leidnud intsident näib viitavat sellele, et ka
mõned riigivõimu esindajad tajusid maakohtute mõjuvõimu kasvu ning tõlgen-
dasid seda ohuna riigivõimu autoriteedile. Nimetatud aasta jaanuaris kutsus
parasjagu kindralkubeneri kohuseid täitev Riia kuberner Erik Stenbock
maanõunikud erakorraliselt Riiga. Lühikese kohtumise põhirõhk oli sellel, et
saada maanõunikelt ja nende hulgas olevatelt maakohtunikelt selgitusi hiljuti
maakohtute poolt välja antud korralduste kohta. Nimelt olid maakohtud Sten-
bocki hinnangul möödunud aasta lõpus omavoliliselt (st ilma provintsis viibiva
kõrgeima riigivõimu esindaja heakskiiduta) mingeid korraldusi välja andnud.
Missugustest korraldustest jutt täpselt käis, retsessis ei mainita. Kohal viibivad
maakohtunikud ei eitanud korralduste väljaandmist, kuid lisasid omalt poolt
juurde, et tegemist oli üksnes juba varem Gabriel Bengtsson Oxenstierna poolt
kinnitatud korraldustega ning et maakohtud aitasid üksnes eelmise kindral-
kubeneri tahet ellu viia. Maanõunike sõnu kinnitas ka kubermanguvalitsuse
sekretär Paul Helmes. Stenbocki vastusest ilmnas aga, et varasemate korralduste
kordamine ei olnudki peamine probleem. Selleks oli hoopiski asjaolu, et maa-
kohtud olid väljastanud korraldused endi templite ja allkirjadega, tekitades
seega mulje, justkui pärineksid korraldused neilt ja mitte kubermanguvalitsu-
selt. Stenbock jättis küll sedakorda asja sinnapaika, kuid lõpetas erakorralise
koosviibimise manitsusega, et edaspidi pidi kõigi maakohtutest välja läinud

---

¹⁹⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1649. – LVVA.214.2.294, 91–92.

¹⁹⁸ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 123.

¹⁹⁹ RA.EAA.278.1.XXII-21.

korralduste puhul olema selge, et tegemist oli kubeneri või kindralkubeneri ning mitte maakohtu enda korraldusega.²⁰⁰

Kirjeldatud konflikt riigivõimuga oli siiski erandlik juhtum ning näib, et kubener Stenbocki manitsusi võeti tõsiselt. Selle üheks põhjuseks oli tõenäoliselt asjaolu, et maakohtud vajasisid mitmes küsimuses kubermanguvalitsuse toetust. Jätkuvalt põhjustasid probleeme kompetentsiküsimused maakohtute ja Tartu õuekohtu vahel. Mitmel korral lisati maapäeval koostatud rüütelkonna palvekirja punkt, kus paluti, et õuekohtul keelataks kohtuasjade menetlemiseks ametisse määrata erikomisjone. Näiteks kui õuekohus menetles kahe maavaldaja vahelist piiritüli, pidanuks koha peal tõendite hankimine olema maakohtu ning mitte selleks eraldi määratud komisjoni ülesanne.²⁰¹ Samuti ei õnnestunud maakohtutel vaadeldaval perioodil ikka saavutada piisavat autoriteeti, et iseseisvalt sisse nõuda võlgnevusi rüütelkonna kassa ees. Kassa täitmiseks vajati kubeneri või kindralkubeneri toetust.²⁰²

Etteheiteid esitati aga ka maakohtute tegevusele. Nii andis Magnus Gabriel De la Gardie 1650. aastal toimunud maapäeval teada, et temani oli jõudnud hulgaliselt maakohtuid puudutavaid kaebuseid. Nende kohaselt ei jälginud maakohtud piisava hoolega, et kindralkubeneri korraldusi täidetak. Samuti oli maakohtutele ette heidetud erapoolikut õigusemõistmist ning asjaolu, et mõned kohtuteenistujad ei olnud isegi ametivannet andnud.²⁰³ Täpselt samad maakohtutega seonduvad probleemid tõi 1653. aastal välja ka uus kindralkubener Gustav Horn, kes toonitas veel eraldi üle, et maakohtunikud pidid kõikide korralduste täitmist täpselt jälgima. Olukord olevat olnud koguni nii kehv, et paljud rasked kuriteod, sealhulgas mõrvad, olid jäänud korralikult menetlemata ning süüdlased seetõttu ilma karistuseta. Sestap pidid maakohtunikud eksimuse korral *karistama igäiht, hoolimata tema isikust ja sugulussidemetest*.²⁰⁴ Sugulussidemete (*Verwandschaft*) eraldi väljatoomine viitab suure tõenäosusega kahtlusele, et maakohtutes menetleti asju sõltuvalt sellest, missugused olid süüdistatava suhted kohtunikuga. Kõigest aasta pärast pidi aga Horn uuesti kõigile maakohtunikele kirjutama, kuna suur osa Tartu õuekohtu otsustest olid jäänud maakohtute tegevusetuse tõttu täitmata.²⁰⁵

Nimetatud etteheited ei takistanud aga rüütelkonnal taotlemast veelgi suuremat mõjuvõimu maakohtute üle. Soodne hetk saabus 1656. aasta kevadel, kui teist korda Liivimaa kindralkubeneriks määratud Magnus Gabriel De la Gardie

---

²⁰⁰ Erakorralise aadlikonvendi retsess, jaanuar 1648. – LVVA.214.2.294, 76–78.

²⁰¹ Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiinale 13.04.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 148; Liivimaa maapäeva retsess, märts 1656. – LVVA.214.2.294, 181.

²⁰² Liivimaa maapäeva retsess, august 1647. – LVVA.214.2.294, 66; Gustav Horni mandaat maakohtutele seoses rüütelkonna kassa võlgnevuste sissenõudmisega 30.01.1654. – LVVA.7349.1.35.

²⁰³ Magnus Gabriel De la Gardie propositioon Liivimaa rüütelkonnale 27.04.1650. – LVVA.7349.2.32.

²⁰⁴ *Ohne ansehung einiger Persohn oder Verwandschaft Sie abzustraffen*: Gustav Horni propositioon Liivimaa rüütelkonnale 09.02.1653. – LVVA.7349.2.32.

²⁰⁵ Gustav Horn kõigile maakohtunikele 17.08.1654. – LVVA.7349.1.35.

Liivimaa aadli Riiga maapäevale kokku kutsus. Põhjusteks olid käimasolev sõda Poolaga ning oht, et iga hetk võis oodata kallaletungi Venemaalt. Kujunenud olukorras vajas kindralkuberner Liivimaa aadli toetust, et hankida provintsis viibivatele vägedele toitu ja palgaraha ning tööjõudu kaitserajatiste ehitamisele. Esimesel korral lükkas maapäev kindralkubeneri nõudmised tagasi. Põhjenduseks toodi, et aasta aega kestnud sõja tõttu oli kohalik aadel juba piisavalt palju kahju kandnud. Kuna De la Gardie sellise vastusega leppida ei saanud, pidi maapäev asja uuesti arutama. Järgmisel päeval otsustati kindralkubeneri nõudmised täita, kuid seda tingimusel, et De la Gardie pidi ametisse kinnitama rüütelkonna ja maanõunike esitatud kandidaadid vabadele maakohtuniku kohtadele. Üle anti nimekiri soovitatavatest maakohtunistest, kindralkuberner võttis selle vastu ning lubas maapäeval valitud isikud tänutäheks osutatud abi eest ametisse nimetada.²⁰⁶ Nimekiri ei ole aga retsessile lisatud ning seda ei ole õnnestunud ka kuskilt mujalt leida. 1656. aasta arveraamatu järgi saab küll öelda, et võrreldes 1652. aastaga on vahetunud kõik maakohtunikud.²⁰⁷ Tegemist on kohalike aadlikega, kuid täiesti kindlalt ei saa väita, et need olid samad isikud, kelle maapäev ametisse valis. Siiski hoolimata sellest, kas plaan realiseerus või mitte, oli rüütelkonna tegevus kõnekas. Olukorda, kus oli oodata vastase ülekaalukate jõudude rünnakut nende endi kodumaa vastu, kasutati ära aadliomavalitsuse tugevdamiseks.

3.4.4 Teede ja sildade korrashoid ning adrakohtute asutamine

1640. aastaks oldi jõutud korralduseni, kus teede ja sildade ning postijaamade ehitamine ja korrashoid oli kõigi maavaldajate ühine vastutus. Postikorralduse toimimiseks oli sisse seatud iga adramaa pealt kogutav küüdiraha ning teede ja sildade ehitamiseks pidid maavaldajad panustama ehitusmaterjalide ja tööjõuga. Viimatinimetatud valdkonnas pidi järelevalvet teostama sillameister. Kuni 1652. aastani leiab kubermanguvalitsuse arveraamatutest kinnitust, et selline ametimees ka palgal oli²⁰⁸ ja 1646. aasta kevadel toimunud aadlikonvendi retsess pakub tõestust selle kohta, et sillameister enda ülesandeid ka täitis. Maanõunike ja rüütelkonna saadikute hinnangul oli probleemiks, et ametimees seda ehk liigagi agaralt tegi. Nimelt olnud ette tulnud juhuseid, kus sillameister ei olnud piirdunud üksnes kohustustest kõrvalehoidjate maakohtule ülesandamisega, vaid oli asunud ka ise karistusi määrama ja neid ellu viima. See oli aga aadlikonvendi viibijate hinnangul selge võimupiiride ületamine.²⁰⁹

---

²⁰⁶ Liivimaa maapäeva retsess, märts 1656. – LVVA.214.2.294, 174.

²⁰⁷ Uued maakohtunikud olid Herman Gordian, Carl Stackelberg, Engelbrecht Meck ja Wolmar von Schlippenbach: RA.EAA.278.1.XXII-23.

²⁰⁸ Esimeseks sillameistriks oli 1640. aastal ametisse nimetatud Michael Wiesen: Bengt Bengtsson Oxenstierna korraldus sillameistri ametisseasumise kohta 15.05.1640. – RA.EAA.909.1.262. 1652. aasta arveraamatu järgi täitis ametit keegi Thomas Homadey: RA.EAA.278.1.XXII-21.

²⁰⁹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1646. – LVVA.214.2.294, 44.

Näib, et taristu seisukord paranes loodetust palju aeglasemas tempos. 1646. aasta jaanuaris peetud maapäeval heitis kindralkuberner Gabriel Oxenstierna rüütelkonnale ette, et teede ja sildade seisukord oli jätkuvalt väga halb ning teede ääres nappis võõrastemaju. Kindralkubeneri sõnul tekitas see lausa piinlikkust, et välismaalt saabunud külalised pidid niivõrd armetutes tingimustes reisima ning kõike tee peal hakkamasaamiseks vajalikku endaga kaasas kandma. Eelkõige põhjustas ebamugavusi võõrastemajade kas täielik puudumine või olemasolevate allapoole arvestust ööbimistingimused ja toit.²¹⁰ Kindralkuberner tõi üksnes välja probleemi, kuid ei pakkunud sealjuures välja ühtegi lahendust selle ületamiseks. Seda ei teinud ka maapäeval viibijad, kelle seisukoht oli, et teede, sildade ja võõrastemajade osas olid juba varasemalt väljastatud kindralkubeneri patendid, mis kõnealust valdkonda reguleerisid. Kui mõni maavaldaja talle ette nähtud kohustusi ei täitnud, pidi seda menetlema maakohus. Võõrastemajade osas ei jagatud kindralkubeneri pessimismi. Leiti, et väiksemates linnades oli nendega tõepoolest kehvasti, kuid maal olid suuremate teede ääres rahuldavas seisus võõrastemajad olemas.²¹¹

Teema kerkis uuesti päevakorda 1650. aasta maapäeval, mil kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie juhtis tähelepanu asjaolule, et viimaste aastate jooksul ei olnud reisimisvõimalused maal kuigipalju paranenud. Pärast arutamist rüütelkonna esindajate ja maanõunikega otsustas kindralkuberner, et teede, sildade ja võõrastemajade hetkeolukord vajab kaardistamist. Nimelt olevat suuremal osal juhtudest ehitustööde aeglus põhjustatud lihtsalt sellest, et maavaldaja ei teadnud täpselt, missugust teelõiku ja mis tingimustel ta pidi korras hoidma. Kogutud andmete põhjal pidanuks sillameister koostama kava vajalikest töödest ning nende teostamisest. Kava pidi sisaldama ka kohustuste jaotamist maavaldajate vahel. Maakohut on jällegi mainitud toetava institutsioonina, mis pidi sekkuma siis, kui sillameistril ei olnud õnnestunud mõnelt maavaldajalt vajalikke materjale või tööjõudu kätte saada.²¹²

Mingeid jälgi nimetatud kaardistamistegevusest ega ka suuremast teede-ehitusest ei ole õnnestunud leida. Võib arvata, et asi jäi üksnes kavatsuste tasandile. 1653. aasta maapäeval võttis aga aadel ise initsiatiivi ning tõstas teede ja sildade korrashoiu küsimuse, selleks eelnevalt kindralkubeneri korraldust saamata. Vähemalt ei sisaldanud teema kindralkuberner Gustav Horni propositioonis, mille ta maapäevale esitas. Maanõunike ja rüütelkonna saadikute hinnangul olid varasemad teede, sildade ja võõrastemajade ehitamist reguleerivad korraldused (eraldi on mainitud Bengt Oxenstierna korraldust 1640. aastast) olnud igati asjakohased, peamiseks probleemiks oli olnud korralduste puudulik täitmine. Olukorra parandamiseks oli otsustatud igas kreisis ametisse määrata adrakohtunikud (*Hackenrichter*), kelle ülesanne pidi olema enda kreisis teede-ehitust ja muid reisimise hõlbustamiseks vajalikke töid koordineerida ning toimetada maakohu ette need maavaldajad, kes neile määratud ülesandeid ei

---

²¹⁰ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 23–24.

²¹¹ *Ibid.*, 27–28.

²¹² Magnus Gabriel De la Gardie resolutsioon 08.05.1650. – LVVA.7349.2.32.

täitnud. Sillameistrid pidid ka edaspidi ametisse jääma, kuid nüüdsest puhtalt ehitusajandajateks. Kindralkubernerile esitati kinnitamiseks nimekiri maapäeva poolt valitud adrakohtunikest ja nende assessoritest. Iga maakohtu piirkonnas pidi tegevust alustama kaks adrakohtunikku, mõlemad kahe assistendiga.²¹³ Tegemist oli vähetuntud isikutega, mistõttu võib eeldada, et adrakohtuniku amet ei olnud kuigi atraktiivne.²¹⁴ Gustav Horn kiitis juba samal maapäeval adrakohtuniku institutsiooni loomise heaks ning nimetas maapäeva poolt valitud isikud ametisse. Samuti lubas kindralkuberner niipea kui võimalik adrakohtunikele ametiinstruktsiooni anda.²¹⁵

Instruktsioon saabus mõne kuu pärast, 1653. aasta juunis. Selle kohaselt pidid adrakohtunikud koos sillameistritega selgeks tegema, mitu miili teid ja mitu silda vajas kas ehitamist või parandamist ning jaotama tööd ja materjalikulud kõigi enda piirkonna maavaldajate vahel. Samamoodi nagu kõigi teiste riiklike nõudmistega, pidi iga maavaldaja panustama vastavalt talle kuuluva maavalduse suurusele. Samas pidi adrakohtunik arvesse võtma ka maavaldaja varasemat tegevust – kui viimane oli juba varasematel aastatel palju panustanud, ei tohtinud temalt nõuda sama palju kui selliselt maavaldajalt, kes ei olnud kunagi teedeehitusest osa võtnud. Kõik vajalikud tööd pidid juba järgmise aasta lihavõteteks valmis saama, misjärel adrakohtunik pidi hindama töö kvaliteeti. Puudujääkide korral oli adrakohtunikul õigus määrata täiendavaid ülesandeid või rahatrahvi. Samuti pidi adrakohtunik püüdma lahendada maavaldajate vahel puhkenud kergemaid konflikte, tõsisemate tülide puhul pidi asjasse sekkuma maakohus. Sellele lisaks täpsustas instruktsioon veel nõudeid teedele ja sildadele.²¹⁶

On raske öelda, miks otsustati uuele institutsioonile nimeks panna adra kohus. Teadupärast kandsid sellist nimetust juba Liivimaa keskaegsetes maahärrustes asutatud politseiinstantsid, mille peamiseks ülesandeks oli leida üles ärakaranud talupojad ning tagastada nad õigele omanikule.²¹⁷ Eestimaal jätkasid adrakohtud tegevust ka pärast Liivi sõja sündmuseid. 1653. aastal Liivimaal asutatud adrakohtute puhul on ebaselge, kas neil võis lisaks teede ja sildade korrashoiule täiendavaid ülesandeid olla. Säilinud allikmaterjali põhjal ei ole

²¹³ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 147–149.

²¹⁴ 1653. aasta talvel toimunud maapäeval esitatud adrakohtunike nimekiri ei ole säilinud. Küll on aga säilinud adrakohtunike ja nende assistentide nimekiri sama aasta augustis peetud maapäeva retsessis. Kokneses olid adrakohtunikeks valitud Gabriel Brandes ja Friedrich Wetter Rosenthal, Pärnus Arendt Dusät ja Johan Albrecht Plato, Tartus Nils Andersson ja Hans Schogman Gripenspehr. Riia piirkonnas valiti vaid üks adrakohtunik, kelleks oli Jürgen Alpendehl: Liivimaa maapäeva retsess, august 1653. – LVVA.214.2.294, 152. Järeldusele, et adrakohtuniku amet oli väheatraktiivne, on jõudnud ka Marten Seppel. Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 189–204, siin 194.

²¹⁵ Gustav Horni resolutsioon 09.02.1653. – LVVA.7349.2.32.

²¹⁶ Gustav Horni instruktsioon adrakohtunikele 25.06.1653. – LVVA.7349.1.34.

²¹⁷ Adrakohtud seati Liivimaa maahärrustes sisse 15. sajandi teisel poolel: *Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg*. Toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikool 2012, 196.

igal juhul võimalik väita, et Liivimaa adrakohtunikud oleksid pidanud tegelema ka näiteks jooksiktalupoegade küsimusega. Samuti puuduvad tõendid muude politseiliste funktsioonide täitmise kohta.²¹⁸

Adrakohtute tegevus jäi peagi alanud sõja tõttu üürikeoseks, mistõttu ei ole teadaolevalt nende tegevuse kohta allikmaterjali säilinud. Siiski on juba ainuüksi adrakohtute asutamine ning eelkõige viis, mil moel seda tehti, kõnekas. Säilinud allikate põhjal võib väita, et adrakohtud asutati rüütelkonna initsiatiivil. Jällegi on keeruline öelda, mis täpselt ajendas rüütelkonda kõnealust institutsiooni looma. Selliselt võeti ju endale kohustus, mida oli varasemalt kandnud riiklik ametimees, kes sai ka kubermanguvalitsuselt palka. Adrakohtunikele seevastu mingit tasu ette nähtud ei olnud, isegi mitte mingit osa määratud trahvidest. Üks võimalik tõlgendus on see, et ka Liivimaa aadlile endale põhjustas teede ja sildade olukord muret – puutusid nad ju ise kehvade oludega pidevalt kokku kasvõi näiteks maapäevadel käies.²¹⁹

Samuti võib öelda, et aadel oli 1640. aastateks leppinud sellega, et teede ja sildade korrashoid oli nende endi korraldada. Üheski kindralkubernerile või Rootsi valitsejale esitatud palvekirjas ei proovitud sellest kohustusest vabaneda. Seega võib oletada, et adrakohtunike ametisse valimisega loodeti paremini korraldada valdkonda, mille eest aadel juba nii või naa vastutas. Rolli võis mängida ka juba mitmel korral jutuks tulnud püüdlus selle suunas, et kõik maavaldajad täidaksid võrdselt neile määratud ülesandeid. Nii ei olnud ühe mõisniku pingutustest suurt kasu, kui näiteks tema poolt korda tehtud teelõik kohtus naabri valdustes jõega, millele viimane ei kavatsenudki ületust rajada. Adrakohtuniku eelis varasema sillameistri ees oli see, et kuna ta oli maapäeva poolt valitud, oli tal ka maavaldajate silmis tõenäoliselt rohkem autoriteeti ja legitiimsust.

3.4.5 Usuelu korraldus ja ülemkirikueestseisja institutsioon

Liivimaa aadliomavalitsuse esimese kujunemisjärgu juures ehk aastatel 1634–1643 usuelu korraldamise küsimustel ei peatunud, kuna kohaliku aadli roll selles valdkonnas oli väike. Järgnevalt on siiski tehtud samm ajas tagasi ning antud põgus ülevaade 1630. ja 1640. aastatel toimunud arengutest, et pakkuda konteksti ülemikirikueestseisja institutsiooni loomisele 1650. aastal. 17. sajandi

---

²¹⁸ Vt ka Seppel, Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal, 194.

²¹⁹ Sellest, et reisimistingimused ka aadlile endale meeolehärmi võisid valmistada, annab näiteks tunnustust 1654. aastal peetud maapäeval kindralkubernerile esitatud palve, et viimane annaks uuesti välja põhiliste teede ääres paiknevaid võõrastemaju ja postijaamu puudutava mandaadi. Nimelt vajasisid võõrastemajade pidajad rüütelkonna hinnangul meeldetuletust, et nende asutused pidid olema varustatud leiva, õlle, peki, heinte ja muu vajalikuga. Kõnealuste võõrastemajade või postijaamade ülalpidamine oli aga aadli ühine vastutus: Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 161.

usuelu küsimusi Liivimaal on varasemalt juba väga põhjalikult käsitlenud Alvin Isberg, kelle uurimusele on järgnevas alapeatükis suuresti toetatud.²²⁰

Nii nagu teisteski valdkondades, oli ka usuelu korraldus 1620. aastatel võrdlemisi kaootiline. 1622. aastal nimetas küll Gustav II Adolf Riiast pärit vaimuliku Hermann Samsoni Liivimaa superintendendiks, kuid olukorras, kus suurem osa kirikuid olid hävinenud ja enamik pastoreid kas maalt põgenenud või hukka saanud, oli uuel ametikandjal äärmiselt keeruline enda valdkonda normaalselt toimima saada. Samas oli Samsoni ametisse nimetamine tähelepanuväärne selle poolest, et ta oli kogu Rootsi võimu perioodil ainuke liivimaalane, kes Liivimaa superintendendi positsioonile tõusis. 1633. aastal töötas Johan Skytte Liivimaa jaoks välja uue kirikukorralduse, mille kohaselt sai provintsi vaimuliku elu juhtorganiks vaimulikest ja ilmalikest liikmetest koosnev ülemkonsistorium. Selle pädevusse kuulus muu hulgas järelevalve maal tegutsevate vaimulike üle, õigus pastoreid ametisse nimetada ning langetada kõrgeima instantsina otsuseid vaimulikes kohtuasjades. Ülemkonsistoriumi direktoriks ehk juhiks nimetas Skytte Riia bürgermeistri Gotthard Wellingu. Superintendent Hermann Samson jäi ka edaspidi ametisse, kuid oli sellest hetkest alates paljudes küsimustes ülemkonsistoriumist sõltuv. Alates segakonsistoriumi loomisest kuni Hermann Samsoni surmani 1643. aastal näis suurem osa ülemkonsistoriumi energiast minevat Samsoni ja Wellingu isikliku võimuvõitluse peale. Nimelt ei soovinud superintendent sugugi leppida olukorraga, kus ilmalikul direktoril oli kirikuküsimustes tihtipeale suurem sõnaõigus kui temal endal.

Pärast Samsoni surma jäi superintendendi ametikoht viieks aastaks tühjaks ning alles 1648. aastal nimetati uueks ametikandjaks Johannes Stalenus. Samal aastal otsustas kuninganna Kristiina kaotada ilmalike assessorite ja direktori ametikohad Liivimaa ülemkonsistoriumis, mis tähendas pelgalt vaimulikest koosneva ülemkonsistoriumi loomist.²²¹ Nimetatud otsust on hiljem tõlgendatud ka kui aadli mõjuvõimu kärpimist Liivimaa usuelu korraldamises²²², kuid sellega ei saa päriselt nõustuda. On tõsi, et Liivimaa rüütelkond pööras segakonsistoriumi kaotamisele tähelepanu ning et 1650. aastal palusid Liivimaa aadli saadikud Stockholmis kuninganna Kristiinal taastada segakonsistorium.²²³ Seda võib aga pigem selgitada katsena piirata Stalenuse ambitsioone

---

²²⁰ Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. Uppsala: Uppsala universitet 1968.

²²¹ Vt Liivimaa kirikuvalitsemise kohta kuni Vene-Rootsi sõjani täpsemalt Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 9–135; Ernst Hjalmar Johannes Lundström. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1914.

²²² Näiteks on ülevaatlikus kõrgkooliõpikus *Eesti kiriku- ja religioonilugu* öeldud, et segakonsistoriumi asendamine vaimulikuga 1648. aastal tähendas aadlike võimu kahandamist kirikuasjades: *Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele*. Koost Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2018, 135.

²²³ Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 13.04.1650. – SRA. *Livonica II*. Vol. 148.

(millest tuleb juttu edaspidi), kui püüdena taastada aadli mõjuvõim ülemkonsistooriumis. Seda põhjuseel, et aadlil polnud alates 1633. aastast kuni 1648. aastani ülemkonsistooriumis mingit mõjuvõimu olnudki. Vaadates nimetatud ajavahemikul ametis olnud ilmalikke assessoreid, jääb silma vaid üks mingil määral rüütelkonnaga seotud isik, kelleks oli Paul Helmes.²²⁴ Samas on ka tema seostamine Liivimaa rüütelkonna ning kohaliku aadli poliitiliste ambitsioonidega problemaatiline.²²⁵ Teisest küljest ei saa jällegi eitada, et kui segakonsistooriumi puhul oli rüütelkonnal vähemalt teoreetiline võimalus tulevikus ennast seal kehtestada, siis vaimuliku ülemkonsistooriumi puhul selline välja-vaade puudus.

Samamoodi nagu ilmaliku õigusemõistmise juures, oli ka usuelu korraldamises aadli mõjuvõim märksa suurem kohalikul tasandil. 1633. aastal Skytte poolt välja töötatud kirikukorraldus nägi ette alamkonsistooriumite loomise Riiga, Tartusse ja Koknesesse. Nende eesistujaks pidi olema vastava lääni asehaldur või kuberner ning sinna pidanuksid kuuluma veel piirkonna praost koos kahe vaimuliku ja kahe ilmaliku assessoriga. Sellisel kujul ei alustanud alamkonsistooriumid aga kunagi tegevust. 1636. aastal andis kindralkuberner Bengt Oxenstierna välja uue alamkonsistooriumikorralduse, mille kohaselt pidid kõik viis Liivimaa maakohtunikku moodustama omaette alamkonsistooriumid ja neid juhtima. Lisaks maakohtunikele pidid jätkuvalt alamkonsistooriumis olema praost ning kaks vaimulikku ja kaks ilmalikku assessorit. Töökorraldus nägi välja selline, et esmalt visiteerisid praost ja vaimulikud assessorid kohalikke kogudusi ning kogusid kokku rikkumised, mida alamkonsistoorium seejärel maakohtuniku eesistumisel lahendama asus.²²⁶

Kui nüüd meelde tuletada, et 1630. aastate teise poole jooksul olid kõik maakohtuniku ametikohad kohalikele aadlikele läinud, siis 1636. aasta korraldus andis Liivimaa aadlile võimaluse ka usuküsimustes kaasa rääkida. Seega oli maakohtutele pandud ülesandeks mõista esimeses astmes õigust nii ilmalikes kui ka vaimulikes küsimustes, pidada enda piirkonnas järelevalvet usuelu edendamise üle, tagada teede ja sildade ehitus ja korrashoid ning üleüldse jõustada kõikvõimalikke riiklikke korraldusi. Ühest küljest oli selline areng kahtlemata Liivimaa aadli soovidega kooskõlas, kuna kaasas neid paljudes olulistes valdkondades kohaliku tasandi valitsemisse. Teisest küljest on aga vägagi küsitav, kui edukalt suutis üks kolme- kuni neljaliikmeline institutsioon kõigi nimetatud ülesannetega tegeleda.

1637. aastal andis Liivimaa ülemkonsistoorium välja pastorite ametisse määramise ja sealt vabastamise korra. Sellega jäi kehtima kohaliku aadli

---

²²⁴ Loetelu kõigist kõnealusel perioodil ülemkonsistooriumi kuulunud isikutest on leitav Lundström, *Bidrag till Livlands kyrkohistoria*, 95–99.

²²⁵ Paul Helmes oli ülemkonsistooriumi ilmalik assessor aastatel 1634–1643. 1643. aastal valiti ta Liivimaa rüütelkonna sekretäriks ning mäletatavasti esindas ta samal aastal rüütelkonda ka Stockholmis. Samal aastal tõsteti ta ka aadlisesisusesse. Hiljemalt 1646. aastaks oli ta aga rüütelkonna sekretäri ameti maha pannud ning tema nime ei kohta enam üheski rüütelkonna tegemisi kajastavas dokumendis.

²²⁶ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 50–56.

patronaadiõigus, kuid see oli siiski piiratud. Nimelt pidi kiriku patroon nelja kuu jooksul pärast pastorikoha vabanemist välja valima uue kandidaadi ametikohale. Kogudusejuhiks pürgija pidi seejärel läbima superintendendi ja piirkonna praosti suulise eksamineerimise. Kui selle käigus probleeme ei esinenud, pidi superintendent pastorikandidaadi ordineerima ning viimane võis koguduse pastorina tööle asuda. Leidis superintendent aga tõsiseid puuduseid, võis ta ordineerimisest keelduda. Sellisel juhul oli kiriku patroonil õigus superintendendi otsus edasi kaevata ning lõplik sõna jäi ülemkonsistoriumile. Ka pastori ametist vabastamiseks ei piisanud üksnes kiriku patrooni tahtmisest, selleks oli vaja kas alam- või ülemkonsistoriumi otsust.²²⁷ 16. sajandi esimesel poolel olid mitme Liivimaa maahärruse aadlikud saanud endale täieliku patronaadiõiguse, mis tähendas vabadust pastoreid ise ametisse nimetada ja sealt ka vabastada.²²⁸ Samas juba hertsog Karli 1602. aastal Tartu aadlile antud privileegis aadli piiramatu patronaadiõigust enam ei tunnustatud, ka selle järgi oli vaimulike ametisse nimetamine ja sealt vabastamine superintendendi pädevuses. Igal juhul ei ole teada ühtegi aadli ametlikku pöördumist või kaebust, mis oleks välja toonud vastuolu 16. sajandist pärinevate privileegide ja 1637. aasta ülemkonsistoriumi korralduse vahel. Selle asemel põhjustas vaimulike ja aadli vahel konflikte hoopis visitatsioonikorraldus.²²⁹

Tüli puudutas juba varasemalt mainitud Johannes Stalenust, kelle kuninganna Kristiina 1648. aastal uueks Liivimaa superintendendiks nimetas. Kohaliku aadli jaoks oli nimelt vastuvõetamatu, et Stalenus kavatses hakata kirikuvisitatsioonile ilma ilmalike assessoriteta läbi viima. Samuti soovis uus superintendent lahutada alamkonsistoriumid maakohtutest ehk seada ülemkonsistoriumi eeskujul ka madalamal astmel sisse pelgalt vaimulikest koosnevad kohtud. Kui ülemkonsistoriumi töö ümberkorraldamiseks oli Stalenusel kuninganna kirjalik korraldus olemas, siis kirikuvisitatsioonide korra ning alamkonsistoriumite koosseisu muutmiseks tal midagi sellist ette näidata ei olnud. Stalenus esitas rüütelkonnale enda ettepanekud 1649. aasta jaanuaris peetud maapäeval. Retsessi on märgitud, et superintendent olevat muutuste kohta märkinud, et ta olevat saanud kuningannalt volituse Liivimaa usuasjad *vormilt ja viisilt nii administreerida, nagu Rootsi riigis tavaks on*.²³⁰

Kui Stalenus ennast tõesti selliselt väljendas, siis näitab see hästi tema väheseid teadmisi Liivimaa oludest ja selle aadli meelsusest, kelles tekitas igasugune viide Rootsis kehtivate tavade ülekandmisest Liivimaale enamasti

---

²²⁷ Lundström, *Bidrag till Livlands kyrkohistoria*, 105–106.

²²⁸ Mathias Schmoedel. Die Reformation in Livland und die Patronatsrechte. – *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land: neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland*. Hrsg. von Marju Luts-Sootak und Frank L. Schäfer. Berlin: Peter Lang 2020, 371–399.

²²⁹ 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa kirikuvisitatsioonide kohta üldiselt vt Inna Põltsam-Jürjo. Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2019 (85), 10–25.

²³⁰ *Nach form und Art, wie es im Reiche Schweden üblichen administriren*: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1649. – LVVA.214.2.294, 95.

tösisist trotsi. Kindlasti oli ka aeg väga ebasobiv muudatuste sisseviimiseks, oli ju rüütelkond kõigest poole aasta eest saanud kuninganna Kristiinalt esialgse kinnituse enda ajaloolistele privileegidele ning seetõttu oldi igasuguste võimalike õiguste rikkumiste osas eriti valvsad. Eelkõige alamkonsistooriumite lahutamine maakohtutest oleks aga tähendanud aadli mõjuvõimu kärpimist usuküsimustes. Kuna Stalenus enda nõudmistest ei taganenud, kirjutasid maanõunikud pärast maapäeva kuninganna Kristiinale ning palusid, et kuninganna seisaks nüüd Liivimaa aadli privileegide kaitseks välja. Huvitaval kombel toodi välja, et ilmalike assessorite osalemine visitatsioonidel olevat olnud õigus, mille juba hertsog Karl 1602. aastal neile kinnitas.²³¹ Nimetatud aastal Tartu aadlile antud privileegi esimene punkt küll tõepoolest käsitleb kirikuvisitatsioone, kuid sellest ei ole ka parima tahtmise juures võimalik välja lugeda kinnitust, et superintendenti visitatsioonidel pidanuks juures olema ilmalikud assessorid.²³²

Hoolimata Liivimaa aadli nõrgast või suisa olematust argumentidest andis Kristiina 1649. aasta augustis Stalenusele teada, et kõigil kirikuvisitatsioonidel pidid kaasas olema ka ilmalikud assessorid. Heakskiitu ei saanud ka Stalenuse kava lahutada alamkonsistooriumid maakohtutest.²³³ 1650. aasta maapäeval täpsustas kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie, et superintendent pidi igale kirikuvisitatsioonile kaasama vastava maakohtu õpetatud assessorid (*Assessor literati*).²³⁴ Seega olid 1649. aasta sündmused heaks näiteks sellest, kuidas rüütelkonnal õnnestus edukalt kasutada privileege enda positsioonide kaitsmiseks.

Kogu 17. sajandi vältel oli aktuaalne teema kirikuhoonete seisukord. Alates 1640. aastate teisest poolest üritas riigivõim olukorda lahendada koostöös Liivimaa rüütelkonnaga. Esimest korda tõstatas kirikute parandamise küsimuse kindralkuberner Gabriel Oxenstierna 1646. aasta jaanuaris peetud maapäeval. Kindralkuberner alustas enda propositsiooni tõdemusega, et *suurem osa maa kirikutest on teadupärast nii kehvas seisus, et neis ei leia kaitset ei lume ega vihma eest*.²³⁵ Olukord vajas lahendamist, kuid konkreetse lahenduse väljapakkimise jättis kindralkuberner rüütelkonna teha. Lisaks pidi rüütelkond välja mõtlema, kuidas vältida kirikutes esinevaid tülisid kohalike aadlike ja mõisavalitsejate vahel ning et ka pärast jumalateenistusi oleks kiriku ümbruses kord tagatud. Maapäeva seisukoht oli, et nii nagu varasemalt pidi ka edaspidi olema kirikute korrashoid iga koguduse enda vastutada. Koguduse aadlikud pidid endi

---

²³¹ Liivimaa maanõunikud kuninganna Kristiinale, Stockholmis registreeritud 17.07.1649. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²³² Friedrich Gustav Bienemann jun. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1900 (Bd. 17), 463–600, siin 579–580.

²³³ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 127–129.

²³⁴ Magnus Gabriel De la Gardie resolutsioon 1650. aastast, dateerimata. – LVVA.7349. 2.32.

²³⁵ *Mehrentheil der Kirchen alhie im Lande so gar schlecht bewandt ist, dass man in denselben vom Regen und Schnee kaum gesichert sein kann*: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 23.

seast määrama kirikueestseisja, kes pidi korraldama kirikuhoonele vajalikud remondi- ja ehitustööd. Eriti pidi rüütelkonna hinnangul sellist kohustust meelde tuletama mõisavalitsejatele, kes ei olnud seni üleliia palju usuelu edendamisse panustanud.²³⁶

Olgugi et kuninganna Kristiina nimetas Johannes Stalenuse juba 1649. aasta suvel Växjö piiskopiks, naasis superintendent veel 1650. aastal viimast korda Liivimaale, et üritada Liivimaa kirikuvalitsemisse vähemalt mingitki muutust sisse viia. Sama aasta aprillis kogunes Riias maapäev, kus usuküsimused olid kesksel kohal. Maanõunikud ja rüütelkonna esindajad pidasid esmalt läbi-rääkimisi Stalenuse ja teiste ülemkonsistoriumi esindajatega. Vaadates ülemkonsistoriumi esitatud ettepanekuid ja aadli vastuseid siis näib, et viimased ei olnud vähemalt ülemkonsistoriumi nõudmisel suuremate muudatuste sisseviimisest huvitatud. Kirikute parandamisel ja pastorite ülalpidamisel pidi jääma kehtima senine kord. Vastu tuldi väiksemates küsimustes. Näiteks olid maanõunikud ja rüütelkonna esindajad nõus Stalenuse ettepanekuga, et edaspidi võinuks talupojad anda ka kirikule ettenähtud vilja mõisnikule, kes oleks selle omakorda pastorile edasi toimetanud. Selliselt pääses vaimulik kohustusest ise enda ülalpidamine talupoegadelt välja nõuda. Samuti ei olnud aadlil vastu-vaiteid ettepanekule, et nad *oma talupoegi vastavalt Liivimaal tavaks olevale kodukariõigusele jumalakartlikkusele sunniksid* ehk veenduksid, et talupojad pühapäeviti kirikus käiksid.²³⁷

Selleks et lahendada kõige pakilisemad probleemid ehk kirikute parandamine ja pastorite ülalpidamine, pidi läbirääkimistesse sekkuma kindralkuberner. Magnus Gabriel De la Gardie 1650. aasta 8. mail välja antud lõpliku resolutsiooni päises on eraldi välja toodud, et kõik otsused sündisid pärast nõupidamist (*mündliche Conference*) maanõunike ja rüütelkonna saadikutega. Superintendendi ega ülemkonsistoriumit samas kontekstis mainitud ei ole. Resolutsiooni esimene punkt on pühendatud ülemkirikueestseisja kui uue kirikuasjadega tegeleva institutsiooni kohustuste ja pädevuste selgitamisele. Igas maakohtupiirkonnas nimetati ülemkirikueestseisja, Võnnus oli selleks Otto von Mengden, Riias Heinrich von Patkul, Pärnus Ernst von Mengden ja Tartus Gotthard

---

²³⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 23–27. Rüütelkonna vastusest ilmneb samuti see, millest olid tingitud kindralkubeneri propositsioonis mainitud tülid aadlike ja mõisavalitsejate vahel. Nimelt olid kirikutes rangelt paika pandud istumiskohad. Aukoht oli määratud kiriku patroonile, tähtsuset järgmistel kohtadel istusid kõik ülejäänud koguduse aadlikud ning järjekorras viimased olid mõisavalitsejad. Rüütelkonna seisukoht oli, et mõisavalitsejatel oli keelatud istuda toolidele, mis olid reserveeritud selle mõisa pärushärrale, mida mõisavalitseja üksnes majandas. Tehti ka ettepanek, et üleastujaid võinuks karistada 50 riigitaalri suuruse trahviga. Ei ole teada, et kindralkuberner enda korraldusega sellise trahvi kinnitanud oleks.

²³⁷ *Dass sie ihre Pauren durch die gewöhnliche Lieffländische hauszucht zum gehör göttliches wortes compelliren.* Superintendendi ja ülemkonsistoriumi dateerimata punktid ning maanõunike ja rüütelkonna esindajate vastus kuupäevaga 01.05.1650 on leitavad LVVA.7349.2.32.

Wilhelm von Budberg. Kõik nimetatud isikud olid ühtlasi sama piirkonna maanõunikud ja ka maakohtunikud.²³⁸

Ülemkirikueestseisjad pidid koos praosti ja vastava maakohtu õpetatud assessoriga niipea kui võimalik visiteerima kõiki nende vastutusallas olevaid kogudusi. Visitatsiooni eesmärgiks pidi olema välja selgitada kirikuhoonete olukord, pastorite majanduslik järg ning kõikvõimalikud majanduslikku laadi kaebused ja probleemid, mis pastori ja koguduse vahel tekkinud olid. Nimetatud kaebuste lahendamine oli ülemkirikueestseisja ülesanne. Pastori eluviisi ja õpetuse õigsuse üle otsustamine seevastu kuulus ülemkonsistoriumi pädevusse. Lisaks kohapealsete oludega tutvumisele pidid ülemkirikueestseisjad saavutama iga koguduse juures kokkulepped kirikute parandamise ning pastorite õiglase ülalpidamise osas. Ülemkirikueestseisja pidi hoolt kandma selle eest, et kirikute parandamise ja pastorite ülalpidamisega seotud kulutused ei jääks ainult kiriku patrooni kanda. Ka kõik teised koguduse maavaldajad pidid vastavalt neile kuuluvate adramaade hulga enda panuse andma. Kogudus oli kohustatud esitama ülemkirikueestseisjale kiriku arveraamatud ning kui nende põhjal ilmnes, et koguduse valitud kirikueestseisja oli oma kohuseid hooletult täitnud, võis ülemkirikueestseisja ta ametist vabastada. Viimasena on välja toodud veel ülemkirikueestseisja kohustus tuvastada märke paganlikest kombetalitustest ning koos praostiga nende vastu samme astuda.²³⁹

Ülemkirikueestseisja ametikohustuste ning ametisse määratud isikute põhjal võib öelda, et kõnealune institutsioon võttis üle kõik varasemalt alam- ja ülemkonsistoriumi pädevusse kuulunud ilmalikud funktsioonid. Vaimulikud alamkonsistoriumid jäid ka pärast 1648. aastat edasi tegutsema.²⁴⁰ Huvitaval kombel saab aastatel 1648–1650 toimunud arengute põhjal järeldada, et Liivimaa aadlile oli segakonsistoriumi asendamine vaimulikuga olnud kasulik. Nagu võis näha kindralkuberneri resolutsioonist, olid kirikute ja alama astme vaimulikega seotud majandusküsimused täielikult ülemkonsistoriumist lahti seotud. Kohaliku aadli seast pärineval ülemkirikueestseisjal oli lõplik sõna tüliküsimustes, kus pastorid kaebasid maavaldajate peale kas puuduliku eluaseme või vähese palga üle. Samuti andis kindralkuberneri resolutsioon ülemkirikueestseisjatele volitused nõuda mõisavalitsejatelt panust koguduse kulude katmiseks. Seega taaskord võib täheldada Liivimaa aadli püüdlust selles suunas, et kõik kohustused oleksid kehtinud kõigile maavaldajatele võrdselt. Kahtlemata oli selline areng Liivimaa aadli seisukohast soodne.

Alvin Isberg on olnud kirjeldatud korralduste osas äärmiselt negatiivne, nimetades aega pärast 1648. aastat *kõige tumedamaks perioodiks Liivimaa kiriku ajaloos Rootsi võimu perioodil*. Peamiseks põhjuseks oli Isbergi hinnangul see, et puuduvad allikad ülemkirikueestseisja institutsiooni rakendumisest ning et pelgalt vaimulikest koosneval ülemkonsistoriumil ei olnud piisavalt

²³⁸ Vt nt kubermanguvalitsuse 1650. aasta pearaamatut: RA.EAA.278.1.XXII-19.

²³⁹ Magnus Gabriel De la Gardie resolutsioon 08.05.1650. – LVVA.7349.2.32.

²⁴⁰ Näiteks 1650. aastal tegutsesid alamkonsistoriumid praosti ja kahe vaimuliku assessoriga Tartus, Riias, Pärnus ja Kokneses: RA.EAA.278.1.XXII-19, 16–17.

autoriteeti kõige pakilisemate probleemidega tegelemiseks.²⁴¹ Nimetatud seisukoha toetuseks on aga toodud vaid mõned üksikud näited rahulolematutest pastoritest, kes Liivimaa usuelu kehva olukorra üle kaebasid. Samas peab tõdema, et tõepoolest puuduvad allikad, mis viitaksid ülemkirikueestseisjate institutsiooni rakendumisele kindralkubeneri resolutsioonis ettenähtud viisil. Arvestades nii suure hulga kohustuste kuhjast samadele inimestele ei oleks ka imeks pandav, kui nende täitmine oleks üle jõu käinud. Tasub ka välja tuua, et kindralkuberner De la Gardie resolutsioonis ei olnud sõnagi juttu ülemkirikueestseisjatele makstavast palgast või mingist muust kompensatsioonist oodatava töö eest.

3.4.6 Leskede ja orbude toetamine ning vaeslastekohtute asutamine

Aadlisoost lesknaiste ja orbude ülalpidamise küsimus oli riigi ja aadli suhtluses kõige sagedasemini esinev sotsiaalne probleem. Teema tõstatasid juba 1561. aastal orduaadli saadikud enda palvekirjas kuningas Sigismund II Augustile (ehk teisisõnu sisaldus see Sigismund Augusti privileegis). Palvekirja kolmandas punktis esitati palve, et kuningas asutaks hoolekandeaasutused aadlisoost leskedele ja vallalistele tütarlastest orbudele. Eriti just viimaste puhul pidi asutus olema varjupaigaks niikaua, kuni jõuti abiellumiseni ning seega mehe eestkoste alla. Orvuks jäänud noormeestele paluti asutada õppeasutused, kus oleks koolitatud kirikumehi ja riigiteenistujaid. Selleks sobivad kohad oleksid olnud endised kloostrid.²⁴² Arvestades 1561. aastale järgnenud sündmuseid Liivimaal, oli Poola riigivõimul märksa pakilisemaid probleeme millega tegeleda, kui seda oli vaeste hoolekanne. Teisest küljest muidugi süvenes samade sündmuste valguses leskede ja orbude probleem.

Kui hertsog Karl 17. sajandi esimestel aastatel lühikest aega Liivimaad valitses, siis leskede ja orbude teema teadaolevalt aadli ja riigivõimu suhtlusest läbi ei käinud. Kui 1620. aastatel Rootsi võim kindlustus ning uus riigivõim hakkas Liivimaa läänisuhetes läbi valdusõiguste revideerimiste selgust looma, kerkis teema uuesti päevakorda. Orbude ja leskede probleemile juhtisid tähelepanu juba 1629. aastal Gustav II Adolphi audientsile reisinud Fromhold von Patkul ja Otto von Mengden ning 1634. aastal Stockholmi lähetatud rüütelkonna delegatsioon. 1643. aasta delegatsiooni poolt üle antud palvekirjas pöörati eraldi tähelepanu vaid alaealistele tütardele, kes jäid pärast isa või venna surma ja mõisa edasi läänistamist kodututeks. Olukorra lahendamiseks tehti ettepanek, et alaealistel tütardele lubataks kuni meheleminekuni mõisas edasi elada. Seejärel viidati 1604. aasta Norrköpingi riigipäeva otsuse sättele, mille kohaselt oli tütre abiellumise korral mehel õigus saada mõis enda nimele. Selle eelduseks oli, et

---

²⁴¹ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 135.

²⁴² Birkel, *Regierungs-Formel*, 123–125.

tegemist oluiks väärrika ja kuningliku majesteedi teenistuses oleva mehega.²⁴³ Seega ilmneb siit taaskord asjaolu, et Liivimaa aadel oli Rootsi riigis kehtivate seadustega võrdlemisi hästi kursis. Samas taotleti ettepanekuga ka selliseid õiguseid, mida Rootsi aadlil ei olnud.²⁴⁴ Kuna probleem ei olnud aga aktuaalne üksnes Liivimaal, vaid kogu Rootsi riigis, ei soovinud kuninganna Kristiina eestkostevalitsus kõnealusel küsimuses mingit konkreetset otsust langetada.

See, et 1643. aasta palvekirjas eraldi lesknaiste kaebuseid välja ei toodud, ei tähenda, et probleem vahepeal lahenenud oleks. Näiteks edastasid maanõunikud 1645. aastal kuninganna Kristiinale kellegi major Petri Corneli lese kaebuse. Viimase abikaasa, kes oli väidetavalt 36 aastat Rootsi krooni teenistuses olnud, suri hiljuti ning talle läänistatud mõis oli juba varem lubatud Tartu õuekohtu assessorile ja Riia raehärrale Johannes Kokenile. Viimane soovis nüüd majori leske mõisast välja tõsta. Maanõunikud edastasid kuningannale lese *pisarsilmi esitatud* palve, et tal lubataks oma elupäevade lõpuni mõisas edasi elada.²⁴⁵ Tegemist ei olnud sugugi tüüpilise olukorraga, kuna maanõunike kolleegium pöördus vaid üksikutel juhtudel kellegi eraisiku kaebusega otse valitseja poole. Seda tähelepanuväärsem on asjaolu, et kaebaja ei kuulunud kindlasti kohaliku aadli tuumikusse. Samas võib maanõunike pöördumist selgitada sellega, et tegemist oli hea näitega, millega illustreerida kehtivast läänioigusest tulenevat ebaõiglust. Ehk üritati selliselt mõjutada kuningannat laiaulatuslikemate otsuste tegemise suunas. Konkreetse juhtumi puhul ei ole teada, kas maanõunike eestkoste leske aitas või mitte. Kõnealune mõis oli küll hiljem Kokeni pere valduses, kuid see ei välista seda, et Petri Corneli lesk võis seal enda elu lõpuni elada.²⁴⁶

Seda, et tegemist oli Liivimaa aadli jaoks olulise probleemiga, näitas hästi 1648. aastal Stockholmi reisinud delegatsiooni tegevus. Ainukesel korral, kui liivimaalastel oli võimalus enda palveid otse kuningannale esitada, keskenduti vaid kahele teemale. Nendeks oli esiteks loomulikult palve saada kinnitus Liivimaa aadli ajaloolistele privileegidele. Samas teise teemana tõstatati leskede ja alaealiste tütarde probleem ning kuningannale jutustati lugu aadlainaisest, kes oli ühe Tartu bürgermeistri poolt perekonna pärusmõisast välja tõstetud. Pärast

---

²⁴³ Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, üle antud 12.05.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁴⁴ Liivimaa aadlike poolt välja toodud põhimõtet Rootsis ka rakendati ning tihtipeale õnnestus tütre pärast abielu isakodusse edasi jääda, kuna see läänistati edasi mehele. Samas ei näinud Norrköpingi riigipäeva otsus ette seda, et igas vanuses alaealistel tütardele oleks pidanud olema õigus isakodus edasi elada. Kui mõis läänistati edasi kellelegi teisele ja tütar pidi kodust lahkuma, pidi uus läänisaaja tütre esmalt mõisast „välja ostma“ ehk kompenpeerima kodu kaotuse kindlaks määratud summaga. Seejärel võis aga uus omanik valdust ilma piiranguteta kasutada: Cristina Prytz. *Familjen i kronans tjänst: donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2013, 118–127.

²⁴⁵ Liivimaa maanõunikud kuninganna Kristiinale 05.05.1645. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁴⁶ Kõnealune mõis oli Alt-Bilskenshof: Heinrich von Hagemeister. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd. 1*. Riga: Eduard Frantzen 1837, 276.

mitmeid aastaid kestnud kohtuvaidluseid oli lesknaine viimaks kohtus kaotajaks jäänud ning oli seega kaotanud nii oma perekonnamõisa kui ka kogu oma vara, mis kulus kohtus käimisele. Nimesid ei ole saatkonna tegevust kokkuvõtvas dokumendis paraku nimetatud. Liivimaa aadli delegaadid tõid lõpetuseks välja, et tegemist oli vaid ühe näitega paljude seast ning et probleem olevat olnud üldine ja tõsine.²⁴⁷

Samal probleemil peatuti pikemalt ka rüütelkonna nimel koostatud palvekirjas, mis audientsi ajal kuningannale üle anti. Huvitava lisanüansina toodi seal välja, et ebakindlus läänimõisate valdussuhete osas viis paljud läänivaldajad sellise majandamiseni, kus investeeriti võimalikult vähe, kuid välja pigistati nii palju kui võimalik. Kokkuvõttes viis see mõisa laostumiseni, mis tähendas ühtlasi seda, et riik sai selle võrra vähem statsiooni ja ratsamehi aadlilipkonda. Rüütelkonna ettepanek oli taaskord, et alaealised tütreid võinuks kuni täisealiseks saamiseni mõisas edasi elada ning pärast abiellumist riigiteenistuses oleva või riigiteenistuseks võimelise mehega pidanuks lään minema üle uuele mehele. Lesknaiste osas paluti umbmäärasemalt seda, et nende olukorda parandataks ning et neil oleks võimalik pärast abikaasa surma jätkata seisusekohast elu. Lõpetuseks toonitati veel üle, et sellisest lahendusest oleks võitnud nii aadel, kellelt kadunuks kohustus enda sugulasi üleval pidada, kui ka riik, kes oleks saanud rohkem statsiooni ja ratsamehi.²⁴⁸

Tegemist on hea näitega sellest, kuidas aadel üritas vastastikuse kasu retoorikat enda eesmärgi täitmiseks ära kasutada. Siiski ei kandnud kaval lähenemine vilja. Riiginõukogu küll arutas konkreetset punkti Liivimaa aadli palvekirjas, kuid jällegi leiti, et tegemist oli suurema probleemiga, mis vajab lahendamist kogu riigis korraga ja samadel alustel.²⁴⁹ On keeruline öelda, kui tõsine oli rüütelkonna kirjeldatud probleem Liivimaal tegelikult. Samas annab näiteks kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale tehtud ettepanek maksta Liivimaal koduta jäänud lesknaistele ja orbudele riigikassast toetust aimdust sellest, et tegemist ei saanud olla täielikult ülespuhutud teemaga.²⁵⁰ Mingi konkreetse lahenduseni kõnealusel perioodil aga ei jõutudki.

Omaette probleemiks olid olukorrad, kus läänivaldajast jäi pärast surma maha alaealine poeg. Viimasel oli küll õigus mõisa valitsemine üle võtta, kuid reaalselt mõisa majandama sai ta hakata alles pärast täisikka jõudmist. Sellises olukorras läks alaealine poeg kellegi lähema sugulase eestkoste alla. Eestkoste määramise protsess ja eestkostja õigused ja kohustused olid aga olnud määratlemata, mis viis olukordadeni, kus eestkostja enda positsiooni kuritarvitas. Lahenduseks oli eestkoste reguleerimine ja eraldi institutsiooni loomine, mis

---

²⁴⁷ Kirjeldus Liivimaa rüütelkonna saatkonna viibimisest Stockholmis 1648. aasta suvel, dateerimata. – LVVA.7349.3.5.

²⁴⁸ Liivimaa rüütelkonna palvekiri kuninganna Kristiinale 05.06.1648. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁴⁹ Riiginõukogu istungi protokoll, 26.07.1648. – *Svenska riksrådets protokoll. Bd. 12*, 371–372.

²⁵⁰ Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 74.

eestkosteküsimustega tegelema pidi. Eesti ajalookirjutuses on kõnealust institutsiooni nimetatud vaeslastekohtuks (*Waisengericht*) ning esimesed sellised asutati 1591. aastal Riias ja 1616. aastal Tallinnas.²⁵¹ Liivimaal jõuti aadlike eestkosteküsimusi lahendava kohtu loomiseni alles 1646. aastal ning Anna Christina Meurlingi hinnangul toimus see selgelt riigivõimu initsiatiivil.²⁵²

On tõsi, et teadaolevalt esimene säilinud kirjalik allikas, kus Liivimaa vaeslastekohtu institutsiooni mainitakse, on kindralkuberner Gabriel Bengtsson Oxenstierna propositatsioon Liivimaa rüütelkonnale. 1646. aasta jaanuaris peetud maapäeval üle antud propositioonis tegi kindralkuberner rüütelkonnale ettepaneku, et kõigil alaealistel läänivaldajatel pidanuks olema kinnitatud eestkostja. Viimane pidanuks Oxenstierna ettepaneku kohaselt vastutama mõisa heaperemeheliku majandamise ning eelkõige selle eest, et kõik mõisa kohustused riigi ees oleksid saanud täidetud.²⁵³ Maapäev kiitis kindralkubeneri ettepaneku heaks ning tehti esimesed ettepanekud vaeslastekohtute peamiste ülesannete osas.²⁵⁴

Asjaolu, et Rootsi emamaal jõuti eestkosteküsimuste riikliku reguleerimiseni alles 1665. aastal,²⁵⁵ viitab pigem sellele, et vaeslastekohtute loomise initsiatiiv pärines Liivimaa aadlilt. Seda toetab ka 1646. aasta jaanuaris peetud maapäevale järgnenud areng. Sama aasta märtsis toimunud aadlikonvendil palusid maanõunikud ja rüütelkonna saadikud, et kindralkuberner väljastaks vaeslastekohtutele ametijuhendi.²⁵⁶ Sama palve esitati ka mais peetud maapäeval ning ühtlasi sooviti, et kindralkuberner kinnitaks ametisse maapäeva poolt valitud isikud. Oxenstierna rahuldus mõlemad palved ning nimetas Võnnu kreisis ametisse Engelbrecht von Mecki ja Wilhelm Buxhövdeni, Pärnu kreisis Wilhelm Hastferi ja Johann Buddenbrocki ja Tartu kreisis Leonhard von Vietinghoffi ja Herman Gordiani.²⁵⁷ Nimede põhjal saab järeldada, et seekord loodi tõepoolest uus institutsioon, mitte ei lisatud maakohtutele või -kohtunikule täiendavat ülesannet. Kõik isikud kuulusid nimekatesse kohalikesse aadlisuguvõsadesse.

1647. aasta augustis avaldas maapäev Gabriel Oxenstiernale esmalt tänu, et ta oli vaeslastekohtu institutsiooni loonud ning kohtunikele ka instruksiooni andnud. Paluti, et kindralkuberner nüüd sama dokumendi ka avalikult välja

---

²⁵¹ Eesti alal tegutsenud vaeslastekohtutest on arhiivindusliku kallakuga ülevaate kirjutanud Katrin Roosileht. *Vaeslastekohtud*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2003 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 11).

²⁵² Enda Liivimaa kohtusüsteemi käsitlevas monograafias juhatab Meurling vaeslastekohtuid puudutava alapeatüki sisse lausega *see kohtuinstants /.../ viidi sisse rootslaste initsiatiivil: Anna Christina Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. Lund: Gleerup 1967, 102.

²⁵³ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1646. – LVVA.214.2.294, 24.

²⁵⁴ *Ibid.*, 28.

²⁵⁵ Kotkas, *Royal Police Ordinances*, 112.

²⁵⁶ See ilmneb kindralkubeneri vastusest rüütelkonna palvekirjale, mis ei ole säilinud: Bengt Bengtsson Oxenstierna vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 27.05.1646. – LVVA.7349.2.32.

²⁵⁷ Liivimaa maapäeva retsess, mai 1646. – LVVA.214.2.294, 61–62.

kuulutaks, et vaeslastekohtud saaksid oma ülesandeid täitma asuda.²⁵⁸ Kõnealune instruksioon on leitav sama aasta septembris kindralkubeneri kantseleist väljaläinud kirjade hulgast. Instruksioon on võrdlemisi mahukas, koosnedes 20 punktist. Kindralkubeneri esialgset eesmärki ehk mõisa maksuvõimekuse jätkumist pärast perepea surma laiendati märkimisväärselt. Suuremas osas punktidest keskenduti sellele, et vältida eestkostjate omavolitsemist ning positsiooni kuritarvitamist. Paika pandi, mida eestkostjad võisid eestkostetava kinnis- ja vallasvaraga teha ning mida mitte. Vaeslastekohtu ülesandeks oli veenduda, et määratud eestkostjad nendest põhimõtetest kinni peaksid. Vajadusel võis vaeslastekohus eestkoste tühistada ning kellegi teise lapse eestkostjaks määrata. Tähelepanu pöörati ka muudele kui pelgalt majanduslikele aspektidele. Näiteks nähti seitsmendas punktis ette, et eestkostjad vastutasid ka nende hoolde usaldatud laste korraliku kasvatamise ja harimise eest. Kindel märk sellest, et instruksioon töötati välja riigivõimu ja Liivimaa aadli esindajate koostöös, on mitmed viited vanadele Liivimaa õigustele.²⁵⁹ Eakate või raskelt haigete eestkostet instruksioon ei reguleerinud.

Seega võib öelda, et isegi kui esimene initsiatiiv vaeslastekohtute loomiseks tuli riigivõimult (mille puhul ei saa aga välistada, et kindralkubeneri propositsioonile ei olnud eelnenud nõupidamisi kohalike aadlikega), näis aadli huvi teemaga tegeleda olevat suurem. Sellele viitavad nii maapäeva kohene nõusolek vaeslastekohtute loomisele kui ka korduvad meeldetuletused kindralkubenerile instruksiooni väljaandmise asjus. Kui riigivõimu eesmärk näis olevat puhtalt majanduslik, siis aadli seisukohast oli tegemist märksa laiemaga kui pelgalt majandusliku küsimusega. See oli teema, mis võis tabada igat aadliperet. Et sedasorti sotsiaalsete probleemide lahendamist peeti olulisteks, oli ka ju hästi näidanud püüdlus saavutada paremaid tingimusi lesknaistele ja isata jäänud alaealistele tütarlastele. Vaeslastekohtute vajalikkust kohaliku aadli jaoks ilmestab ka see, et erinevalt paljudest teistest aadliomavalitsuse institutsioonidest jätkasid vaeslastekohtud tegevust kohe pärast Vene-Rootsi sõja lõppu. Juba 1662. aasta maapäeval nimetati ametisse uued vaeslastekohtunikud.²⁶⁰ 1667. aastal liideti vaeslastekohtud samal aastal taastatud ülemkirikueestseisja institutsiooniga.²⁶¹

3.4.7 Provintsi kaitse ja aadlilipkond

Aadlilipkonna osas jätkusid 1640. ja 1650. aastatel arengud, mis olid eelmisel kümnendil alguse saanud. Olulised muutused leidsid aset üksuse struktuuris. Kui varasemalt olid aadlilipkonna moodustanud eraldiseisvad piirkondlikud ratsaväekompaniid, siis 1645. aastaks olid kolm piirkondlikku kompaniid

²⁵⁸ Liivimaa maapäeva retsess, august 1647. – LVVA.214.2.294, 66.

²⁵⁹ Kohalikule õigusele viidati instruksiooni punktides, kus käsitleti emade võimalusi saada lapse või laste eestkostjaks: kindralkuberner Gabriel Bengtsson Oxenstierna instruksioon vaeslastekohtutele 05.09.1647. – LVVA.7349.1.32.

²⁶⁰ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 267.

²⁶¹ Vt ptk 4.3.3.

(Tartu, Pärnu ja Võnnu) liidetud üheks ratsarügemendiks. Kubermanguvalitsuse arveraamatust nähtub, et üksuse ülemaks oli ooberstleitnant (*öfwerste leutnant*) Otto von Mengden. Juurde olid tekkinud mõned kompaniideülesed ametikohad, mis viitab sellele, et tegemist oli tõepoolest ühe suurema üksusega. Nii oli rügemendi koosseisus näiteks habemeajaja (*Barbier*, täitis sõjaväeüksuse juures peamiselt väliarsti ülesandeid) ja kortermeister (*Quartiermeister*, ligikaudu hilisema veebli vaste, hoolitses üksuse majutuse ning sõja- ja söögimoonna eest). Kuna ratsateenistuskohustusest üksi ei piisanud täieliku rügemendi komplekteerimiseks, teenisid aadlilipkonnas ka 36 värvatud ratsameest, kes said teenistuse eest riiklikku palka.²⁶² 1646. aastast säilinud lühike munsterroll annab rügemendi kogusuuruseks 364 meest ning selline suurusjärk muutus rahuaegseks normiks.²⁶³ Seega oli kasv pärast 1640. aastat, mil aadlilipkonnas teenis 287 meest, jätkunud. Paraku on 1646. aasta munsterroll teadaolevalt ainuke, mis on vahemikust 1643–1656 säilinud, ning tegemist ei ole kaugeltki nii põhjaliku dokumendiga, kui olid olnud 1637. ja 1640. aasta aadlilipkonna munsterrollid. Kõnealusel dokumendis on antud üksnes aadlilipkonna koosseis vastavalt austmetele ning seal ei kajastu maavaldajate puudujäägid ratsateenistuskohustuse täitmisel. Seega ei ole võimalik öelda, kas Rootsi maavaldajate distsipliin ratsateenistuskohustuse täitmisel oli paranenud või mitte.

Kirjeldatud struktuurimuutuste ja üksuse kasvu juures on üks huvipakkuv nüanss. Nimelt suurenes alates 1630. aastate keskpaigast kuni 1640. aastate keskpaigani märkimisväärselt summa, mida riigivõim eraldas kubermangu eelarvest aadlilipkonna ülalpidamiseks. Kui 1635. aastal maksti 176 hõbetaalri suurust tagasihoidlikku palka üksnes rittmeistritele Otto von Mengdenile ja Fabian Platerile, siis kümme aastat hiljem olid kubermanguvalitsuse palgal kõik aadlilipkonna ohvitserid ja allohvitserid. Sealjuures olid märkimisväärselt tõusnud ka ohvitseride palgad – Otto von Mengden sai ühe kompanii ning kogu rügemendi juhtimise eest aastal 1542 hõbetaalrit, ülejäänud kahe kompanii-ülema aastane palk oli 792 hõbetaalrit. Kulutustele lisandusid juba mainitud rügemendi ametimehed ja juurde värvatud sõdurid. Ainukesena ei olnud palgal üksuse lihtsõdurid, keda pidid ülal pidama maavaldajad, kelle eest nad ratsateenistuskohustust täitsid. Kokku oli 1645. aastal aadlilipkonnale eraldatud 13 458 hõbetaalrit ning iga-aastane kulu jäi selles suurusjärgus püsima vähemalt kuni 1653. aastani.²⁶⁴ Arvestades ratsateenistuskohustuse iseloomu, on selline areng ka igati arusaadav. Nõudis ju ratsateenistuskohustus üksnes korralikult varustatud ratsamehe väljapanemist. Et nendest ratsameestest ka mingit kasu oleks, vajasisid nad juhtimist ja väljaõpet, mida võis tõhusalt pakkuda ainult tasustatud ohvitserkond.

---

²⁶² RA.EAA.278.1.XXII-14.

²⁶³ Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 23.01.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 71.

²⁶⁴ Ilmar Tammisto. Der Rossdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98, siin 97.

Mitmetest allikatest kumab aga läbi ka see, et riigivõim ei olnud niivõrd suurte kulutustega rahul. Eelkõige tekitasid küsimusi eelpool mainitud 36 ratsameest, kes olid aadlilipkonda palgaliste sõduritena juurde värvatud, et üksus saaks rügemendi mahu täis. 1646. aastal oli ilmselt Liivimaale jõudnud kuuldus, et Stockholmis kavatseti Liivimaa aadlilipkonnale tehtavaid kulutusi kärpida. Samal aastal toimunud munsterdamisel koostasid juurde värvatud ratsamehed kuninganna Kristiinale palvekirja, milles palusid kärpeplaanidest loobuda. Vaadates allakirjutante nimekirja, siis võib ka aru saada, miks pealinnas suhtuti Otto von Mengdeni poolt aadlilipkonnale juurde värvatud sõduritesse skeptiliselt – suurem osa neist olid kohalikud aadlikud (nimekirjast leiab teiste hulgas ka Otto poja Gustavi) ning võis tekkida küsimus, kas nad olid leidnud teenistust pigem tänu tutvustele kui sõjalistele oskustele.²⁶⁵ Esiialgu kärpeplaanidest siiski loobuti.

Üritusena aadlilipkonda kärpida võib võtta ka 1648. aastal esitatud kontributsiooninõuet, kus kuninganna Kristiina soovis, et Eesti- ja Liivimaa aadlilipkonnad annaksid kumbki ära neljandiku oma ratsameestest, kes oleksid seejärel Saksamaale saadetud.²⁶⁶ Rüütelkondade vastuseisu tõttu ei realiseerunud ka see plaan. Kärpeplaanid näisid olevat aktuaalsed ka 1650. aastate esimesel poolel. Kirjas Magnus Gabriel De la Gardiele kurtis Otto von Mengden, et oli saanud Riia kubernerilt Heinrich von Thurnilt teada kavatsusest kärpida aadlilipkonna ohvitseride palku poole võrra.²⁶⁷ Veel 1654. aastal andis kindralkuberner Gustav Horn Otto von Mengdenile teada, et Stockholmis oli otsustatud lõpetada aadlilipkonda juurde värvatud sõduritele palkade maksmine ning vähendada ohvitseride palku.²⁶⁸ Vaadates kubermanguvalitsuse 1656. aasta pearaamatut võib ka näha, et aadlilipkonnale ette nähtud koondsumma on vähenenud umbes 3500 hõbetaalri ehk laias laastus veerandi võrra.²⁶⁹

Asjaolu, et aadlilipkonna kulutusi otsustati kärpida vahetult enne suure sõja puhkemist, mõjub mõnevõrra kummaliselt. Samas tuleb arvesse võtta seda, et Karl X krooniti alles 1654. aastal ning Rootsi riigipäev kiitis Poola vastu kavandatud sõja heaks alles 1655. aasta kevadel. Kavatsus aadlilipkonnale tehtavaid kulutusi koomale tõmmata oli aga olnud olemas juba vähemalt 1646. aastast. Omaette küsimus on see, kas lisaks majanduslikule argumendile võis olla ka midagi muud, mis riigivõimu kärpimise suunas mõjutas. Ei saa välistada, et Stockholmis tunti ka teatavat muret või koguni vastumeelsust selle osas, et Liivimaa aadlilipkond nii jõudsalt kasvanud ja arenenud oli. Tegemist oli ju siiski sõjaväeüksusega, mille üle riigivõimul oli piiratud kontroll.

Andmed aadlilipkonna tegevuse kohta kõnealusel perioodil on lünklikud. Kuna sõjalisi kokkupõrkeid kummagi naaberriigi vägedega aset ei leidnud, ei

---

²⁶⁵ Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 23.01.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 71.

²⁶⁶ Vt ptk 3.2.1.

²⁶⁷ Otto von Mengden Magnus Gabriel De la Gardiele 11.05.1652. – SRA. DS. Vol. E1499.

²⁶⁸ Gustav Horn Otto von Mengdenile 25.05.1654. – LVVA.7349.1.35.

²⁶⁹ RA.EAA.278.1.XXII-23.

saanud aadlilipkond ka enda peamist funktsiooni täita. Küll on aga säilinud mõningaid allikaid, mis lubavad pilku heita ettevalmistustele ja valmisolekule võimaliku rünnaku korral. Näiteks anti 1646. aastal Liivimaa kindralkuberneri ametisse astunud Gabriel Oxenstiernale ametijuhendis suunised olukorraks, kui vaenulikud väed juba olid Liivimaale tunginud või sissetungi oht oli vahetu. Esimese sammuna pidi kindralkuberner teavitama linnade garnisone ja aadlilipkonda, viimane pidi end seejärel võimalikult kiiresti lahinguvalmidusse seadma.²⁷⁰ Nii andis kindralkuberner 1646. aasta suvel (veel enne, kui oli saanud ametliku ametijuhendi) kirjas kuninganna Kristiinale teada, et vastukaaluks Poolas toimunud munsterdamistele ja vägede liigutamisele Liivimaa lähistele oli ta andnud Liivimaa aadlilipkonnale korralduse käsu peale viivitamatult koguneda. Pärnu kompanii pidi kogunema Limbažis, Tartu kompanii Valmieras ja Võnnu kompanii Ādažis.²⁷¹ Siiski ei eskaleerunud pinged sellise tasemeni, et aadlilipkond päriselt kogunema oleks pidanud.

Aadlilipkonna võitlusvalmidusele aitasid kaasa pea igal aastal toimunud munsterdamised. Kui varasemalt oli lihtsalt kokku tulnud, hobused ja varustus üle kontrollitud ja laiali mindud, siis näiteks 1653. aastal lasi kindralkuberner Gustav Horn kokkutulnud üksustel ka manöövreid läbi viia ja kokku harjutada.²⁷² 1654. aastal andis Riia kuberner Heinrich von Thurn Otto von Mengdenile korralduse viia lisaks tavapärasele aadlilipkonna munsterdamisele läbi ka lokaalne munsterdamine (*Hausmunsterung*). Selle käigus pidid aadlilipkonna allohvitserid läbi käima kõik nende alluvuses olevad sõdurid viimaste elukohtades ning kontrollima nende varustust ja valmisolekut lühikese etteteatamisega koguneda.²⁷³

Teema lõpetuseks sobib taaskord üks hea näide sellest, kui oluline oli ratsaja sõjamehe roll Liivimaa aadli enesekuvandis. Nimelt olid kõik Liivimaa maavaldajad kutsutud 1651. aasta suvel Võnnusse, kus pidi aset leidma eelmise aasta sügisel kuningannaks kroonitud Kristiinale truuduse vandumine. Samaks ajaks oli planeeritud ka aadlilipkonna munsterdamine. Kohe kui Gustav Horn kui truudusvande vastuvõtja oli Võnnusse saabunud, esitasid maanõunikud omapoolsed palved tseremoonia läbiviimise osas. Rüütelkonna soov oli nimelt see, et mõisa pärushärradel lubataks truudusvanne anda hobuse seljas istudes ja maiskonnast eraldi. Viimased pidanuks vande andma seistes. Horn tuli mõlemale maanõunike poolt esitatud palvele vastu.²⁷⁴ Lisaks enda teistest kõrgemale seadmisele toonitas hobuse seljas istumine kahtlemata ka aadli kui sõjamehe rolli.

---

²⁷⁰ Gabriel Bengtsson Oxenstierna ametijuhend 30.08.1646, § 25. – SRA. RR. Vol. 234.

²⁷¹ Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 18.06.1646. – SRA. Livonica II. Vol. 72.

²⁷² Liivimaa maapäeva retsess, august 1653. – LVVA.214.2.294, 149.

²⁷³ Heinrich von Thurn Otto von Mengdenile 18.02.1654. – LVVA.7349.1.35.

²⁷⁴ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 119.

3.5 Liivimaa aadel Poola ja Venemaaga peetud sõdades 1655–1660

Olgugi et suhted Rootsi ja Poola vahel olid pärast 1629. aastat olnud enamasti rahulikud, ei olnud sajandi alguses puhkenud konflikt kaugeltki lõpplahendust saanud. Poola kuningad pidasid endid jätkuvalt Rootsi õiguspärasteks valitsejateks ning käsitlesid Eesti- ja Liivimaad kui neilt röövitud alasid. Samal ajal kui Karl X Gustav 1654. aastal pärast kuninganna Kristiina kroonist loobumist Rootsi kuningatroonile tõusis, puhkes sõda Poola ja Venemaa vahel. Uus kuningas tõlgendas seda kui suurepärasest võimalusest lõpetada Poola riigi preentsioonid Rootsi osas ning kindlustada Rootsi positsioon Läänemere valitsejana. 1655. aastal alanud Rootsi vägede sissetung Poolasse oli küll esialgu väga edukas, kuid rootslastel ei õnnestunud vastast täielikult hävitada ning läbi-rääkimistelaua tahta sundida. Olukorda raskendas oluliselt suhete pingestumine Venemaaga, mis kulmineerus 1656. aastal sõjaga. 1657. aastal liitus Rootsi põline rivaal Taani vastaste leeriga. Hoolimata tema vastu seatud ülekaalukatest jõududest, suutis Rootsi 1661. aastaks sõlmida soodsad rahulepingud kõigi kolme riigiga.

Liivimaal toimuv oli nimetatud sõdade ajal Rootsi vaatevinklist teisejärguline või nagu teemat põhjalikult käsitletud Rainer Fagerlund on seda nimetanud, oli Liivimaa *kõrvaline sõjatanner (bikrigsskådeplats)*.²⁷⁵ Oma roll oli Liivimaal Karl X plaanides siiski täita. Esiteks pidi Liivimaa olema platsdarmiks Rootsi abiväe rünnakule Leedu vastu ning teiseks pidi provints olema võimeline end võimaliku poolakate vasturünnaku või venelaste agressiooni korral kaitsma. Ühelt poolt tähendas see suurel hulgal sõjaväeüksuseid, mis vajasid ülalpidamist, teiselt poolt sõjategevuse otseseid mõjusid, mis kaasnesid vaenulike vägede sissetungiga. 1656. aasta suvel tungis tsaar Aleksei arvuka väe eesotsas Liivimaale ning piiras edutult Riijat, kuid sai enda valdusesse Tartu koos ümbritsevate aladega. 1657. aastal laastasid Liivimaa läänepoolse osa poolakad ja leedukad. Järgnevalt on antud ülevaade nii Liivimaa aadli sõjalisest osalusest kirjeldatud sündmustest kui ka majanduslikust koormast, mida provints pidi sõdade tõttu kandma.

Nagu eelpool öeldud, siis 1654. aastal puhkenud sõda Poola ja Venemaa vahel pakkus ühelt poolt Rootsile võimaluse Poola arvelt laieneda, teiselt poolt pingestas see aga ka suhteid Venemaaga. Liivimaa jäi seega kahe vaenuliku riigi vahele. Esimesed täiendavad üksused Soomest asusid juba 1654. aasta sügisel Liivimaa poole teeles ning 1655. aasta suveks oli Liivimaale kogunenud muljetavaldav sõjaline jõud – 11 658 jalaväelast, 4558 ratsaväelast ja 700

---

²⁷⁵ Rainer Fagerlund. *Kriget i östersjöprovinserna 1655–1661: operationer och krigssträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig*. Stockholm: Militärhistoriska förlaget 1979.

tragunit.²⁷⁶ Üksuste ülalpidamisest ning konkreetsetest summadest, mida aadel oli nõus andma, oli eespool juba juttu.

Samas oli toidu ja muu vajaliku olemasolu vaid üks osa lahendusest. Niivõrd suurte väehulkade puhul oli omaette väljakutse koordineerida erinevate üksuste hajutatult liikumist, panna paika nende marsruudid ja laagripaigad ning toimetada sinna vajalikul hulgal moona. Karl X toonitas Riia kuberner Heinrich von Thurnile saadetud kirjas veel eraldi üle, et vägede liikumise pidi korraldama selliselt, et kuningas ei peaks hiljem tegelema sõdurite omavolitsemisest põhjustatud kaebuste lahendamisega.²⁷⁷ Kõiki nimetatud küsimusi arutati juba 1654. aasta novembris peetud maapäeval põhjalikult. Pärast mitmeid koosolekuid jõuti lõpuks selleni, et maanõunikud jagasid ise ära, kui palju sõdureid mingi piirkond pidi vastu võtma ja majutama. Üksuste varustamise eest pidid vastutama maapäeval ametisse valitud komissarid, kes pidid aga ühtlasi ka silma peal hoidma, et sõdurid omavoliliselt mõisatest moona hankima ei hakkaks. Nii Pärnu, Tartu kui ka Võnnu kreisis määrati igaühes ametisse neli kohaliku aadli seast pärinevat komissari.²⁷⁸

Seoses sellega, et 1655. aasta kevadel saabus Liivimaale rohkem vägesid, kui möödunud aasta novembris osati ette näha, kutsus kindralkuberner Gustav Horn 1655. aasta mais maapäeva uuesti kokku. Kui varasemalt oli rüütelkond olnud nõus tasuma vägede ülalpidamiseks iga 15 adramaa pealt kaks sälitist (*last*) rukist aastas, siis nüüd nõustuti andma kolm. Kõnealuse maapäeva puhul jääb aga eriti hästi silma see, kui suur oli maanõunike roll Liivimaale saabuvate üksuste logistika paikapanemisel. Kindralkubernerilt saadi vaid teave üksuste suuruse, nende hinnangulise Liivimaale saabumise aja ning sihtkoha kohta, kuhu nad pidid jõudma. Maanõunikud koostasid kõigile kuuele Liivimaale saabuvale rügemendile liikumismarsruudid ning jagasid need päevateekondadeks. Iga päevateekonna lõppu oli ette nähtud öölaagri asukoht. Rügementidega pidid kaasa liikuma maapäeval valitud komissarid, kelle arvu oli võrreldes 1654. aasta sügisega kahekordistatud (varasema 12 asemel 24). Komissaride ülesanded olid jäänud samaks – hoolt kanda selle eest, et öölaagrid oleksid kõige vajalikuga varustatud, ning et sõdurid ei omavolitseks maa elanikkonna kallal.²⁷⁹

Kohalike elanike kergenduseks ei jäänud täiendavad üksused Liivimaale kauaks. Juuli alguses vallutati väiksemate üksustega Daugavpils (*Dünaburgi*) kindlus. Juuli keskpaigas jõudis Riiga uuesti Liivimaa kindralkuberneriks ning Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa vägede ülemjuhatajaks määratud Magnus Gabriel De la Gardie ning augusti alguses pääses Rootsi väliarmee Leedu poole liikvele. Liivimaalt lõuna poole liikunud armee ülesanne oli hõivata olulisemad tugi-

---

²⁷⁶ Nende hulgas olid ka garnisonisõdurid, kes moodustasid jalaväelastest üle poole. Samas oli kavas värbamiste ja täiendavate vägede juurdetoomise teel sõdurite hulka veelgi kasvatada ning saada üksnes väliarmee suuruseks üle 12 000 mehe: Fagerlund. *Kriget i östersjöprovinserna*, 31.

²⁷⁷ Karl X Gustav Heinrich von Thurnile 09.09.1654. – SRA. RR. Vol. 295.

²⁷⁸ Liivimaa maapäeva retsess, november 1654. – LVVA.214.2.294, 163–164.

²⁷⁹ Liivimaa maapäeva retsess, mai 1655. – LVVA.214.2.294, 166–172.

punktid Leedus (ning sellega muuta võimatuks venelaste läbimurre Läänemereni) ning ühineda seejärel Karl X juhitud põhivägedega Poolas.²⁸⁰ De la Gardie juhitud armee koosseisus olid ka Eesti- ja Liivimaa aadlilipkonnad, mille osas kindralkuberner andis küll teada, et need ei suutnud kahe nädalaga end täielikult formeerida.²⁸¹ Selgusetuks jääb, kas ta pidas silmas mõlemaid aadlilipkondi või eelkõige Eestimaa oma, mille puhul oleks hilinemine olnud arusaadavam.

De la Gardie oli esialgu talle seatud ülesannete täitmisel edukas – ilma suurema vastupanuta andis osa Leedu aadlist ennast Rootsi kaitse alla (nn Kėdainiai unioon²⁸²) ning juba koos Karl X põhivägedega sunniti Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelm rahulepingule alla kirjutama. Aadlilipkondade kohta on andmed puudulikud. Kirjades kuningale on De la Gardie aadlilipkondi kolmel korral põgusalt maininud, 30. novembril saadetud kirjas tõi väejuhataja välja ka aadlilipkondade tubli ja truu teenistuse möödunud sõjakäigu jooksul.²⁸³ Teada on ka see, et 1656. aasta jaanuaris naasis De la Gardie väiksema osaga enda vägedest Liivimaale, kaasavõetud üksuste hulgas olid ka aadlilipkonnad.²⁸⁴ Seega ei osalenud Eesti- ja Liivimaa aadlilipkonnad suure tõenäosusega 1656. aasta kevadel Leedus aset leidnud ülestõusu ebaõnnestunud mahasurumises, mille käigus Leetu jäänud Rootsi üksused kandsid raskeid kaotuseid.

1656. aasta märtsis kutsus Magnus Gabriel De la Gardie kokku maapäeva, et anda maa aadlile teada üha suurenevast Vene ohust ning sellega kaasnevatest vajalikest ettevalmistustest. Kindralkuberneril õnnestus saada maapäeva nõusolek jätkata provintsis viibivate üksuste ülalpidamist. Senise iga 15 adramaa pealt antava kolme säilitise rukki asemel aastas oldi nüüd nõus andma kaks. Sellele lisaks kiitis maapäev heaks kindralkuberneriga plaani kaasata talupojad maa kaitseks. Maavaldajad pidid iga 15 adramaa pealt andma kaks talupoega sõjasulasteks ning varustama neid vajaliku toidumoonaga. Riided ja relvastus pidid tulema riigi poolt. Tingimusena toodi välja ka see, et pärast sõja lõppu pidid talupojad oma endiste härrade juurde naasma.²⁸⁵ Lisaks sõjateenistusele oodati talupoegadelt abi ka kindlustuste parandamisel. 1656. aasta kevadel ja suvel kehtestati Riia ja Tartu piirkonna talupoegadele kohustus teha kindlustustöödel teopäevi ning hankida vajalikke ehitusmaterjale.²⁸⁶ Kuna maapäeval

---

²⁸⁰ 1655. ja 56. aasta sõjasündmuste kohta Leedus ja Poolas vt Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 30–49.

²⁸¹ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 14.07.1655. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

²⁸² 1655. aasta 20. oktoobril ütles osa Leedu aadlikke üles enda truudusvande Poola kuningale ning andis ennast Rootsi kuninga kaitse alla. Sellega moodustati Rootsi kuningriigi ja Leedu suurväestkonna personaalunioon. Vt selle kohta lähemalt Andrej Kotljarchuk. *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th century*. Huddinge: Södertörns högskola 2006, 91–138.

²⁸³ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 30.11.1655. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

²⁸⁴ Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 39.

²⁸⁵ Liivimaa maapäeva retsess, märts 1656. – LVVA.214.2.294, 175–177.

²⁸⁶ Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 71–73.

kummastki kohustusest juttu ei olnud, siis oli tegemist kas riigivõimu ühepoolse otsusega või tõenäolisemalt kindralkubeneri ja maanõunike kokkuleppega.

1656. aasta juunis algas venelaste pealetung Ingerimaa suunal, kuu aega hiljem tungiti Liivimaale. Juuli keskpaigaks kutsus kindralkuberner taaskord kokku maapäeva, et kujunenud olukorda kohaliku aadliga arutada. Maapäeva retsess ei ole teadaolevalt säilinud, kogunemise toimumisest annab aga tunnistust rüütelkonna propositsioon, mis oli antud De la Gardiele ning mille viimane omakorda Stockholmi saatis. Propositsioonis seisab, et *kohusetunne, truudus ja armastus, mida tunneme kuningliku majesteedi ja isamaa vastu, kohustab meid mõtlema teatud kaitsekorralduse (Defensionsverfassung) peale, mis aitaks meid nii palju kui võimalik saavutada valmisolek.*²⁸⁷ Kaitsekorralduse kohaselt pidid maavaldajad otsekohe toimetama käesoleva aasta statsiooni ettenähtud linnadesse ja kindlustesse.

Propositsioonis on esitatud kindralkubernerile palve anda välja mandaat, mis kohustaks kõiki Liivimaa maavaldajaid ilmuma koos enda teenijate ja käsitöölistega maapäevale. Lisaks paluti, et kindralkuberner kinnitaks igas kihelkonnas ametisse ohvitseri, kes pidanuks vastutama piirkonna talupoegade eest. Rüütelkonna hinnangul pidi talupoegadest koosnevate üksustega võimalusel vastupanu osutama, kuid ülekaaluka vastase korral metsadesse ja soodesse paku minema. Aadli juhtimisel talupoegade salkadesse kogumise peamine eesmärk oli vähendada riski, et talupojad kasutaksid sõjasegadust ära rüüstamiseks või liituksid vaenlase vägedega. Lõpetuseks tehti veel ettepanek, et vabatahtlikult vaenlase vastu võidelnud talupojad võinuks edaspidi statsioonist vabastada.²⁸⁸

Juuli esimeses pooles liikusid Liivimaal venelaste eelväed, kellega kindralmajor Heinrich Ernst Streiffi juhitud ratsaväeüksus kolmel korral edukalt lahingut pidas. Streiffi üksuses teenis ka Liivimaa aadlilipkond, mille ohvitseri kindralmajor ühes enda kirjas kindralkuberner De la Gardiele eraldi mainis.²⁸⁹ Venelaste põhijõududele ei olnud rootslastel aga 1656. aasta suvel midagi vastu panna ning seetõttu oli De la Gardie keelanud Liivimaal viibivatel üksustel vastasega otsustavasse lahingusse astuda.²⁹⁰ Järk-järgulise taganemise käigus jõudsid Rootsi väliväed augusti keskpaigaks Riiga ning asusid linna kaitsele. Veidi enam kui kaks kuud kestnud piiramisest on säilinud detailne kirjeldus, mille autoriteks olid tõenäoliselt hilisem rüütelkonna sekretär Caspar von Ceumern ja sekretär Johan John.²⁹¹ Kirjelduses on mainitud, et aadlikke jõudis

---

²⁸⁷ *Also will ja unsere gegen E: Kong: Maytt und dem Vaterlande tragende Pflicht, Treue und Liebe erfordern, dass wir auff eine gewisse und beständige Defensionsverfassung umb uns dadurch so viel möglich in einiger postur zue setzen.*

²⁸⁸ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 16.07.1656. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

²⁸⁹ Näiteks andis kindralmajor kirjas Magnus Gabriel De la Gardiele teada, et 21. juulil Mõniste (*Mentzen*) juures toimunud kokkupõrkes olid Rootsi üksuse juhtideks major Mengden ja ooberst Leonhard von Vietinghoff: Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 86.

²⁹⁰ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 13.07.1656. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

²⁹¹ Kirjeldus ilmus juba 1657. aastal trükis. Anonüümse teksti sees on välja toodud Caspar von Ceumern ja Johan John, kes *jälgisid kõike toimuvat siin ja seal /.../ ning selle*

Riia linnamüüride varju võrdlemisi vähe. Samas olevat need vähesed näidanud eeskuju sellega, et käisid isiklikult vahiteenistust täitmas.²⁹² Samuti on teada, et Liivimaa aadlilipkond ooberst Fabian Aderkasi juhtimisel paiknes piiramise ajal Riias.²⁹³

Pärast venelaste taandumist Riia alt 1656. aasta oktoobris asus Magnus Gabriel De la Gardie koondama vägesid vasturünnakuks. See kulges aga vaevaliselt ning alles järgmise aasta varakevadel oldi võimalised korraldama rüüsteretke Petseri ümbrusesse.²⁹⁴ Huvitav nüanss on siinjuures see, et 1657. aasta veebruaris määras De la Gardie maanõuniku ja oobersti Gotthard Wilhelm von Budbergi kõigi Liivimaal paiknenud vägede ülemjuhatajaks (*ordentlicher Oberbefehlshaber*). Von Budbergi alluvusse läks 18 kompaniid ratsaväge ning 8 kompaniid jalaväge.²⁹⁵ Von Budbergi nimi enam hilisemate sündmuste valguses üles ei kerkinud ning seega võib eeldada, et tegemist oli lühiajalise korraldusega. Sellegipoolest on maanõuniku määramine Liivimaal paiknevate vägede ülemjuhatajaks märkimisväärne ning peegeldab riigivõimu kasvanud usaldust kohaliku aadli vastu.

Mis puudutab aadlilipkonda, siis 1657. aasta mais peetud maapäeva materjalide põhjal võib oletada, et selle seisukord oli kehv. Kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie keskendus enda propositsiooni esimeses punktis aadlilipkonna ratsameeste kehvale distsipliinile, mille tulemusel lahkuti omavoliliselt üksuse ridadest. Rüütelkond probleemi ei eitanud ning pakkus omalt poolt välja, et kõigile ratsateenistuskohustuse täitmisest kõrvalehiilijatele tulnuks määrata igakuine 10 riigitaalri suurune trahv ning et aadlilipkonna ohvitserid võinuks kõiki reakoosseisu eksimusi täie rangusega karistada. Probleeme oli olnud ka maal viibivate sõjaväeüksustega, kes olid asunud ise moona hankima. Rüütelkonna sõnul oli peamiseks probleemiks see, et üksuste juurde määratud komisaridel puudus piisav autoriteet rikkumiste menetlemiseks ja süüdlaste karistamiseks. De la Gardie lubas seepeale välja anda instruksiooni, mis võimaldaks komisaridel neile pandud ülesandeid tõhusamalt täita. Lisaks juhtis kindralkuberner aga rüütelkonna tähelepanu ka sellele, et mõned maa elanikud olid üles näidanud sõnakuulmatust ning ei olnud täitnud maa juhtkonna korraldusi. De la Gardie palus, et rüütelkond annaks kõikidest sellistest isikutest nimeliselt teada. Rüütelkonna vastus oli mõnes mõttes koomiline – nemad ei teadvat sellistest intsidentidest mitte midagi, kuid kui kindralkuberneril peaks

---

kokkuvõtva relatsiooni/.../ kirja panid (unter die Feder genommen): Gründliche und warhafftige Relation, Von der Belagerung der Königl. Statt Riga in Liefland. Riga: G. Schröder 1657, 28.

²⁹² *Ibid.*, 11.

²⁹³ Margus Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700.* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1999, 139.

²⁹⁴ Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 103–104.

²⁹⁵ Rootsi Riigiarhiivi Livonica II kogus on säilinud nii Magnus Gabriel De la Gardie avalik mandaat kõigile Liivimaa elanikele, kus Budbergi ülemjuhatajaks määramine teatavaks tehti, kui ka 22-punktiline instruksioon Budbergile. Esimene on dateeritud 23.02 ning teine 24.02.1657: SRA. Livonica II. Vol. 631.

olema täpsemat infot, siis paluti seda endaga jagada.²⁹⁶ Olgugi et sõnastus oli ebamäärane, oli ometi selge, et jutt käis Liivimaa maavaldatast, keda kahtlustati vaenlase poole üleminekmises või nendega koostöö tegemises.

Kui kindralkubeneri manitsustel oli ka ajutiselt mingi mõju, siis see kadus õige pea. Juunis oli Liivimaa aadlilipkonnas 275 meest, augustiks oli see aga vähenenud kõigest 111-ni.²⁹⁷ Juba juuli keskpaigas väljendas kindralkuberner De la Gardie nõrdimust kohaliku aadli väikse panuse üle. Maanõunikele saadetud kirjas manitses ta kohalikku aadlit ning tuletas meelde, et isiklikust heaolust palju olulisem oli isamaa käekäik. Seega pidanuks iga tõeline patrioot kas vabatahtlikult ooberst Aderkasi üksusega liituma või aitama kokku koguda ja kontrollida talupojauksuseid. Maanõunikud kogunesid augustis Skujenes (*Schujen*), et kindralkubeneri kriitikale vastata ning omalt poolt lahendusi välja pakkuda. Kokku tulnud maanõunikud Friedrich Wilhelm von Patkul, Heinrich von Patkul ja Herman Gordian ning maamarssal Gustav von Mengden otsustasid, et nüüdsest pidi iga maavaldata iga kahe adramaa pealt andma ühe talupoja sõjasulaseks. Kohustus pidi aga kehtima ainult asustatud ja laastamata adramaade kohta. Samuti lubati aadli seast vastutavad isikud määrata, kes talupojauksuseid juhiksid. Vastuse viiendas punktis lubati koguni kõiki (aadlimeest, rentnikku, mõisavalitsejat, linnakodanikku, teenijat, käsitöölisi ja talupoega), kes ei ühine kodumaa kaitsega, esmalt paljaks röövida (*plündern*) ning seejärel kui lindpriid käsitleda. Allakirjutanud jagasid lõpetuseks Liivimaa neljaks piirkonnaks ning igaüks võttis ühes piirkonnas korra hoidmise ning vastuvõetud punktide rakendamise enda ülesandeks.²⁹⁸

Asjaolu et maanõunikud kiitsid muu hulgas heaks võimaliku vägivalda enda seisusekaaslaste vastu, on kõnekas. Selle taustal tuleb tõenäoliselt jällegi näha seda, et Liivimaa aadli tuumik oli olukorra raskusest ja vajadusest igal moel panustada teadlik, kuid mingi osa aadlist ning eelkõige mõisavalitsejad (vähemalt võib sellist hinnangut maanõunikelt eeldada) üritasid jätkuvalt kohustuste täitmisest kõrvale hiilida.

1657. aasta sügisel tabas Liivimaad järgmine löök, kui lõunast tungisid sisse Poola-Leedu väed. Näib, et sündmuste selline areng põhjustas kohalikus aadlis rahulolematust ning osades koguni mõtteid vaenlase poole üleminekmisest. Kuningale saadetud kirjas väljendas kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie enda muret:

Suurim õnnetus ning mis mind ka kõige enam hirmutab, on see, et kõik inimesed – nii talupojad kui ka mõisavalitsejad ning viimaks, hoidku jumal, ka aadel – vaenlasega mesti löövad. Kui meie värvatud ratsamehed saadetakse

---

²⁹⁶ Liivimaa maapäeva retsess, mai 1657. – LVVA.214.2.294, 186–189.

²⁹⁷ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 139.

²⁹⁸ Liivimaa aadlikonvendi retsess, august 1657. – LVVA.2.294, 194–196. Magnus Gabriel De la Gardie 18. juulil maanõunikele koostatud kiri on retsessile lisatud.

*luurele, lähevad nad hulgakesi vaenlase poole üle. Ühesõnaga on olukord väga ohtlik.*²⁹⁹

Mõni päev hiljem saadetud ettekandes mainis kindralkuberner, et maa aadlit olid tabanud *sünged meeleolud (svårmodige tankar)*.³⁰⁰ Võib kindlalt väita, et mingi osa Liivimaa aadlist läks 1657. aasta sügisel ja 1658. aasta talvel vaenlase poole üle, kuid mingit konkreetset arvu ega isegi suurusjärku ei ole võimalik välja tuua.³⁰¹ Enim tähelepanu pälvis maanõuniku ja Tartu õuekohtu assessori Friedrich Wilhelm von Patkuli juhtum. 1658. aasta juunis, mil suur osa Liivimaast oli veel poolakate-leedukate valduses, saatis kindralkuberner De la Gardie ülemfiskaal Georg Wittingu kuninga audientsile. De la Gardie andis Wittingule ülesandeks saada kuningalt otsused mitmes olulises küsimuses. Wittingule antud memoriaalist võib lugeda, et kindralkuberner soovis muu hulgas kuninga arvamust selle osas, mida pidanuks ette võtma vaenlase poole üle läinud aadlikega. Ainukesena on nimeliselt välja toodud maanõunik Friedrich Wilhelm von Patkul, kes oli De la Gardie hinnangul kodumaa reetnud.³⁰² Süüdistust raskendas omakorda asjaolu, et Patkul oli olnud üks neljast kõrgemast rüütelkonna ametimehest, kelle vahel Liivimaa oli 1657. aastal Skujenes toimunud aadlikonvendil vastutuspiirkondadeks jaotatud. Niipea kui Valmiera 1658. aasta augustis rootslaste poolt tagasi vallutati, arreteeriti von Patkul ning saadeti õiguse mõistmiseks Stockholmi.

Tänu sellele, et Friedrich Wilhelm von Patkul oli kuulsa Johann Reinhold von Patkuli isa, on kõnealune sündmus leidnud juba varasemalt käsitlemist. Anton Buchholtz on enda uurimuses Johann Reinhold von Patkulist pühendanud märkimisväärse osa Friedrich Wilhelmi ülejooksmise tagamaade valgustamisele.³⁰³ Nimelt oli von Patkul jäänud 1657. aasta sügisel koos perega Valmierasse lõksu ning andis pärast linna langemist vaenlase vägede kätte Poola kuningale truudusvande. Tuginedes hilisema kohtuprotsessi tarbeks kogutud tunnistajate ütlustele on Buchholtz maalinud kogu seigast võrdlemisi pateetilise ja emotsionaalse pildi, kus von Patkuli peamiseks motivaatoriks oli olnud armastus oma naise ja laste vastu, keda ta ei soovinud Valmierasse maha jätta.

---

²⁹⁹ *Den största olycka är och det migh mest skräcker at alla människior falla fienden till så bönder som amptmannen, Gudh gifua och entligen icke adelen medh. Wåra värfuade Reuter när de på parthie uthcommenderas gå och över till fienden hopetals. Hafuer altså detta wärcket ett fahrliget uthseende:* Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 27.10.1657. – SRA. Livonica II. Vol. 78.

³⁰⁰ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 01.11.1657. – SRA. Livonica II. Vol. 78.

³⁰¹ Nii jõudsid näiteks Liivimaa kindralkubeneri Bengt Gabrielsson Oxenstiernani 1663. aastal kuuldused, et Poola seisused olid otsustanud anda sõja ajal üle tulnud Liivimaa aadlikele uued valdused Poolale kuulunud Liivimaal. See pidi kompenseerima mõisate kaotuse Rootsi võimu all oleval Liivimaal: Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 31.01.1663. – SRA. Livonica II. Vol. 81.

³⁰² Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 05.06.1658. – SRA. Livonica II. Vol. 79.

³⁰³ Anton Buchholtz. *Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls*. Riga: W. F. Häcker 1893, 11–25.

Truudusvande andmisest keeldumisel oleks von Patkulit oodanud ees Liivimaalt pagendamine.

Friedrich Wilhelm von Patkuli juhtumit on uurinud ka Alvin Isberg, kel oli erinevalt Buchholtzist juurdepääs ka Rootsis asuvatele menetluskirjandustele. Neist ilmneb, et von Patkul oleks küll saanud pärast linna alistumist poolakatele koos perega Valmierast lahkuda, kuid hobuste ja vankrite puuduse tõttu oleksid nad olnud sunnitud maha jätma kogu kaasavõetud vara. Linna jäänud aadlikele ja linnakodanikele esitati seejärel ultimaatum – öelda üles truudusvanne Rootsi kroonile ning vanduda truudust Poola kuningale või jääda ilma kogu varast ja valdustest ning saada pagendatud Eestimaale. Von Patkul valis esimese variandi. Sellele lisaks asus ta vabatahtlikult poolakate alluvuses tööle maa-kohtunikuna. Tunnistajate sõnul olid von Patkuli suhted uute valitsejatega sõbralikud, mida kinnitas ka üks uurimiskomisjoni kätte sattunud kiri Poola ohvitserile Wincentus Gosiewskile. Kirjas nimetas von Patkul Poola kuningat enda härraks, keda lubas elu lõpuni teenida, ning käsitles rootsimeelseid Riia ja Pärnu kreise vaenlastena. Kohtuprotsessis tunnustusi andnud pastor David Reinicken kirjeldas von Patkuli suhtumist selliselt, et ta oli pärast Poola kuningale truudusvande andmist *sama hea poolakas, kui ta enne oli olnud rootslane*.³⁰⁴ Kaks aastat kestnud kohtuprotsessi tulemusel mõisteti endine maanõunik siiski lõpuks õigeaks, kuna kohus leidis, et von Patkul oli truudusvande üles öelnud olude sunnil. Samuti ennistati talle tema Liivimaa valdused. Hoolimata lõplikust otsusest võib öelda, et midagi head Friedrich Wilhelm von Patkuli kohtuprotsessist Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhetes vaevalt sündis. Asjaolu, et üks Liivimaa aadli juhtfigure oli valmis nii kiiresti ja täielikult isandat vahetama, tekitas tõenäoliselt nii mõneski Rootsi riigimehes küsimusi ka ülejäänud Liivimaa aadlike meelsuse osas.

Siiski ei tähendanud poolakate ja leedukate Liivimaalt väljatõrjumine 1658. aasta suvel kaugeltki seda, et sõda oleks Liivimaa jaoks läbi olnud. Suur osa Liivimaa idapoolsetest aladest oli jätkuvalt venelaste valduses ning rootslased asusid Kuramaa ja Leedu suunal pealetungile. Teada on ka see, et sõjakäigust võttis osa Liivimaa aadlilipkond.³⁰⁵ Operatsiooni platsdarmiks kujunes aga jällegi Liivimaa, mis tähendas üksuste läbimarsse, värbamisi ja sõjatandritele suunduvate või sealt naasvate üksuste ülalpidamise kohustust.³⁰⁶ Järgneva kahe aasta jooksul muutuski just Liivimaal paiknevate vägede

---

³⁰⁴ *So gute Polnisch, alls vor dem Schwedisch gewesen*: Alvin Isberg. Förräderprocessen mot lantrådet Friedrich Wilhelm Patkul år 1659. – *Karolinska förbundets årsbok*. Stockholm: Karolinska förbundet 1957, 11–30, siin 14.

³⁰⁵ See ilmneb näiteks 1659. aasta jaanuaris peetud maapäeva retsessist, kus maanõunikud väljendasid pahameelt selle üle, et aadlilipkond oli viidud Liivimaa piiridest välja ning et seda oli kästud koos hoida kauem, kui tava ette nägi. Feldmarssal Robert Douglase hinnangul oli aga Kuramaa osa Liivimaast ning seega maanõunike etteheide tema hinnangul ei pädenu: Liivimaa aadlikonvendi retsess, jaanuar 1659. – LVVA.214.2.294, 200–205. Täpsemad andmed aadlilipkonna tegevuse kohta Kuramaa sõjakäigu ajal puuduvad.

³⁰⁶ Vt Kuramaa sõjakäigu kohta täpsemalt Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna*, 136–161.

ülalpidamise küsimus peamiseks teemaks, mida Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli esindajad arutasid. Kohaliku aadli jaoks raskendas olukorda see, et 1658. aasta suvel lahkus Liivimaalt Magnus Gabriel De la Gardie, kellega olid juba pikalt olnud head suhted. Tema asemele saabus feldmarssal Robert Douglas, kes oli küll silmapaistev sõjaväelane, kuid kelle kogemused tsiviil-administratsioonis olid vähesed. Olgugi et Douglast ei nimetatud tema kahe Liivi- ja Kuramaal veedetud aasta jooksul ametlikult Liivimaa kindralkuberneriks, käsitleti teda praktikas siiski ka kui kõrgeimat riigivõimu esindajat sõjandusega otseselt mitteseotud küsimustes. Sellest annab näiteks tunnistust asjaolu, et Douglas kutsus kokku ja juhatas maapäevi, kus käsitletud teemad varieerusid sõjandusest kohtukorralduseni.

Alates 1659. aasta jaanuarist kuni 1660. aasta suveni peeti Riias Robert Douglase juhatusel ühtekokku üks maapäev ja neli aadlikonventi. Riigivõimu seisukohast oli kohtumiste peamine eesmärk saada aadlilt heakskiit võimalikult kõrgetele kontributsioonidele, et üleval pidada Liivimaal paiknevaid sõjaväeüksuseid. Juba esimene dokumenteeritud kohtumine 1659. aasta jaanuaris peetud aadlikonvendil annab kinnitust, et De la Gardie ja Douglase lähenemine läbirääkimistele olid väga erinevad. Feldmarssal andis enda propositioonis rüütelkonnale üksnes teada, mida neilt vaja oli ning mingit läbirääkimist ei järgnenud. Samuti võttis ta küll vastu rüütelkonna palvekirja ning vastas sellele, kuid ei tulnud ühelegi palvele vastu.³⁰⁷ Selline lähenemine läks kohaliku aadli jaoks loomulikult vastuollu juba välja kujunenud suhtlusmustriaga – iga nõudmine pidi olema läbiräägitav ning iga teene eest pidi olema vähemalt lubadus vastuteeneks.

Suhted Douglase ja Liivimaa aadli vahel halvenesid märgatavalt pärast seda, kui 1659. aasta sügisel suurem osa Kuramaal viibinud Rootsi väliväest Liivimaale taganes. Ainuke allikas, kust sõduritele toitu ja hobustele heina hankida, oli kohalik elanikkond. Novembris Riias kogunenud aadlikonvent kiitis küll heaks kontributsiooni suuruses kaks riigitaalrit iga adramaa kohta, kuid tegi seda pika hamba ja mitmete klauslitega. Olulist rolli mängis otsuse kujundamisel Gustav von Mengden, kes oli just hiljuti naasnud Rootsist, kus oli muu hulgas kohtunud kuningaga. Von Mengden kinnitas Riiga kogunenud maanõunikele, et Rootsi riigi olukord oli tõepoolest väga raske ning et mingisugusele välisele abile ei olnud mõtet Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamisel loota. Maanõunike koostatud vastuses Douglase nõudmistele toodi esmalt igati tavapäraselt välja, et tegemist oli rangelt ühekordse ja vabatahtliku maksuga. Sellele lisaks seati aga tingimuseks, et statsiooni ega ühtegi täiendavat nõudmist ei võinud rüütelkonnale järgneva aasta jooksul esitada. Samuti pidi üksuste ülalpidamine jätkuma ainult nii kaua, kuni vaenlase väed kujutasid Liivimaale

---

³⁰⁷ Douglase propositiooni kohaselt pidi rüütelkond taas ametisse määrama komissarid, kes vastutaksid Liivimaalt läbi liikuvate sõdurite majutamise ja toidumoonaga varustamise eest. Sellele lisaks käskis feldmarssal kõigil, kes valdasid viie kuni kuue miili raadiuses Valmierast maid, läkitada vastavalt adramaade arvule talupoegi kindlustustöödele: Liivimaa aadlikonvendi retsess, jaanuar 1659. – LVVA.214.2.294, 200.

otsest sõjalist ohtu. Viimaseks eeldas kontributsiooniga nõustumine seda, et Liivimaal paiknevad sõdurid käituksid distsiplineeritult ning et üleastujaid karistataks täie rangusega. Lõpetuseks on öeldud, et kõigist nõudmistest kinnipidamine on hädavajalik, et *vaene ja niigi agoonias maa praegusel ajal täielikult kokku ei variseks ega alla käiks ning hädakisas kaeblema ei peaks.*³⁰⁸

Kõigest kaks kuud hiljem olid maanõunikud aga sunnitud uuesti kogunema. Põhjuseks oli Douglase nõudmine, et lisaks eelmisel aadlikonvendil heaks kiidetud kontributsioonile vajasis maal viibivad üksused küttepuid ning Valmiera kindlustamine nõudis täiendavat tööjõudu. Kuna uued nõudmised läksid väga selgelt vastuollu 1659. aasta sügisel maanõunike poolt esitatud tingimustega, oli aadlikonvendi suhtumine sedakorda kompromissitu. Hoolimata feldmarssali survest ei olnud maanõunikud nõus tegema mitte mingeid järeleandmisi. Seepeale teatas Douglas, et rüütelkond oli senimaani suhtunud hoolelt endale võetud kohustusse Liivimaal paiknevaid vägesid üleval pidada. Sestap lubas ta anda ohvitseridele loa nendest mõisatest, mis ei olnud viimasel aadlikonvendil kokku lepitud kontributsiooni täies mahus täitnud, toidumoon jõuga välja nõuda. Maanõunike hinnangul tähendas selline korraldus laialt ulatusliku kaose ja vägivalda puhkemist maal ning nad lõpetasid protesti märgiks aadlikonvendi.³⁰⁹

Selliste sammudega oli konflikt paisunud sedavõrd suureks, et mõlemad osapooled pöördusid lahenduse leidmiseks kuninga poole. Douglase kirjad kuningale ei ole küll teadaolevalt säilinud, kuid rüütelkonna pöördumisest nähtub, et kuningale kirjutati enda hea nime kaitseks, millele feldmarssal oli ettekannetes halba varju heitnud. Kuningale selgitati põhjalikult maa seisukorda ning üritati teda veenda, et Douglase korralduste eiramine ei olnud tingitud mitte rüütelkonna isekusest, vaid nõudmiste täitmise ilmvõimatusest. Kõige tipuks olevat Douglas andnud korralduse asuda Riiga sattunud talupoegadelt hobuseid rekvireerima.³¹⁰ Mida kuningas kõige selle kohta arvas, ei ole võimalik öelda, kuna rüütelkonna kirja koostamise ajaks oli ta juba kaks nädalat surnud olnud.

Pärast seda, kui uudis kuninga surmast Liivimaale jõudis, otsustati uuesti aadlikonvent kokku kutsuda. Maanõunikud ja rüütelkonna esindajad kogunesid märtsi lõpus Riias ning näib, et tegid seda ilma Douglase kutseta. Vähemalt ei ole aadlikonvendi retsessile lisatud propositsiooni ning selle olemasolu ei toeta ka ürituse kulg. Nimelt seisnes kogu aadlikonvent üksnes selles, et koostati ettepanekud Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamise korralduse parandamiseks ning anti need feldmarssalile üle. Maanõunike ja rüütelkonna esindajate hinnangul võinuks sõdurid majutada maale talupoegade juurde, iga adramaa kohta üks sõdur. Talu pidi pakkuma sõdurile toitu ja ulualust ning sõdur ei

---

³⁰⁸ *Das arme und bereits in agone liegende Land nicht vollends bey diesen Zeiten zu trümmern und Boden gehen und ach und weh schreyen möge:* Liivimaa aadlikonvendi retsess, november 1659. – LVVA.214.2.294, 206–209.

³⁰⁹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, jaanuar 1660. – LVVA.214.2.294, 212–216.

³¹⁰ Liivimaa rüütelkond Karl X Gustavile 26.02.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

tohtinud mingil viisil talupoegade töid ja tegemisi segada. Mõisad pidid majutuskohustusest priid olema. See tähendab, et ka ohvitserid oleksid pidanud ettepaneku kohaselt taludes elama.³¹¹ Võib arvata, et rüütelkonna ettepanekut oli mõjutanud Douglase varasem korraldus vajadusel toidumoon mõisatest jõuga välja nõuda. Ettepaneku kohaselt oleks aga mõis enda vahendaja rolli kaotanud ning sõdurite ülalpidamise kohustus oleks olnud vahetult talupoegadel. Douglase vastus ei ole teadaolevalt säilinud.

Näib, et vägede ülalpidamise osas oli tekkinud patiseis, kus ei riigivõim ega rüütelkond polnud valmis suuremateks järeleandmisteks. Läbimurret ei toonud ka 1660. aasta juulis toimunud maapäev. Feldmarssal Douglas nõudis varasemate võlgnevuste tasumist ning andis tagatipuks teada, et kuna Venemaaga ei olnud rahu sõlmitud, pidid Liivimaale õige pea saabuma täiendavad üksused. Rüütelkond jäi seisukoha juurde, et sõja jooksul kogunenud võlgnevusi ei olnud võimalik tasuda ning et täiendavate üksuste ülalpidamine oli võimatu. Kolm nädalat kestnud läbirääkimiste käigus suudeti kokku leppida üksnes selles, kuidas varustada ja majutada Liivimaal juba paiknevaid vägesid.³¹² Ei ole põhjust arvata, et aadel oleks Liivimaa majandusliku olukorra osas tugevalt liialdanud. 1658. aastaks olid veel vaid üksikud piirkonnad jäänud sõjategevusest puutumata. Realistlik ei olnud ka Douglase ambitsioon nõuda sõjast laastatud maalt rahuaegseid makse täies ulatuses ning kehtestada sealjuures erakorralisi.

Olukorda ilmestab hästi statsioonivõlgnevuste kasv. Kui 1650. aastate alguses oli kogu provintsi aastane statsioonivõlgnevus olnud aastate lõikes keskmiselt umbes 10 000 hõbetaalrit, siis 1660. aastaks oli see kerkinud 177 245 hõbetaalrini.³¹³ Lahenduse tõi Karl XI eestkostevalitsuse otsus 1660. aasta 23. novembrist. Kuningliku resolutsiooni esimene punkt algab järgneva tänuavaldusega:

Kuninglik Majesteet tunnustab /.../ enda truude alamate Liivimaa rüütelkonna ja aadli heatahtlikkust, mida nad osutasid sellel raskel sõjaajal Kuningliku Majesteedi vägedele.

Üks vastuteenetest, mida eestkostevalitsus nüüd omalt poolt rüütelkonnale osutas, oli kõigi sõja ajal kogunenud võlgnevuste kustutamine.³¹⁴

1660. aastal sõlmitud Oliwa ja 1661. aasta Kärde rahu töid küll Rootsi Läänemereprovintssidesse pikaks ajaks rahu, kuid sõjahaavadest paranemine võttis aega veel mitmeid aastaid. Pärast seda, kui Poola kuningas Jan II Kasimir

³¹¹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, märts 1660. – LVVA.214.2.294, 217–219.

³¹² Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1660. – LVVA.214.2.294, 220–231.

³¹³ Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 309.

³¹⁴ *Konugl. Maytt: erkänner /.../ sine trogne undersåtares Ridderskapets och adelens i Lyfland godhwilligheet, den der denne beswärlige krygstyden /.../ till Konugl. Maytt: Militars Estats märkelige sublevation, uti sielfa wärket berömligen, tedt hafwa*: Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

Vasa loobus taotlemast Rootsi krooni ega pretendeerinud enam Liivimaale, muutus riigiõiguslikust vaatevinklist Liivimaa staatus Rootsi suurriigis. Kui varasemalt oli tegemist õiguslikus mõttes vaidlusalase territooriumiga, mida Rootsi valdas sõjalise jõu najal, siis pärast 1660. aastat muutus Liivimaa Rootsi riigi täieõiguslikuks osaks. Venelaste Kärde rahus antud lubadus loobuda kõikidest territoriaalsetest pretensioonidest tugevdas seda positsiooni veelgi. Muutunud välispoliitilises olukorras vajasid aga uuesti selgeks rääkimist suhted Stockholmi ja Liivimaa vahel.

3.6 Liivimaa aadliomavalitsus 1660. aastal

Tuleme vahekokkuvõtte tegemisel jällegi tagasi Wolfgang Reinhardi sõnastatud varauusaegse aadli viie poliitilise ambitsiooni juurde. Juurdepääs Stockholmis asuvatele kesk võimu ametikohtadele oli Liivimaa aadli jaoks jätkuvalt suletud. Samas ei tehtud ka mingeid katseid olukorda muuta, oldi rahul sellega, et Liivimaa ja Rootsi olid mitmes mõttes eraldiseisvad poliitilised üksused. Liivimaa aadli osalemine Rootsi riigipäeva või riiginõukogu töös oleks võinud sellise korralduse ohtu seada.

Mis puudutab aadli püüdlust hõivata võimalikult palju ametikohti kohalikus haldusaparaadis, siis siin oli Liivimaa aadlil nii tagasilööke kui ka edasiminekuid. Esiteks tuleb välja tuua, et pärast Engelbrecht von Mengdeni lahkumist Liivimaa komissari ametikohalt 1643. aastal lõppes ühtlasi kohaliku aadli esindatus kubermanguvalitsuses. Seda vähemalt ametlike, riiklikult tunnustatud ja tasustatud ametikohtade näol. Enda mõjuvõimu üritati küll kehtestada resideerivate maanõunike abil, kuid resideerimise rotatsiooni käimasamine kulges vaevaliselt ning saavutamata jäi resideerivate maanõunike tunnustamine riigivõimu poolt. Samas ei ole kahtlust, et maanõunikel oli võimalik vajadusel end kindralkubernerile kuuldavaks teha. Sarnaselt varasema perioodiga jäi muutumatuks riigivõimu lähenemine Liivimaale määratavate asehaldurite osas. Nimetatud ametiposti võis küll täita sünni ja nime poolest Liivimaa aadlik (nagu seda oli näiteks Tartu asehaldur Anders Koskull), kuid tema lojaalsus pidi kuuluma eeskätt Rootsi kroonile ja mitte Liivimaale ning enda seisusekaaslastele.

Märkimisväärne saavutus Liivimaa aadli jaoks oli mõjuvõimu laienemine Tartu õuekohtusse, mis oli varasemalt olnud selgelt kohalikust aadlist sõltumatu. Esimene samm oli Engelbrecht von Mengdeni määramine õuekohtu asepresidendiks 1643. aastal, kuid veelgi tähendusrikkam oli kuninganna Kristiina 1648. aasta otsus garanteerida pidevalt kolm õuekohtu assessorikohta Liivimaa maanõunikele. Arvestades, et assessorikohti oli kokku 12, oli asi küll kaugel õuekohtu töö kontrollimisest, kuid sellegipoolest pidi kõrgeim kohtuinstants varasemast rohkem kohaliku aadli huvidega arvestama. Sarnaselt varasema perioodiga jäi Liivimaa aadel selgelt domineerivaks jõuks õigusemõistmise madalamal astmel ehk maakohtutes. Väljatoomist väärib asjaolu, et

samad maakohtunikud, kes olid ametisse nimetatud 1630. aastate jooksul, pidasid samu ameteid kuni 1650. aastate keskpaigani.

Oluline muutus leidis aset maakohtute funktsioonides. 1640. aastate lõpuks oli kujunenud olukord, kus maakohus pidi lisaks enda põhitegevusele ehk õigusemõistmisele tegema järelevalvet teede ja sildade ehitusele, lahendama eestkostevaidluseid ning kõigele lisaks täitma veel ka alamkonsistoriumi ülesandeid. Kindralkubernerile laekunud kaebused maakohtute peale annavad tunnistust sellest, et seda kõike oli ühe kolme- või neljaliikmelise asutuse jaoks selgelt liiga palju. Sellest sai hästi aru ka rüütelkond ise – aktiivselt pakuti välja võimalusi ülesannete jaotamiseks, mille tulemuseks oli eraldisesivate adra-kohtute, vaeslastekohtute ja ülemkirikueestseisjate institutsioonide asutamine. Kui kõik ülemkirikueestseisjad olid vähemalt esialgu ka sama piirkonna maakohtunikud, siis sama ei kehtinud adra- ja vaeslastekohtunike puhul. Sellega laienes kohaliku tasandi halduse erinevate tahkudega tegelevate inimeste ring ning kõigi eelduste kohaselt ka võimekus erinevat sorti probleemidega tegeleda. Tegemist oli ka riigivõimu seisukohalt tervitatava arenguga. Korras teed võimaldanuks riigiametnikel, sõduritel ja informatsioonil tõrgeteta liikuda, alaealiste mõisavaldajate nimel hästi valitsetud mõisad olnuks suutelised panustama riigikassasse ning toimivad kirikud oleksid manitsenud talupoegi tööku- sele ja kuulekusele. Ning mis oli riigivõimu seisukohast kõige olulisem – ühegi kõnealuse institutsiooni teenistujale ei pidanud palka maksma. Teisest küljest oli see ka kujunenud süsteemi nõrkuseks. On vähe märke sellest, et ükski nimetatud institutsioonidest oleks jõudnud enne 1656. aastat aktiivselt ja tõhusalt tegevust alustada ning võib arvata, et peamiseks takistuseks oli ametisse valitud isikute vähene motivatsioon tasuta tööd teha. Samas oli ka väga vähe aega asjade käimasaamiseks – asutati ju näiteks adra-kohtud kõigest kolm aastat enne Vene-Rootsi sõja puhkemist.

Olulinse muutuse Liivimaa valitsemisse tõi maapäevade ja aadlikonventide sage toimumine alates 1643. aastast. Nagu näha võis, juhtis rüütelkond maapäevadel esitatud palvekirjades kindralkubeneri tähelepanu arvukatele probleemidele, mis maal valitsesid. Neist kõige pakilisem oli sõdurite omavolitsemine ja vägivallatsemine maa elanikkonna kallal, kuid muret valmistasid ka eraisikutevahelised vägivaldsed arveteklaarimised, puudused õigussüsteemis ning riiklike korralduste ebaühtlane rakendamine ja täitmine. Viimane puudutas eelkõige Rootsi kõrgeaadlikke ja nende mõisavalitsejate eelisseisundit, mida prooviti (küll tulutult) murendada uue maarevisjoni abil. Omaette kategooria aadlike etteheidetes riigivõimule moodustasid kaebused talupoegade olukorra ja kohtlemise üle. Maapäevadel kurdeti statsiooni kogumise süsteemi ebaefektiivsuse ja -õigluse üle, eriti mis puudutas Riia kaugel elavaid talupoegi. Samamoodi põhjustas pahameelt Riiga jõudnud talupoegade tööle sundimine. Samas on muidugi oluline välja tuua, et nimetatud asjaolud põhjustasid aadlis trotsi seetõttu, et vaid neil pidi olema õigus talupoegi erinevate nõudmistega koor- mata. Seega oma olemuselt oli tegemist ikkagi omandiõigusliku vaidlusega.

Maapäev võimaldas kõik nimetatud kaebused kindralkubernerile teatavaks teha ning survestada teda lahendusi leidma. Nii palju kui käsitletava perioodi

kohta on andmeid säilinud, on selge, et konkreetsed ettepanekud probleemide lahendamiseks tulid valdavas osas aadlilt. Riigivõim oli selle koha pealt märkimisväärselt passiivne. Võimekus mõjutada kindralkuberneri ning mõningatel juhtudel ka keskvalitsust Stockholmis väljastama soovitud korraldusi ehk teisisõnu võimekus mõjutada toonast seadusandlust suurendas märkimisväärselt rüütelkonna rolli kohaliku tasandi valitsemises.

Nimekirjas järgmine Wolfgang Reinhardi varauusaegse aadli eesmärkidest oli saavutada võimalikult soodne lääniõigus, mis taganuks piiramatud õigused aadli maavaldustes. Vaadeldaval perioodil võttis Liivimaa aadel ette ühe tõsisema katse kehtivat lääniõigust muuta. 1648. aastal esitati kuninganna Kristiinale palve, et läänisaaja surma korral võinuks tema lesk kuni surmani ning alaealised tütre kuni meheleminekuni mõisas edasi elada. Kuna tegemist oli kogu Rootsi riiki puudutava probleemiga, ei soovinud kuninganna ainult Liivimaa osas eraldi otsust langetada ning nii jäi edasi kehtima senine kord. Huvitav on see, et Liivimaa aadel näis olevat leppinud 1604. aasta Norrköpingi riigipäeva otsusel tugineva meeslääniõiguse kehtimisega. Igal juhul ei ole võimalik tuvastada mingit põhimõttelist vastuseisu või viiteid vanadele lääniõigust reguleerivatele dokumentidele nagu Silvesteri privileeg või hertsog Karli 1602. aasta privileeg, millega laienes Harju-Viru õigus endise Tartu piiskopkonna aladele.

Mil määral õnnestus kohalikul aadlil saavutada suurem mõjuvõim Liivimaa kirikuvalitsemises? Võib öelda, et teatud mõttes võitis kohalik aadel kuninganna Kristiina 1648. aasta otsusest muuta Liivimaa ülemkonsistorium pelgalt vaimulikest koosnevaks. Selle tulemusel moodustati kaks aastat hiljem ülemkirikueestseisja institutsioon, mis läbi kontroll kirikuvalitsemise majandusliku poole üle läks kohalikele aadlile. Teenistuse või elutingimustega rahulolematud pastorid ei saanud enam ülemkonsistoriumi poole pöörduda, vaid pidid abi otsima kohaliku aadli seast pärit ülemkirikueestseisjatelt. Samuti ei olnud enam vaimulike pädevuses nõuda aadlilt uute kirikute ehitamist või olemasolevate parandamist. Ülem- ja alamkonsistoriumid pidid edaspidi tegelema üksnes usuküsimustega, kuid nad ei olnud ka selles sõltumatud. Kuna lühikest aega superintendendiks olnud Johannes Stalenusel ei õnnestunud rüütelkonna vastuseisu murda, jäi ka edaspidi kehtima korraldus, mille kohaselt pidid vaimulikest kirikuvisitatsioonidest osa võtma ka ilmalikud assessorid. Samas jäi nende mõjuvõim muidugi piiratuks, kuna usuküsimustes ja selle pinnal tekkinud vaidlustes oli lõppinstantsiks ülemkonsistorium.

Suurim muutus leidis aga aset viimase eesmärgi osas, mis puudutab aadli püüdlust saavutada ühiskonnakorraldus, kus riigivõim ja aadel oleksid kohaliku tasandi valitsemisel partnerid. Kõige eelpool öeldu taustal võib öelda, et selline partnerlus ka saavutati. Pärast maanõunike kolleegiumi ja maapäeva tegevuse algust 1643. aastal oli riigivõimul äärmiselt keeruline Liivimaa valitsemisel kohaliku aadli huve ignoreerida. Isegi kui kindralkuberner langetas mingi olulise otsuse ilma aadliga konsulteerimata, võis ta olla kindel, et see jõudis maapäeval esitatud kaebusena talle ringiga tagasi. Kogu provintsi hõlmavate majanduslike nõudmiste kehtestamine ilma maapäevaga konsulteerimata ei

olnud uues olukorras enam mõeldav. Selle partnerlussuhte huvitavaks ilminguks on isiklikud suhted individuaalsete Liivimaa ja Rootsi aadlike vahel, mis avaldusid eriti hästi neil kordadel, kui Stockholmis viibisid Liivimaa rüütelkonna saadikud. Reisidest säilinud kirjeldused annavad tunnistust, et isegi provintsiaadlikel võisid kuningriigi keskuses olla laia haardega isiklike suhete võrgustikud.

Ei ole kahtlust selle osas, et riigivõimu ja aadli suhete keskpunktis olid majandusküsimused. Paremad võimalused ressursside hankimiseks Liivimaalt oli olnud kaalukas argument andmaks luba maanõunike kolleegiumi asutamisele 1643. aastal. Väga hästi said mängureeglitest aru ka Liivimaa aadlikud, kes mõistsid, et raha ja vilja andmise eest oli võimalik saada vastuteeneid. Eriti hästi ilmnes see kontributsioonide üle peetud läbirääkimistel, mis päädisid 1648. aastal Liivimaa aadli privileegide esialgse kinnitamisega. Olgugi et mitte nii otsesõnaliselt, siis sama põhimõtte kehtis ka muudes küsimustes. Kindral-kuberner pidi arvestama sellega, et riigivõimu majanduslikele nõudmistele järgnesid üldjuhul aadli palved erinevateks vastuteeneteks. Oluline on siinkohal üle toonitada, et suurem osa kõnealustest vastuteenetest ei täitnud kitsalt aadli egoistlike erahuvide täitmise eesmärki. Õigem oleks öelda, et aadel taotles turvalist ja hästi korraldatud ühiskonda ehk *gute Policy*'d nii nagu nemad seda tõlgendasid ja nägid. Üldjuhul ei riivanud aadli soovid ka riigivõimu huve ning seetõttu tuldi nende soovidele vastu.

Teisest küljest on selge, et riigivõim ei olnud kindlasti nõus kogu enda võimutäiust maha müüma. Nii ei oldud näiteks 1656. aastal nõus andma Liivimaa maapäevale alalist õigust esitada kandidaate vabaks jäänud ametikohtadele maakohtutes. Nagu näitas 1648. aasta jaanuaris Riias toimunud erakorraline aadlikonvent, oli riigivõim ka äärmiselt tundlik igasuguste võimalike volituste ületamise ja riigivõimu autoriteedi vähendamise suhtes. Seega, olgugi et käesolevas töös on palju tähelepanu pööratud erinevatele koostöö aspektidele, ei tohi kindlasti kõrvale jätta asjaolu, et riigivõim ja aadel olid samal ajal ka jätkuvalt rivaalid. Vene-Rootsi sõjale järgnenud rasketes tingimustes hakkas see üha selgemalt ilmnema.

4. LIIVIMAA AADLI JA ROOTSI RIIGIVÕIMU SUHTED AASTATEL 1660–1680: SUURE VASTASSEISU ALGED

Järgnevas peatükis on keskendutud kahetistele arengutele Liivimaa aadli ja Rootsi keskvaldumise suhetes. Ühelt poolt jätkus pärast Vene-Rootsi sõja poolt põhjustatud katkestust aadliomavalitsuse konsolideerumine, teisest küljest olid suhted aadli ja riigivõimu vahel juba 1660. aastate algusest üpris pingelised. Sama kümnendi lõpul ning uue alguses hakkas küll koostöö uuesti paranema, kuid 1674. aastal alanud ning kuni 1679. aastani kestnud sõjad viisid kahe osapoole omavahelised suhted uude madalseisu.

Esmalt tuleb vaatluse alla Liivimaa ametliku staatuse määratlemine pärast Oliiva rahu sõlmimist, millega Liivimaast sai ka *de jure* Rootsi kuningriigi osa. Jällegi kerkis päevakorda Liivimaa inkorporeerimise küsimus, mille osas on keskendutud Liivimaa aadli arusaamale võimaliku inkorporeerimise olemusest. Selle selgitamine aitab ühtlasi paremini mõista, miks Rootsi tuumikalad ja Liivimaa ponnistustest hoolimata riigiõiguslikult lahutatuks jäid. Tähelepanu on pööratud ka pigem sümbolsete laadi küsimustele nagu näiteks Liivimaa vapi täpne asukoht Rootsi riigipäeva saalis või Liivimaa asetus Rootsi valitseja tiitlis. Seejärel on Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhteid uuritud juba tuttavas formaadis. Esmalt on käsitletud kahe osapoole majanduslikke kokkupuutepunkte, kus sarnaselt varasema perioodiga domineerisid riigivõimu nõudmised. Samas pakub rüütelkonna maha lugu huvitava vaatenurga vastupidisest olukorrast, kus riigivõim andis ja rüütelkond nõudis lisa. Kolmandas alapeatükis on fookuses aadli ootused ja nõudmised riigivõimule, sest nagu oli juba tavaks kujunenud, oodati ressursside loovutamise eest vastuteeneid. Viimasena on käsitletud aega pärast 1674. aastat, mil puhkenud sõda ja Rootsi riigi kehv majanduslik olukord seadsid riigivõimu ja aadli suhetele sellised pinged, mida polnud esinenud pärast Johan Skytte Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberneriks olemise aega.

4.1 Liivimaa staatuse määratlemine pärast Oliiva rahu sõlmimist

Uudis 1660. aasta aprillis Rootsi ja Poola vahel sõlmitud Oliiva rahust jõudis õige pea ka Liivimaale. Olgugi et sama aasta juulis Riias kogunenud maapäeva peateema oli Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamine, arutati seal ka rahu- lepingu ja selle tagajärgede üle. Küllap oldi teadlikud ka sellest, et 1658. aasta Roskilde ja 1660. aasta Kopenhaageni rahulepingutega oli Rootsi saanud Taanilt Skåne, Blekinge ja Bohusläni ning andnud sealsele aadlile õiguse võtta osa Rootsi riigipäeva tööst. Maapäeval osalejad leidsid, et nüüd, kus Liivimaa pidi igavesest ajast igavesti Rootsi riiki kuuluma, oli vaja saata Stockholmi delegatsioon, kes saanuks Gustav von Mengdeni sõnade kohaselt *lahti harutada*

maa keerdus sõlmed.¹ Otsustati, et pealinna pidid minema maanõunikud Gustav von Mengden ja Gotthard Wilhelm von Budberg ühes rüütelkonna sekretäri Caspar von Ceumerniga. Sõnastati ka delegatsiooni kolm peamist eesmärki: Liivimaa vapp pidi saama Rootsi riigipäeva saali seinale *õigele kohale (decenti ordine)* kinnitatud, Liivimaa aadel pidi saama Rootsi aadliga inkorporeeritud ning lahendus tuli leida Liivimaa raskest hetkeolukorrast tingitud kaebustele. Kolmele saadikule lisaks pidid Liivimaalt Stockholmi minema veel 14 aadlikku, et esindada provintsi Karl X Gustavi matustel. Kuna rüütelkonna kassa oli sekretäri sõnul ainsagi pennita, otsustati delegatsiooni toetuseks koguda kokku 1659. ja 1660. aasta kassaraha.² Täiendava abinõuna koostati kogu rüütelkonna nimel ka pöördumine Magnus Gabriel De la Gardie poole. *Isamaa isalt (Vater unser Vaterlandes)* paluti, et ta aitaks rüütelkonna delegaatidel jõuda kuninga (ehk tegelikkuses kuninga eestkostevalitsuse) audientsile ning et Liivimaa aadli palved saaksid soodsad lahendused.³

Maapäeva lõpus koostati üldiste eesmärkide põhjal mahukas 20-punktiline palvekiri, mille saadikud pidid kuningas Karl XI eestkostevalitsuseni toimetama. Kusjuures palvekirja esimeses punktis, kus tavakohaselt oli välja toodud kõige olulisem palve, paluti vähendada Liivimaal paiknevate vägede arvu või tuua vägede ülalpidamiseks vajalikke vahendeid mujalt sisse. Seega pidi olukord vähemalt rüütelkonna hinnangul olema tõepoolest raske. Alles seejärel tehti Liivimaa riigioiguslikku seisundit puudutavad ettepanekud. Palvekirja teises punktis avaldati heameelt selle üle, et Poolaga oli viimaks ometi lõplik rahu sõlmitud ning Liivimaa seega Rootsiga kindlalt seotud oli. Sellega seoses esitati palve, et Liivimaa võinuks ühes oma privileegidega saada Rootsi riiki inkorporeeritud. Ainukese privileegina on nimeliselt mainitud Sigismund Augusti privileegi. Inkorporeerimise märgiks tulnuks Liivimaa vapp kinnitada Rootsi riigipäeva saali seinale kohe pärast Soome vappi – seega Eestimaa vapist ettepoole. Vapi võtsid saadikud juba ettenägelikult kaasa ning andsid selle kohe pärast Stockholmi saabumist riiginõunik Gustav Soopile üle. Punkti lõpetuseks tehti ettepanek lisada kõik põlised Liivimaa aadliperekonnad Rootsi aadli-matriklisse. Liivimaalaste ambitsioonikust näitab hästi see, et endile taotleti Rootsi aadli teise klassi staatust.⁴

Kuna juba inkorporeerimissoovi juures oli viidatud Sigismund Augusti privileegile, siis on selge, et ei taotletud Liivimaa inkorporeerimist selle sõna sellises tähenduses, mis hõlmanuks ka unifikseerimist. Liikudes edasi palvekirja järgmiste punktide juurde, saab see üha selgemaks. Kolmandas punktis loetleti ette Liivimaa aadli privileegid alates peapiiskop Silvesteri 1457. aasta privi-

---

¹ *Das verworrene Garn des Landes und dessen beschwere alda abschaffen*: Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1660. – LVVA.214.2.294, 222.

² *Ibid.*, 237–238.

³ Liivimaa rüütelkond Magnus Gabriel De la Gardiele 20.08.1660. – SRA. DS. Vol. E1628.

⁴ Vt Rootsi aadliklasside kohta Bertil Boëthius. Svenska riddarhusets förutsättningar och tillkomst. – *Sveriges riddarhus: ridderskapet och adeln och dess riddarhus*. Utg. av Carl Hallendorff. Stockholm: Aktiebolaget historiska förlaget 1926, 72–74.

leegist kuni kuninganna Kristiina 1648. aasta privileegini ning paluti nende kinnitamist. Sellele lisaks sooviti, et saksakeelne rüütliõigus, mida juba nii või naa maa ülem- ja alamkohtutes laialdaselt kasutati, kinnitataks Liivimaal ametlikult kehtiva õiguskoguna. Kuuendas punktis loetleti institutsioonid, mida nimetati kokkuvõtlikult *Landstaat*'iks, ning paluti väljakujunenud süsteemi säilitamist. Lisaks siin välja toodud punktidele sisaldas palvekiri veel mitmeid majanduslikku laadi palveid ja ettepanekuid, viimases kolmes punktis toodi välja mitu tülüküsimust Riia linnaga, mille lahendamiseks paluti riigivõimu sekkumist.⁵

Seega võib öelda, et Liivimaa aadli nägemus Liivimaast Rootsi riigi koosseisus oli võrreldes 1643. aastaga, kui taotleti sama asja, vähe muutunud. Liivimaa vapp Rootsi riigipäeva saalis pidi sümboliseerima Liivimaa kuulumist Rootsi riigi koosseisu, kuid mitte mingil juhul eristaatuse kaotamist. Alles sooviti hoida Liivimaa eripärad kõigis olulisemates eluvaldkondades. Seega jätkuvalt peeti inkorporeerimise all silmas Liivimaa aadli tõstmist samale pulgale Rootsi aadliga, säilitades sealjuures enda ajaloolised privileegid.

Teadaolevalt ei ole kokkuvõtte rüütelkonna delegatsiooni viibimisest Stockholmis 1660. aasta sügisel säilinud.⁶ Seega ei ole võimalik öelda, millal pealinna jõuti ning kui intensiivset lobitööd sel korral tehti. Teada on, et rüütelkonna palvekiri tuli riiginõukogus põgusalt arutelu alla 15. novembril peetud istungil. Pikka diskussiooni aset ei leidnud, kuna riiginõukogu liikmed olid ühel meelel selle osas, et mingeid fundamentaalseid muutuseid Liivimaa ja selle elanike õigusliku staatuse osas nii kiiresti langetada ei saa. Palvekirjas oli küll tõstatatud mitmeid selliseid küsimusi, mille lahendamine oli võimalik, kuid milleks oli vaja rohkem aega. Rüütelkonna saadikud olid aga juba muutunud kärsituks ning soovisid võimalikult kiiresti Liivimaale naasta. Riiginõunik Gustav Bielkel oli koguni öelda järgmist:

*Need saadikud Liivimaalt teevad seda üksnes seetõttu, et nüüd on uus valitsus ja nad midagi muud teha ei saa, kui ennast meelde tuletada. Samas teavad nad väga hästi, et nad sellel korral mitte mingil juhul resolutsiooni saada ei või.*⁷

Riiginõunik pidas silmas seda, et arvestades kuninga alaealisust ei olnud võimalik langetada otsuseid põhimõttelistes küsimustes ning et küllap olid ka

---

⁵ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁶ 1661. aasta suvel peetud maapäeval andis delegatsiooni juht Gotthard Wilhelm von Budberg maapäeva ees aru ning ütles muu hulgas, et Stockholmis kaasas käinud rüütelkonna sekretär oli kõikidest olulisematest sündmustest kokkuvõtte kirjutanud. Kokkuvõtte esitati huvilistele tutvumiseks ning lisati seejärel rüütelkonna arhiivi. Paraku ei ole õnnestunud kõnealust dokumenti leida: Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1661. – LVVA.214.2.294, 244.

⁷ *Dhe deputerade derifrån göra detta allenast derföre, effter såsom det ny är en ny Regieringh, och de inthet annorledes kunne göra att påminna her om, wähl wetandes att dhe intet på allt kunna fåå resolution denne gången:* riiginõukogu istungi protokoll 15.11.1660. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 32c.

liivimaalased sellest tegelikult väga hästi teadlikud. Jooksvate probleemide osas mingeid takistusi ei olnud ning vastus Liivimaa rüütelkonna palvekirjale allkirjastati 23. novembril. Nagu riiginõukogu istungil avaldatud seisukohtadest järeldada võib, siis mingeid olulisi järeleandmisi Liivimaa aadlile ei tehtud. Privileegid kinnitati ajutiselt ning Liivimaa inkorporeerimise küsimuse lahendamise lükati tulevikku. Samas erinevalt privileegide kinnitamisest ei pidanud sellega ootama nii kaua, kuni kuningas Karl XI täisealiseks oli saanud. Vaja oli lihtsalt rohkem aega, et kõik üksikasjad põhjalikult läbi kaaluda. Riiginõukogu 15. novembri istungil pakuti välja, et lahenduseni võidaks jõuda 1661. aasta suveks.⁸ Delegatsiooni peamiseks saavutuseks võib lugeda seda, et Karl XI eestkostevalitsuse resolutsiooniga kustutati statsioonivõlad, mis olid Liivimaal viimaste sõja-aastate jooksul tekkinud.⁹ Seega anti 1660. aasta sügisel Liivimaa aadlile signaal, et inkorporeerimine on võimalik. Vaja oli vaid paika panna selle üksikasjad.

1661. aasta suvel toimus Liivimaal maapäev, kus Stockholmis käinud saadikud said enda tegevusest ja saavutatud tulemustest ülejäänud Liivimaa maavaldajatele aru anda. Ette loeti ka Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon, kus palvele kinnitada Liivimaa aadli privileegid oli vastatud järgmiselt:

rüütelkonna ja aadli palve kinnitada nende privileegid, vabadused ja õigused on Kuninglik Majesteet arvanud õigeks edasi lükata ning sellel korral kinnitanud need ajutiselt üldise korraldusega, mis kehtib kuni Kuningliku Majesteedi täisealiseks saamiseni.¹⁰

Sama on korratud ka eraldi dokumendis, *Liivimaa rüütelkonna privileegide üldine kinnitus (General Confirmation för Lyfländske Ridderskapet på dheras privilegier)*. Sisse on toodud ka klausel, et privileegid ei võinud olla vastuolus riigi õigustega (*Ryksens högheet och rätt*).¹¹ Nii resolutsioon kui ka privileegide kinnituskiri võeti maapäeval sellest hoolimata väga positiivselt vastu. Retsessis on mitmel korral mainitud privileegide üldist kinnitamist (*general confirmation*) ning kordagi ei ole tähelepanu juhitud resolutsiooni sõnastusele ning asjaolule, et tegemist oli vaid esialgse kinnitusega. Tõsi, samamoodi jäeti nimetatud asjaolud kõrvale pärast privileegide esialgset kinnitamist 1648. aastal. Kogu rüütelkonna nimel saadikuid õnnitlenud Otto von Mengden sõnas koguni, et

---

⁸ *Ibid.*

⁹ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

¹⁰ *Ridderskapets och adelens begiäran angående Confirmationen på deras privilegier, fry: och rättigheteer, haar Kongl: Maytt: funnit gott att deferera, och dem för denne gången genom ett general diplom till Kongl: Maytt: myndige åhr provisionaliter att confirmera: Ibid.*

¹¹ Karl XI eestkostevalitsuse ajutine kinnitus Liivimaa aadli privileegidele 23.11.1660. – SRA. RR. Vol. 341.

*rüütelkond /.../ saab ennast selle üldise kinnituse abil kaitsta /.../ ning igäiks kandku neid privileege kaasas kui kilpi, millega saab end varustada ja relvastada kõigi sissetungimiste vastu.*¹²

Vaevalt et Stockholmis tõlgendati Liivimaa aadli privileegide ajutist kinnitamist samamoodi, nagu seda tegi Otto von Mengden. Varasemast oleme näinud, et ajutine kinnitamine tähendas praktikas väga vähe. Meenutagem kasvõi Gustav II Adolphi ajutist kinnitust Liivimaa aadli privileegidele 1629. aastal ning sellele järgnenud samme Rootsi provintsipoliitikas. Tähelepanu väärib ka Otto von Mengdeni sõnakasutus ning rõhuasetus. Võrreldes perioodiga enne 1655. aastat on retoorika muutunud kaitsvamaks, et mitte öelda sõjakamaks. Olgugi, et ta ei täpsustanud, missuguseid *sissetungimisi* ta silmas pidas, siis arvestades möödunud sõja-aastaid ning sellega kaasnenud majanduslikku survet Liivimaa aadlile, võib julgelt eeldada, et silmas oli peetud privileegide kasutamist kaitsmaks aadlit Rootsi riigi nõudmistest eest.

Samas on kindlasti veel vara rääkida mingisugusest suuremast konfliktist Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu vahel. Robert Douglase aeg Liivimaa eesotsas tekitas küll pingeid, kuid soov saada Rootsiiga inkorporeeritud näitas jätkuvat koostöötahet. Seda oli märgata ka Stockholmis, kus 1660. aasta sügisel anti ju Liivimaa aadlile signaal, et inkorporeerimine oli põhimõtteliselt võimalik. 1661. aasta juulis saatis Karl XI eestkostevalitsus nii Eesti- kui ka Liivimaa rüütelkonnale ning Tallinna ja Riia linnadele korralduse saata niipea kui võimalik saatkonnad Stockholmi, kuna selgeks rääkimist vajasisid mitmed olulised küsimused.¹³ Olgugi et rüütelkondade ja linnade delegatsioonide Stockholmi kutsumise peamine eesmärk oli lahendada nende osapoolte aastakümneid kestnud tülid ja vaidlused, andis see võimaluse ka rüütelkondadega võimaliku inkorporeerimise üle arutada.

Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna ning Tallinna ja Riia delegatsioonid olid alles 1662. aasta suveks valmis Stockholmi sõitma. Enne saadikute lahkumist koostasid Liivimaa maanõunikud instruksiooni, kuhu panid kirja omapoolse visiooni sellest, mis tingimustel pidanuks inkorporeerimine aset leidma. Sarnaselt 1660. aastaga leiti, et inkorporeerimine ei oleks tohtinud kaasa tuua mingeid muudatusi Liivimaa elukorralduses. Kehtima pidid jääma Liivimaa aadli privileegid ja kohalik õigus ning sisse ei tohtinud tuua mingeid uuendusi Rootsi eeskujul. Eraldi on mainitud Rootsi piirkondlikku seisuste kogunemist (*häradsing*), alama astme kohtuid (*lagsagor*) ning asehaldurkondi (*häradshövdingedömen*), mida sooviti Liivimaast eemal hoida. Samuti on välja toodud nõue, et Liivimaa talupoegade ja aadli vahekord pidi jääma samaks. Jätkuvalt sooviti, et Rootsi aadli privileegid kohalduksid ka Liivimaa aadlile ning põlised Liivimaa aadlisuguvõsad introductseeritaks Rootsi rüütelkonda. Samm edasi võrreldes

---

¹² *Sie /.../ mit diesen General confirmation sich schützen könte /.../ hie bey alle und jede sothane privilegia als einen Schildt stets bey sich zutragen und wieder alle eintränge damit sich auszurüsten und zu bewaffnen:* Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1661. – LVVA. 214.2.294, 244.

¹³ Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa rüütelkonnale 18.07.1661. – SRA.RR.Vol. 344.

1660. aastaga on see, et Liivimaa maanõunikud pidanuks kuuluma Rootsi rüütelkonna esimesse klassi, kõik ülejäänud teise klassi. Varasemate seisukohtadega võrreldes oluline muutus oli ka see, et edaspidi pidanuks Liivimaa aadlil olema õigus ja kohustus võtta esindajate vahendusel osa Rootsi riigipäeva istungitest ning nende arvamusega pidanuks kõigis olulistest küsimustes arvestama. Eriti puudutas see loomulikult selliseid küsimusi, mis olid otseselt Liivimaaga seotud. Samas ei oleks maanõunike nägemuses pidanud riigipäeva otsused Liivimaal automaatselt rakenduma. Eraldi on välja toodud, et kontributsioonide suuruse määramine ja tasumise kord pidanuksid ka pärast inkorporeerimist Liivimaa maapäeva pädevusse jääma.¹⁴

Ei ole kahtlust, et tegemist oli äärmiselt ambitsioonika plaaniga. Maanõunike introductseerimine Rootsi rüütelkonna esimesse klassi oleks ühtlasi automaatselt tähendanud, et kõik Liivimaa maanõunikud oleks tulnud tõsta vabahärra seisusesse. Liivimaalaste kaasamine Rootsi riigipäeva töösse oleks kindlasti vähemalt mingil määral raskendanud provintsi puudutavate otsuste langetamist. Samas pidi inkorporeerimisel olema Rootsi riigivõimu perspektiivist mingsugune loodetav positiivne mõju. Vastasel korral ei oleks teemat nii pikalt õhus hoitud. Ka 1662. aastal jäeti võimalus Liivimaa ja Rootsi lähendamiseks lahti. Vastuses rüütelkonna palvekirjale toodi taaskord välja kuninga alaealisus, mis raskendas oluliste küsimuste lahendamist. Seetõttu leiti, et inkorporeerimise üle saanuks otsustada ainult riigipäev ning teema lubati järgmisel istungjärgul seisustele arutamiseks esitada.¹⁵ Järgmisel riigipäeval, mis toimus 1664. aastal, Liivimaa küsimust siiski ei arutatud. Sellele reageerisid nii Liivi- kui ka Eestimaa rüütelkond, pöördudes eestkostevalitsuse poole palvega saada Rootsi riiki inkorporeeritud.¹⁶ Sellest võib järeldada, et vahepeal oli ka Eestimaa rüütelkond inkorporeerimissooviga ühinenud.

Ühispöördumist arutati riiginõukogus, kus oldi suuremas osas ühel meelel, et selliste kaebuste laekumine oli halb ning võis viia provintsid pingete kuhjumiseni. Jällegi leidsid osad, et rüütelkondade soovidele vastutulemist võinuks kaaluda. Huvitaval kombel oli aga Magnus Gabriel De la Gardie see, kes inkorporeerimisele kõige tugevamalt vastu seisis. Riigikantsleri hinnangul oli Eestimaale juba Gustav II Adolfi ajal inkorporeerimist pakutud, kuid sellest oli keeldutud. Sellele lisaks tuletas ta riiginõukogu liikmetele meelde, et *Poola ajal oli Liivimaalasel eo ipso indigenaadiõigus ning laialdased õigused*.¹⁷ Sellega juhtis ta tõenäoliselt tähelepanu asjaolule, et Liivimaa aadel oli inkorporeerimissoovi väljendades eraldi viidanud Sigismund Augusti privileegile. Seega ei

¹⁴ Maanõunike instruksioon delegaatidele on leitav LVVA.7349.2.37. Paraku oli säilik minu arhiivikülastuse ajal restaureerimisel ning siinkohal on toetutud Anna Christina Meurlingule, kes on sama dokumenti refereerinud: Anna Christina Meurling. Lantdag och lantråd i Livland. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1967 (18), 34–50, siin 47–48.

¹⁵ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

¹⁶ Meurling, Lantdag och lantråd, 47. Rüütelkondade palvekirju ei ole õnnestunud leida.

¹⁷ Riiginõukogu istungi protokoll 02.08.1664. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 41a.

olnud *Isamaa Isa* ja *Liivimaa patroon*, nagu Liivimaa aadlikud De la Gardie poole pöördusid, sugugi nii suur Liivimaa erioiguste eest seisja, kui seda võiks arvata talle liivimaalaste poolt osutatud austuse ja usalduse põhjal. Riiginõukogu istungil otsustati aga küsimust Rootsi rüütelkonnaga arutada ning otsuse langetamine lükati taaskord edasi. Rohkem inkorporeerimisteema 1660. ja 1670. aastatel teadaolevalt esile ei kerkinud.

Rootsi riigijuhtide kahtlused ja kõhklused Liivimaa inkorporeerimise osas olid suuresti mõjutatud olulistest erinevustest emamaa ja provintsi vahel. Kui 1658. aastal liideti Rootsiga Skåne, Blekinge ja Bohuslän, ei olnud erilist küsimust selle osas, kas need piirkonnad Rootsi riiki inkorporeerida või mitte. Seda tuli kindlasti teha, läbimõtlemist vajas vaid konkreetne moodus. 1660. aasta sügisel peetud Rootsi riigipäeva otsusest võib lugeda, et kõnealused provintsid olid tänu Taaniga sõlmitud rahulepingutele *isamaaga ühendatud ning provintsidena justkui jäsemel oma õige keha külge uuesti liidetud ja inkorporeeritud*.¹⁸ Kindlasti ei mõeldud Rootsi valitsusringkondades Eesti- ja Liivimaast samas võtmes.

Veel üks teema, mis Liivimaa inkorporeerimise küsimuses rolli mängis, oli Karl X Gustavi 1655. aastal algatatud nn neljandikreduktsioon. See oli kuninga katse võtta kroonile tagasi veerand kõigist läänistustest, mis olid tehtud pärast 1632. aastat. Ettevõtmist saatis esimestel aastatel teatav edu, kuid kuninga surma ajaks 1660. aastal oli selle täiemahulisest läbiviimisest juba loobutud.¹⁹ Liivimaale neljandikreduktsiooni Karl X Gustavi eluajal laiendada ei üritatud. Küll aga tõusis see päevakorda pärast Oliwa ja Kärde rahu sõlmimist ning kui liivimaalased asusid taotlema Rootsi riiki inkorporeerimist. Stockholmi valitsusringkondades tõlgendati kujunenud olukorda selliselt, et kui Liivimaa soovis tõesti saada osaks Rootsi riigist, tulnuks seal ka tagasiulatuvalt neljandikreduktsioon läbi viia.

Reduktsiooniküsimus kerkis esile 1662. aastal, kui Liivimaa rüütelkonna delegatsioon viibis parasjagu Stockholmis. Läbirääkimiste tulemusel väljastatud kuningliku resolutsiooni kohaselt pidi reduktsioon Liivimaal hoolimata kohaliku aadli protestidest aset leidma. Kusjuures selgituses toodi välja, et kuna 1655. aasta Rootsi riigipäeva otsus muutis Rootsi lääniõigust, mille alusel olid omakorda tehtud rootsiaegsed läänistused Liivimaal, oli reduktsioon Liivimaale kohaldatav.²⁰ Küsimust arutati edasi järgmisel Liivimaa maapäeval, kui kindral-kuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna soovis eestkostevalitsuse resolutsiooni praktikas rakendada. Rüütelkonna seisukoht oli aga, et neljandikreduktsiooni osas ei saanud enne midagi lõplikku otsustada, kui ei olnud selgust Liivimaa

---

¹⁸ *Äre Fäderneslandet tilbrachte, faststälte och å nyo sådane herlige provincier, såsom lemman i sin rätta kropp, införlifwade wordne*: Rootsi riigipäeva otsus 03.11.1660. – Anders Anton von Stiernman. *Alla riksdagars och mötens beslut 1521–1731. Del 2: 1633–1681*. Stockholm: Werner 1729, 1354–1367, siin 1358.

¹⁹ 1655. aasta reduktsiooni kohta vt Stellan Dahlgren. *Karl X Gustav och reduktionen*. Stockholm: Nordstedt 1964.

²⁰ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

edaspidise staatuse osas. Niikaua kui Liivimaa ei olnud Rootsi riiki inkorporeeritud (mis rüütelkonna hinnangul aga ilma mingi kahtluseta varsti juhtuma pidi), ei kehtinud seal ka Rootsi riigipäeva otsused.²¹ Sellega jäeti uks lahti edasiste läbirääkimiste jaoks – kui Liivimaa inkorporeerimine oleks toimunud kohalikule aadlile soodsatel tingimustel, oleks olnud võimalik ka neljandik-reduktsiooni osas kokkuleppele jõuda.

Kuna Liivimaa inkorporeerimisest asja ei saanud, ei olnud kohalik aadel järgnevatel aastatel mingil juhul nõus reduktsiooniga kaasa minema. Teema tuli 1660. aastatel arutlusele veel mitmel maapäeval. 1668. aastal andis kindral-kuberner Klas Tott kirjas eestkostevalitsusele teada, et kohalik aadel oli viimasel maapäeval neljandikreduktsioonile tugevat vastuseisu avaldanud. Kuna neil ei olnud hääleõigust Rootsi riigipäeval, ei saanud seal langetatud otsused neile kuidagi siduvad olla.²² Näib, et reduktsioonist keeldumisest oli saanud põhimõtteline otsus. 1671. aastal tegi Rootsi keskvoim viimase katse neljandik-reduktsioon Liivimaal läbi viia.²³ Kuninga kirjale vastati alles poolteist aastat hiljem, 1673. aasta varakevadel. Ühe argumentina toodi vastuses välja, et kuna Liivimaal oli pärast 1632. aastat nii vähe läänistusi tehtud, ei oleks reduktsioonist saadud tulud suutnud katta isegi reduktsioonikomisjoniga seotud kulusid.²⁴ Kui asi oleks sedasi olnud, siis mis oleks olnud rüütelkonnal reduktsioonist karta? Võib arvata, et niivõrd jäärpäise vastuseisu taga ei olnudki niivõrd majanduslikud kui just põhimõttelised küsimused. Kuna riigivoim ei olnud rüütelkonnale inkorporeerimise osas vastu tulnud, ei kavatsenud rüütelkond ka neljandikreduktsiooni osas mingisuguseid järeleandmisi teha.

Viimasena tuleks veel peatuda sümbolika küsimusel, mis avaldus rüütelkonna 1660. aasta palvekirjas spetsiifilise palvena saada Liivimaa vapp Rootsi riigipäeva saalis Eestimaa omast ettepoole. Tegemist oli tegelikult juba märksa vanema teemaga, mis oli eriti teravalt esile kerkinud kuninganna Kristiina 1650. aastal aset leidnud kroonimistseremoonial. Nimelt said samal ajal Stockholmis viibivad Liivimaa rüütelkonna saadikud juba kuu aega enne pidustusi teada kavandatava rongkäigu järjekorra, mille kohaselt oleksid Liivimaa saadikud olnud eestimaalaste taga. Koha peal koostati palvekiri, mis enne pidustusi Kristiinale üle anti. Kirjas avaldasid Liivimaa rüütelkonna saadikud imestust Eestimaa rüütelkonna nõudmiste üle, kuna igati loomulik oleks olnud vastupidine järjekord. Enda väite tõestuseks esitati kolm argumenti. Esiteks pidanuks rongkäigu järjekorra määramisel lugema tiitlite hierarhia. Kuna Liivimaa oli saadikute sõnul Riia peapiiskopkonna õigusjärglane ning Harju- ja Virumaa olid ajalooliselt olnud üksnes peapiiskopkonnast sõltuvad territooriumid, oli Liivimaa tiitli poolest aste kõrgemal. Kuidas täpselt Harju- ja Virumaa Riia peapiiskopkonnast sõltusid, täpsustatud ei ole. Teiseks peatuti

---

²¹ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 307.

²² Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 27.11.1668. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

²³ Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa rüütelkonnale 19.08.1671. – SRA. RR. Vol. 399.

²⁴ Rüütelkonna kiri kuupäevaga 08.03.1673 on lisatud maapäeva retsessile: Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1673. – LVVA.214.2.295, 108–110.

eestimaalaste argumendil, mille kohaselt nemad olid eespool tänu sellele, et nad olid vastupidiselt liivimaalastele Rootsi riigiga vabatahtlikult liitunud. Liivimaa rüütelkonna saadikute hinnangul olid ka nemad liitunud vabatahtlikult. Rootsi oli Liivimaa enda valdusesse saanud küll sõjaõiguse alusel, kuid see vallutati poolakate ja mitte kohalikelt elanikelt. Viimased olid Rootsi vägesid kõikvõimalikel viisidel aidanud ning hiljutine aadliprivileegide kinnitamine näitas rüütelkonna saadikute hinnangul samuti seda, et Liivimaa aadel oli Rootsi riigi koosseisus vabatahtliku lepingu alusel. Viimase argumentina toodi välja veel see, et samal ajal kui Eestimaa rüütelkond hoidis üleval üht kompaniid aadlipkonda, panustas Liivimaa rüütelkond riigi kaitsesse terve rügemendiga.²⁵

Väljatoodud argumentide lähemal hindamisel saab õige pea selgeks, et sisuliselt on need üpris nõrgad ning vaevalt valmistas nende ümberlukkamine eestimaalastele raskuseid. On võimatu öelda, kui suures osas Liivimaa rüütelkonna saadikud ise väljatoodud seisukohtadesse päriselt uskusid ning kui palju oli siin lihtsalt protsessimist ja soovi ennast Eestimaa rüütelkonna ees tõestada. Fakt on see, et liivimaalased pühendasid Stockholmis viibides märkimisväärse aja ja energia sellele, et püüda muuta kroonimispidustuse rongkäigu järjekorda, selle asemel et pühendada täielikult enda esialgse ülesande täitmisele.²⁶ Näib, et Liivimaa aadlike ponnistusi ei saanud edu. Kroonimispidustuste korralduses, mis sisaldab ka rongkäigu järjekorda, leiab kõikide Rootsi tuumikaladest välja- poole jäävate alade esindajad kuuenda punkti alt. Arvestades et rongkäigu koosseis oli jaotatud 29-ks osaks, olid nad selle eesotsas. Gruppi juhtis marsal Hans von Rothkirch ning piirkondade järjekord on märgitud järgnevalt: Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa, Ingerimaa, Bremen-Verden, Pommer ja Wismar.²⁷

Liivimaa asetust Rootsi valitseja titulatuuris arutati Stockholmis juba õige pea pärast seda, kui 1660. aasta mais oli Poolaga rahu sõlmitud. 14. juunil riiginõukogus aset leidnud arutelul leidis näiteks riiginõunik Schering Rosenhane, et Liivimaa pidanuks Rootsi valitseja titulatuuris Eestimaast eespool olema, kuna Eestimaa moodustas riiginõuniku hinnangul osa Liivimaast. See jäi aga ainukeseks toetusavalduseks Liivimaa aadli püüdlustele. Loomulikult käidi välja peamine argument ehk Eestimaa vabatahtlik ja Liivimaa sunniviisiline liitmine Rootsi riigiga. Sellele lisaks tõi riigivarahoidja (*riksskattmästare*) välja, et kuna Rootsi valduses ei olnud kogu Liivimaa, pidanuks Eestimaa ikkagi Liivimaast eespool olema. Riiginõukogu seisukoht leidis konkreetse väljundi 1660. aasta novembris peetud riigipäeval, kui fikseeriti leskkuninganna Hedvig

---

²⁵ Liivimaa rüütelkonna saadikud kuninganna Kristiinale, dateerimata. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁶ Rüütelkonna saadikud tegelesid rongkäigu küsimusega vähemalt kaks nädalat, alates uudise teatavakstegemisest 15. septembril kuni selle ajani, kui kuninganna Kristiina võttis rüütelkonna palvekirja 1. oktoobril vastu ja luges selle läbi. Palvekirja toimetamine Kristiinale eeldas aga jällegi lobitööd, mille osas saadikuid aitas Magnus Gabriel De la Gardie: Kirjeldus Liivimaa rüütelkonna saatkonna viibimisest Stockholmis 1650. aasta sügisel, dateerimata. – LVVA.7349.3.5.

²⁷ Kuninganna Kristiina kroonimispidustuste korraldus 20.10.1650. – SRA. KgA (Kungliga arkiv). Vol. K21.

Eleonora tiitel. Selle kohaselt oli ta lisaks põhitiitlile Soome suurvürstinna ning Skåne, Eestimaa, Liivimaa, Karjala, Bremeni, Verdeni, Stettin-Pommeri ning Kassubia ja Vendimaa hertsoginna.²⁸ Seega ei kandnud Liivimaa aadli püüdlused saavutada positsioon kohe pärast Soomet vilja. 1662. aastal üritati uuesti Liivimaa vappi riigipäeva saalis Rootsi omale lähemale nihutada, kuid tulutult. Karl XI eestkostevalitsuse vastuses Liivimaa rüütelkonna palvekirjale tõdeti, et vappide järjekord riigipäeva saalis pidi vastama järjekorrale, milles nad esinesid valitseja tiitlis. Kuna see oli juba riigipäeva otsusega paika pandud, ei olnud enam võimalik midagi muuta.²⁹ Samas ei olnud rüütelkonna püüdlused kindlasti lootusetud – nagu näitas 1660. aasta suvel peetud arutelu riiginõukogus ning otsus asetada 1658. aastal Rootsiga liidetud Skåne hertsogkondade reas esimesele kohale, ei olnud mingeid universaalseid reegleid piirkondade tähtsuse määratlemisel.

4.2 Riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted kuni 1674. aastani

Järgnevalt on vaatluse all küsimus, missuguseks kujunesid riigivõimu ja aadli majanduslikud suhted pärast seda, kui Poola ja Venemaaga olid sõlmitud rahulepingud ning kogu provints oli uuesti rootslaste valduses. Võttes arvesse, et tegemist oli nii-öelda igaveste rahudega, pidanuks vähenema Liivimaal paiknevate üksuste hulk ja seega ka majanduslik surve kohalikule elanikkonnale. Olid ju Poola ja Venemaa ainsad välisriigid, kes said Liivimaad otseselt ohustada. Päris nii asjad siiski ei läinud. Võrreldes sõja-aastatega vähenes küll provintsis viibivate vägede koguarv, kuid jäi siiski võrdlemisi kõrgeks. Peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et pärast Kärde rahu sõlmimist vajasid määratlemist mitmed olulised detailid Rootsi ja Venemaa suhetes, eelkõige oli vaja kokku leppida kahe riigi vahelise piiri asukohas. Venelastel ei olnud sellega sugugi kiiret ning läbirääkimised venisid kuni 1666. aasta sügiseni. Ebakindlad suhted Venemaaga tähendasid loomulikult seda, et Rootsi pidi jätkuvalt hoidma Liivimaal piisaval hulgal vägesid, et vajadusel provintsi sissetungi eest kaitsta.

Lisaks uue sõja ohule oli ka mitmeid teisi tegureid, mis kokkuvõttes muutsid majandusliku olukorra Liivimaal 1660. aastate alguses äärmiselt keeruliseks. Tunda andsid möödunud sõja-aastate otsesed järelmõjud – elanikkonna vähenemine, unarusse jäänud teedevõrgustik, hävinenud kirikud, Tartus asunud õuekohtu ja ülikooli hoonete ning inventari kasutuskõlbmatuks muutmine venelaste poolt ja palju muud. Suuremas plaanis omas aga veel suuremat negatiivset mõju Riia kaubanduse allakäik 1660. aastatel, mis oli kümnendi

---

²⁸ Torbjörn Eng. *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2001, 201–202.

²⁹ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

esimeses pooles tingitud kehvadest saakidest ning teises pooles vilja hinna langusest Euroopa turul. Riia kaubanduse maksustamisest saadud litsent oli aga olnud riigivõimu peamiseks sissetulekuallikaks Liivimaal. Olukorra tõsiduse illustreerimiseks olgu näiteks välja toodud, et 1662. aastal väljendati riiginõukogu istungil arvamust, et kulude kokkuhoidmiseks võinuks Tartu kindlustused *maatasa teha*.³⁰ Selliselt talitades poleks pidanud kindlustustöodesse investeerima.

Kirjeldatud olukorras suurenes 1660. aastatel märkimisväärselt riigivõimu majanduslik surve Liivimaa aadlile – varasemaga võrreldes rõhuti märksa enam solidaarsusele ja vajadusele üheskoos rasket koormat kanda. Äärmiselt keerulised olud sundisid riigivõimu otsima uusi lahendusi. Üks sellistest oli uue maksu, nn maatolli kehtestamine 1661. aastal. Sellega seonduvad vaidlused ja lahkarvamused riigivõimu ja Liivimaa rüütelkonna vahel on vaatluse all järgmises alapeatükis. Lisaks uue maksu kehtestamisele suurenes vaadeldaval ajavahemikul oluliselt riigivõimu surve rüütelkonnale ülal pidada maale saadetud täiendavaid sõjaväeüksuseid. Sellele lisandus veel kümnendi lõpul hoogustunud töö Liivimaa kaitserajatiste tugevdamiseks, kuhu vajati hulgaliselt abitööjõudu. Seega ei rahuldunud riigivõim enam üksnes raha ja viljaga, kaupleva hakati ka talupoegade teopäevade üle. Viimasena on peatükis käsitletud majanduslikke raskuseid Tartu õuekohtu ja ülikooli taasavamisel, kus riigivõim vajab hädasti rüütelkonna rahalist toetust. Rüütelkonna majanduslik panus teiste peamiste avalike hüvede toimimisse ehk usuellu ja reisimiseks vajalikku taristusse leiab käsitlemist vastavalt ülemkirikueestseisja ja sillakohtu institutsioone puudutavates peatükkides.

4.2.1 Vastuolud maatolli osas

Maatoll (ka värvatoll) kujutas endast maksu, mida võeti kõigilt linna ja selle tagamaa vahel liikunud kaupadelt. Nagu värvatolli nimetus viitab, koguti seda linnaväravates. Rootsi tuumikaladel oli selline maks väiketolli (*lilla tulen*) nimetuse all kehtestatud juba 1622. aastal. 1620. aastate lõpus ja 1630. aastate alguses püüdis Gustav II Adolf väiketolli ka Eestimaal sisse viia, kuid see ei õnnestunud Tallinna rae vastuseisu tõttu.³¹ Liivimaal jõuti maatolli kehtestamiseni 1655. aastal, kuid tollimaks kehtestati vaid väljastpoolt Liivimaad pärit kaupadele, mis maad mööda Riiga saabusid.³² Merekaubandusele kehtis eraldi maksusüsteem. Kuna Oliwa rahuga lubasid nii Rootsi kui ka Poola teineteise

---

³⁰ *Rasera den fästningen* oli riigidrots Per Brahe seisukoht Tartu kindlustuste osas. Ettepanek ei leidnud siiski teiste riiginõunike heakskiitu: riiginõukogu istungi protokoll 14.05.1662. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 35a.

³¹ Eestimaal seati 1628. aastal sisse litsent, millega maksustati Tallinna ja välismaa vahel liikuvaid kaupu ning 1630. aastal iga adramaa pealt kogutav veskitoll: Enn Küng. *Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022, 202.

³² Arnold Soom. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961, 38.

kaubandust tollidega enam mitte häirida, vajas Riia maatoll kas kaotamist või muutmist. Stockholmis oldi seda meelt, et tolli täielik kaotamine ei olnud võimalik, kuna riigi sissetulekud Liivimaal olid lõppenud sõja tõttu niigi äärmiselt kasinad. Seetõttu kalduti toetama lahendust, mille kohaselt oleksid tollimaksu alla läinud absoluutselt kõik maad mööda Riiga veetud kaubad, sõltumata nende kodu- või võõramaisest päritolust.

Riigivõimu kavatsused olid rüütelkonnale juba varakult teada ning 1660. aasta sügisel Stockholmis viibinud delegatsioon protesteeris võimaliku uue maksu vastu. Rüütelkonna palvekirja 12. punktis esitati asjast omapoolne nägemus – igasugused maatollid olevat Liivimaa aadli privileegidega selgelt vastuolus. Lisaks sellele mõjuvat kavandatav maatoll laastavalt maa majandusele ning seega pikas plaanis ka riigi enda rahakotile.³³ Karl XI eestkostevalitsuse vastuses küll tunnistati, et maatolli näol oli tegemist ebameeldiva meetmega, kuid hetke olusid arvestades oli see ainus võimalus Liivimaad täielikult majanduslikult hävingust päästa.³⁴ Uudis kavandatavast maatollist jõudis õige pea ka kindralkubeneri kohuseid täitva Robert Douglaseni. Näib, et feldmarssal asus asja lahendama talle omasel kiirel ja resoluutsel moel. 1661. aasta veebruaris pöördusid Liivimaa maanõunikud Magnus Gabriel De la Gardie poole, kes oli nende hinnangul näidanud rüütelkonna osas üles suuremat heatahtlikkust kui keegi teine Rootsi riigis. Pöördumise põhjuseks oli mure seoses Robert Douglase tegevusega – nimelt olevat

*feldmarssal Douglas kuningliku korralduse alusel (mida meile kordagi näidatud ei ole) sisse viinud maatolli. On seda teinud ilma eelneva teavituse, kokkukutsutud maiskonna, propositsiooni, konverentsi, arutelu ja lõppotsuseta, seega selle lihtsalt de facto ja käsu korras läbi surunud.*³⁵

Kaebuse sõnastuses peegeldub hästi asjaolu, et rüütelkonna jaoks ei olnud kõige hullem mitte maatoll ise, vaid see, kuidas see sisse viidi. Douglas oli rüütelkonna hinnangul eksinud kogu seniseks ajaks välja kujunenud reeglistiku vastu, kuidas riigivõimu ja aadli vaheline asjaajamine pidi käima. Rüütelkonna esindajad viitasid veel aastaid hiljem sellele, et peamine probleem seoses maatolliga ei olnud mitte maks ise, vaid selle kehtestamise moodus.³⁶ Küllap

³³ Liivimaa rüütelkonna palvekirja Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

³⁴ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

³⁵ *Feldmarschall Douglas auff einen, nie vorgezeigene königlich befehl uns den Lieffländischen Landzoll, ohne zuvor mittgetheilte ordre, zusammenverschriebene Landschaft, proposition, conferentz, deliberation und schlusse, also balde de facto und executionaliter auffgedrungen:* Liivimaa maanõunikud Magnus Gabriel De la Gardiele 14.02.1661. – SRA. DS. Vol. E1628.

³⁶ Nii andis kindralkuberner Klas Tott 1667. aastal Stockholmi saadetud ettekandes teada, et ta oli maatolli teemal mitme Liivimaa aadlikuga eraviisiliselt rääkinud. Kõik olid kinnitanud, et enim oli neid häirinud just see, kuidas maks kehtestati: Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 02.02.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

said Liivimaa aadlikud hästi aru ka sellest, et kõnealune maatoll oli põhimõtteliselt sama, mida Rootsis väiketolliks nimetati. Igasugune viide Rootsis kehtivate seaduste ja tavade Liivimaal rakendamise kohta oli alati täiendavaks pingete allikaks.

Võib arvata, et Robert Douglaste tegevuse osas avaldasid enda arvamust ka Riia linnakodanikud. Igal juhul otsustati Stockholmis 1661. aasta märtsis määrata Robert Douglas ja Riia kuberner Per Sparre komissarideks, kelle ülesanne oli Riia linna ja Liivimaa rüütelkonnaga maatolli ja tempelpaberi³⁷ sisseviimise osas läbirääkimisi pidada. Komissaridele antud instruksioonis on eraldi rõhutatud, et läbirääkimiste teel saavutatud kokkulepe vähendaks seisuste vastuolu uute nõudmistele osas. Olgugi et maatoll oli maks, mis mõjutas kaubandust ning seega eelkõige linnakodanike elulisi huve, on valdav osa instruksiooni punktidest pühendatud nõuannetele, kuidas pidada läbirääkimisi kohaliku rüütelkonnaga. Eelkõige pidid Douglas ja Sparre keskenduma maanõunike veenmisele, kelle arvamusest sõltus suuresti ka kogu ülejäänud rüütelkonna seisukoht. Kindlasti pidi välja tooma ka selle, et maatoll polnud sama asi, mis Rootsi väiketoll. Kuidas täpselt seda selgitama pidi, instruksioonis täpsustatud ei ole.

Kuna võis arvata, et rüütelkond niisama lihtsalt komissaride nõudmistele vastu ei tule, võisid viimased teha mõningaid järeleandmisi. Nii võisid Douglas ja Sparre näiteks lubada statsiooni vähendamist veerandi kuni poole võrra, sõltuvalt sellest, missuguse konkreetse tollimäärani lõpuks jõuti. Toetava argumentina saanuks komissarid välja tuua, et kui statsiooni arvestati kõikide arvel olevate adramaade pealt, asustatud või asustamata, siis tollimaks oleks kehtinud vaid asustatud adramaadele, kuna söötis maal ju midagi müüdavat ei toodetud. Lõpetuseks on veel komissaridele sõnad peale loetud, et juhul kui emb-kumb osapool nõudmistest kategooriliselt keeldub, ei tohi maatolli väevõimuga kehtestada. Sellisel juhul tuli Stockholmi teavitada ning oodata edasisi korraldusi.³⁸ Komisjoni määramisest teavitati ka Riia raadi ja Liivimaa maanõunike kolleegiumi.³⁹

Olemasolevate allikate põhjal ei ole võimalik öelda, kas Robert Douglas katkestas maatolli kogumise pärast instruksiooni kättesaamist või mitte.⁴⁰ Igal

---

³⁷ Tempelpaberi kohta vt ptk 4.2.3.

³⁸ Karl XI eestkostevalitsuse instruksioon Robert Douglastele ja Per Sparrele 08.03.1661. – SRA. RR. Vol. 343.

³⁹ Karl XI eestkostevalitsus Riia raele ja Liivimaa maanõunike kolleegiumile 08.03.1661. – SRA. RR. Vol. 343.

⁴⁰ Kubermanguvalitsuse arveraamatutes ei kajastu maatoll aastatel 1659–1661 näiteks üldse: Helmut Piirimäe. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus 2009, 296. See võiks justkui viidata sellele, et maatoll kehtestati alles siis, kui selle osas jõuti rüütelkonnaga kokkuleppele. Samas on ebatõenäoline, et rüütelkond oleks niivõrd teravates toonides protesteerinud üksnes riigivõimu kavatsuse üle maatoll kehtestada. Samuti on rüütelkonna kaebustes läbivaks teemaks maatolli kehtestamise moodus, mis juba iseenesest viitab maksu olemasolule. 1661. aasta aprillis toimunud maapäeva retsessi on rüütelkonna sekretär teadnud lisada koguni seda, et esialgu olevat

juhul kutsus ta juba 20. aprilliks Riiga maapäeva kokku. Kuna etteteatamise aeg oli äärmiselt lühike ning aprilli keskpaigas olid teeolud veel kehvad, ilmus määratud ajaks kohale vaid 14 aadlikku. Feldmarssal andis kohaletulnutele üle ka maatolli vastuvõtmist nõudva propositsiooni, kuid sellele keelduti kogu aadli nimel vastamast. Põhjuseks toodi välja asjaolu, et nii väikese koosseisuga ei olnud võimalik Liivimaa jaoks niivõrd olulistest küsimustest otsuseid langetada. Kohaletulnud maanõunikud ja rüütelkonna liikmed tegid ettepaneku korraldada maapäev juuni lõpus. Douglasel ei jäänud muud üle kui nõustuda.⁴¹

Läbirääkimised maatolli üle jätkusid 26. juunil Riias kogunenud maapäeval. Rüütelkond kaalus asja põhjalikult ning Douglasele vastati alles 6. juulil. Kirjalikus vastuses anti teada, et kuna maatolli sisseviimine oli alles hiljuti kinnituse saanud Liivimaa aadli privileegide ränk rikkumine ning tugev kõrvalekalle tavapärasest praktikast, ei olnud võimalik seda heaks kiita. Tolli osas lubati kirjutada Stockholmi ning enne vastuse saamist ei tohtinuks selle osas mingeid samme astuda. Douglas ei soostunud sellist resolutsiooni vastu võtma ning käskis rüütelkonnale asja uuesti arutada. Siinkohal tuleb tähelepanu osutada sellele, et ei 1661. aasta kevadel ega suvel peetud maapäeval ei kasutatud Douglas võimalust kasutada statsiooni vähendamise lubadust (missugune õigus oli talle eestkostevalitsuse instruksioonis antud), et saada maapäeva heakskiit maatollile. Vähemalt ei kajastu see säilinud kirjalikes allikates. Samuti näib, et feldmarssal ei olnud piisavalt tõsiselt võtnud eestkostevalitsuse väljastatud instruksiooni punkti, kus tal soovitati tegeleda maanõunike veenmisega. Nimelt kui rüütelkonna liikmed olid jõudnud tagasi endi ruumidesse, võttis sõna lugupeetum ja autoriteetsem maanõunikest, Otto von Mengden, ning tegi ettepaneku maatolli osas järeleandmisi mitte teha.

Douglast enda otsusest aga teavitada ei jõutud, kuna maapäev otsustati 8. juulil aset leidnud intsidendi tõttu lõpetada. Nimelt olid hommikul kell kaheksa tunginud rüütelkonna ruumidesse linnasõdurid ning arreteerinud kaks maapäevast osa võtnud aadlikku. Põhjuseks oli, et nad ei olnud eelmisel päeval ilmunud linnusekohtu (*Burgericht*) istungile. Maapäevast osavõtjate hinnangul oli tegemist ränga rikkumisega, kuna rüütelkonna ruumidesse ei olnud ilma kutseta asja kellelgi peale rüütelkonna liikmete endi. Rikkumise tõsidust suurendas veel see, et põhjus kahe aadliku arreteerimiseks oli tühine (*Ursache vom Zaun*). Nimelt peeti nende üle kohut linnas mõne akna ja joogiklaasi lõhkumise eest. Kuna Douglas pidi olema aktsioonist teadlik ning selle vähemalt vaikivalt heaks kiitma, siis otsustati, et maapäeva jätkamine ei olnud enam võimalik ning läbirääkimisi tuli jätkata Stockholmis.⁴² Sinna jõuti järgmise aasta sügisel.

Võib öelda, et mingil määral kandis rüütelkonna surve vilja. Olgugi et maatolli ei kaotatud, siis Karl XI eestkostevalitsuse 1662. aasta 31. oktoobrist

---

maatoll olnud nii kõrge, et ainuüksi ühe kuuga koguti 10 000 riigitaalrit: Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1661. – LVVA.214.2.294, 240.

⁴¹ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1661. – LVVA.214.2.294, 240–243.

⁴² Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1661. – LVVA.214.2.294, 244–251.

pärinevas resolutsioonis anti lubadus tollimäärasid vähendada. Lisaks lubati kindralkubeneri kohustada maatolli kogumise detailide asjus rüütelkonnaga läbi rääkima. Huvitav on see, kuidas on tõrjutud rüütelkonna kriitikat, nagu olnuks maatolli kehtestamine olnud sunniviisiline (*per modum impositionis*). Nimelt oli maatoll sellisel viisil kehtestatud üksnes äärmise hädavajaduse sunnil ning kuninglik majesteet ei olnud mingil juhul soovinud kuidagi rüütelkonna privileege riivata.⁴³ Seega viidati põhimõttele, et äärmuslikud ajad õigustavad äärmuslikke abinõusid ning neid tuleks vaadata üksnes selles kontekstis. Seega võib öelda, et hoolimata maatolli püsijäämisest näitas kogu kõnealuse maksu ümber käiv keskustelu rüütelkonna võrdlemisi tugevaks kujunenud positsiooni. Stockholmi võimukandjad pidid oma nõudmisi esitama ettevaatlikult ning olema valmis neid põhjendama ja vajadusel järeleandmisi tegema. Instruktsioonid ja korraldused Robert Douglasele viitavad sellele, et feldmarssali kompromissitule tegutsemisele ei vaadatud ka Stockholmis hästi.

Kui tõhus kõnealune maatoll siis oli ning kas see täitis oma eesmärgi? Vaadates maatolli kajastamist kindralkubeneri ja Karl XI eestkostevalitsuse suhtluses 1662. aastast kuni maatolli kaotamiseni 1668. aastal, siis näib, et katse maatolli abil riigi sissetulekuid suurendada pikas plaanis ebaõnnestus. 1662. aastal Liivimaa kindralkubeneri ametisse astunud Bengt Gabrielsson Oxenstierna andis 1663. aasta jaanuaris teada, et oli hiljutisel maapäeval kuulnud vilja väljaveost Leetu, kus see Riiaga võrreldes märksa soodsamatel tingimustel maha müüdi.⁴⁴ Siiski näib, et vähemalt esialgu suutis riik maatolli abil kaubandusmahtude üldisest kahanemisest tulenevat majanduslikku kahju pehmedada. Aastatel 1662–1664 oli Liivimaa tollidest saadav tulu keskmiselt veidi alla 140 000 hõbetaalri. See jäi küll alla sõjaeelse taseme, kus mõningatel aastatel küündisid sissetulekud üle 200 000 hõbetaalri, kuid ei olnud siiski katastroofiline. Seevastu näiteks 1665. aastal laekus tollidest riigikassasse ainult 74 991 hõbetaalrit, mis tõi kaasa juba väga tõsise defitsiidi kubermangu eelarves.⁴⁵ Oma roll oli siin kindlasti mängida samal aastal kehtestatud keelul müüa vilja välismaistele kaupmeestele. Samas oli seda sorti keelde kehtestatud ja siis jälle tühistatud ka varem, aastatel 1661–1664 kokku neljal korral.⁴⁶

Võib arvata, et piirangud vilja müümisele ning maatoll toimisid koos ning võimendasid vilja väljaviimist Leetu või Kuramaale, millest kindralkuberner Oxenstierna oli 1663. aasta jaanuari maapäeval kuulnud. Enamikel maapäevadel, mis aastatel 1663–1667 peeti, tuli maatoll ühel või teisel viisil kindralkubeneri ja rüütelkonna vahel jutuks. Neile, kes olid siiski otsustanud enda toodangu Riiga müügiks viia, tõi maatoll lisaks majanduslikele kaasa ka muud sorti raskuseid. Nii kaebas rüütelkond 1663. aasta jaanuaris, et kuna konkreet-

---

⁴³ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

⁴⁴ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 17.01.1663. – SRA. Livonica II. Vol. 81.

⁴⁵ Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 296.

⁴⁶ Soom, *Der baltische Getreidehandel*, 42–43.

sete tollimäärade osas valitses omajagu segadust, pidid vooriga Riiga saabunud talupojad tihtipeale päeva või kaks ootama, et vajalikku tollisedelit saada. See tõi aga talupojale kaasa suurt majanduslikku kahju.⁴⁷ Sama aasta oktoobris toimunud aadlikonvendil kurtis kindralkuberner omakorda maanõunikele ja rüütelkonna esindajatele, et kubermanguvalitsusse laekus igapäevaselt maatolli kogumisega seotud kaebuseid. Oxenstierna palus aadlil välja käia mõtteid, kuidas olukorda parandada.⁴⁸ Võib arvata, et mõne aastaga hakkasid muutuma ka inimeste senised harjumused ning üha rohkem oli neid, kes otsustasid suurema tulu ootuses võtta ette pikema teekonna Kuramaa või Leedu sadamalinnadesse.

Kindralkubeneri vahetumisega 1666. aastal muutus kriitika maatolli suunal märksa teravamaks. Uus kindralkuberner Klas Tott väljendas 1667. aasta jooksul Karl XI eestkostevalitsusele saadetud kirjades koguni neljal korral arvamust, et maatoll tuleks kaotada.⁴⁹ Kui esialgu tõi kindralkuberner võrdlemisi lühidalt välja, et tegemist oli Riia linna ja Liivimaa rüütelkonna esindajate arvamusega, millega ta ühtlasi nõustus, siis 30. novembril saadetud kirjas peatus ta teemal pikemalt. Tott andis teada, et oli rääkinud kaubanduse teemal paljude kohalike riigiametnikega, kellest keegi ei olevat mäletanud aega, mil Riia kaubandus oleks rahuajal olnud sellises madalseisus. Vilja väljaviimine Kuramaale ja Leetu olevat massiline. Lisaks Riias kehtinud maatollile mõjutas seda väidetavalt ka see, et Riias maksti kauba eest koha peal vermitud killingutes, mille väärtus oli viimaste aastate jooksul drastiliselt vähenenud.⁵⁰ 1668. aasta alguseks näis maatoll olevat seotud juba iga kaubandust puudutava teemaga. Nii andis Tott pärast 1667. aasta sügisel toimunud aadlikonventi teada, et oli arutanud kohaliku aadliga Tartu-Pärnu veeteede taastamist. Kõik leidsid selle vajaliku olevat ning kindralkuberner lubas projekti oma Eestimaal paiknevate mõisate tulust toetada, hoolimata sellest, et talle endale sellest mingit tulu ei tõusnud. Veeteel oluks aga mõte ainult sellisel juhul, kui maatoll oleks Liivimaa linnades kaotatud.⁵¹ Olukorras, kus maatolli vastu ei protesteerinud enam üksnes kohalikud seisused, vaid ka kohapealsed riigivõimu esindajad, otsustati maatolli kogumine Riia linnavärvates peatada.

---

⁴⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. LVVA.214.2.294, 293–294.

⁴⁸ Bengt Gabrielsson Oxenstierna propositioon aadlikonvendile 30.10.1663. – LVVA. 7349.1.37. Kõnealuse aadlikonventi retsess ei ole teadaolevalt säilinud.

⁴⁹ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 02.02., 09.11., 11.11. ja 30.11.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

⁵⁰ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 30.11.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 83. Riia linna ning 1644. aastal asutatud riiklik rahapada Riias vermisid suures mahus Poola vääringus vaskmünste, mis täitsidki peamiselt Poola rahaturu vajadusi. Alates 1659. aastast, kui Poolas endas hakati massiliselt vaskmünste vermima, kahanes Riia killingute väärtus pea olematuks. Vt selle kohta täpsemalt Ivar Leimus. Rootsi asumaade mündipoliitika Vaasade ja Pfalzide valitsusajal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 157–165.

⁵¹ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 18.01.1668. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

Karl XI eestkostevalitsuse vastavasisuline korraldus pärineb 1668. aasta 6. märtsist. Selles on tõdetud, et Liivimaalt saadud uudiste valguses oli maatoll loodetud tulu asemel pigem kahju tekitanud ning maksu kestmisel olnuks ohus kogu Riia kaubandus. Sellele järgneb huvitav argumentatsioon: esiteks antakse teada, et maatolli asemele ei ole plaanis ühtegi täiendavat maksu kehtestada ning loodetakse, et tänu sellele taastuvad Riias sõjaeelsed kaubandusmahud. Seejärel antakse aga teada, et niikaua kuni Riia majandus taastub, on ajutiselt vaja tõsta litsentide määrasid teatud kaupadele, kuna vastasel korral jääks riik vajalikest sissetulekutest ilma.⁵² Lõppkokkuvõttes tähendas maatolli kaotamine uue tollimaksu – nn *Anlagezoll*'i – sisseseadmist. Seda koguti aga Riia merekaubanduselt ning seega aadlit otseselt ei puudutanud.⁵³

Loomulikult ei jäetud riigivõimu poolt kasutamata võimalust esitada maatolli kaotamist kui suurt heategu Liivimaa rüütelkonnale. 1668. aasta sügisel peetud maapäeva avakõnes toonitas kindralkuberner Tott kuninga heatahtlikkust, mida ta oli sellise sammuga näidanud, ning avaldas lootust, et rüütelkond oskab seda hinnata. Järgnenud propositsioonis esitas kindralkuberner rüütelkonnale neli erinevat nõudmist: toetada Tartu ülikooli taasavamist, pidada üleval ooberst Grothusi rügementi, muuta talupoegade osalus kindlustustöödel alaliseks kohustuseks ning eraldada vahendeid Rootsi-Vene piirikomisjoni tarbeks. Järgnenud läbirääkimistes tuletas Tott maapäevale meelde, kui aktiivselt nad oli maatolli vastu võidelnud ning et nüüd, kus Douglase poolt peale surutud maks oli kuninga armust kaotatud, oli aeg näidata omalt poolt vastutulelikkust ja solidaarsust riigiga. Selleks, et illustreerida kubermangu kehva rahalist seisut, lasi kindralkuberner kohale kutsuda kameriiri, kes luges maapäevale ette lõike kubermanguvalitsuse arveraamatutest. Näib, et selline läbirääkimiste viis vastas rüütelkonna ootustele. Ei saanud eitada, et riigi poolt oli rüütelkonnale osutatud teene ja nende nõudmistele vastu tulnud. Nüüd vajas teene vastuteenet. Maapäev otsustas kõigile neljale nõudmisele vastu tulla.⁵⁴

4.2.2 Provintsi kaitsesse panustamise küsimus

Liivimaal viibivate vägede ülalpidamisest oli juba 1650. aastate lõpus kujunenud peamine teema, mida Liivimaa maapäevadel arutati. Olulist muutust ei toonud ka venelaste ja poolakatega sõlmitud rahulepingud. 17. sajandi teise poole Eesti- ja Liivimaa sõjaajalugu on põhjalikult uurinud Margus Laidre, kelle teostest saab muu hulgas detailseid andmeid siinmail paiknenud vägede

⁵² Karl XI eestkostevalitsuse korraldus 06.03.1668. – SRA. RR. Vol. 381.

⁵³ Georg Jensch. *Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert: ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit*. Riga: Kymmell 1930, 125–126.

⁵⁴ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 1–11. Talupoegade kindlustustöödele saatmise osas ei tulnud siiski vastu kindralkubeneri ettepanekule muuta see alaliseks kohustuseks. Nõustuti andma tööjõudu suurematele kindlustustöödele järgmise kahe aasta jooksul. Samas oli rüütelkonnal nii või naa keeruline nõustuda ühegi alalise maksuga ilma iseendale vastu rääkimata – oli aadel ju põhimõtteliselt kõigist alalistest maksudest vabastatud.

hulgast aastate lõikes ning nende ülalpidamisega seonduvatest kuludest.⁵⁵ Laidre esitatud andmetele tuginedes saab väita, et Liivimaal paiknevate jala- ja ratsaväelaste hulk pärast 1661. aastat küll vähenes, kuid vähemalt jalaväelaste osas ei olnud langus väga suur. Kui aastatel 1654–1661 oli Liivimaa garnisonides igal aastal keskmiselt umbes 4300 jalaväelast, siis aastatel 1662–1674 oli sama näitaja umbes 3800. Ratsaväe osas oli olukord teistsugune. Kui Poola ja Venemaaga peetud sõdade ajal 1650. aastate teises pooles oli Liivimaal kõrghetkedel 3000–4000 ratsaväelast, siis alates 1661. aastast hakati seda arvu jõuliselt vähendama. Pärast Kärde rahu sõlmimist otsustati Liivimaale jätta üks 600-meheline ratsaväerügement ooberst Arenstorffi juhtimisel. Juba järgmisel aastal vähendati rügemendi koosseisu poole võrra.⁵⁶ Viimast korda on Arenstorffi rügementi mainitud 1665. aastal.⁵⁷ Laidre hinnangul oli seejärel kuni 1674. aastani, mil asuti uuesti Liivimaale ratsaväge koondama, aadlilipkond ainuke provintsis viibiv ratsaväeüksus.⁵⁸

Nii nagu ka varasematel aastatel, ei jätkunud vaadeldaval perioodil statsioonist kõigi Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamiseks. Erinevus võrreldes varasemaga on see, et enam ei esitatud rüütelkonnale nõudeid ebamäärase sihtotstarbega kontributsioonide tasumiseks, millest suurem osa kulus tegelikkuses ära koha peal. Pärast 1661. aastat oli tavapärane, et kindralkuberner pidas rüütelkonnaga läbirääkimisi mingi konkreetse üksuse ülalpidamise osas, mille käigus lepiti kokku täpsed summad, mida maavaldajad pidid üksusele eraldama. Liivimaa maapäevadel peetud arutelude põhjal näib, et hoolimata provintsis viibivate üksuste vähenemisele oli kubermanguvalitsusel olemasolevaid kohati isegi raskem üleval pidada kui 1640. aastatel ja 1650. aastate esimesel poolel. Peamiseks põhjuseks oli kaubanduse allakäik ning sellest tulenev märkimisväärne sissetulekute vähenemine. Seetõttu pidi riigivõim Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamiseks üha enam toetuma kohalike seisuste toetusele. Teema, millel järgnevalt peatunud ei ole, kuid mis samuti käsitlemist vääriks, on riigi läbirääkimised Riia linna esindajatega linnas paiknevate garnisonisõdurite ülalpidamise osas. Aadlilt eeldati eelkõige abi ratsaväeüksuste ülalpidamisel, mis olid küll jalaväega võrreldes märksa väiksema koosseisuga, kuid see-eest olid igakuised kulutused ühele ratsaväelasele jalaväelasega võrreldes märksa kõrgemad. Ratsaväelasi oli ka lihtsam maapiirkondadesse laiali jaotada, ilma et üksuse lahinguvõime oleks seetõttu oluliselt kannatada saanud. Samas võidi aadlilt vajadusel ka jalaväeüksuste ülalpidamiseks abi paluda.

Siiski ei olnud pärast Kärde rahu sõlmimist esimeseks mureks mitte niivõrd Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine, vaid hoopis üleliigsete laiali saatmine, millega kaasnesid samuti kulud. Oli tavaks kujunenud, et üksuse

---

⁵⁵ Margus Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1999; *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699*. Tallinn: Valgus 1990.

⁵⁶ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 125–126.

⁵⁷ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1665. – LVVA.214.2.294, 342.

⁵⁸ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 127.

kaotamisel erru saadetud sõduritele maksti ühekordset kompensatsiooni, nn *satisfaktionsiraha* (*satisfactionsgeld*), mis pidi endist sõdurit või ohvitseri uue teenistuskoha või elukutse leidmiseni toetama. Robert Douglas kohtus maanõunike ja rüütelkonna esindajatega juba 1661. aasta augustis Tartus, kui linn võeti vastavalt Kärde rahu tingimustele venelastelt üle. Kuna üksuste vähendamine oli rüütelkonna jaoks igati tervitatav nähtus, ei vaieldud satisfaktionsirahade üle kuigi kaua. Nõustuti maksuma iga adramaa kohta kaks ja pool riigitaalrit tingimusel, et üksuste laialisaatmisega alustataks otsekohe ning et raha kättesaanud sõjaväelastel ei tohtinud olla enam mingisuguseid õiguseid nõuda maa elanikkonnalt süüa, raha ega riideid.⁵⁹ Rüütelkond lubas maksta satisfaktionsiraha Liivimaa adramaade koguarvu pealt, sealhulgas äsja venelaste käest vabastatud aladelt.

Võttes arvesse 1638. aasta maarevisjoni andmed, nõustuti seega maksuma veidi üle 10 000 riigitaalri. Sellele lisaks oli rüütelkond sunnitud pikendama ooberst Arenstorffi ratsaväerügemendi ülalpidamist, mida vähendati esialgu 1200 mehelt 714-ni. Esimest korda on nimetatud ka konkreetne rahasumma, mida oldi nõus igakuiselt iga ratsamehe ülalpidamiseks eraldama – poolteist riigitaalrit. Seega jäi ka rüütelkonna toetusega suurem osa üksusega seotud kuludest siiski riigi kanda.⁶⁰ Iga ohvitseri ülalpidamiseks oldi seevastu nõus eraldama kuus adramaad, mille rahalist väärtust ei ole täpsustatud.⁶¹ Isegi kui jätta ohvitseride ülalpidamise kulu kõrvale ja arvutada rüütelkonna aastane panus võttes aluseks ainult ratsameestele makstud raha, on tulemuseks pea 13 000 riigitaalrit. Seega ei jäänud 1661. aasta suvel kokku lepitud summad väga palju alla sellele, mida Liivimaa aadel maksis 1640. aastatel ja 1650. aastate esimeses pooles kontributsioonidena. Suur erinevus oli aga parasjagu valitsevate olude osas – 1661. aastaks oli suur osa maast vaenulike vägede poolt laastatud ning provints oli pidanud möödunud sõja-aastate jooksul ülal pidama suurt hulka Rootsi üksuseid. Kõigele lisaks tabas Liivimaad sel ja järgneval aastal ikaldus.⁶²

Hoolimata rasketest oludest jäi rüütelkonnale pandud kohustus panustada ooberst Arenstorffi üksuse ülalpidamisse kestma kuni 1665. aastani, mil see saadeti Saksamaale osa võtma sõjakäigust Bremeni vastu. Ülalpidamiskohustust leevendas üksuse kärpimine 300 meheni 1662. aastal.⁶³ Hoolimata üksuse võrdlemisi väiksest koosseisust suutis ta rüütelkonna kaebuste põhjal tekitada palju kahju. Palju probleeme tekitas see, et ratsamehed olid jaotatud üle Liivimaa taludesse, mis tõi kaasa konflikte talupoegadega ning andis sõjaväelastele vabanduse mööda maad ringi liikuda. Erinevalt välilaagrist või garnisonist oli

⁵⁹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, august 1661. – LVVA.214.2.294, 254.

⁶⁰ 1650. aastatel teenis Liivimaal paiknev ratsaväelane keskmiselt kaks riigitaalrit kuus, 1670. aastatel neli ja pool. Sellele lisaks said nad aga ka vilja ja riiet, mille rahaline väärtus oli ajas muutuv: Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 250–251; 482.

⁶¹ Liivimaa aadlikonvendi retsess, august 1661. – LVVA.214.2.294, 256.

⁶² Marten Seppel. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008, 40.

⁶³ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 126.

sellistes tingimustes distsipliini hoidmine ning rikkumiste ennetamine ja menetlemine märksa keerulisem. Olulist rolli mängis ka asjaolu, et tegu oli palgasõdurite üksusega, kus suurema osa isikkoosseisust moodustasid riigisakslased. Selliste sõdurite jaoks oli peamine motiveeriv faktor teenistuse jätkamiseks sellest oodatav tulu. Niipea kui tegelikkus ei vastanud ootustele, protesteeriti või halvemal juhul võeti palgaküsimuse lahendamine enda kätte.

Esimest korda tõstatati Arenstorffi ratsameestega seonduvad kaebused 1662. aasta veebruaris peetud maapäeval. Tartu, Pärnu ja Võnnu kreisi aadlikud tõid välja erinevaid intsidente, mis igas piirkonnas aset olid leidnud. Nii olid näiteks Arenstorffi ratsamehed rünnanud Tartu ja Pärnu vahelisel teel Tartu kreisi maanõuniku Carl Stackelbergi talupoegade voori, võtnud sellelt hobused ning kõige tagatipuks visanud vankritel olnud vilja vette, muutes selle kõlbmatuks. Samuti nõudsid ratsamehed mitmel pool kahekordset moonakogust. Näiteks olevat üks leitnant Rasseni alluvuses teeniv Niluse nimeline ratsamees olnud koguni nii jultunud, et võttis ühest mõisast hobuse senikauaks pandiks, kuni talle tema nõutud moon välja maksti.⁶⁴ Samas oli Arenstorffil ka etteheiteid kohaliku aadli suunal. Nii olevat neile eraldatud raha äraelamiseks täiesti ebapiisav olnud, mistõttu ratsameestel ei olnudki muud üle jäänud, kui ise lisa hankida. Eriti hull oli olukord talviti, kui heina ja kaerte puudusel üksuse hobused nälga surid. Vastupidiselt kõigile tavadele oli sõduritelt vilja jahvatamisel veskimaksu nõutud. Kõige hullem olevat aga see, et mitmed sõdurid olid talupoegade poolt maha löödud ning aadli eestkoste all olevad kohtud ei olnud teinud midagi, et mõrvu uurida.⁶⁵

Arusaadavalt oli rüütelkond äärmiselt tõrges, kui kindralkuberner Bengt Oxenstierna palus neil 1663. aasta talvel kinni maksta Arenstorffi üksuse vähendamise seotud kulud. Maapäeval leiti, et Liivimaa oli kõnealusesse üksusesse juba piisavalt panustanud ning satisfaktsioonirahad tulnuks sisse nõuda Saaremaa ja Eestimaa rüütelkonnalt. Mis puudutas Arenstorffi süüdistust sõdurite tapmise kohta, siis oluliselt rohkem olevat olnud juhtumeid, kus sõdurid olid surmanud talupoegi ning mitte vastupidi.⁶⁶ Kindralkuberner katses muuta aadlike meelt ei kandnud vilja ning maapäev jäi kindlaks enda seisukohale Arenstorffi üksusele satisfaktsiooniraha mitte maksta. Asi kulmineerus sellega, et Oxenstierna oli sunnitud maksma oma taskust 2000 riigitaalrit, mille abil sai üksuse koosseisu vähendamise läbi viia.⁶⁷

Tüli Arenstorffi üksuse üle kulmineerus 1665. aastal, kui kindralkuberner Bengt Oxenstierna palus maapäeval pikendada üksuse ülalpidamist. Maanõunikud löid kokku, et alates 1661. aastast oli rüütelkond maksnud üle 52 000 riigitaalri kõnealuse üksuse sõdurite palkadeks ja satisfaktsioonirahadeks.

---

⁶⁴ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 272.

⁶⁵ Kindralkuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna esitas Arenstorffi vastuargumendid 1663. aasta talvel peetud maapäeval: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 289–290.

⁶⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 304–305.

⁶⁷ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 14.02.1663. – RA.EAA.909.1.266.

Vastutasuks olid nad saanud aga ainult sõimu ja vägivalda. Maapäeval üle antud palvekirjas kirjeldati pikalt ja värvikalt kõikvõimalikke üleastumisi ja kuritegusid, millega Arenstorffi ratsamehed olid möödunud aastatel hakkama saanud. Palvekirja koostajate sõnul *ei pannud isegi vaenlased sellisel moel toime niivõrd jõledaid kuritegusid nagu mõrv, röövimine, süütamine, tapmine, rüüstamine ja laimamine.*⁶⁸ Kellegi Gerhard Hemsinguga Ceshvainest (*Sesswegen*) olevat Arenstorffi sõdurid saatnud korda koguni nii hirmsaid ja sõnadena kirjeldamatuid tegusid, mida isegi moskoviidid barbaarseteks peaksid. Ühtekokku loetleti koos nimede ja asukohtadega üles seitse erinevat episoodi, kus Arenstorffi sõdurid olid mitmesuguseid kuritegusid toime pannud. Kõigest hoolimata otsustati ikkagi üksust varasemas mahus toetada.⁶⁹ Küllap kaalutleti, et vastasel juhul nõudnuks sõdurid ise enda ülalpidamise välja. Juba samal aastal saadeti Arenstorffi üksus Liivimaalt ära, millest maa elanikkonnal võis vaid hea meel olla. Kas otsust võisid mõjutada ka väljatoodud kaebused, on keeruline öelda.

Olukord, kus rüütelkond ei pidanud ühegi sõjaväeüksuse ülalpidamisse panustama, ei kestnud kaua. Juba 1666. aasta talvel teavitas kindralkuberner Oxenstierna maapäeva sellest, et Liivimaa poole olid teel täiendavad üksused. Nende abil loodeti survestada venelasi lõpule viima Kärde rahulepingut täpsustavad läbirääkimised. Konkreetseid üksuseid ega nende suuruseid mainitud ei ole. Ootuspäraselt oli rüütelkonna reaktsioon tõrges ning toodi välja, et viimastine majutuskohustus (viidates tõenäoliselt Arenstorffi üksusele) oli alles kahe kuu eest lõppenud. Maatoll oli mõjunud laastavalt kaubandusele ning aadel oli selle tulemusel vaesunud. Samas kuna üksused olid juba Liivimaa poole teel, oli keeruline päris kategooriliselt ära öelda. Lõpuks otsustati üksuste ülalpidamisse panustada igakuiselt üks floriin adramaa pealt, mis tegi kokku vaid umbes 1400 riigitaalrit. Kindralkuberner väljendas nii väikese summa peale küll pettumust, kuid oli sunnitud rüütelkonna otsusega leppima.⁷⁰

Kõigi provintsis viibivate vägede ülalpidamisest kujunes tõeline väljakutse. 1666. aasta kevadel saabus Liivimaale komissar Lars Månsson, kellele Karl XI oli teinud ülesandeks lahendada puudujäägid vägede ülalpidamises. Kindralkuberner Bengt Oxenstierna sõnul oli komissar kokku arvanud, et kui Liivimaa maavaldajad olnuks nõus panustama igal kuul poolteist riigitaalrit adramaa kohta, saanuks probleemid lahendatud. Rüütelkonna varasema panusega võrreldes oleks see seega olnud umbes neli ja pool korda rohkem. Oxenstierna hinnangul oli see aga ilmvõimatu ning ta ei kavatsenudki maapäevale sellist ettepanekut teha. Hiljuti sündinud kokkulepe tasuda üks floriin iga adramaa pealt oli sündinud raskelt ning pärast pikki läbirääkimisi. Nii palju kui kindral-

---

⁶⁸ *Von offenen Feinden nicht ärger und gröbere insolentien an mord, raub, brand, todtschlag, plünderung, schmehung und anderm übermuth und frewel könten commitiren und begangen werden: Rüütelkonna palvekirja Bengt Gabrielsson Oxenstiernale 14.01. 1665. – RA.EAA.909.1.268.*

⁶⁹ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1665. – LVVA.214.2.294, 330–331.

⁷⁰ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1666. – LVVA.214.2.294, 349–353.

kuberner oli asja maanõunikega arutanud, oli aadlil kavas Eestimaa rüütelkonna eeskujul järgmisele maapäevale esitada hulgaliselt kaebuseid Liivimaa majandusliku olukorra kohta, mistõttu uue kontributsiooni nõudmine olnuks väga raske.⁷¹ Sama aasta oktoobris teavitas kindralkuberner Klas Tott eestkostevalitsust sellest, et sõduritele oldi võlgu kuue kuu palgad ning raskusi valmistas ainuüksi piisava toidu hankimine. Seetõttu oli ette tulnud väejooksu ja toidukraami omavolilist hankimist.⁷²

Sama aasta sügisel jõuti viimaks venelastega kokkuleppele ning otsene sõjaohht oli seega möödas. Karl XI eestkostevalitsus teavitas sellistest arengutest ka Liivimaa rüütelkonda. Kirjas tänati aadlit möödunud aastate jooksul üles näidatud truuduse ja ohvrimeelsuse eest, mida lubati meeles pidada. Justkui vastuteenena lubati Liivimaalt ära viia kõik üleliigsed üksused, et maa saaks pärast rasket aega kosuda.⁷³

Rüütelkonna reaktsioon eestkostevalitsuse sõnumile oli ülevoolav. 1667. aasta jaanuaris toimunud maapäeval pidas maamarssal ülevates toonides kõne, kus tänas jumalat ja kuningat viimaks saabunud rahu ning selle eest, et kuningas oli vabastanud vaevatud ja rõhutud Liivimaa julmade moskoviitide relvade ja tsaari türannia küüsisist.⁷⁴ Olgugi et suurem osa üksuseid jäid Liivimaale veel 1667. aasta kevadeni, lahkusid nad ometi ilmade soojenedes ning võis tõesti jääda mulje, et helgemad ajad olid ees ootamas. Samas nagu eelpool öeldud, oli Liivimaal paiknevate vägede vähendamine serveeritud teenena, mida riigivõim osutas kohalikule aadlile. Vastutasuks sooviti, et rüütelkond annaks talupoegi kindlustustöödele, millega pidi saabunud rahuajal tõsiselt pihta hakkama. Retssessi põhjal otsustades ei valmistanud selline nõue erilist vastumeelsust ning maapäev otsustas, et eelseisva aasta jooksul pidi iga maavaldaja iga adramaa pealt saatma ühe talupoja koos hobuse ja vankriga kümneks päevaks kindlustustöödele. Töökoht pidi asuma talupoja elukohast mõistlikul kaugusel. Sellele lisaks lubati anda töötavate sõdurite värskenduseks (*refrischirung*) linnaseid ja humalaid.⁷⁵ Kindralkuberner Klas Tott oli pärast maapäeva positiivselt meelestatud ning andis ettekandes Karl XI eestkostevalitsusele teada, et rüütelkond *suhutus kõigesse maapäeval arutatusse eeskujulikult ning oli kõigega rahul*.⁷⁶ Ainuke tilk tõrva meepotis oli jätkuvalt kehtiv maatoll.

Loomulikult ei olnud ka rüütelkond ise enda vastutuleikkuse osas tagasihoidlik ning maapäeva lõpus koostati pöördumine Karl XI eestkostevalitsusele, kus toodi esmalt välja maapäeva otsused ning seejärel esitati palve muuta Tartu

---

⁷¹ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 28.05.1666. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

⁷² Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 270–271.

⁷³ Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa rüütelkonnale 09.11.1666. – SRA. RR. Vol. 375.

⁷⁴ *Dies arme betrückte und betrugte Lieffland von denen grausamen Moskowiterschen waffen und des grimigen wüterichs des Zaaren tyranney jungsthin befreyet*: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 361.

⁷⁵ *Ibid.*, 364–365.

⁷⁶ *Sig uthi alt på denna Landtagen ertedt myckit berömmelig och väl, och med allt varit väl tillfrids*: Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 02.02.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

õuekohtu sessioonide aegu. Kui seni oli õuekohus kogunenud esimesest märtsist esimese maini ning esimesest septembrist esimese novembrini, siis paluti, et edaspidi toimuksid õuekohtu istungid vaid üks kord aastas jaanuaris ja veebruaris.⁷⁷ Palve teadaolevalt mingit vastukaja ei saanud ning õuekohtu sessioonide ajad jäid samaks.⁷⁸ Sellele lisaks suurenes alates 1666. aastast rüütelkonna initsiatiiv erinevate korralduste väljastamiseks, mis kulmineerus 1668. aasta maapolitseikorraldusega.⁷⁹

Aeg, mille jooksul rüütelkonnalt ei nõutud panust mõne sõjaväeüksuse ülalpidamisse, jäi aga kaunis lühikeseks. Juba 1668. aasta sügisel teavitas eestkostevalitsus nii kindralkuberner Klas Totti kui ka Liivimaa rüütelkonda kavatsusest saata Liivimaale osa ooberst Grothusi kaardiväerügemendist. Kahe kirja võrdlusest koorub välja huvitav erinevus, kuidas sama asja selgitati erinevatele osapooltele. Kindralkubernerile anti teada, et üksust ei olnud enam võimalik tema senises asukohas Bremenis hoida, kuna seal oli puudus toidumoonast. Rüütelkonnale seevastu midagi sellist ei mainitud ning põhjenduseks toodi hoopiski suhete pingestumine Venemaaga. Sellest tulenevalt olevat Grothusi üksuse saatmine Liivimaale olnud üksnes kohaliku elanikkonna endi huvides.⁸⁰

Nagu sellistel puhkudel ikka, kogunes juba oktoobri lõpus maapäev, et eestkostevalitsuse nõudmist arutada. Seal ilmnes aga, et rüütelkonnalt oodati lisaks veel jätkuvat panust kindlustustöödesse. Aeg sellisteks nõudmisteks oli muidugi soodne, kuna mäletatavasti oli Stockholmis sama aasta kevadel otsustatud kaotada Liivimaa maatoll. Seetõttu oli rüütelkonnal keeruline jäika joont ajada ning mõlema nõudmise osas tuldi riigivõimule vastu. Vastutasuks maatolli kaotamise eest lubati järgneval kahel aastal (see tähendab 1669. ja 1670. aastal) maksta iga adramaa pealt kolm Riia vakka rukist või otra. Täpselt sama kogus vilja lubati anda veel lisaks ooberst Grothusi üksuse ülalpidamiseks, seega kokku ühes aastas kuus vakka vilja (ehk kolm tündrit) iga adramaa pealt. Rüütelkonna otsus maksta kõik ainult viljas on selgitatav erakordselt madalate vilja kokkuostuhindadega Riias 1660. aastate lõpus. Rahasse ümberarvutatuna oli rüütelkonna ühe aasta panus hoolimata suurest viljakogusest umbes 10 000 riigitaalrit.⁸¹

---

⁷⁷ Liivimaa rüütelkond Karl XI eestkostevalitsusele 21.01.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

⁷⁸ Eestkostevalitsus vastas Liivimaa rüütelkonnale küll sama aasta aprillis, kuid kirjutas väljendati üksnes tänu üles näidatud vastutuleikkuse eest. Tartu õuekohtu sessioone kirjutas mainitud ei ole: Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa rüütelkonnale 04.04.1667. – SRA. RR. Vol. 378.

⁷⁹ Vt ptk 4.3.2.

⁸⁰ Karl XI eestkostevalitsuse kirjad Klas Tottile ja Liivimaa rüütelkonnale 09.10.1668. – SRA. RR. Vol. 384.

⁸¹ Kogu Liivimaa peale lubas rüütelkond anda 25 494 Riia vakka, mis võrdus 607 säilitisega. Mahuühikute konverteerimise kohta vt Enn Tarvel. *Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat 1972, 53–55. Arnold Soomi andmetel maksis Riias aastatel 1668–1670 üks säilitis rukist 14.5–21

Grothusi rügemendi esimesed neli kompaniid jõudsid Riiga juba 1668. aasta detsembris ning järgmise aasta oktoobris lisandus veel kaks kompaniid. Kuus kompaniid kaardiväelasi ehk umbes 900 sõjaväelast jäid Riiga kuni 1672. aasta oktoobrini, ehk kauemaks kui rüütelkond oli olnud nõus neid toetama.⁸² Kuna 1671. ja 1672. aastal maapäeva ei toimunud, ei ole võimalik öelda, kuidas lahendati Grothusi üksuse ülalpidamine pärast rüütelkonna seatud kaheaastase tähtaja möödumist. Arvestades varasemaid mustreid on tõenäoline, et rüütelkond pidi üksust niikaua varustama, kuni see Liivimaal viibis. Juba 1673. aasta talvel nõuti rüütelkonnalt aga juba järgmise üksuse ülalpidamist – Liivimaale oli otsustatud lähetada Soomest 600 jalaväelast, kes pidid asuma tööle Tartu kaitserajatistel. Maapäeva otsuse sõnastuses peegeldub teatav tülpimus – loetleti üles kõik korrallised ja erakorrallised kohustused, mida viimase kümne aasta jooksul oli täidetud. Sõdurite toetamisest päris ära öelda oli aga jätkuvalt keeruline, mistõttu üksusele lubati anda igakuiselt iga adramaa pealt üks vakk rukist või otra.⁸³

Sõjaväeüksuste ülalpidamisele lisandus ka talupoegade saatmine kindlustustöödele. 1660. aastate lõpus ja 1670. aastate alguses intensiivistus Liivimaa kaitserajatiste korrastamine tuntavalt. Hangiti vajalikke ehitusmaterjale ning garnisonisõduritele maksti töö eest lisatasu, mis kokkuvõttes viis kulude märgatava kasvuni.⁸⁴ Peamise tööjõu moodustasidki garnisonisõdurid, kuid talupojad olid oluliseks täiendavaks jõuks. Võib arvata, et olulise lisandväärtuse andsid talupoegadega kaasa tulnud hobused ja vankrid, millest linnades või kindlustes viibinud garnisonisõduritel puudus valitses.⁸⁵ 1668. aasta sügisel toimunud maapäeval otsustati pikendada juba varem kehtestatud töökohustust talupoegadele. Aastateks 1669–1670 lubati saata iga adramaa pealt üks talupoeg koos hobuse ja vankriga endise kümne päeva asemel kuueks päevaks vajalikele töödele.⁸⁶ 1670. aasta detsembris pikendati talupoegade töökohustust veel kahe aasta võrra. Tööpäevade arv jäi küll samaks, kuid rüütelkond ei olnud enam nõus saatma talupoegi tööle hobuse ja vankriga, mis kahtlemata kahandas olu-

---

riigitaalrit ning oder 14–22 riigitaalrit. Meenutagem, et 1650. aastate alguses oli ühe rukkisälitise hind olnud 60 riigitaalri ringis: Soom, *Der baltische Getreidehandel*, 239.

⁸² Laidre, *Schwedische Garnisonen*, 94–107.

⁸³ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1673. – LVVA.214.2.295, 112.

⁸⁴ Kui 1660. aastate esimeses pooles kulus Liivimaal kindlustustöödele keskmiselt alla 10 000 hõbetaalri aastas, siis näiteks 1670. aastal kulus selleks üle 48 000 hõbetaalri: Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 356–357.

⁸⁵ Näiteks kirjeldas 1643. aastal lühikest aega Liivimaal kindralkuberneriks olnud Herman Wrangel kindlustustöid Daugavgrīva uues kindluses (*Neumünde*) äärmiselt raske tööna. Lähim liivaaug asus kindlusest 800 jala kaugusel, kust seda tuli käsikärudega kohale vedada. Ühe 11-tunnise tööpäeva jooksul läbis üks sõdur Wrangeli arvutuse kohaselt seega neli ja pool Saksa miili (1 Saksa miil = u 7,4 km), mis teeb veidi üle 33 kilomeetri. Seega ei olnud kindralkubeneri arvates ka põhjust imestada, miks sõdurid haigeks jäid ja paljud ka ära surid: Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata. – SRA. *Livonica II*. Vol. 70.

⁸⁶ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 1–11.

liselt panuse väärtust.⁸⁷ 1673. aastal pikendati uuesti nõusolekut saata talupoegi samas mahus kindlustustöödele, sedakorda seati tähtjaks kolm aastat.⁸⁸ On üpris tõenäoline, et kui 1674. aastal poleks puhkenud kogu rahuagset rutiini laialipaiskavat sõda, oleks talupoegade riiklikud teopäevad jäänud maarahvale pikaajaseks koormiseks.

Aastatel 1661–1674 nõuti Liivimaa aadlilt vaid ühel korral kontributsiooni ehk toetust, mis oli mõeldud katma kulusid väljaspool Liivimaad. Arvestades tõsiseid raskuseid provintsi majandamises ning olemasolevate vahenditega hakkama saamises ei ole see kuidagi üllatav. 1664. aasta kevadel Stockholmis kogunenud riigipäeval tegi Karl XI eestkostevalitsus seisustele ettepaneku tasuta kontributsiooni Rootsi laevastiku tugevdamiseks. Kõik seisused võtsid ettepaneku vastu ning lubasid ettevõtmist toetada.⁸⁹ Sama aasta detsembris teavitas eestkostevalitsus Liivi-, Eesti- ja Ingerimaa rüütelkonda riigipäeva otsusest ning esitas palve, et rüütelkonnad panustaks omalt poolt Rootsi laevastiku tugevdamisse. Konkreetset summat ei ole nimetatud, panust sooviti võimaluste piires.⁹⁰ Kontributsiooni sooviti saada ka Riia linnalt. 1665. aasta veebruaris andis eestkostevalitsus kindralkuberner Bengt Oxenstiernale teada, et Pommeri ja Bremeni seisused olid andnud nõusoleku laevaehitusse panustada.⁹¹ Tõenäoliselt sooviti sellega kohalikule rüütelkonnale ja Riia linnale survet avaldada.

Kontributsiooninõuet arutati Liivimaal 1665. aasta kevadel peetud maapäeval. Üllataval kombel ei tõusnud kordagi teemaks asjaolu, et tegemist oli kontributsiooniga, mille oli heaks kiitnud Rootsi riigipäev. Kontributsiooninõude esitamine tähendas seega ühtlasi riigipäeva otsuse laiendamist Liivimaale, mille osas kohalik aadel oli teatavasti väga tundlik. Sel korral näis aga meeoleolu olevat sootuks erinev. Pärast kindralkubeneri propositsiooni vastuvõtmist pidas maamarssal Carl Gustav von Wulffen lühikese kõne ning teatas koguni, et rüütelkonnal oli suur au saada kuningalt niivõrd vastutusrikas ülesanne. Ülejäänud aadlikud ei jaganud küll päris samas mahus maamarssali entusiasmi ning vajasid veidi veenmist, kuid kahe päeva pärast oli maapäev juba kontributsiooni summas kokku leppinud. Arvestades nõudmise iseloomu ning juba niigi kõrget maksukoormust, langetati otsus võrdlemisi kiiresti. Huvitav on see, et maapäeva retsessi kohaselt suunas rüütelkonda positiivse otsuse suunas asjaolu, et ka teised provintsid ning Kuningliku Majesteedi alamad olid juba laevaehitusse panustanud. Jällegi, varasemalt oldi selles nähtud pigem takistust – mis kehtis Rootsi emamaal või mõnes teises provintsis ei pidanud kehtima Liivimaal. Samas tuleb välja tuua ka see, et lubatud kontributsioon ei

---

⁸⁷ Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1670. – LVVA.214.2.295, 83–84.

⁸⁸ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1673. – LVVA.214.2.295, 112.

⁸⁹ Rootsi riigipäeva otsus 27.08.1664. – Stiernman, *Alla riksdagars och mötens beslut*, 1468–1470.

⁹⁰ Karl XI eestkostevalitsus Liivi-, Eesti- ja Ingerimaa rüütelkondadele 06.12.1664. – SRA. RR. Vol. 363.

⁹¹ Karl XI eestkostevalitsus Bengt Gabrielsson Oxenstiernale 07.02 ja 15.02.1665. – SRA. RR. Vol. 364.

olnud just kõige suurem – iga adramaa pealt lubati anda üks vakk rukist ja üks vakk otra.⁹² Rüütelkonna enda arvestuse kohaselt tegi see rahasse ümberarvutatult 8924 riigitaalrit.⁹³ Samas ei nõustunud Riia linn laevaehitusse ühtki riigitaalrit panustama. Kirjas eestkostevalitsusele väljendas kindralkuberner pettumust Riia raehärrade jäärapäisuse üle. Kõnekas on ka see, et Oxenstierna lisas samale kirjale tabeli, kus kajastusid kõik korralised ja erakorralised kulu- tused, mida rüütelkond 1665. aastal kandis. See pidi illustreerima rüütelkonna vastutulelikkust, vastukaaluks Riia linna isekusele.⁹⁴

Olgugi et kontributsiooni summa oli väike, tuleb seda vaadata 1660. aastate keskpaiga Liivimaa majandusliku olukorra kontekstis. Maa ei olnud veel jõudnud taastuda sõjast, viljasaagid olid kohati ikaldunud ning vilja hind oli langustrendis, maatoll vähendas veelgi vilja müügist saadud tulu, mida oma- korda mõjutas maal ringleva raha väärtuse drastiline langus. Sellele kõigele lisandus Arenstorffi ratsaväeüksuse erakorraline ülalpidamine. Ühe võimaliku selgituse rüütelkonna koostöömeelsusele võib pakkuda asjaolu, et 1665. aastal oli Liivimaa inkorporeerimise võimalus veel Stockholmis laual. Ehk loodeti, et ilma suurema kisa ja kärata kontributsiooninõudega nõustumine aidanuks eesmärki paremini täita.

4.2.3 Liivimaa rüütelkonna rahaline toetus Tartu õuekohtu ja ülikooli taasavamiseks

Riigivõimu majanduslik surve Liivimaa aadlile ei piirnenud vaadeldaval perioodil üksnes militaarvaldkonnaga. Võrreldes ajaga enne Vene-Rootsi sõja puhkemist eeldas riigivõim kohalikul aadlil märksa suuremat panust ka erinevates tsiviilelu valdkondades. Kaks peamist tülüküsimust olid ülikool ja õuekohus Tartus, mis olid sõja ajal tegevuse lõpetanud ning mille hooned ja varad olid suuremas osas hävinenud. Pärast Kärde rahu sõlmimist algasid riigivõimu ja aadli vahel läbirääkimised selle üle, mis tingimustel ning eelkõige kelle raha eest kõnealused institutsioonid saanuks uuesti tegevust jätkata.

Kahest valdkonnast pakilisem oli kahtlemata õigusemõistmine. Sõja-aastad olid tekitanud omajagu segadust ning tihedaid kokkupuuteid tsiviilelanikkonna ja sõdurite vahel. Nagu eelmises alapeatükis näha võis, olid need kokkupuuted tihtipeale vägivaldse iseloomuga ning enamasti jäid sellistes olukordades kannatajaks talupojad, kuigi tuli ette ka aadlike vastu suunatud vägivalda. Samuti põhjustasid probleeme eraisikute omavahelised (ja tihtipeale verised) arveteklaarimised. Maakohtud jätkasid küll tegutsemist kohe pärast rahu saabumist, kuid ilma õuekohtuta oli neist vähe kasu. Kindralkuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna sõnul oli muutunud täiesti tavaliseks, et maakohtus kaotajaks jäänud osapool kaebas otsuse edasi, ise väga hästi teades, et apellat-

---

⁹² Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1665. – LVVA.214.2.294, 338–341.

⁹³ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 13.05.1665. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

⁹⁴ *Ibid.*

siooni ei olnud võimalik õuekohtus menetleda. Paljud ei vaevunud õiguse nõudmiseks kohtusse pöördumagi. Oxenstierna jätkab ning kirjeldab, et maal laialdaselt levinud piiritülide ja valdusõiguslike vaidluste lahendamiseks *kasutab siinse maa aadel kõikvõimalikku laadi omavolilist vägivalda, nõnda et üks naaber ei kõhkle hetkeski võtmaks oma suva järgi teise vara, ise samal ajal ettekäändeks tuues, et see temale õigusega kuulub.*⁹⁵

Õuekohtu tegevuse taastamine oli seega hädavajalik, et taastada maal kord. Rahapuudus ei olnud aga probleem, mis oleks ainult Liivimaad vaevanud. Tsiiviiladministratsiooni ja kohtusüsteemi ülalpidamine kogu riigis oli juba aastaid kulgenud vaevaliselt. Olukorra leevendamiseks otsustas 1660. aastal Stockholmis kogunenud riigipäev kasutusele võtta nn tempelpaberi (*inseglad papper*, tihti kasutati ka nimetust *charta sigillata*). Tegemist oli riikliku järelevalve all toodetud ning maksumärgiga varustatud paberiga, millel oli riigi poolt fikseeritud hind. Riigipäeva otsuse kohaselt pidi edaspidi kohtusse pöördumisel või muul põhjusel kohtuga kirjalikult suheldes kasutama ainult tempelpaberit, millest saadud tulu läks kohtute ülalpidamiseks.⁹⁶ Arvestades raskuseid Liivimaa kohtute jaluleaitamisega pärast sõda, soovis Karl XI eestkostevalitsus ka seal tempelpaberid kasutusele võtta.

Mõtet tutvustati Liivimaa seisustele samaaegselt maatolli sisseviimisega. 1661. aasta märtsis maatolli sisseviimiseks määratud komissaridele Robert Douglasele ja Per Sparrele antud instruksioonis on põgusalt peatutud ka tempelpaberi teemal. Samas näitab juba instruksiooni punktide jagunemine hästi, mis oli prioriteetne: 13 punkti käsitlesid maatolli ning vaid üks tempelpaberit. Samal kuupäeval Douglasele saadetud kirjas on öeldud, et viimane pidi tempelpaberit üksnes *parimal viisil soovitama (på bästa sättet recommendera)*. Samas anti mõista, et ilma selleta ei olnud riigil mingeid vahendeid Tartu õuekohtu tegevuse taastamiseks.⁹⁷ Seega loodeti ilmselt seda, et rüütelkond saab aru tempelpaberi vajalikkusest eelkõige neile endile ning on nõus selle vabatahtlikult vastu võtma. Arvestades 1660. aastate majanduslikku olukorda ning niigi kõrgeid majanduslikke nõudmisi riigivõimu poolt, lükkas rüütelkond ettepaneku sama aasta suvel toimunud maapäeval tagasi.⁹⁸ 1662. aastal kerkis tempelpaberi teema üles mitmel Rootsi riiginõukogu istungil ning lõpuks jõuti seisukohani, et rüütelkonda pidi tugevamalt survestama. Otsustati, et Tartu õuekohus ei saa enne tegevust jätkata, kui rüütelkond on riigivõimu nõudmistele vastu tulnud. Leidus ka neid, kelle hinnangul pidanuks tempelpaberi sisse viima sõltumata Liivimaa maapäeva otsustest. Sama aasta sügisel Stockholmis olnud

---

⁹⁵ *Här i landhet af adelen föröfwas allehanda egenwilliga wäldswärck, hafwandes den ena grannen inthet sky till att efter eget godhtyckie ankasta och afföhra den anders egendomb, medh föregifande, honom det medh rätta tilhöra:* Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 07.03.1663. – SRA. Livonica II. Vol. 81.

⁹⁶ Tempelpaberi korraldus 04.12.1660. – SRA. RR. Vol. 342.

⁹⁷ Karl XI eestkostevalitsuse instruksioon Robert Douglasele ja Per Sparrele ning kiri Robert Douglasele 08.03.1661. – SRA. RR. Vol. 343.

⁹⁸ Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1661. – LVVA.214.2.294, 247.

rüütelkonna saadikutele anti teada, et edaspidi ei kavatseta valitsusasutustes menetlusse võtta ühtegi dokumenti, mis on kirjutatud tavalisele paberile.⁹⁹

Rüütelkonna seisukoht jäi aga kõnealuses küsimuses muutumatuks. Järgnevate aastate jooksul aset leidnud vaidlustes näib peamine probleem seisnevat jällegi selles, et tempelpaberi heakskiitmisega oleks rüütelkond ühtlasi lubanud rakendada Rootsi riigipäeva otsust Liivimaal. Bengt Oxenstierna andis 1663. aastal pärast järjekordset ebaõnnestunud läbirääkimist teada, et tal ei õnnestunud veenmisest hoolimata saada Liivimaa rüütelkonda nõusse tempelpaberit kasutusele võtma. Peamine vastuargument oli olnud, et Rootsi seadused ei omanud Liivimaal kehtivust. Kohalikke aadlikke oli ärritanud ka see, et tempelpaberi kasutamise nõuet üritati kehtestada ainult Liivimaal, tekitades seega veelgi suuremad käärid Eesti- ja Liivimaa maksukoormuse vahel. Osa maapäevast osavõtnutest olid koguni väljendanud arvamust, et kui nad oleksid ka tempelpaberi heaks kiitnud, läinuks sellest saadud tulu tõenäoliselt igale poole mujale kui Tartu õuekohtule.¹⁰⁰ Tempelpaberi kasutuselevõtu asemel pakuti maapäeval välja, et õuekohtu kohtulõive võiks kahekordistada, millest saadud tuluga saaks kohtu uuesti toimima. Lõpetuseks lisas kindralkuberner siiski, et maanõunikud ei olnud tempelpaberi osas sugugi nii negatiivselt meelestatud, kui seda oli ülejäänud rüütelkond.¹⁰¹ Mida kindralkuberner enda ettekandes maapäeva kohta ei maininud, oli see, et Tartu kreisi aadel nõustus toimetama Tartusse 400 palki õuekohtu hoone parandus- ja ehitustöödeks.¹⁰²

Nõusolek maksta kahekordseid kohtulõive ning varustada õuekohtu ehitustöid palkidega, selle asemel et heaks kiita tempelpaberi kasutuselevõtt, viitab jällegi sellele, et vastuseis oli eelkõige põhimõtteline. Aadel oli ka ise väga huvitatud sellest, et õigusemõistmine hakanuks jälle tavapäraselt toimima, kuid seda ei soovitud saavutada enda eristaatuse ohustamise hinnaga.¹⁰³ 1664. aasta talvel pidas Tartu õuekohus esimese sessiooni pärast kaheksa-aastast vaheaega, rüütelkonnaga ei olnud aga ikka veel saavutatud kokkulepet õuekohtu tegevuse pikemaajalise rahastamise üle. Sama aasta jaanuaris peetud maapäeval andis kindralkuberner Oxenstierna teada, et rüütelkond pidi õuekohtu tegevusse panustama samamoodi, nagu see toimus mujal riigis. Kindralkuberner esitas koguni ähvarduse, et kui maapäev peaks tempelpaberi kasutuselevõtmise ettepaneku uuesti tagasi lükkama, viidaks see sunniviisiliselt sisse. Maapäev ei lasknud ennast ähvardusest heidutada ning andis eitava vastuse. Kompromissina lubati maksta õuekohtule ühekordne toetus, mille suuruseks määrati üks

---

⁹⁹ Anna Christina Meurling. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. Lund: Gleerup 1967, 161–162.

¹⁰⁰ Arvestades 1640. ja 1650. aastatel kogutud kontributsioonide kogemust, oli selline kahtlus ka igati arusaadav.

¹⁰¹ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 14.02.1663. – RA.EAA. 909.1.266.

¹⁰² Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 306.

¹⁰³ 1662. aasta maapäeval palus rüütelkond enda palvekirjas muu hulgas seda, et niipea kui võimalik kaotataks õigusemõistmine erakorraliste komisjonide abil ning taastataks sõjajärelne kohtusüsteem: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1662. – LVVA.214.2.294, 270–274.

riigitaaler iga adramaa pealt. Eraldi rõhutati aga üle, et toetus oli rangelt ühekordne ning kohustus iga-aastaselt õuekohtule maksta oleks olnud aadli privileegidega vastuolus.¹⁰⁴

See ei olnud kindlasti lahendus, mida kindralkuberner oli soovinud saavutada. Stockholmi saadetud ettekandes tõi Oxenstierna välja rüütelkonna *jäärapäisust ja vastumeelsust (tröghet och vedervilja)* ning hoolimata kõigist katsetest ei õnnestunud tal saada aadli heakskiitu tempelpaberile või muul moel õuekohtu alalisele ülalpidamisele. Vilja ei kandnud ka see, et kindralkuberner *tuletas maanõunikele meelde nende ametit, et nad annaksid rüütelkonnale nõu loobuda enda sõgedast ettevõtmisest*. Kuna kindralkuberner ei tulnud vastu rüütelkonna soovile, et maks olnuks rangelt ühekordne, jäi lahti võimalus järgmisel aastal uuesti samas mahus toetust küsida.¹⁰⁵ Igal juhul oli 1664. aasta maapäev vaadeldavas ajavahemikus viimane, kui rüütelkonnalt tempelpaberi kasutuselevõttu nõuti.¹⁰⁶ Seega võib öelda, et Liivimaa aadlil õnnestus selles küsimuses vähemalt esialgu enda positsiooni kaitsta.

Rohkem ei küsitud rüütelkonnalt raha Tartu õuekohtu jaoks ka mitte ühekordse toetusena. Tõenäoliselt mängis siin rolli asjaolu, et järgmisel ehk 1665. aastal nõuti Liivimaalt kontributsiooni Rootsi laevastiku jaoks ning 1666. aastal pidi provints majutama tavapärasest rohkem sõjaväeüksuseid. Omaette küsimus on see, kui suur osa 1664. aastal lubatud toetusest ka reaalselt laekus. 1665. aasta maapäeval esitas Oxenstierna nimekirja kõigist mõisatest, mis olid vastavalt adramaade arvule õuekohtu toetuseks maksnud. Laekunud oli vaid 409 riigitaalrit, mida oli enam kui kümme korda vähem, kui Liivimaal adramaid. Nimekirja puhul jääb aga silma, et valdav enamus maksnutest olid väikesed, ühe kuni viie adramaa suurused mõisad. Suurim maavaldu, millelt oli maks kätte saadud, oli kindralkubernerile endale kuulunud 50 adramaa suurune Sigulda (*Segewold*) endine staarostkond. Seega näib, et jätkuvalt oli raskuseid Rootsi kõrgaadlike mõisavalitsejatel maksude kättesaamisega. Nimekirjale on küll lisatud mäрге, et Oxenstierna hiigelvalduste valitseja oli lubanud õuekohtu raha varsti ära maksta.¹⁰⁷

Kui suures ulatuses lõpuks õuekohtule lubatud raha laekus, ei ole teada. Küll saab aga kindlalt öelda, et Liivimaa kõrgeima kohtuinstantsi majanduslik seis 1660. aastatel oli kõike muud kui rõõmustav. Anna Christina Meurling on välja arvutanud, et aastatel 1663–1666 eraldas kubermanguvalitsus õuekohtule reaalselt vaid viiendiku sellest rahast, mis neile oli eelarve kohaselt ette nähtud.

¹⁰⁴ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1664. – LVVA.214.2.294, 316–323.

¹⁰⁵ *Haver jag påmint Lantråden deras Åmbete, att de Ständerne och Ridderskapet ifrån deras orimlige företagande avråda*: Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 16.01.1664. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

¹⁰⁶ Tempelpaber viidi Liivimaal 1696. aastaks siiski sisse: Alexander von Richter. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. 2. Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche 1562–1721. Bd 2. Geschichte Liv- und Esthlands unter schwedischer Herrschaft, 1629–1721*. Riga: Kymmell 1858, 87.

¹⁰⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1665. – LVVA.214.2.294, 328.

Seetõttu tuli ette, et osad õuekohtu assessorid ei ilmunud kohtusessioonide ajaks Tartussegi, mis loomulikult mõjutas asutuse võimet oma ülesandeid täita.¹⁰⁸

Pärast seda, kui Tartu õuekohus vähemalt mingis mahus 1664. aastal tegevust jätkas, tõusis päevakorda ülikooli taastamine Liivimaal. Põhiliseks takistuseks oli jällegi raha, sellele lisaks raskendasid ettevõtmist lahknevad arvamused ülikooli asukoha suhtes. Liivimaal toetasid arusaadavalt Tartu linnakodanikud ülikooli taasavamist Tartus, rüütelkond pooldas seevastu Tartu kreisi aadlike vastumeelsusest hoolimata ülikooli viimist Pärnusse, Stockholmis oli nii Tartu kui ka Pärnu pooldajaid.¹⁰⁹ Ei saa nõustuda Helmut Piirimäe väitega, nagu oleks Liivimaa rüütelkond sel ajal olnud *ülikooli vastasleeris*.¹¹⁰ 1667. aasta maapäeval rüütelkonna poolt esitatud palvekirjast võib lugeda:

*/.../ ei ole kahtlust, et omal ajal armuliku Kuningliku Majesteedi Gustav Suure pühaks mälestuseks Tartusse rajatud akadeemia oli Liivimaaale kaunistuseks ja kasvulavaks järeltulevale põlvele, mis on nüüdses ebasoodsate aegade ja muude hädade tõttu hääbunud. Seega palub rüütel- ja maiskond alandlikult auväärset Krahvlikku Ekstsellentsi, et selline hädavajalik asutus, millest sirguvad kiriku ja riigi liikmed, võidaks uuesti täielikult taastada ja jalule seada.*¹¹¹

Rootsi riiginõukogus võeti ülikooli taastamine Liivimaal esimest korda teemaks 1665. aastal ning arutelud jätkusid kuni 1668. aastani, mil jõuti konkreetse kavani ülikooli avamiseks Pärnus. Paigas oli ülikooli eelarve ning isegi tulevased professorid olid juba selleks ajaks nimeliselt teada. Õppeasutuse ülalpidamiseks vajalikust 5000 riigitaalrist 2000 pidi tulema riigi vahenditest ning vähemalt esialgu 3000 kohalikest seisustelt nõutavatest kontributsioonidest.¹¹² Karl XI eestkostevalitsuse ülikooliteemaline kiri Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa rüütelkondadele pärineb 7. oktoobrist. Selles on esmalt selgitatud põhjuseid, miks ülikool olnuks mõistlikum avada Pärnus kui Tartus. Esikohale on seatud Tartu ebasoodne asukoht Vene piiri lähedal. Edasi on selgitatud, miks ülikooli avamine just aadlile kasulik olnuks. Esiteks anti lubadus, et õppeasutuses

¹⁰⁸ Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 166–167.

¹⁰⁹ 1668. aasta maapäeval toetasid Pärnu ja Võnnu kreisid ülikooli avamist Pärnus, mistõttu vähemusse jäänud Tartu aadlikud pidid olukorraga leppima: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 10–11.

¹¹⁰ *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2007, 43. Seda, et rüütelkond oli ülikooli taasavamise osas pigem positiivselt meelestatud, on välja toonud ka Georg von Rauch. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710*. Essen: Essener Verlagsanstalt 1943, 21.

¹¹¹ *Dass die vorhin von der hochlöbl. Königl. Maytt. Gustavo dem grossen sanctissima memoria zu Dörpt fundirte Academia, ornamentum Livonia et seminarium posteritatis gewesen, ist ausser allem zweiffel, weil die aber durch unseelige Zeiten und andere ungelegenheit in abgang kommen. So nun herumt sich auch hierin bey Ew. Gräffl. Excell. E. E. Ritter und Landschaft in demuth zu bitten, dass ein solch hoch nötig werck also daraus organa Ecclesia et Reipublica erzogen werden, möge wieder völlig restaurieret und angerichtet werden: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 374.*

¹¹² *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 41–42.

hakataks lisaks teoreetilistele teadmistele harjutama ka selliseid eluks vajalikke oskuseid nagu ratsutamine, vehklemine, tantsimine ja kõnekunst. Teiseks kinnitati, et ülikooli tase ja sealt saadud teadmised ei jääks kuidagi alla kaugete ülikoolide omale. Seeläbi saanuks aadlike lastest *tublid ja võimekad inimesed* (*skikelighe och capable personer*) ning nende vanematel kulunuks nende koolitamiseks oluliselt vähem raha kui muidu. Rüütelkonnal paluti niivõrd väärrikasse ning eelkõige neile endile kasulikku ettevõtmisesse panustada 12 riigitaalriga iga 15 adramaa kohta. Toetus kuulus maksmisele kolmes osas järgmise kolme aasta jooksul. Lõpetuseks juhiti veel tähelepanu asjaolule et võrreldes kuludega, mis kaasnesid laste saatmisega Euroopa ülikoolidesse, oli tegemist täiesti tühise summaga.¹¹³

Rüütelkonnalt nõutava kontributsiooni suurus oli seega veidi enam kui 3000 riigitaalrit jaotatuna kolme aasta peale, mis ei olnud just väga suur summa. Samas tuleb silmas pidada, et samal ajal nõuti rüütelkonnalt lisaks kõigile tavapärasele maksudele kompensatsiooni maatolli kaotamise eest, ooberst Grothuseni üksuse ülalpidamist ning tööliste saatmist kindlustustöödele. Nagu aga maatolli puudutavas peatükis (4.2.1) öeldud, serveeriti selle kaotamist kui erakordset vastutulekut rüütelkonna palvetele, millega õigustati uusi (kuid seekord ajutisi) majanduslikke nõudmisi. On keeruline öelda, kas peamiseks motivaatoriks oli eelpool mainitu või hoopis siiras soov ülikooli taastamisele kaasa aidata. Rüütelkonna huvile viitab näiteks see, et kindralkuberner Tottiga peeti ka maapäevadevahelisel ajal ülikooliga seonduvaid läbirääkimisi. Huvitatud ei olnud üksnes nendest praktilistest oskustest, mida eestkostevalitsus juba varasemalt välja oli käinud. Liivimaa aadel soovis, et taasavatud ülikoolis antaks neile lisaks teadmisi ka kindlustustööde, suurtükiväenduse ja mehaanika kohta.¹¹⁴

Igal juhul näib vähemalt maapäeva retsessi põhjal, et ülikooli toetusraha küsimus otsustati kiiresti ning ilma eriliste probleemideta. Ainukesena protesteerisid Tartu kreisi aadlikud, kuid põhjuseks polnud mitte tahtmatus raha maksta vaid rahulolematuus ülikooli viimisega Tartust Pärnusse. Kuna Pärnu ja Võnnu kreisi aadel toetas eestkostevalitsuse ettepanekut, pidid ka Tartu omad asjaoludega leppima. Tähelepanu väärib asjaolu, et ei toimunud mingisugust tingimist toetuse suuruse üle, mis oli pea alati läbirääkimiste lahutamatu osa. Rüütelkonna resolutsioonis anti lubadus maksta sama summa samadel tingimustel, nagu oli eestkostevalitsuse kirjas paika pandud.¹¹⁵

Nagu on teada, ei saanud ülikooli taasavamisest asja enne 1690. aastat. Ülikoolile vajalike ruumide ehitusega tehti Pärnus küll 1669. aastal algust, kuid tööd kulgesid aeglaselt ning 1674. aastal puhkenud sõda pani kogu ettevõtmise pikaks ajaks seisma. Mis sai rüütelkonna rahalisest toetusest, ei ole teada. 1668. aasta maapäeva resolutsioonis on muu hulgas öeldud, et raha pidi kokku

¹¹³ Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa rüütelkonnale 07.10.1668. – SRA. RR. Vol. 384.

¹¹⁴ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 25.01.1668. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

¹¹⁵ 1668. aasta oktoobris ja novembris toimunud maapäeva retsessis on üksnes rüütelkonna otsuste kokkuvõte. Täismahus resolutsioon on leitav RA.EAA.909.1.270.

koguma rüütelkonna kassiir Barthol Grave.¹¹⁶ Alles seejärel, kui vajalik summa koos, oleks see läinud kubermanguvalitsuse käsutusse. Kõik senised korralised ja erakorralised maksud olid rüütelkonna liikmed maksnud otse vastavatele riiklikele ametimeestele. Võib arvata, et selliselt talitades sooviti suuremat kindlust, et kogutud raha ka sihtotstarbeliselt kasutatud oleks. Teadupärast oli kubermangu majanduslik seis niivõrd halb, et jooksvalt kogutud toetus oleks võinud minna ka parasjagu aktuaalsemate probleemide lahendamiseks. Ülikoolile mõeldud toetuse kogumise ning võimaliku kubermanguvalitsusele üleandmise kohta aga andmed puuduvad.

4.2.4 Majanduslike suhete vastupidine suund ehk rüütelkonna maja lugu

Ei ole teada, kus rüütelkond 1640. aastatel ja 1650. aastate esimesel poolel Riias toimunud maapäevade ajal kogunes. 1648. aasta maapäeva retsessis on mainitud, et maapäev kogunes *rüütelkonna majas (auf dem Ritterhause)*.¹¹⁷ On siiski ebatõenäoline, et tegemist oli päriselt rüütelkonnale kuulunud majaga, kuna üheski hilisemas dokumendis ei ole sellise kinnisvara olemasolu mainitud. Võimalik, et rüütelkonna sekretär pidas rüütelkonna maja all silmas Otto von Mengdeni linnamaja. 1653. aasta maapäeva retsessi on märgitud, et kõik maapäevale saabujad pidid esmalt von Mengdeni majast läbi käima ning seal enda nime kirja panema.¹¹⁸ Seega võis seal aset leida ka see osa maapäevast, kus rüütelkond isekeskis riigivõimu nõudmisi arutas ning omapoolset palvekirja koostas. 1650. aastate keskpaigas üritas rüütelkond linnalt maja osta, kuid väidetavalt jäi ettevõtmine katki raeliikmete vastuseisu tõttu.¹¹⁹ Teada on see, et 1651. aastal avaldas rüütelkond soovi, et kindralkuberner eraldaks neile alalised ruumid Riia lossis, kus nad saanuks maapäevade ajal koguneda ning kus oluks võimalik turvaliselt hoida rüütelkonna dokumente ja kassat.¹²⁰ Palvekirja vastus ei ole küll säilinud, kuid sellest hoolimata saab väita, et mingil hetkel 1650. aastate jooksul rüütelkonna palve rahuldati. 1656. aasta piiramise ajal olevat aga just see osa lossist, kus asusid rüütelkonna ruumid, saanud kahjustada ning sellega seoses viidi lossist ära rüütelkonna kassa.¹²¹

¹¹⁶ Barthol Grave oli palgatud rüütelkonna kassiiriks samal 1668. aasta maapäeval: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 24.

¹¹⁷ Liivimaa maapäeva retsess, mai 1648. – LVVA.214.2.294, 85.

¹¹⁸ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1653. – LVVA.214.2.294, 129.

¹¹⁹ 1656. aasta piiramise ajal kirjutasid Riias viibivad maanõunikud ja rüütelkonna esindajad Magnus Gabriel De la Gardie ning andsid muu hulgas teada, et Riia raad ei soovinud põhimõttelistel põhjustel anda rüütelkonnale luba linnas maja osta. Paluti kindralkubeneri sekkumist: Liivimaa maanõunikud ja rüütelkonna esindajad Magnus Gabriel De la Gardie 20.10.1656. – SRA. DS. Vol. E1628.

¹²⁰ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 126.

¹²¹ Teema tõstatati 1668. aasta maapäeval, kui maanõunikud esitasid ülevaate rüütelkonna arhiivist. Maanõunike selgituste kohaselt evakueeriti rüütelkonna kassa Riia lossist piiramise ajal 1656. aastal. Hiljem leiti, et kassas ei olnud alles krossigi: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.294,

Seega oli rüütelkond pärast sõda jälle ilma kindlate ruumideta. 1660. aastal esitati Karl XI eestkostevalitsusele palve, et rüütelkonnale eraldataks Riia lossi läheduses maad, kuhu oleks olnud seejärel võimalik maja ehitada.¹²² Stockholmis leiti esialgu siiski, et mõistlikum oleks olnud taastada rüütelkonna endised ruumid Riia lossis ning need seejärel uuesti rüütelkonna käsutusse anda.¹²³ 1662. aastaks jõuti aga otsusele kinkida rüütelkonnale mitte üksnes krunt Riia linnas, vaid krunt koos majaga. See oli ette nähtud tänutäheks aadli tubli teenistuse eest viimase sõja ajal.¹²⁴

Edasised sündmused näitavad, et maja kättesaamine ja kasutusele võtmine kulges üle kivide ja kändude. 1663. aasta maapäeva retsessist selgub, et eestkostevalitsus oli otsustanud rüütelkonnale kinkida kubermanguvalitsuse vene ja poola tõlgi Jacob Renningu puumaja, mis asus Püha Jakobi kiriku kõrval.¹²⁵ Seega samas asukohas, kuhu rüütelkond lasi 19. sajandil ehitada uue hoone, mis on tänasel päeval koduks Läti seimile. Siiski ei tähendanud otsus kinkida, et seda oleks ka päriselt kohe tehtud. 1663. aasta sügisel tegeleti Stockholmis alles sellega, et leida vahendeid maja väljaostmiseks.¹²⁶ Neid ilmselt ei leitud, kuna 1665. aastal andis kindralkuberner Bengt Oxenstierna teada, et oli käskinud Riia litsendiinspektoril eraldada maja ostuks 1500 riigitaalrit.¹²⁷ 1668. aasta jaanuaris oli Renningu maja eest maksta jäänud veel 1000 riigitaalrit ning kindralkuberner Klas Tott pakkus välja võimaluse hankida rüütelkonnale hoopiski ooberst Wiecki maja. Viimane oluks nõus vahetama linnamaja mõisa vastu. Samas ei olnud Wiecki maja rüütelkonnale kuigi sobiv, sest asus linna jurisdiktsiooni alla kuuluval alal, Renningu maja seevastu oli Riia lossi ehk riigi jurisdiktsiooni all.¹²⁸

Pärast pea kuut aastat jõuti 1668. aastal lõpuks tulemuseni. Riik ostis Jacob Renningu maja välja ning kinkis selle rüütelkonnale, üleandmisakt pärineb sama aasta 4. juulist. Maja ostuks vajaliku raha oli riik eraldanud Renningule

---

¹²² Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹²³ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

¹²⁴ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

¹²⁵ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 294. Maja ja krundi asukoht on teada tänu sellele, et 1670. aastal kaebas Riia Püha Jakobi kiriku pastor kindralkubernerile rüütelkonna puust maja peale, mis asus kiriku kõrval. Puust maja oli tuleohtlik ning seega kirikule ohuks: Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1670. – LVVA.214.2.295, 78.

¹²⁶ Eestkostevalitsus palus 1663. aasta oktoobris kammerkolleegiumil leida vahendid maja väljaostmiseks. Vajadusel võis Renningule pakkuda vahetuskaupa mõne maal paikneva mõisa vastu: Karl XI eestkostevalitsus kammerkolleegiumile 23.10.1663. – SRA. RR. Vol. 357.

¹²⁷ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 23.03.1665. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

¹²⁸ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 25.01.1668. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

Riia litsendi arvelt.¹²⁹ Teatud mõttes oli maja kättesaamine aga alles algus. Hoone oli kehvas seisukorras ning võis rüütelkonna majana vaid ajutiselt toimida. Vaja oli ehitada uus kivist maja. Näib, et rüütelkonna enda liikmed ei olnud uue hoone ehitamise rahastamisest üleliia huvitatud – 1668. aasta sügisel toimunud maapäeval otsustati küll koguda igalt aadliperelt 100 riigitaalrit, kui aga maapäeva lõpus lasti ringi käima paber, kuhu said enda nime kirja panna kõik need, kes olid valmis otsust täitma, ei ilmunud sinna mitte ühtki nime.¹³⁰ Samamoodi, nagu krundi hankimisel, eeldati ka nüüd, et riik peaks ettevõtmist rahastama.

Vastava palvega pöördui järgnevatel aastatel nii kindralkuberneri kui ka otse keskvalitsuse poole. 1671. aastal Karl XI eestkostevalitsusele esitatud palvekirjas kurdeti, et rüütelkonnale kingitud krundil oli tol hetkel ainult *üks armetu maja (ein gering Haus)*, mida ajutiselt kasutati. Kivist maja ehitamiseks oli vaja aga riigi toetust nii raha kui ka ehitusmaterjalide näol.¹³¹ Eestkostevalitsuse vastuses anti mõista, et otsest abi ei olnud võimalik keerulise majandusliku olukorra tõttu osutada, küll aga võis rüütelkond tasuta ja ilma mingite piiranguteta hankida ehituskive Riia lähedastest kivimurdudest.¹³² Ilmselt ei olnud pakkumine ahvatlev, sest ainuke edasine viide rüütelkonna majale, mis kasutada olnud materjalides kuni 1680. aastani esineb, on rüütelkonna kavatsus osta hoopiski uus maja. Nimelt kirjutas Riia kuberner Fabian von Fersen 1673. aastal kameriir Igelströmile ning andis teada, et oli viimasel maapäeval vastavalt kameriiri nõusolekule pakkunud tema maja rüütelkonnale müügiks. Kuna hind oli olnud liiga kõrge, ei olnud rüütelkond tehingust huvitatud.¹³³ Juba järgmisel aastal kisti Rootsi sõtta ning kuni kümnendi lõpuni olid majandusolud kaugelt liiga keerulised, et tegeleda uue maja ehitamisega. Kas maja osas 1680. või 1690. aastatel mingeid arenguid toimus, peab siinkohal jääma lahtiseks.

Seega võib öelda, et rüütelkonna maja lugu avab riigivõimu ja aadli majanduslikes suhetes esmapilgul mõnevõrra kummalise tahu. Olukorras, kus riigi majanduslik olukord oli täielikus madalseisus, leiti ometi vahendid (tõsi, väga vaevaliselt) selleks, et kinkida rüütelkonnale oma maja Riia linnas. Kuidas seda põhjendada? Näib loogiline asetada maja kinkimine riigivõimu ja aadli suhete laiemasse konteksti. Tegemist oli eelkõige žestiga riigivõimu poolt, hea tahte avaldusega, mida tuleks võtta kui osa raskest läbirääkimiste protsessist, mida samal ajal muudel teemadel peeti. 1500 riigitaalrit ei olnud sugugi palju võrreldes erakorraliste maksude ja kontributsioonidega, mida rüütelkonnalt nõuti. Selliselt üritati tõenäoliselt luua muljet, et rüütelkonna panust oli märgatud ning et seda hinnati. Võib arvata, et maja kinkimine võeti Liivimaa aadlike poolt

¹²⁹ Üleandmisakti koopia ja kirjeldus maja üleandmisest on lisatud maapäeva retsessile: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 2–3.

¹³⁰ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 36.

¹³¹ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 14.07.1671. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹³² Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 28.08.1671. – LVVA.7349.1.153.

¹³³ Fabian von Fersen Harald Igelströmile 15.03.1673. – LVVA.7349.1.98.

positiivselt vastu. Kindlasti oli juba ainuüksi asjaolul, et tegemist oli kuninga kingitusega oma väärtus, mida lihtsalt ostetud majal ei oleks olnud.

4.3 Aadliomavalitsuse rakendumine praktikas

Nii nagu eelmiseski peatükis, liigume ka nüüd riigivõimu ja aadli majanduslikest suhetest edasi Liivimaa aadliomavalitsuses aset leidnud arengute juurde. Rõhuasetus on jällegi küsimusel, mis olid kohalike aadlike eesmärgid, mida üritati erinevate institutsioonide ja seaduste abil ellu viia? Esimesena tuleb vaatluse alla maanõunike kolleegium, mille liikmed muutusid üha ambitsioonikamateks. Eriti hea võimaluse mõjuvõimu kasvatamiseks lõi maanõunikele sõjajärgsete aastate korralagedus, kus lokkas vägivald ning õigusemõistmine oli tugevalt häiritud. Järgnevalt on vaatluse all rüütelkonna roll seadusandluses, kohaliku aadli esindatus riigiametites, teede ja sildade korrashoid ja usuelu korraldus.

4.3.1 Arengud maanõunike kolleegiumis

Niipea kui Poolaga oli 1660. aastal rahu sõlmitud, jätkas Liivimaa aadel tööd aadliomavalitsuse laiendamise ja tugevdamise nimel. Selle juures oli keskse tähtsusega maanõunike kolleegium, mille liikmed tegelesid kuni reduktsiooni alguseni aktiivselt selle nimel, et kõnealune institutsioon oleks võimalikult suures ulatuses kaasatud Liivimaa valitsemisse. Sarnaselt 1640. ja 1650. aastatega oli peamiseks pingutuseks jätkuvalt resideerivate maanõunike korrapärase rotatsiooni töölesaamine. 1660. aastate majanduslikus olukorras oli see varasemaga võrreldes aga veelgi keerulisem. Sellele lisaks püüdsid maanõunikud 1660. aastate alguse segases olukorras, kus Liivimaa kohtusüsteemi ei olnud jõutud pärast sõdu taastada, saavutada õigusemõistmise pädevust.

Juba 1660. aasta maapäeval langetati otsus, et vahepeal soiku jäänud Riias resideerivate maanõunike roteerumine on vaja taastada. Maapäeva lõpuks koostati ka järgmiseks aastaks nimeline resideerimisgraafik, kus igale maanõunikule määrati kaks kuud, mille jooksul ta pidi alaliselt Riias viibima.¹³⁴ Samal maapäeval koostati palvekiri, mille andsid Karl XI eestkostevalitsusele üle kuninga matusteks Stockholmi sõitnud rüütelkonna saadikud. Palvekirja kuuendas punktis loetleti üles rüütelkonna kesksed ning rüütelkonna poolt kontrollitud institutsioonid, mis kokku moodustasid *Landesstaat*'i. Sinna hulka olid loetud ka resideerivad maanõunikud. Eestkostevalitsuselt paluti kinnitust aadliomavalitsuse institutsioonide püsimisele. Maanõunikud, kes *armastusest isamaa vastu ilma hüvede ja palgata üksnes kuningliku majasteedi ja krooni hüve teenivad*, pidanuksid olema Liivimaal ametite hierarhias teisel kohal pärast kindralkubeneri. Juurde on lisatud, et nii oli olnud ka vanasti (*wie vor*

---

¹³⁴ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1660. – LVVA.214.2.294, 238.

alters).¹³⁵ Missugusele varasemale korraldusele sealjuures viidatakse, mainitud ei ole. Eestkostevalitsus lubas küll aadliomavalitsuse sellisel kujul säilitada, nagu ta oli rüütelkonna poolt kirjeldatud, kuid maanõunike staatuse osas ei saanud kuninga alaealitse tõttu mingeid muudatusi teha.¹³⁶

Eelpool väljatoodu valguses on selge, et maanõunike plaanid olid ambitsioonikad. Omaette küsimus on see, kui edukalt suudeti neid ellu rakendada. 1663. aasta maapäeval heitsid rüütelkonna liikmed maanõunike kolleegiumile ette, et mingit korrapärast maanõunike Riias resideerimist ei olnud 1660. aasta otsusest hoolimata toimunud. Maanõunikud vastasid omakorda, et kuna Riias elamisega kaasnesid märkimisväärsed kulutused, ei olnud resideerivate maanõunike süsteem mõeldav ilma rüütelkonna rahalise panuseta. Pärast mõningasi läbirääkimisi jäi rüütelkond nõusse ning võeti vastu otsus koguda iga adramaa pealt pool riigitaalrit, millega saanuks katta maanõunike ametikohustuste täitmiseks kaasnevad kulud. Maapäev kinnitas ka uue ajagraafiku resideerivatele maanõunikele.¹³⁷ Kindralkuberner Bengt Oxenstierna ei suhtunud sellistesse arengutesse sugugi positiivselt. Kirjas eestkostevalitsusele tõi ta välja, et samal ajal kui maapäev keeldus majandusliku kitsikuse ettekäändel õuekohut toetamast (kindralkuberner viitas siinkohal tempelpaberi kasutuselevõttust keeldumisele), leidis neil ometi raha, millega toetada resideerivaid maanõunikke. Need soovisid aga kindralkubeneri sõnade kohaselt *ajada oma kätt kõigesse, mis riiki puudutab*.¹³⁸

Veelgi enam ärritas kindralkubeneri see, et maanõunike kolleegiumist oli tema hinnangul saanud omaalgatuslik kohtuasutus. 1663. aasta märtsis saatis Oxenstierna Stockholmi teravates toonides kirja, kus andis teada maal toimuvast. Maanõunikud olevat andnud ülejäänud aadlile mõista, et vastavalt kuninglikele resolutsioonidele olid nad riiklikud ametimehed ning võisid seega eraõiguslikes tüliküsimustes õigust mõista. Seda olevat ka mitmel korral ette tulnud, et maanõunikud aadlike omavahelised kaebused arutada võtsid. Selleks et enda autoriteeti seisusekaaslaste silmis veelgi tõsta, olevat maanõunikud hakanud endid tituleerima *isamaa isadeks ja õigluse kaitsjateks (Patres Patriae och Defensores Iustitiae)*. Mil moel sellised arengud võinuks tulevikus kuningliku majasteedi huve riivata, jättis kindralkuberner eestkostevalitsuse enda

---

¹³⁵ *Die Landräthe, so ex amore patriae ohne gagie und salarii bloss zu ihr Königl: Maytt: und der Crone dienste und besten geführet*: Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

¹³⁶ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

¹³⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 295–302; 313.

¹³⁸ *Hafwa dheras handt uthi alt, och det som wydh Stat förefaller*: Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 14.02.1663. – RA.EAA.909.266. Tegemist on mustandiga ning tsiteeritud lõik on maha tõmmatud. Ei ole teada, kas mustandi põhjal valminud kiri ka Stockholmi saadeti või mitte, Livonica II kogus seda igal juhul säilinud ei ole. Samas on huvipakkuv, et kiri asub Liivimaa maanõunike kolleegiumi fondis. Üks võimalik selgitus on, et kindralkuberner võis anda maanõunikele tutvumiseks ettekande mustandi, mille ta kavatses pärast maapäeva Stockholmi saata. Selle abil oleks olnud võimalik survestada maapäeva langetama riigivõimule soodsamaid otsuseid.

otsustada. Lõpetuseks tuletas ta taaskord tempelpaberile viidates meelde, et maanõunikel ja rüütelkonnal olnuks möödunud maapäeval olnud võimalus panustada õigusemõistmise taastamise maal. Selle asemel tegelesid nad aga hoopis enda mõjuvõimu suurendamisega.¹³⁹

Aasta hiljem leidis Oxenstierna uuesti põhjust eestkostevalitsusele maanõunike tegevuse üle kaevata. Nimelt olevat viimased ilma kindralkubeneri teavitamata Võnnusse aadlikogunemise kokku kutsunud. Luba selleks küsiti alles siis, kui teadmine maanõunike plaanidest oli Oxenstiernani jõudnud. Kuna seda tehti *post factum*, siis iseenesestmõistetavalt ta kogunemiseks luba ei andnud. Teema lõpetuseks esitas kindralkuberner veel retoorilise küsimuse, kas selline teguviis oli eestkostevalitsuse hinnangul Liivimaal normaalne. Kirja teises pooles tõi ta taaskord üldisemas plaanis esile maanõunike liigset ambitsioonikust, mis väljendus eelkõige õigusemõistmise õigusele pretendeerimises. Samuti ei jätnud kindralkuberner ka sel korral mainimata, et maanõunikud olid võtnud iseendale tiitli *isamaa isad*.¹⁴⁰

Allikate nappuse tõttu on keeruline öelda, kui ulatuslik või tõsine oli maanõunike sekkumine õigusemõistmisse Liivimaal. Järjekordses kaebuses nentis ka Oxenstierna ise, et kui ta oli 1665. aasta maapäeval soovinud näha, mis suguste kaebuste ja tüliasjade lahendamisega maanõunikud tegelesid, siis tuli välja, et tegemist oli tühiste küsimustega. Kindralkubeneri hinnangul oli kaebuste lahendamise peamine eesmärk lasta maanõunikel näida tähtsamana, kui nad seda tegelikult olid. Sellest hoolimata oli tegemist ikkagi võimupiiride ületamisega ning väaris Oxenstierna hinnangul eestkostevalitsusele ettekandmist.¹⁴¹ Paraku on aadliomavalitsuse institutsioonide sisesuhtlust säilinud minimaalselt ning seetõttu ei ole võimalik kindralkubeneri süüdistusi kinnitada ega ümber lükata. On muidugi ebatõenäoline, et need oleksid olnud täiesti alusetud. Arvestades üleüldiselt segaseid aegu ning seda, et Tartu õuekohut ei suudetud kuni 1664. aastani uuesti tööle saada, oli maa elanike hulgas kahtlemata väga suur nõudlus õigusemõistmise järele. Paljudele kohalikele aadlikele võis Eestimaa eeskuju järgiv maanõunikest koosnev kohus ka hästi sobida.

Kasutada olnud allikate põhjal ainuke konkreetne näide sellest, et maanõunikud tõepoolest tegelesid õigusemõistmisega, mis seisis väljaspool regulaarseid kohtuinstantsse, pärineb 1661. aastast. Nimelt andis eestkostevalitsus 22. märtsil teada, et oli Riia kubeneri ja Liivimaa maanõunike poolt Stockholmist saadetud apellatsioonikaebuse Otto Lode ja Adam Johann von Tiesenhäuseri tüliasjas läbi vaadanud ning selle osas otsuse langetanud.¹⁴² Sellest lähtub üheselt, et enne seda olid asja menetlenud kuberner ja maanõunikud.

---

¹³⁹ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 11.04.1663. – SRA. Livonica II. Vol. 81.

¹⁴⁰ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 21.07.1664. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

¹⁴¹ Bengt Gabrielsson Oxenstierna Karl XI eestkostevalitsusele 28.01.1665. – SRA. Livonica II. Vol. 82.

¹⁴² Karl XI eestkostevalitsus Riia kubernerile ja Liivimaa maanõunikele 22.03.1661. – SRA. RR. Vol. 343.

Samas on kaebuse läbivaatamine koos riigivõimu esindajaga midagi hoopis muud, kui maanõunike isekeskis kaebuste menetlemine, millele viitas enda kirjades Oxenstierna.

Mis puudutab aga kindralkuberner Oxenstierna kaebust, et Liivimaa maanõunikud olid endile ise võtnud tiitli *isamaa isad* eesmärgiga suurendada enda tähtsust, siis sellega ei saa nõustuda. Juba 1645. aasta maapäeval pöördusid rüütelkonna esindajad maanõunike poole palvega, et viimased kui isamaa isad annaksid järgmisel maapäeval vande tegutseda ainult Liivimaa huvides.¹⁴³ Seega oli termin käibel juba ammu enne Bengt Gabrielsson Oxenstierna kindralkuberneriks olemise aega. Samuti esines seda maapäeva retsessides hiljemgi ning enamasti kasutas seda rüütelkond maanõunikest kõneledes, mitte maanõunikud ise. Tegemist ei olnud seega maanõunike endi poolt peale surutud tiitliga. Austusavaldusena oli sama tiitlit kasutatud ka Magnus Gabriel De la Gardie poole pöördudes.

Tulles tagasi Riias resideerivate maanõunike korrapärase ja alalise rotatsiooni käimasaamise küsimuse juurde, siis see kulges järgnevat aastate jooksul raskelt, hoolimata 1663. aasta maapäeva otsusest ettevõtmist rahaliselt toetada. Võib arvata, et rahapuudus ei olnud ainuke takistus. Bengt Oxenstierna eestkostevalitsusele saadetud kirjade põhjal ei jää kahtlust, et ta ei olnud maanõunikega koostöö tihendamisest huvitatud. Ei olnud ju sellisel juhul ka maanõunikel mõtet Riias enda aega ja raha kulutada. Pärast kindralkubeneri vahetumist tõusis maanõunike Riias resideerimine maapäevadel jälle teemaks. Samas ei olnud ka paljudes muudes küsimustes rüütelkonda sooviv Klas Tott resideerivate maanõunike suhtes üleliia toetav. 1668. aastal aset leidnud maapäeval leidis ta küll seda, et süsteem iseenesest oli hea, kuid et resideerivatel maanõunikel polnuks põhjust pidevalt Riias viibida. Põhjuseks tõi kindralkuberner arutamist vajavate teemade vähesuse. Pigem võinuks asi olla korraldatud selliselt, et kindralkuberner oleks vajaduse kerkides ise resideerivatele maanõunikele kirjutanud ning viimased oleksid alles selle peale Riiga sõitnud.¹⁴⁴ Selline lahendus oleks tähendanud seda, et maanõunikud oleksid kaotanud võimaluse ise mingites küsimustes initsiatiivi näidata ning viia arutamist vajavaid teemasid kindralkubeneri lauale.

Järgnevatel aastatel arutati resideerivate maanõunike küsimust veel mitmel maapäeval ning katsetati erinevaid lahendusi korrapärase rotatsiooni toimimasaamiseks. 1669. aasta maapäeval otsustati, et pidevalt pidi Riias viibima üks maanõunik, kuid temale lisaks ka kaks rüütelkonna esindajat. Igaüks oleks esindanud üht kolmest kreisist. Sellele lisaks pidanuks rüütelkonna sekretär Caspar von Ceumern viibima võimalikult palju Riias. Õuekohtu assessori tööd võis ta jätkata, kuid maapäeva hinnangul pidanuks ta loobuma Pärnu maakohtu assessorikohast.¹⁴⁵ Tõenäoliselt sooviti selliselt jagada resideerimisega seotud kulud maanõunike ja rüütelkonna vahel, samuti andis see rüütelkonnale või-

---

¹⁴³ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1645. – LVVA.214.2.294, 15.

¹⁴⁴ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 25.

¹⁴⁵ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1669. – LVVA.214.2.295, 68–69.

maluse teostada maanõunike tegevuse üle järelevalvet. Ei ole teada, kas kirjelatud korraldus ettenähtud viisil jõustus või mitte. Igal juhul jõuti 1678. aastaks tagasi varasema süsteemi juurde: iga kuu pidi Riias olema kaks maanõunikku, kellele maksti rüütelkonna kassast palka. Aastaseks kuluks oli ette nähtud 400 riigitaalrit.¹⁴⁶ Samast aastast pärineb mitmeid dokumente, mis tõendavad, et resideerivad maanõunikud olid Riias ning suhtlesid aktiivselt kindralkuberner Krister Horniga.¹⁴⁷ Hoolimata korduvatest katsetest ei õnnestunudki Liivimaa aadlil saada resideerivatele maanõunikele ametlikku riigivõimu tunnustust. Ka 1678. aastal Karl XI poolt välja antud nn Ljungby resolutsioonis on küll kindralkubeneri kohustatud kõiki olulisemaid Liivimaad puudutavaid küsimusi maanõunikega arutama, kuid maanõunike alalist esindatust kindralkubeneri juures mainitud ei ole.¹⁴⁸

Olgugi et resideerivate maanõunike rotatsioon ei toiminud enamasti nii, nagu Liivimaa aadli tuumik oleks soovinud, siis sarnaselt ajaga enne Vene-Rootsi sõja puhkemist 1656. aastal oli keegi 12-st maanõunikust enamasti ikka Riias. Või kui mitte alaliselt linnas, siis kusagil selle lähistel ning valmis lühikese etteteatamisega kindralkubeneri juurde ilmuma. Sellele viitavad korduvad sissekanded maapäevade retsessides, kus on kas antud ülevaade kahe maapäeva vahel toimunud sündmustest või sellest, kuidas jõuti maapäeva väljakuulutamiseni. Viimase puhul oli tavaline sündmuste ahel selline, et kindralkuberner oli saanud Stockholmist mingisuguse korralduse, seejärel arutas ta seda mõne maanõunikuga ning ühiselt otsustati maapäev kokku kutsuda. Kindralkubeneri seisukohast oli muidugi eelistatud variant see, et kokkulepe saavutati juba maanõunike ringis ning sellega välditi aeganõudva ja tülika maapäeva pidamist.¹⁴⁹

Kahtlus, et maanõunikud võisid rüütelkonna selja taga riigivõimuga kokkuleppeid sõlmida, oli peamiseks põhjuseks, miks vaadeldaval perioodil maa-

---

¹⁴⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1678. – LVVA.214.2.296, 33–34.

¹⁴⁷ Suhtlus puudutas peaaesjalikult Liivimaal viibivaid Rootsi vägesid. Riias resideerivad maanõunikud tegid mitmel korral ettepanekuid, kuidas vähendada sõdurite ja maaelanikkonna vahel vägivaldajuhtumeid ja muid ekstsesse. Resideerivate maanõunike kirjad kindralkubenerile on leitavad RA.EAA.909.1.278.

¹⁴⁸ Karl XI resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 10.05.1678. – LVVA.7349.1.153.

¹⁴⁹ Nii on näiteks 1664. aasta maapäeva retsessi alguses välja toodud, et kindralkuberner oli 1663. aasta oktoobris maanõunikega kokku saanud ning üritanud saada nende heakskiitu mitmele majanduslikule nõudmisele. Maanõunikud olid keeldunud, kuna selliste otsuste tegemise pädevus oli üksnes maapäeval: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1664. – LVVA.214.2.294, 315. Kui 1666. aasta septembris saabus Riiga uus kindralkuberner Klas Tott, suhtles ta nii kirjalikult kui ka suuliselt mitme Liivimaa maanõunikuga ning selle tulemusel otsustati 1667. aasta alguseks maapäev kokku kutsuda: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 359. 1661. aastal oli aga Robert Douglas üritanud kehtestada maatolli ilma kohaliku aadliga asja arutamata. Niipea kui uudis sellest levis maanõunikeni, kogunesid nad Riiga ja nõudsid maapäeva kokkukutsumist, ilma milleta ei olnud viimaste sõnul võimalik niivõrd põhimõttelisi muutuseid sisse viia. Douglas oli sunnitud järele andma ning maapäev kogunes esialgu aprillis, kuid lükati osavõtjate vähesuse tõttu edasi juunisse: Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1661. – LVVA.214.2.294, 240.

nõunikud ülejäänud aadlist üha selgemalt eristusid ning moodustasid teatud mõttes kolmanda grupi riigivõimu ja aadli põhimassi kõrval. Mäletatavasti oli ju lootus kasutada maanõunikke provintsist täiendavate ressursside hankimiseks olnud oluline argument, miks Rootsi riigivõim oli Liivimaa maanõunike kolleegiumi moodustamisele heakskiidu andnud.

Arvestades riigivõimu ja Liivimaa aadli majanduslike suhete muutunud dünaamikat pärast 1660. aastat on igati loomulik, et tekkisid mõningased vastuolud maanõunike ja ülejäänud rüütelkonna vahel. Siiski ei ole põhjust arvata, et suhted oleksid sedavõrd halvenenud, et rääkida saaks tõsisest ja laiaulatuslikust konfliktist. 1661. aasta juunis toimunud maapäeval maandati maanõunike ja rüütelkonna vahelisi pingeid vastastikuste vandetöotuste vahetamisega. Maanõunikud lubasid tegeleda kõigi rüütelkonna muredega ning vajadusel edastada neid kuni kõrgeima riikliku instantsini. Vandetöotuse tekstis on aga rõhutatud, et maanõuniku ameti tähtsaim nõue oli *seada üldine hüve isiklikust kasust alati ettepoole (vor allem aber den allgemienen besten den privat nutzen allerwegen vorzusetzen)*. Ülejäänud rüütelkonna liikmed töötasid omalt poolt maanõunikke nende ametile vastavalt austada ning kinni pidada kõigist maapäevadel vastu võetud otsustest.¹⁵⁰ Järgnevatel maapäevadel leidsid aset mõned väiksemad intsidendid, kuid üldjoontes näisid suhted maanõunike ja rüütelkonna vahel olevat paika loksunud.¹⁵¹

Seoses 1670. aastate teise poole sõdadega kerkis maanõunike kolleegiumi võimupiiride küsimus uuesti päevakorda. 1676. aasta maapäeval jõuti korralduseni, mis täiendas 1647. aasta maapäevakorraldust. Suurem osa dokumendi kümnest punktist keskendusid aga maanõunikele ning mitte maapäevale. Esimeses punktis pandi paika, et edaspidi oli maanõunikuks saamise eelduseks valmisolek anda ametivanne. Kes seda teha ei soovinud, ei võinud ka maanõunikuks saada. Samas anti korraldusega maanõunikele volitused vähemtähtsamates küsimustes kindralkuberneriga nõu pidada ning ilma maapäevata otsuseid langetada. Kõikides olulistest küsimustes pidid nad aga ära ootama maapäeva kogunemise. Piiri tõmbamine oluliste ja väheoluliste küsimuste vahele jäi maanõunike endi otsustada.¹⁵² Seega on ühelt poolt selge, et rüütelkond soovis maanõunike tegevust rohkem kontrollida, kuid teiselt poolt ilmneb korraldusest hästi ka see, et rüütelkond oli igati teadlik maanõunike institut-

---

¹⁵⁰ Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1661. – LVVA.214.2.294, 249.

¹⁵¹ Näiteks heitsid rüütelkonna esindajad 1663. aastal maanõunikele ette, et viimased olid andnud kindralkubernerile heakskiidu mõningaste täiendavate kohustuste osas. Maanõunikud lükkasid süüdistuse aga tagasi, öeldes et kindralkubeneri nõudmised olid ka neile ootamatult tulnud ning ükski maanõunik ei olnud neid heaks kiitnud: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 295–300. Samuti põhjustas mingil määral pingeid asjaolu, et vastupidiselt maanõukogu korrale olid üheaegselt maanõunikeks Otto von Mengden ja Gotthard Wilhelm von Budberg ning nende pojad Gustav von Mengden ja Gotthard Johan von Budberg. 1668. aasta maapäeval avaldasid rüütelkonna liikmed lootust, et edaspidi peetaks kehtestatud nõuetest kinni: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 34.

¹⁵² Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1676. – LVVA.214.2.295, 207–209.

siooni vajalikkusest. Maapäevade liiga sage korraldamine oli tülikas ning väiksemate probleemide lahendamiseks ebavajalik.

4.3.2 Rüütelkonna roll seadusandluses, 1668. aasta maapolitseikorraldus

1660. aastate alguses Liivimaal valitsenud korralgedus oli pinnuks silmas nii riigivõimule kui ka aadlile. Tuntud on 1668. aasta maapolitseikorraldus, millega sooviti taastada provintsi sisemine rahu ja sotsiaalne kord. Nimetatud korraldus on viimase saja aasta jooksul saanud tähelepanu eelkõige seal sisalduvate aadli ja talupoegade suhteid reguleerivate paragrahvide tõttu.¹⁵³ Siinkirjutaja on igati nõus Marten Seppeli hinnanguga, et tegemist ei olnud pärisorjusliku korra arengu seisukohast kuigi olulise dokumendiga, kuna see täpsustas üksnes üle juba selleks ajaks kehtinud põhimõtteid. Tulenevalt Rootsi riigi olemusest konglomeraatriigina ei tekitanud suured erinevused elanike õiguste ja vabaduste vahel riigi eri osades mingisugust põhimõttelist probleemi.¹⁵⁴ Seetõttu on ka järgnevas alapeatükis kogu pärisorjuse diskursusest mööda mindud ja kesken- dutud peasjalikult küsimusele, kas saab nõustuda praeguseni domineeriva tõlgendusega, mille kohaselt oli 1668. aasta maapolitseikorralduse taga eelkõige riigivõimu initsiatiiv.¹⁵⁵

---

¹⁵³ *Eesti ajalugu III* (2013), 332; Marten Seppel. Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest. – *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*. Koost Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo 2009, 190–204; Arnold Soom. *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund: Skånska Centraltryckeriet 1954, 5–7; Leonid Arbusow jun. Die „Livländische Landesordnung“ von 1668: ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. – *Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte*. H. 2. Posen: W. F. Häcker 1942, 1–41.

¹⁵⁴ Pärisorjuse temaatika käsitlemise kohta Rootsis vt Marten Seppel. The semiotics of serfdom: how serfdom was perceived in the Swedish conglomerate state, 1561–1806. – *Scandinavian Journal of History* 2020 (45), 48–70.

¹⁵⁵ Nii on näiteks Seppel välja toonud, et 1668. aasta maapolitseikorralduse väljaandmine oli suuresti tingitud arengutest Rootsi emamaal, kus 1660. aastatel oli asunud reguleerima samu valdkondi, mida reguleeris ka Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldus: Seppel, Veel kord, 192. Vt ka nt Heikki Pihlajamäki. *Conquest and the law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): a case of legal pluralism in early modern Europe*. Leiden: Brill 2017, 102. Alvin Isberg on 1668. aasta maapolitseikorraldusest kõneledes jõudnud järelduseni, et vastutuleku- na suurenenud mõjuvõimu eest talupoegade üle nõustus aadel Rootsi võimu valitsusalaste ümberkorraldustega provintsis: Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reforms- trävanden, åsiktsbrytningar och kompetenstvister i teori och praxis*. Uppsala: Uppsala uni- versitet 1968, 164. Isbergi tõlgenduse järgi viidi seega ülemkirikueestseisja, sillakohtu ja kreisikomissari institutsioonid sisse riigivõimu initsiatiivil, millega aadel nõustus maapolitseikorralduses sisalduvate talupojasätete tõttu. Selgelt on 1668. aasta maapolitseikorral- duse juures aadli initsiatiivi välja toonud Leonid Arbusow noorem. Samas oli ka tema tõlgenduse kohaselt ikkagi Klas Tott see, kelle algatusel maapolitseikorraldus koostati: Arbusow jun., Die „Livländische Landesordnung“, 6–7. 1668. aasta maapolitseikorraldus on leidnud käsitlemist ka Läti ajalookirjutuses, vt nt Arveds Švābe. Klaudija Tota rīkojums par Vidzemes dzimtsļaudīm 22.9.1671. – *Jurists* 1928 (4), 107–111; (6) 167–171.

Võrreldes Liivimaa maapäevadel esitatud kindralkuberneride propositsioone ja rüütelkonna palvekirju võib öelda, et laias laastus jäi riigivõimu ja aadli suhete dünaamika vaadeldaval perioodil samasuguseks, nagu ta oli olnud 1640. ja 1650. aastatel (vt lisa 4 ja 5). Riigivõimu selge prioriteet oli jätkuvalt provintsi kaitsmine ning selleks vajalike ressursside hankimine seisustelt. Samas ei oleks muidugi õige väita, et riigivõimul igasugune huvi ühiskonna parema korraldamise osas puudus. 1662. aastal esitas Riia kuberner Per Sparre ning 1663. aastal kindralkuberner Bengt Oxenstierna Liivimaa maapäevale mahuka propositsiooni, kus rüütelkonnal paluti paljude oluliste teemadega (usulu edendamine, madalama astme õigusemõistmine, teede ja sildade korrashoid jne) tegeleda.¹⁵⁶ Kubeneri ja kindralkubeneri propositsioonid olid aga enamikes küsimustes sõnastatud selliselt, et juhitu üksnes tähelepanu probleemidele, pakkumata sealjuures konkreetseid lahendusi.

Enamikel juhtudel aadel nõustus, et kubeneri või kindralkubeneri välja toodud probleemid olid aktuaalsed ning vajasisid lahendamist. Sellele lisaks tõi rüütelkond nii 1662. kui ka 1663. aastal enda palvekirjades välja selliseid probleeme, mida Sparre ega Oxenstierna propositsioonid ei sisaldanud. Rüütelkonna üldine seisukoht oli, et nii riigivõimu kui ka rüütelkonna enda poolt välja toodud kitsaskohtade lahendamiseks oli eelkõige vaja konkreetseid riigivõimu korraldusi, mis sundinuks maa elanikke kuulekusele ning andnuks vastavatele ametimeestele rohkem autoriteeti, võimaldades neil seega tõhusamalt oma tööd teha. 1663. aasta jaanuaris toimunud maapäeval esitas rüütelkond kindralkuberner Bengt Oxenstiernale palve ühtekokku 15 korralduse väljastamiseks. Maapäeva retsessi kohaselt oli tegemist teemadega, mida oli varasematel kokkusaamistel juba korduvalt arutatud ning mis olid saanud ka erinevate riigivõimu esindajate põhimõttelise heakskiidu, kuid mis ilma ametliku välja kuulutamiseteta olid nagu *kirikukell ilma haamrita (campana sine pastillis)*. Kuna tegemist on 1668. aasta maapolitseikorralduse seisukohast olulise seigaga, on rüütelkonna poolt palutud korraldused järgnevalt üles loetletud:

- 1) Korraldus selle kohta, et kuni kuningliku lõpliku otsuse saabumiseni oleks ülemkonsistoriumis nii ilmalikud kui ka vaimulikud liikmed.
- 2) Vastavalt varasematele korraldustele küüdikohustuse täielik kaotamine. Eriti vajalik oli rüütelkonna hinnangul rõhutada seda, et talupoegadelt oli keelatud Riia linnavärvas hobuseid võtta.
- 3) Keelata maid omavatel linnakodanikel nii aadli- kui ka linnakodanike privileegide samaaegne nautimine.
- 4) Välja anda tolliplakat, millega keelataks kõikide kõrvaltollide (*Nebenzölle*) nõudmine linnavärvas ja lõpetataks kõikide linnast sisse ja välja liikuvate koormate läbiotsimine ning muud *häirivad (abusive)* tegevused.
- 5) Korraldus duellide keelustamise kohta.
- 6) Korraldus laevatatavate jõgede avatuna hoidmise kohta, mis võimaldaks eemaldada jõeliiklust takistavad rajatised.

---

¹⁵⁶ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 261–263; Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 282–284.

- 7) Korraldus teede ja sildade korrashoiu kohta.
- 8) Korraldus jooksiktalupoegade kohta.
- 9) Korraldus relvaomamise ja -kandmise õiguste kohta.
- 10) Korraldus sõja ajal kogunenud võlgade sissenõudmise kohta.
- 11) Korraldus rüütelkonna kassa võlgnevuste sissenõudmiseks.
- 12) Korraldus, millega nõutaks aadlilt sisse Stockholmis käinud saatkonna kulud.
- 13) Trahvide määramine neile, kes pidid 1660. aastal minema kuninga matustele, kuid ei teinud seda.
- 14) Trahvide määramine kõigile maapäevalt põhjuseta puudujatele või enne maapäeva lõppu lahkujatele.
- 15) Trahvide määramine kõigile ratsateenistuskohustusest kõrvalehoidjatele.

Kindralkuberner Oxenstierna ei tulnud aga rüütelkonna palvetele vastu, mis põhjustas pingeid 1665. aasta maapäeval, kus maapäevale esitati palve maksta kontributsiooni Rootsi laevastiku tugevdamiseks. Maapäeva retsessi on kindralkubeneri propositsiooni kättesaamisele järgnenud arutelude kohta märgitud järgmist:

./../ olles jagunenud kolme kreisi nõupidamisteks, väljendati suurt vastumeelsust propositsiooni esimese punkti osas, mis puudutas lisamaksu laevastiku tarvis. Kuna meieni jõuavad vaid uudised riigipäeva otsustest raha maksta, siis tulemuseks on, et maapäevadel me üksnes anname ja panustame. Seevastu rüütel- ja maiskonna palvetele ei ole vähimatki tähelepanu pööratud, eriti arvesse võttes, et tänase päevani ei ole tema krahvlik Ekstsellents kindralkuberner andnud mingisugust resolutsiooni 1663. aastal üle antud aadli kaebekirjale.¹⁵⁷

Rootsi laevastikule makstava kontributsiooniga küll nõustuti, kuid oli selge, et rüütelkonnale ei olnud 1660. aastate esimese poole arengud meeltemööda. Endi hinnangul oldi nii Liivimaale kui ka laiemalt Rootsi riiki omajagu panustatud, kuid vastu saadi väga vähe. Kindlasti ei aidanud rüütelkonna soovide täitmisele kaasa Bengt Oxenstierna isik kubermanguvalitsuse eesotsas. Olid ju tema korduvad aruanded Karl XI eestkostevalitsusele maanõunike liigse ambitsioonikuse kohta selgeks märgiks, et kindralkuberner suhtus kohaliku aadli kavatsustesse umbusklikult.

---

¹⁵⁷ *alle in bey allen 3 Creysen inter consultandum grosse schwierigkeit auf den ersten punct wegen zustewer zur schiffs flotta sich eräuet, weil wir auf den Reichstagen secundum vulgatum illud: comitorum finis pecunia; also auf den Landtagen nur immer geben und contribuiren der Ausgang, hingegen auf E.E. Ritter und Landschaft desideria nicht das geringste reclamant erfolgete, allermassen denn bis dato von denen Landtagen von Anno 1663 her in überreichten punctis gravaminum nobilitatis noch keine Resolution von ihr hochgräfflichen Excellenz der General-Gouverneur erfolget: Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1665. – LVVA.214.2.294, 341.*

Olukord muutus pärast seda, kui 1666. aasta sügisel asus Liivimaa kindralkuberneri ametisse Klas Tott. Esimene maapäev tema juhatusel leidis aset 1667. aasta jaanuaris ning seal üle antud propositsiooni neljas punkt oli järgnev:

Selle kohta, mida auväärne rüütel- ja maiskond soovib veel enda armsa isamaa huvides meelde tuletada nii maa kultuuri ja jalule aitamise jaoks kasulike korralduste kui ka mõningate avalikku elu puudutavate kaebuste kohta, mis neid kõige raskemini vaevavad, ootab tema Ekstsellents auväärse rüütel- ja maiskonna algatust ning on valmis nendega koos hea eesmärgi nimel truult töötama ning kõigis võimalikes ja mõistlikes asjades vastu tulema.¹⁵⁸

Samas propositsioonis pani kindralkuberner veel rüütelkonnale südamele võtta käsile kirikute armetu seisukord ning soovis lõpetuseks maapäevaga nõu pidada, kuidas saavutada juba varasemalt välja antud kuid sõja tõttu unarusse jäänud korralduste täitmine. Seega erinevalt 1662. ja 1663. aasta propositsioonidest soovis Tott, et aadel pakuks lisaks konkreetsete lahenduste esitamisele ise välja valdkonnad, mis nende hinnangul oleksid vajanud paremat reguleerimist. Erandiks oli vaid kirikute küsimus, mis leidis kõigil kordadel nimetamist. Rüütelkond oli varmas tekkinud võimalust ära kasutama ning kindralkuberneril paluti välja anda 14 erinevat korraldust. Palve oli sõnastatud üksnes järgnevate märksõnadega, ehk sooviti korraldusi

- 1) teede ja sildade,
- 2) riietuse (*kleider*),
- 3) prassimise (*Gelage*),
- 4) teenijarahva,
- 5) talupojapulmade,
- 6) relvade,
- 7) jõgede ja tammide,
- 8) küüdikohustuse,
- 9) kõrtside,
- 10) linnades toimuvate aastaturgude,
- 11) ülesostukaubanduse (*Vorkaufferey*),
- 12) veskite,
- 13) kaalude ja mõõtude ning
- 14) kantseleimaksu kohta.

---

¹⁵⁸ *Was sonstn E.E. Ritter und Landschafft zu ihres lieben vaterlandes besten möchte zuerinnern haben so wol in verfassung einiger zu des landes cultur und aufnehmen heilsahmer ordnungen als auch in abschaffung einiger publicbeschwerde die Sie am härtesten trücken, darüber erwarten Ihre Excell E.E. Ritter und Landschafft eröffnung und sind geneigt mit Ihnen zu einen guten zweck trewlich zu arbeiten und Ihnen in allen möglichen und billigen dingen zu willfahren: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 362.*

Suures osas kattus nimekiri seega 1663. aastal palutud korraldustega. Lisaks nimetatud korralduste väljaandmisele palus rüütelkond kindralkuberneril muu hulgas veel

- 1) taastada ülemkirikueestseisja ametikoht;
- 2) luua sillakohtud (*Ordnungsgericht*, paralleelselt on kasutatud ka varasemat, adrakohtu nimetust), mis pidanuks vabastama maakohtud kohustusest teostada järelevalvet riiklike korralduste täitmise kohta;
- 3) üle vaadata rüütelkonna poolt koostatud talupoegade väljanõudmist puudutava patendi projekt ning see pärast vajalike muutuste sisseviimist välja kuulutada;
- 4) välja anda talupoegade immissiooni¹⁵⁹ puudutav korraldus;
- 5) tuletada kreisikomissaridele meelde nende tööülesanded.

Tott leidis, et rüütelkonna soovid olid igati põhjendatud ning kinnitas talle esitatud ülemkirikueestseisjad, sillakohtunikud ja kreisikomissarid ametisse. Samuti lubas kindralkuberner nii kiiresti kui võimalik koostada nimetatud ameti-meestele täpsemad ametijuhised. Mitmed teised ettepanekud vajasis aga veel põhjalikumat kaalumist, millesse kindralkuberner lubas kaasata ka maanõunikud ja rüütelkonna esindajad.¹⁶⁰

Kindralkubeneri kohtumine maanõunike ja rüütelkonna saadikutega sai teoks 1667. aasta novembris ja detsembris, mil lepiti kokku lahendustes rüütelkonna poolt välja toodud probleemidele ja ettepanekutele. Retsessi põhjal saab väita, et kõnealusel kohtumisel valmis maapolitseikorralduse esialgne versioon.¹⁶¹ Aadlikonvent läks laiali 1667. aasta detsembris vahetult enne jõule ning 1668. aasta 28. jaanuaril valmis maapolitseikorralduse lõplik versioon. Korraldus loeti kirikukantslitest avalikult ette sama aasta 19. juulil, mis tähistas ühtlasi ka jõustumise hetke.¹⁶² Korralduse 13 punkti jagunesid järgnevalt:

- 1) Kinnitus ülemkirikueestseisja institutsiooni taastamisele ning ametiinstruktsioon.
- 2) Sillakohtute loomine ja sillakohtunike ametiinstruktsioon.
- 3) Kreisikomissaride ametiinstruktsioon.
- 4) Korraldus selle kohta, kuidas sillakohtunikud peavad enda vastutusallas teede ja sildade korrashoiu eest hoolt kandma.
- 5) Talupoegade immissiooni rahalise väärtuse ühtlustamiseks on siin sätestatud fikseeritud hinnad talupoegade teotööle ning naturaalkoormistele.

---

¹⁵⁹ Talupoegade immissioon ehk võõrandamine oli 17. sajandil peamine sunnimeede, millega kohtu teel või kindralkubeneri korraldusel võlgnevusi välja nõuti, samuti võidi seda kasutada eraisikute vaheliste võlgnevuste klaarimiseks. Vt nt *Eesti ajalugu III* (2013), 304–305.

¹⁶⁰ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 374–386.

¹⁶¹ Kohtumisel arutati samu teemasid ja samas järjekorras, nagu need esinesid 1668. aastal koostatud lõplikus versioonis: Liivimaa aadlikonvendi retsess, november 1667. – LVVA.214.2.294, 387–388.

¹⁶² Arbusow jun., Die „Livländische Landesordnung“, 8.

- 6) Pärissorise talupoja määratlemine ning ärakaranud talupoegade väljanõudmise protseduur.
- 7) Korraldus laevatatavate jõgede kohta, millega keelatakse jõeliiklust takistavate rajatiste ehitamine.
- 8) Meeldetuletus aadlile selle osas, et nad on kohustatud pidama suuremate teede ääres võõrastemaju. Eraldi on välja toodud, et talupoegadele on kõrtside ja võõrastemajade pidamine rangelt keelatud.
- 9) Piirangud talupoegade pulmadele nende maksimaalse kestuse, külaliste arvu ning tarbitava alkoholikoguse osas.
- 10) Korraldus tulirelvade omamise kohta. Igas mõisas võib olla maksimaalselt kaks püssi, mis tuleb registreerida. Talupoegadele on igasugune kütmine rangelt keelatud, välja arvatud mõisa poolt määratud kütidele.
- 11) Keeld korraldada maalaatu seal aset leidvate rikkumiste tõttu. Linnade aastalaadad peavad aga jätkuvalt edasi toimuma.
- 12) Isiklikult vabade teenijate (*Dienstbothen*) õigustest ja kohustustest.
- 13) Keeld kõigile maavaldajatele lubada võõramaist päritolu kerjustel enda valdustes viibida.¹⁶³

1668. aasta sügisel kogunenud maapäeval esitas rüütelkond kindralkuberner Tottile ettepaneku, et kuna kiriku- ja politseikorruga olid asjad hästi, võiks järgmisena keskenduda õigusemõistmise paremale korraldamisele.¹⁶⁴ Kindralkuberner oli sellega päri ning mingil hetkel enne 1671. aastat (täpne kuupäev ei ole teada) koostas ta 12-punktilise korralduse, millega reguleeris senimaani probleeme ja vaidlusi põhjustanud nüansse maakohtute töös. Nii on näiteks korralduse kolmandas punktis sätestatud trahvid maakohtunikele, kes ei täitnud enda ametiülesandeid korrektselt. Sealjuures on viidatud Liivimaa rüütliõigusele.¹⁶⁵ 1669. aastal toimunud maapäeval pidasid rüütelkonna esindajad Riia kubeneri Fabian von Ferseniga (kindralkuberner Tott oli parasjagu haige) nõu selle üle, kuidas vähendada maal sageli aset leidvaid vägivallajuhtumeid, mis olid enamasti tingitud valdusõiguslikest tülidest. Mõlemad osapooled leidsid, et tegemist oli tõsise ja lahendamist vajava probleemiga.¹⁶⁶ Läbirääkimistel esitas Fersen rüütelkonnale Klas Totti versiooni võimalikust korraldusest, mis oleks aidanud olukorda parandada, ning palus seda täiendada. Korraldusega keelati igasugune omavoliline õigusemõistmine ja vägivalla kasutamine tüliküsimustes ning määrati karistused eksijatele, Tott andis korralduse ametlikult välja 1670. aasta mais.¹⁶⁷ 1671. aastal läks Tott tagasi Stockholmi ning sai kuningliku kinnituse kõigile kolmele dokumendile ehk 13-punktilisele maapolitseikorraldusele, 12-punktilisele kohtukorraldusele ning korraldusele maal

¹⁶³ 1668. aasta maapolitseikorraldus on täies mahus avaldatud näiteks *Lieffländische Landes-Ordnungen, Nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen*. Riga: G.M. Nöller 1705, 4–35.

¹⁶⁴ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 28.

¹⁶⁵ *Lieffländische Landes-Ordnungen*, 44.

¹⁶⁶ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1669. – LVVA.214.2.295, 61.

¹⁶⁷ Korralduse lõplik versioon on leitav *Lieffländische Landes-Ordnungen*, 36–40.

lokkava vägivalda ohjeldamiseks. Seetõttu on 1668. aasta maapolitseikorraldus ilmunud trükis või allikapublikatsioonina enamasti koos kahe teise eelpool nimetatud dokumendiga.¹⁶⁸

1668. aasta maapolitseikorralduse ja seda täiendavate korralduste saamisloo kokkuvõtteks võib seega tõdeda, et huvi maal toimuvat paremini korraldada oli nii riigivõimul kui ka aadlil. Riigivõimul oli eelkõige passiivne ja modereeriv roll – aadlil paluti kas üldiselt maa käekäiku edendada või mingitele konkreetsetele probleemidele lahendusi leida, tagasi lükati sobimatud või krooni huve riivavad ettepanekud, ning lõppude lõpuks kuulus riigivõimule lõppsõna korralduste väljakuulutamise õiguse näol. Rüütelkonna sisend konkreetsete sätete ja sõnastuseni jõudmisel oli seega määrava tähtsusega. Bengt Oxenstierna ametiaeg näitas hästi, et kui kindralkuberner ei soovinud rüütelkonna nõudmistele vastu tulla, siis ta seda ka aadlipoolsest survestamisest hoolimata ei teinud. Samas riskiti sellise lähenemisega riigi sissetulekute vähenemisega. Siinkohal peab ütlema, et loomulikult ei olnud aadel ainuke mõjuvõimas grupp, mis riiklikku seadusandlust mõjutas. Võttes näiteks 1668. aasta maapolitseikorralduse, siis talupojapulmade reguleerimisest ning maalaatade keelustamisest olid väga huvitatud ka Liivimaa kõrgemad vaimulikud.¹⁶⁹ Täiesti omaette ning eraldi uurimust vääriv teema on linnade võimalused panna riigivõim väljastama sobivaid seaduseid. Käesoleva teema lõpetuseks oleks aga paslik teha kokkuvõtte sellest, mida Liivimaa rüütelkond vaadeldaval perioodil seadusandluse mõjutamisega taotles.

Võib öelda, et laias laastus olid Liivimaa aadli eesmärgid enne ja pärast Vene-Rootsi sõda võrdlemisi sarnased. Nagu näitavad 1663. aastal esitatud palvekirja punktid rüütelkonna kassa võlgnevuste sissenõudmise ning erinevate trahvide määramise kohta, vajati rüütelkonna kesksete institutsioonide toimimiseks jätkuvalt riigivõimu tuge. Eriti suureks murekohaks oli pärast sõja lõppu vägivald ja puudulik avalik kord. Sellele viitavad rüütelkonna 1663. aastal esitatud palve anda välja duellide pidamist keelustav korraldus, korduvad üleskutsed piirata tulirelvade levikut maal ning 1669. aastal aset leidnud läbikäimised vägivaldsete valdusõigustega seotud tülide ohjeldamiseks. Nagu võisime näha, siis tulirelvade arvu piirav korraldus jõudis 1668. aasta maapolitseikorraldusse ning igasuguse omakohtu mõistmise eest määrati ranged karistused 1670. aastal kindralkubernerite korraldusega. Avaliku korra tagamise olulisima instrumendina nähti riiklikku kohtusüsteemi. Juba 1662. aasta maapäeval esitati palve, et sõja ajal tegutsenud erakorralised komissariaalkohitud lõpetaksid tegevuse ning võimalikult kiiresti taastataks sõjaeelne kohtukorraldus.¹⁷⁰ Seega võib öelda, et vähemalt aadli juhtiv ja poliitiliselt aktiivne

---

¹⁶⁸ Lisaks eelpool viidatud 1705. aastal ilmunud seadustekogule on kõiki kolme korraldust koos käsitletud ka Gustav Johann von Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. 2. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Bd. 1. Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680.* Riga: W. F. Häcker 1821, 557–595.

¹⁶⁹ Vt Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 141–142.

¹⁷⁰ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 271.

osa oli vägagi hea meelega nõus loovutama teatud vabadusi ja õiguseid riigivõimule, kuna saadi aru, et selle tulemuseks oli turvalisem ja stabiilsem ühiskond.

Jätkuvast *gute Policey* poole püüdlemisest annavad märku ka rüütelkonna palved taastada ülemkirikueestseisja ja kreisikomissari ametikohad ning luua sillakohtud. Nimetatud institutsioonid olid jätkuvalt kas täielikult või osaliselt aadli enda ülal pidada, see tähendab, et ametimeestele ei olnud ette nähtud riiklikku palka. Samuti esitas rüütelkond pärast 1661. aastat peetud maapäevadel hulgaliselt kaebuseid, kus toodi välja kitsaskohti kas riiklike institutsioonide töös üleüldiselt või konkreetsete ametimeeste juures, samuti kaevati varasemalt väljastatud korralduste täitmata jätmise või ebakorrektselt täitmise üle.¹⁷¹ Seega oli ka selles aspektis järjepidevus Vene-Rootsi sõjale eelnenud perioodiga.

Nagu eelpool öeldud, ei toonud 1668. aasta maapolitsei korraldus kaasa mingisugust olulist muutust talupoegade õiguslikus seisundis. Pigem andis korraldus selleks ajaks välja kujunenud reaalsusele seaduse jõu. Loomulikult ei olnud selles reaalsuses talupoegade jaoks midagi rõõmustavat. Samas ei saa mainimata jätta seda, et ka vaadeldaval perioodil üritas rüütelkond talupoegkonda nii palju kui võimalik riigivõimu nõudmiste eest kaitsta. Meenutagem kasvõi maapäevadel peetud vaidluseid talupoegade kindlustustöödele saatmise osas. Samuti toodi maapäevadel jätkuvalt esile juhtumeid, kus riiklikud ametihed või sõdurid mingil moel talupoegadele liiga olid teinud ning paluti selliste juhtumitega tegeleda.¹⁷² Kui palju sellest kasu oli, on keeruline öelda, kuid arvestades pärisoriste talupoegade piiratud võimalusi enda õiguste kaitseks välja astuda, oli see ikkagi parem kui mitte midagi.

4.3.3 Usuelu korraldus ja ülemkirikueestseisja institutsioon

Nagu näha võis, taastati 1668. aasta maapolitsei korraldusega kaks juba varem tegutsenud, kuid sõja ajal hääbunud institutsiooni, milleks olid ülemkirikueestseisjad ja sillakohtud. Tõsi, viimatinimetatu kandis varasemalt adrakohtu nimetust, kuid selle ümbernimetamine sillakohtuks ei toonud kaasa põhimõttelisi muutuseid kõnealuse institutsiooni peamistes funktsioonides. Järgnevalt on võetud kõigepealt vaatluse alla ülemkirikueestseisja institutsiooni taasta-

---

¹⁷¹ Näiteks 1665. aastal juhtis kindralkuberneri tähelepanu arvukatele kaebustele, mis olid laekunud osade maakohtunike peale, kes olid väidetavalt enda ametikohustused unarusse jättnud. Rüütelkonna hinnangul tulnuks sellised kohtunikud ametist vabastada ning nende asemele uued määrata. Samas palvekirjas toodi ka välja, et hoolimata korduvatest sellekohastest korraldustest oli ikka ette tulnud juhuseid, kus maal liikuvad sõjaväelased olid nõudnud tee äärde jäävast mõisast tasuta küüdihobuseid: Rüütelkonna palvekiri Bengt Gabrielsson Oxenstiernalle 14.01.1665. – RA.EAA.909.1.268. Sarnaseid näiteid esines rüütelkonna palvekirjades veel hulgaliselt.

¹⁷² Ühe näitena võib välja tuua ooberst Arenstorffi üksuse, kes 1660. aastate esimesel poolel Liivimaal paiknes ja kohalikele elanikele palju kahjustas. Vt täpsemalt ptk 4.2.2. Lisaks sellele oli ka pärast maatolli kaotamist probleemiks talupoegade tööle rakendamine ja neilt raha või kaupade väljapressimine Riia linnavaravas: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1669. – LVVA.214.2.295, 58.

mine ning ühtlasi on antud ülevaade peamistest arengutest kirikuvalitsemises 1660. ja 1670. aastatel. Sarnaselt varasema perioodi usuelu käsitlemisega on ka siin suuresti toetunud Alvin Isbergi monograafiale Liivimaa kirikuvalitsemisest 17. sajandil.

Nagu teised eluvaldkonnad, oli ka usuelu 1660. aastate alguseks jõudnud madalseisu. Vene-Rootsi sõja tulemusel oli oma tegevuse lõpetanud Tartus asuv ainult vaimulikest koosnev ülemkonsistoorium. Pärast superintendent Klingiuse lahkumist Liivimaalt 1656. aastal oli Liivimaa järgmised viis aastat ilma koha peal tegutsenud kirikujuhita. Samuti puuduvad andmed alamkonsistooriumide tegutsemisest vahetult sõja lõpule järgnenud aastatel. Lisaks keskse juhtimise kadumisele kannatas usuelu loomulikult ka kirikute ja pastoraatide hävimise või rüüstamise tõttu. Kõnekas on asjaolu, et 1660. aasta maapäeval pöördus kindral-kuberneri kohuseid täitev Robert Douglas rüütelkonna poole palvega tegeleda mitte üksnes sõjas hävinenud kirikute ülesehitamisega, vaid korraldada kogudustes visitatsioonid, mille käigus välja juurida kõik *patud ja pahed (Sünde und Laster)* ning määrata eksijatele karistused. Rüütelkond leidis enda vastuses, et kirikuvisitatsioonide korraldamine oli siiski praostide ülesanne, mida nägi ette ka nende ametiinstruksioon. Omalt poolt tehti Douglasele ettepanek praostidele nende ülesandeid meelde tuletada.¹⁷³ Samas viitab juba ainuüksi Douglase eba-konventsionaalne pöördumine rüütelkonna poole kirikuvisitatsiooni läbi-viimiseks tõenäoliselt sellele, et toimivat kirikuorganisatsiooni, mis ülesandega hakkama oleks saanud, 1660. aastaks enam ei eksisteerinud.

Järgnevatel aastatel hakkas olukord pikkamööda normaliseeruma. 1661. aasta sügisel maabus Riias uueks superintendentiks määratud Johannes Gezelius, kelle ees seisis keeruline ülesanne taastada Liivimaal nii kirikuorganisatsioon kui ka usuelu edendamiseks vajalik taristu. Värske ametimees asus energiliselt ametiülesannete kallale: juba 1662. aasta talvel peetud maapäeval edastas ta rüütelkonnale Riia kuberneri Per Sparre vahendusel mitmed usuelu puudutavad murekohad ja ettepanekud. Sama aasta suvel reisis ta Stockholmi, kus andis Karl XI eestkostevalitsusele ülevaate Liivimaa kirikukorralduse ja usuelu kitsaskohtadest. Gezeliuse peamiseks mureks, mida ta väljendas nii 1662. aastal kui hiljemgi, oli Liivimaa pastorite vähene ettevalmistus ja lõdvad elukombed, mistõttu ei saanudki kohalikult maarahvalt vooruslikku ja vaga elu eeldada. Kohaliku aadli osas oli ta pigem positiivselt meelestatud.¹⁷⁴

1662. aasta suvel viibis Stockholmis ka Liivimaa aadli saatkond, mille üheks eesmärgiks oli saada keskväimu heakskiit segakonsistooriumi taastamisele. Kui 1650. aastal oli kuninganna Kristiina eestkostevalitsus andnud samasisulisele palvele eitava vastuse, siis nüüdseks oli suhtumine muutunud. Karl XI eestkostevalitsuse 31. oktoobri resolutsioonis toodi välja, et Liivimaal alates 1648. aastast tegutsenud vaimulik ülemkonsistoorium oli kaasa toonud hulga-

¹⁷³ Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1660. – LVVA.214.2.294, 231–232.

¹⁷⁴ Gezelius tõi oma ettekandes välja, et kirikud ja pastoraadid olid küll sõja tulemusel kohutavas seisus, kuid ta oli saanud Liivimaa aadli lubaduse olukorraga tegeleda: Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 136–138.

liselt apellatsioon, mis vajadis Stockholmis läbivaatamist. Kuna olukord oli sellele kohale pealt enne 1648. aastat olnud parem, otsustati taastada segakonsistoorium. Sellega lahendati ühtlasi Liivimaa rüütelkonna etteheide, mille kohaselt oli pelgalt vaimulikest koosnev ülemkonsistoorium vastuolus hertsog Karli antud privileegidega. Samas toodi resolutsioonis välja, et erinevalt varasemast segakonsistooriumist pidi nüüdsest superintendent *olema selle eesistuja ning saama esimese koha ning see, kellest saab ilmalik direktor, saab koha eesistuja kõrval*.¹⁷⁵ Lisaks kinnitas Karl XI eestkostevalitsus Liivimaa aadli patronaadiõiguse sellisel kujul, nagu see oli varasemate korraldustega fikseeritud: kiriku patroonil oli õigus esitada kogudusele pastorikandidaat (*ius praesentandi*), kogudusel oli õigus valimiseks ja hääletamiseks (*ius eligendi et votandi*) ning superintendendile jäi eksamineerimise ja ametisse nimetamise õigus (*ius examinandi et confirmandi*).¹⁷⁶ Seega oli rüütelkond juba kohe kirikuvalitsemise taastamise alguses saanud vähemalt paberil olulise võidu – segakonsistooriumi olemasolu avas Liivimaa aadlile vähemalt teoreetiliselt võimaluse sekkuda tulevikus kirikuvalitsemisse.

Tegelikkuseks ei saanud kuningliku korraldusega ette nähtud segakonsistoorium aga veel niipea. Olgugi et näiteks 1663. aasta maapäeval lubas kindralkuberner Bengt Oxenstierna rüütelkonna palvele vastu tulles määrata ülemkonsistooriumisse Liivimaa ilmalikest kohtutest kaks assessorit, ei ole mingeid märke sellest, et nimetatud lubadus ka ellu viidud oleks.¹⁷⁷ Otsustades Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatute põhjal, viidi segakonsistoorium sisse alles 1668. aastal, mil ülemkonsistooriumi koosseisuks on märgitud superintendent koos kolme vaimuliku ja kolme ilmaliku assessoriga.¹⁷⁸ Liivimaa aadlikke viimaste seas aga ei ole. Kuni 1668. aastani koosnes ülemkonsistoorium ainult superintendendist ja kolmest vaimulikust assessorist. Ilmalikust direktorist ei ole ka veel 1668. aastal mingisugust jälge.

Alamkonsistooriumite toimimasaamine näis kulgevat veelgi vaevalisemalt. Hoolimata sellest, et juba 1660. aasta kubermanguvalitsuse pearaamatusse on kantud alamkonsistooriumid Pärnu ja Riia kreisis ning 1662. aasta pearaamatus on neile lisandunud veel Tartu ja Võnnu alamkonsistooriumid, näivad need olevat pigem fiktiivsed asutused.¹⁷⁹ Veel 1663. aasta sügisel kurtis Gezelius kindralkuberner Bengt Oxenstiernale, et alamkonsistooriumid ei ole sessioone pidanud.¹⁸⁰ Arveraamatute põhjal koosnesid alamkonsistooriumid praostist ja kahest vaimulikust assessorist. Aadlile valmistas selline olukord pahameelt – olid nad ju ainult vaimulikest koosnevate alamkonsistooriumidega ilma jäänud näiteks kirikuvisitatsioonidel osalemise õigusest, mille nad olid enne Vene-

---

¹⁷⁵ *Skall wara Praeses och behålla primum locum, och den som Director blifwer aff secularibus, hafwer sitt ställe näst Praesidernes*: Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

¹⁷⁶ *Ibid.*

¹⁷⁷ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 311–312.

¹⁷⁸ RA.EAA.278.1.XXII-35.

¹⁷⁹ RA.EAA.278.1.XXII-26; RA.EAA.278.1.XXII-28.

¹⁸⁰ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 145.

Rootsi sõja puhkemist välja võidelnud. Selline olukord põhjustas kindlasti ka probleeme usuelu edendamise majandusliku külje pealt. Oli ju kohaliku aadli kaasamine kirikuvalitsemisse ülemkirikueestseisja institutsiooni loomise näol 1650. aastal täitnud eelkõige seda eesmärki, et sundida iga koguduse maa- valdajaid rohkem kirikute parandamisse ja pastorite ülalpidamisse panustama. Vaimulikel ametimeestel oli tõenäoliselt oluliselt keerulisem panna aadlikke kiriku heaks rahakukruid kergendama.

Olukorra parandamiseks tegi Riia kuberner Per Sparre juba 1662. aasta talvel peetud maapäeval ettepaneku taastada vahepeal hääbunud ülemkirikueestseisja institutsioon, mis kubeneri hinnangul oleks aidanud kiirendada kirikute üles- ehitamise protsessi ning lahendada tülisid pastorite ja kirikupatroonide vahel. Rüütelkonna vastuses anti aga Sparre ettepanekule eitav vastus – kuna maa- kohtunikud pidid nii või naa kontrollima kõikide riiklike korralduste täitmist oma piirkonnas, ei olnud kirikukorralduste täitmise jälgimiseks eraldi ameti- mehi vaja.¹⁸¹ Mõnevõrra üllatavat seisukohta saab ehk selgitada sõjajärgse majandusliku olukorraga – situatsioonis, kus paljude sissetulekud olid drasti- liselt vähenenud, kuid riigi nõudmised jäänud samaks või isegi kasvanud, ei soovitud endale mingisuguseid lisakohustusi võtta. Tõenäoliselt ei pidanud aadel 1660. aastate alguse kaootilises olukorras ka usuküsimusi kõige pakilise- maks, enne vajas jalule seadmist näiteks ilmalik õigusemõistmine. Järgneva nelja aasta jooksul ülemkirikueestseisja ameti taastamise küsimust ei tõstatatud. Siin võisid rolli mängida võrdlemisi jahedad suhted Liivimaa aadli ja kindral- kuberner Bengt Oxenstierna vahel.

1664. aasta augustis nimetati Johannes Gezelius Turu piiskopiks ning ta lahkus Liivimaalt järgmise aasta algul. Oma ametiaja jooksul jõudis ta küll nii aadli kui ka kindralkuberneriga mitmel korral läbirääkimisi pidada ning korraldas 1664. aasta suvel isegi sinodi, kuid mingite suuremate muudatuste tegemiseni Liivimaa kirikukorralduses ta ei jõudnud. Peamiseks takistuseks oli maa armetu majanduslik olukord, mis ei võimaldanud piisavalt kiiresti korda seada kirikuid ega kohapeal koolitada või mujalt juurde kutsuda pädevaid kirikuõpetajaid. Rootsis viibides valmis Gezeliusel 1668. aastaks põhjalik Liivimaa kirikukorraldus, mis ei jõustunud aga mitte kunagi.¹⁸²

Uued tuuled hakkasid puhuma 1666. aastal, kui Liivimaale saabus kindral- kuberner Klas Tott. Samal aastal võttis Gezelius ameti üle endine Saaremaa superintendent Georg Preuss, kes oli Isbergi hinnangul tugev kiriku autonoomia pooldaja ning üritas tõrjuda igasuguseid katseid suurendada ilmaliku võimu osakaalu kirikuvalitsemises.¹⁸³ Etteruttavalt võib öelda, et superintendent ei olnud enda püüdluste realiseerimisel kuigi edukas. Seda peamiselt uue kindral- kubeneri isiksuse ja vaadete tõttu. Esimesel Totti juhitud maapäeval 1667. aasta

---

¹⁸¹ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 261–268.

¹⁸² Kirikukorralduse on täies mahus avaldanud Aleksi Lehtonen. *Die Livländische Kirchen- ordnung des Johannes Gezelius*. Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finnlands 1931.

¹⁸³ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 160–161.

talvel olid kirikuküsimused üheks keskseks teemaks. Kindralkuberner tõi enda maapäevale esitatud propositiooni esimeses punktis välja, et nüüd, kus vene-lastega oli saavutatud lõplik kokkulepe, oli aeg Liivimaa kirikukorraldus tõsiselt käsile võtta. Selleks oli vaja ellu rakendada *möödunud aegadel välja antud korraldused (bey vorigen Zeiten abgefassten Verordnungen)*.¹⁸⁴ Mida ta selle all täpsemalt silmas pidas, ei ole täpsustatud. Isberg on Totti propositiooni tõlgendanud kui kindralkubernerite ettepanekut ülemkirikueestseisja institutsiooni taastamiseks.¹⁸⁵ Siinkirjutaja hinnangul on tegemist pigem juba eelpool kirjeldatud lähenemisega – kindralkuberner osutas üksnes probleemile, mille olemasolust ta oli Liivimaal viibitud aja jooksul kuulnud, kuid konkreetse lahenduse väljapakumise jättis ta neile, kes olid oludega paremini kursis.

Mingil põhjusel ei pakkunud rüütelkond lahendust kirikukorralduse probleemidele mitte enda vastuses kindralkubernerite propositioonile, vaid hoopiski palvekirjas, mis maapäeva lõppedes Tottile üle anti. Dokumendi esimeses punktis esitati palve taastada 1650. aastal loodud ülemkirikueestseisja institutsioon, mis saanuks rüütelkonna hinnangul teostada kohaliku tasandi kirikuvallitsemise üle järelevalvet ning suunata kirikueestseisjaid agaramalt kirikute heakorda panustama. Kindralkuberner lõpetas pärast palvekirja vastuvõtmist maapäeva ning edasine arutelu rüütelkonna palvete osas jätkus kindralkubernerite, kahe praosti ning maanõunike ja rüütelkonna esindajate kitsamas ringis. Tott leidis ettepaneku taastada ülemkirikueestseisjad igati mõistliku olevat ning juba sama kohtumise käigus kinnitas ta Gustav von Mengdeni Võnnu, Carl Stackelbergi Tartu, Herman Gordiani Pärnu ning Heinrich von Patkuli Riia kreisis ülemkirikueestseisjateks. Kõik nimetatud isikud olid ühtlasi sama piirkonna maanõunikud ning igaüks sai abiliseks ühe assessori ja notari. Lisaks ülemkirikueestseisja institutsioonile moodustas kirjeldatud kolmeliikmeline kolleegium ka enda kreisi vaeslastekohtu.¹⁸⁶ Seega ühendati varasemalt eraldiseisvad instantsid üheks. Juba sama aasta 31. jaanuaril väljastas kindralkuberner ülemkirikueestseisjatele instruksiooni, mis oli identne varasema, 1650. aastal koostatuga.¹⁸⁷

Kõnealuse kohtumise juures väärib ära märkimist asjaolu, et maanõunikud ja rüütelkonna esindajad esitasid omapoolsed ettepanekud Riias viibivale kahele praostile selle osas, mida Liivimaa vaimulikud pidanuks tegema usuelu edendamise nimel. Tähelepanuväärne on kõnealune dokument eelkõige seetõttu, et kui aadli ja vaimulike vahel leidsid aset mingit sorti läbirääkimised, olid aktiivseks pooleks enamasti viimased, kes heitsid aadlile ette näiteks talupoegade liigset tööga koormamist, mistõttu viimased ei jõudnud jumalateenistustele. Nüüd esitas aga aadel omapoolsed kaebused ning muu hulgas toodi välja, et paljud pastorid elasid kõlbmatut elu ning olid maarahvale halvaks eeskujuks, samuti küsisid kirikuõpetajad talupoegadelt endiselt pihiraha, mis viimaseid kirikust

¹⁸⁴ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 362.

¹⁸⁵ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 161.

¹⁸⁶ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 374–379.

¹⁸⁷ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 161.

eemal hoidis, ning koduvisitatsioonid toimusid liiga harva. Sellele lisaks tehti vaimulikele antud memoriaalis ettepanek jagada mõningad suuremad kihelkonnad väiksemateks ning ehitada uutesse kihelkondadesse kirikud, et lähendada talupoegi kristlikule õpetusele.¹⁸⁸ Ettepanek on selles mõttes üllatav, et kirikute ehitamisega kaasnevad kulud oleksid jäänud aadli kanda.

1667. aasta jaanuaris ülemkirikueestseisjatele väljastatud instruksioon kutsus esile ülemkonsistoriumi tugeva vastuseisu. Superintendent Preuss võttis ette laiaulatusliku vastukampaania, mille käigus ta üritas nii kindralkuberneri kui ka Karl XI eestkostevalitsust veenda ilmaliku võimu kahjulikkusest kirikuvallitsemises. Preuss ja ülejäänud ülemkonsistorium pidasid ülemkirikueestseisja ameti sisseseadmist tõsiseks vaimulike õiguste rikkumiseks. Arvukad kirjad ning isegi Preussi Stockholmis käimine ei kandnud vilja, kuna juba 1667. aasta sügisel kutsus Tott maanõunikud ja rüütelkonna esindajad Riiga nõupidamisele, mille käigus kindralkuberner soovis muu hulgas ka kirikuvallitsemist puudutavaid küsimusi arutada. Ka ülemkonsistoriumi esindajad olid aadlikonvendile kutsutud, kuid tõenäoliselt ei ilmunud nad kohale.¹⁸⁹ Aadlikonvendi retsessis pole igal juhul ühtegi viidet vaimulike osavõtu kohta. Kindralkuberneri ja Liivimaa aadlike nõupidamise tulemusel jõuti täiendatud ülemkirikueestseisjate instruksioonini, mis moodustas 1668. aastal välja kuulutatud maapolitsei korralduse esimese peatüki.¹⁹⁰

Võrreldes 1650. aastaga on ülemkirikueestseisja ametikohustusi ja -volitusi küll mõnevõrra täpsustatud, kuid laias laastus jäi kõnealuse institutsiooni olemus ja funktsioon samaks. Ülemkirikueestseisjaks võis nimetada ainult maanõuniku, kelle peamiseks ülesandeks oli koos enda piirkonna praosti ning ühe ilmaliku assessoriga käia kirikuvisitatsioonidel. Nagu varasemaltki pidi ülemkirikueestseisja vaatama üle kirikute majandusliku poole, juhtima tähelepanu selles valdkonnas esinevatele puudustele, panema koguduse maavaldajad võrdselt kirikute ehitamise või parandamise ning pastorite ülalpidamise panustama ning võimalusel lahendama koha peal maavaldajate omavahelised või pastori ja maavaldaja vahelised tüliküsimused. Tüliküsimuste osas on täpsustatud, et kirikus või kiriku ümbruses aset leidnud kaklused tuli siiski viivitamata suunata ilmalike kohtute menetlusse. Pastorite usulisi vaateid ja õpetust puudutav pidi, nii nagu varasemaltki, jääma konsistoriumite pädevusse. Erinevus võrreldes varasema instruksiooniga on see, et kirjeldatud ülesannete juures on põhjalikumalt selgitatud, kuidas ülemkirikueestseisja peaks need täitma. Samuti on uuemas instruksioonis eraldi rõhutatud ülemkirikueestseisja autoriteeti ning seitsmendas punktis on sätestatud, et *keegi ei tohi kõrge trahvi ähvardusel ülemkirikueestseisjale tema ametikohustuste täitmisel*

---

¹⁸⁸ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 381–382.

¹⁸⁹ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 162.

¹⁹⁰ *Lieffländische Landes-Ordnungen*, 4–9.

*ei sõnades ega tegudes vastu hakata.*¹⁹¹ Oluline erinevus võrreldes varasemaga on see, et ülemkirikueestseisja ei pidanud enam olema ühtlasi sama piirkonna maakohtunik. Neljast 1667. aastal ametisse nimetatud ülemkirikueestseisjast oli vaid üks, Carl Stackelberg, samal ajal ka maakohtunik. Stackelberg pidas mõlemat ametit Tartu kreisis.

Ülemkirikueestseisjad asusid juba kohe 1668. aastal neile määratud ülesandeid täitma ning samast aastast pärinevate visitatsiooniprotokollidega tutvunud Isbergi hinnangul tehti seda põhjalikult. Detailselt märgiti üles kirikute varaline seis ning koguduse liikmeid küsitleti lisaks majanduslikele teemadele ka näiteks omavaheliste tülide ja nõidumiskahtluste osas. Ei aidanud ka praostide protestikirjad kindralkuberner Tottile – käsk oli käsk ning praostid olid sunnitud ülemkirikueestseisjate juhitud visitatsioonidest osa võtma. Mingisugust suurt ja kohest läbimurret ülemkirikueestseisja institutsiooni taastamine loomulikult kaasa ei toonud.¹⁹² Olgugi et Liivimaa aadli ladvik näis olevat olukorra parandamisest siiralt huvitatud, siis kindlasti ei saanud seda öelda kõigi maavaldajate kohta. Näib, et jätkuvalt põhjustasid enim probleeme just mõisavalitsejad ja rentnikud, kellel oli vähe motivatsiooni panustada pikaajalistesse investeerintutesse, nagu näiteks uue kiriku ehitamine või isegi olemasoleva parandamine.¹⁹³

Järgnevaid aastaid Liivimaa kirikuelus iseloomustas eelkõige ilmaliku ja vaimuliku võimu konkureerimine kirikuvalitsemises. Ülemkonsistoorium pidas kibedaid lahinguid Tartu ja Pärnu linnaga, et nende alamkonsistooriumid enda kontrollile allutada. Selle osas saavutati ka edu. Üha sagedasemaks muutus ülemkonsistooriumi otsuste edasikaebamine kuninglikule majesteedile, mis päädis tihtipeale esialgse otsuse muutmisega. Ning loomulikult jätkus vägi-kaikavedu ka vaimulike ja aadli vahel. Ülemkonsistooriumile olid eriti vastumeelt ülemkirikueestseisjate katsed tülikäsimusi koha peal lahendada, kuna oldi seisukohal, et kohtulik kompetents oli ainult konsistooriumitel. Seetõttu ei olnud harvad need juhud, kus ülemkirikueestseisja langetatud otsused kaevati ülemkonsistooriumisse edasi ning leidsid seal hoopis teistsuguse lahenduse.¹⁹⁴

Jätkuvalt oli lahendamata ka ülemkonsistooriumi koosseisu küsimus, kus vastavalt 1662. aasta kuninglikule resolutsioonile pidi olema ilmalik direktor. 1671. aastal tõstas Klas Tott küsimuse Rootsi riiginõukogus, kus otsustati kuninglik korraldus jõustada ning direktoriks määrata maanõunik Gotthard

---

¹⁹¹ *Niemand soll sich dem Oberkirchenvorsteher in seinen Ampts-Verrichtungen weder mit Worten noch Wercken bey hoher Arbitrar-Straffe widersetzen: Liefvländische Landes-Ordnungen*, 7.

¹⁹² Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 163.

¹⁹³ 1671. aastal juhtis sellele tähelepanu ka Klas Tott, kes viibis parasjagu Stockholmis. 1. septembril peetud riiginõukogu istungil tõi ta välja, et kuna Rootsi suurmaomanike valduste valitsejate lepingutes ei olnud enamasti ette nähtud kohustust kirikute parandamisse või ehitamisse panustada, siis nad seda ka ei teinud. Rootsis viibivad pärushärrad ei avaldanud mõisavalitsejatele ka mingisugust survet, et viimased usuelu edendamisse panustaksid: riiginõukogu istungi protokoll 01.09.1671. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 58.

¹⁹⁴ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 166–177.

Johan von Budberg. Ametisse nimetamiseni jõuti aga alles 1674. aastal.¹⁹⁵ Isbergi andmetel ei jõudnud von Budberg kunagi ametit realselt pidada.¹⁹⁶ Samas võib näiteks kubermanguvalitsuse 1676. aasta pearaamatust näha, et Budbergile oli ette nähtud 475 hõbetaalri suurune aastapalk ülemkonsistooriumi direktori ametikohustuste täitmise eest.¹⁹⁷ Budberg ei saanud ametis kaua püsida, kuna 1678. aasta arveraamatus on direktoriks märgitud juba Heinrich Cronstierna, kelle vahetas sama aasta mais välja Friedrich Plater.¹⁹⁸ Superintendenti enam ülemkonsistooriumi koosseisu märgitud ei ole, mis on tõenäoliselt seotud 1677. aastal tegevust alustanud ülemkirikukomisjoniga (*general-kyrkokommission*).¹⁹⁹

Kokkuvõtteks võib öelda, et hoolimata aadli näilisest võidust, mille ilminguna võib näha ülemkonsistooriumi juhi ametikoha liikumist kohalikele aadlikele, oli see ajaliselt ning ka sisuliselt piiratud episood. Ülemkonsistoorium oli pärast ülemkirikukomisjoni moodustamist kaotanud suure osa enda autoriteedist. Aadli seisukohast ehk veelgi olulisem oli asjaolu, et ülemkirikukomisjoni sisseviimisega kaotasid ülemkirikueestseisjad oma funktsiooni – ülemkirikukomisjon pidi tegelema suuresti samade probleemidega, millega varasemalt tegelesid ülemkirikueestseisjad. Seega olid esimesed sammud aadliomaivalitsuse piiramise suunas astunud juba enne riigivõimu ja aadli vastasseisu 1680. ja 1690. aastatel.

Hoolimata nimetatud tagasilöökidest oli kirikuvalitsus vaadeldaval perioodil ometi valdkond, kus Liivimaa aadlil õnnestus võrreldes Eestimaa seisusekaaslastega saavutada soodsam positsioon. Ka Eestimaal kaaluti 1630. aastate alguses segakonsistooriumi sisseseadmist, kuid kartuses kohaliku aadli domineerimise ees nimetatud institutsioonis, alustas 1638. aastal tegevust pelgalt vaimulikest koosnev ülemkonsistoorium, mille pädevusse pidid kuuluma vaimulikega seotud tüliküsimused, pastorite ametisse nimetamine ning sealt vabastamine ja kirikuvisitatsioonide läbiviimine ilma ilmalike assessoriteta. Rootsi eeskujul oli provintsi kõrgeimaks vaimulikuks piiskop, kes pidi olema Rootsi päritolu. Sellega oli Eestimaa aadel kirikuvalitsemisest täielikult välja lülitatud, mis põhjustas loomulikult tugevat vastuseisu. Kirikuvisitatsioone boikoteeriti ning keelduti enda kanda võtta igasuguseid majanduslikke kohustusi kiriku ees. Hoolimata Eestimaa aadlike mitmest käigust Stockholmi, kus kurdeti keskvalitsusele neile osaks langenud ebaõiglust, ei õnnestunud neil

---

¹⁹⁵ Kuninglik korraldus, millega Gotthard Johan von Budberg määrati Liivimaa ülemkonsistooriumi direktoriks, pärineb 1674. aasta 20. detsembrist. – SRA. RR. Vol. 412.

¹⁹⁶ Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 186.

¹⁹⁷ RA.EAA.278.1.XXII-43.

¹⁹⁸ RA.EAA.278.1.XXII-45.

¹⁹⁹ Ülemkirikukomisjon sai Stockholmis heakskiidu 1675. aastal pärast seda, kui superintendent Johann Fischer oli kuningale ja riiginõukogule põhjalikult kirjeldanud Liivimaa kirikuvalitsemise puuduseid ning teinud ettepaneku, et nende kõrvaldamiseks oluks vajalik uue kirikuorgani loomine. Ülemkirikukomisjon pidi ühtlasi asendama ülemkirikueestseisjad, kes ei olnud senimaani hakkama saanud ülesandega edendada usuelu Liivimaal: Isberg, *Livlands kyrkostyrelse*, 195–197.

mingeid põhimõttelisi muutuseid provintsi kirikuvalitsemises saavutada. 1650. aastal seati küll igas kihelkonnas sisse kirikueestseisja amet, mille täitjad vastutasid kiriku heakorra ja vaimulike ülalpidamise tagamise eest, kuid erinevalt Liivimaast puudus aadli eestkoste all tegutsev ülemkirikueestseisja institutsioon. Eestimaa kirikueestseisjad vastutasid ülemkonsistooriumi ees.²⁰⁰

4.3.4 Teede ja sildade korrashoid ning sillakohtute asutamine

Järgnevalt on võetud lähema vaatluse alla veel üks institutsioon, mis 1668. aasta maapolitseikorraldusega taastati, nimelt sillakohus. Teemat on varasemalt põhjalikult käsitlenud Marten Seppel artiklis sillakohtute ellukutsumisest.²⁰¹ Mäletatavasti loodi 1653. aastal rüütelkonna initsiatiivil adrakohtud, mille peamine (ning võimalik et ka ainuke) ülesanne oli koordineerida teede ja sildade ehitus- ning parandustöid Liivimaa maavaldajate vahel. Isegi kui adrakohtud jõudsid järgneva paari aasta jooksul tegevust alustada, katkes see 1656. aastal alanud Vene-Rootsi sõjaga.

Võib vaid ette kujutada, missugusesse seisukorda olid Liivimaa teed jõudnud 1660. aastaks, kui kindralkuberneri kohusetäitja Robert Douglas teema maapäeval tõstatas. Omapoolse sammuna nimetas ta ametisse sillameistri, kes pidi hakkama ehitustegevust korraldama. Rüütelkond omakorda juhtis Douglase tähelepanu asjaolule, et 1653. aastal oli kindralkuberner Magnus Gabriel De la Gardie kinnitanud ametisse adrakohtunikud, tänu kellele *vahetult enne sõda kõik sillad ja teed paremasse seisukorda said (kurtz vor dem Kriege allerwegen brücken und wege in gute besserung kommen)*. Sõja ajal adrakohtud enam ei tegutsenud ning vahepeal olid ka kaks või kolm adrakohtunikku maapäeval viibijatele teadaolevalt surnud. Seega leiti, et kõige tõhusam viis teed ja sillad uuesti rahuldavasse seisu saada, oleks olnud nimetada ametisse uued adrakohtunikud.²⁰² Rüütelkonna ettepanek oli 1660. aasta majandusliku olukorra kontekstis isegi mõnevõrra üllatav – oli ju adrakohtuniku amet tasustamata ning seega kohalikule aadlile koormavaks ülesandeks. Sellele lisaks oli adrakohtuniku peamine ülesanne saada maavaldajatelt kätte vajalikud materjalid ja tööjõud ehitustöödeks, mis tähendas lisakulu kõigile. Tõenäoliselt oli põhjuseks (nii nagu ka 1653. aastal adrakohtute asutamise puhul) vähemalt Liivimaa aadli tuumiku siiras soov Liivimaal liikumist hõlbustada. Douglas ei tulnud siiski rüütelkonna palvele vastu ning uusi adrakohtunikke ametisse ei määratud. Võib arvata, et põhjuseks oli Douglase kui karmima käega riigivõimu pooldaja soovimatus anda järelevalve teede ja võõrastemajade korrashoidmise üle kohalikule aadlile. Elukutselise sõjaväelasena mõistis ta tõenäoliselt hästi ka taristu olulisust militaarsest aspektist.

²⁰⁰ Alvin Isberg. *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, 1561–1700*. Uppsala: Uppsala universitet 1970, 192–212.

²⁰¹ Marten Seppel. Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 189–204.

²⁰² Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1660. – LVVA.214.2.294, 231–233.

Uuesti arutati teede ja sildade ehitamise problemaatikat 1662. aasta talvel peetud maapäeval. Maapäeva juhatanud Riia kuberner Per Sparre ettepaneku kohaselt võinuks asjaga tegeleda kas sillameistrid või vajadusel ka adra-kohtunikud. Oluline oli, et kõik maavaldajad oleksid panustanud vastavalt neile kuuluvate adramaade arvule. Rüütelkond ei jätnud võimalust kasutamata ning kindralkubernerile antud vastuses määrati Võnnu, Pärnu ja Tartu kreisides uued adra-kohtunikud ametisse. Sellele lisaks avaldati soovi, et kubermanguvalitsus ühtlustaks suuremate jõgede ületamistasud, kus puudusid sillad ning inimesi ja kaupu veeti üle pargastega. Senimaani olid hinnad olnud selle maavaldaja enda määrata, kes jõeületamise teenust pakkus. Ettepaneku kohaselt pidanuks kogu Liivimaal olema samasugused hinnad kõikide jõgede ületamisel.²⁰³ Seega on tegemist hea näitega selle kohta, kuidas aadel üritas laiendada riigivõimu regulatsiooni valdkondadesse, kus seda varasemalt ei olnud.

Järgnevate aastate maapäevadel tõstus teede ja sildade ning adra-kohtunike küsimus veel korduvalt. 1663. aasta maapäeval kiitis Liivimaale saabunud kindralkuberner Bengt Gabrielsson Oxenstierna adra-kohtunike institutsiooni heaks ning 1664. aastal väljastas ta neile instruksiooni. Adra-kohtunikud ja maavaldajad pidid lähtuma juba 1640. aastal Bengt Bengtsson Oxenstierna nn sillakorraldusest. Kitsaskohaks oli aga see, et adra-kohtunikel (hoolimata sõna *kohtunik* esinemisest ametinimetuses) puudus kohtulik kompetents ise rikkumisi menetleda. Sellega pidi jätkuvalt tegelema maakohus. Seppel on igati põhjendatult osutanud asjaolule, et maakohtute liigne koormamine politseiliste ülesannetega oli üks peamisi põhjuseid, miks sillakohtute asutamiseni jõuti.²⁰⁴

Nii nagu paljudes muudeski küsimustes, toimus ka siin edasimineku pärast kindralkubernerite vahetumist 1666. aastal. 1667. aasta talvel peetud maapäeval väljendas rüütelkond enda muret seoses maakohtute ülekoormusega. Kuna viimaste peamine ülesanne oli ikkagi õigust mõista ning lahendamist ootavate kohtuasjade hulk oli suur, ei jõudnud maakohtunikud tihtipeale politseiliste ülesannetega tegeleda. Olukorra leevendamiseks tehti ettepanek nimetada ametisse silla- või adra-kohtunikud (*Ordnungs- oder Hakenrichter*), mille ülesandeks pidanuks olema Liivimaal kehtivate seaduste (*Landconstitutiones*) jõustamine ning kohtu poolt määratud trahvide või karistuste täideviimine. Sellele lisaks pidanuks sillakohtunikel olema õigus määrata ja kohe ka välja nõuda trahve selliste rikkumiste puhul, mille eest oli maal kehtivate seadustega ette nähtud fikseeritud karistused. Rüütelkonna nägemuse kohaselt oleksid sillakohtunikud saanud toetada ka ülemkirikueestseisjaid ning aidata neil välja nõuda kirikute parandamiseks või ehitamiseks vajaminevat raha või ehitusmaterjale. Nii nagu adra-kohtunike puhulgi, soovis rüütelkond ka nüüd, et ametisse valitud isikud oluks trahvi ähvardusel kohustatud neile seatud ülesandeid hoolikalt täitma. Kindralkuberner Tott võttis enda vastuses rüütelkonna pakkumise heal meelel vastu ning andis ühtlasi heakskiidu sellele, et silla-kohtunikud ei pidanud tegelema mitte üksnes teede ja sildade korrashoiuga,

---

²⁰³ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 262–267.

²⁰⁴ Seppel, Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal, 195–196.

vaid vastutama ka maal kehtivate seaduste jõustamise eest, nii nagu rüütelkond seda soovinud oli. Samuti kiitis Tott heaks ettepaneku määrata ametist keeldujale või ametikohustusi eiravale sillakohtunikule 100 riigitaalri suuruse trahvi.²⁰⁵

Juba 1667. aasta jooksul jõudis kindralkuberner koos maanõunike ning rüütelkonna esindajatega nimetada kohalikule aadlile sobilikud isikud sillakohtunikeks ning aasta lõpus väljastas Tott neile ka ametiinstruktsiooni. Sama instruktsioon lisati 1668. aasta maapolitseikorraldusele ning moodustas selle teise ja neljanda peatüki.²⁰⁶ Seal on esmalt sätestatud, et sillakohtunikud ja nende kaks abilist (*adjunct*) määrab ametisse kindralkuberner pärast *korrapärast presentatsiooni (gebührlische praesantation)*. Sisuliselt tähendas see ametimeeste valimist maapäeval ning seejärel kindralkubeneri poolt ametisse nimetamist, nii nagu toimiti ka näiteks ülemkirikueestseisjatega. Järgmiseks on rõhutatud juba seda, et kõigile ametist keeldujatele määratakse trahv 100 kuldna, millest pool pidi minema kubermanguvalitsusele ning pool rüütelkonna maja tarbeks. Lisaks välistatakse korralduses võimalus, et keegi püüaks end ametist alaliselt priiks osta – trahvi tasumine päästis isiku vaid üheks korraks. Kui mõnel hilisemal maapäeval oleks sama isik teist korda sillakohtunikuks valitud, oleks ta pidanud uuesti trahvi maksmise ja ameti vastuvõtmise vahel valima. Sillakohtunik pidi ametis olema vähemalt kolm aastat, pärast mida oli tal õigus end ametist taandada. Järgnevalt on korralduses võetud kokku sillakohtuniku ameti olemus ja peamine mõte:

Pärast seda, kui sillakohtunik koos enda abilistega on andnud korrapärase vande, peavad nad valvama kõigi politseikorralduste üle ning neid ellu rakendama. Politseikorraldustes, mis nüüdsest on ettekirjutatud seadus igapähele täitmiseks, selgelt kirjeldatud juhtudel ei pea enam ootama mingeid täiendavaid korraldusi, vaid sillakohtunik on volitatud vastavalt asjaoludele ning asjasse puutuvatest isikutest sõltumata korraldusi jõustama.²⁰⁷

Tsitaadist ilmneb hästi, kuidas sillakohtuid on käsitletud maapolitseikorralduse lahutamatu osana. Avaliku korra tagamine oli nüüdsest sillakohtute teha. Teede ja sildade korrashoid oli küll kõige olulisem, kuid kaugeltki mitte ainuke valdkond. Selleks, et sillakohtunikel olnuks võimalik neile seatud ülesandeid täita, manitseti maapolitseikorralduses kõiki Liivimaa elanikke sillakohtunike korralduste osas kuulekusele. See andis vähemalt teoreetiliselt rüütelkonnale võimaluse ennast varasemast enam maiskonna üle kehtestada ning sundida mõisa-

²⁰⁵ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 374–384.

²⁰⁶ Teises peatükis kirjeldati üldiselt sillakohtu koosseisu ja pädevusi, neljandas peatükis kirjutati lähemalt lahti plaan teede ja sildade korrashoidmiseks ning mis roll oli selles täita sillakohtutel.

²⁰⁷ *Wann der Ordnungs-Richter mit seinen Adjuncten ihren gebührenden Eydlichen Revers eingeliefert, sollen sie über alle Policy-Ordnungen halten, selbige zur Würcklichkeit bringen, und in Exeqvirung derer in denen Policy-Ordnungen klar beschriebenen Fällen, weilen selbe von nun an als ein vorgeschriebenes Gesetz einem jeden seyn, keine fernere Ordre erwarten, sondern alsofort, der Sachen Beschaffenheit nach, ohne Ansehung der Persohnen, die Execution zu verhängen befugt seyn: Lieffländische Landes-Ordnungen, 10.*

valitsejaid, rentnikke ja pandimõisate omanikke maapäeval langetatud otsuseid täitma. Kuna sillakohtunikud olid varustatud kuningliku volikirjaga, olid nad riigivõimu esindajad ning neid pidi sellisena ka kohtlema. Samas olid silla-kohtud ka selgelt aadliomavalitsuse alla kuuluvad. Lisaks juba eelpool käsit-letud ametisse valimise protseduurile viitab sellele sillakohtute aruandlus-koustus. Nimelt pidid kõnealuse ameti kandjad pidama enda tegevusest protokolle ning esitama need nii kindralkubernerile, *eriti aga* maapäevale.²⁰⁸ Seega sai rüütelkond sillakohtunike tegemistel ka pärast ametisse valimist silma peal hoida.

Mis puudutab sillakohtute peamist ülesannet ehk teede ja sildade korrashoiu tagamist, siis selles osas lähtuti maapolitseikorralduses suuremas osas juba varasemalt välja antud korraldustest. Iga sillakohtunik pidi enda kreisist läbi kulgevad suuremad teed jagama osadeks ning andma iga osa korrashoiu ühe konkreetse maavaldaja vastutada. Sealjuures pidi sillakohtunik paika panema ka konkreetset tähtjaid tööde lõpetamiseks. Selliselt jagatava teelõigu pikkus pidi nii nagu varasemaltki olema vastavuses maavaldaja adramaa arvuga – mida suurem maavaldus, seda pikem teelõik. Detailselt on korratud juba varasemalt paika pandud nõudeid, millele teed ja sillad pidid vastama. Maavaldajatele, kes sillakohtunikega sõlmitud kokkuleppeid ei täitnud, on ette nähtud trahvid. Esimest korda tähtjaja ületamise eest 3 riigitaalrit iga adramaa pealt, teist korda 6 ning kolmandat korda 12 riigitaalrit iga adramaa kohta. Kogutud trahvi-rahadest pool pidi minema rüütelkonna maja tarbeks ning pool vaimuelu edendamiseks (*ad pios usus*), mille all võib tõenäoliselt mõista mõne samas kreisis asuva kirikuhoone ehitamist või parandamist.²⁰⁹

Teoorias oli seega 1668. aasta maapolitseikorraldus terviklik pakett, mis sisaldas hulgaliselt nii uusi kui ka vanu korraldusi, aga ka meetmeid kõigi korralduste jõustamiseks. Samas nii nagu juba korduvalt välja toodud, on üksnes seadustekstide põhjal tegelikke olusid hindavate järelduste tegemine pahatihti ekslik. Paraku ei mahu sillakohtute edasise tegevuse põhjalik uurimine, mis võiks anda vastuseid kõnealuse instantsi toimimise ja tõhususe kohta, käesoleva uurimuse raamidesse. Mõningaid oletusi võimaldavad kasutada olnud allikad siiski teha. Näib, et vähemalt esialgu alustasid nii ülemkirikueestseisjad kui ka sillakohtud energiliselt oma tööga. 1668. aasta sügisel maapäeva avades teatas kindralkuberner Tott, et hoolimata mitmest olulisest sündmusest ja Stockholmist saabunud korraldusest, mis olid pärast viimatist maapäeva aset leidnud, ei olnud tal õnnestunud ei uut maapäeva ega isegi aadlikonventi kokku kutsuda. Põhjuseks oli see, et suur osa aadlist oli hõivatud kas tööga ülemkirikueestseisja või sillakohtu institutsioonides või pidi hoopis emma-kumma nimetatud ametimehega asju ajama.

Samal maapäeval esitasid sillakohtunikud kindralkubernerile ka mitmeid täpsustavaid küsimusi nii maapolitseikorralduse sätete kui enda volituste kohta. Maapäeva retsessile on lisatud üksnes kindralkubeneri vastus, millest ilmneb,

---

²⁰⁸ *Lieffländische Landes-Ordnungen*, 11.

²⁰⁹ *Lieffländische Landes-Ordnungen*, 14–19.

et sillakohtunikke on huvitanud maakaubanduse, kõrtside, maalaatade ja muu sellisega seonduv. Kindralkuberner küll vastas sillakohtunike küsimustele, kuid lisas omalt poolt juurde, et suurema osa enda energiast võinuksid nad siiski teede ja sildade korrashoiule pühendada.²¹⁰ Aasta hiljem toimunud maapäeval otsustati aga sillakohtunikele panna täiendav ülesanne ja ka volitus nõuda kõigilt maavaldajatelt välja võlgnevusi rüütelkonna kassa ees.²¹¹ 1670. aastal tehti kindralkubernerile ettepanek lubada sillakohtunikel sisse nõuda ka trahvid maapäevalt puudumise eest.²¹² Seega ilmneb kirjeldatud arengust hästi, et sillakohtuid sooviti rakendada ka aadliomavalitsuse politseiinstantsina.

Teede ja sildade korrashoiu osas ehk valdkonnas, mille osas riigivõim sillakohtutele kõige suuremad lootused seadis, ei toimunud aga kõigi märkide põhjal erilist edasiminekut. 1673. aastast on säilinud Riia kubeneri Fabian von Ferseni sillakohtunikele saadetud kirja mustand, kus ta kurtis, et kui varasemalt olid Liivimaa teed põhjustanud üksnes reisijatele ebamugavust, siis viimasel ajal olid teed olnud niivõrd kehvas seisus, et takistasid riiklikke ametimehi ühest kohast teise liikumast ning seega enda ametikohustusi täitmast.²¹³ Kuna olukord ei paranenud, tõstatas Fersen teede ja sildade konditsiooni küsimuse 1675. aasta maapäeval. Kubeneri hinnangul ei olnud põhiliseks probleemiks mitte sillakohtunike puudulik töö või laiskus, vaid maavaldajate soovimatus koostööd teha. Sillakohtunikel puudus aga endiselt piisav autoriteet, et tõhusalt sunni-meetmeid rakendada.²¹⁴ Otsesõnu ei viita ei Fersen ega ka rüütelkond enda vastuses ühelegi kindlale kontingendile maavaldajate seas, kuid vaadates suuremat pilti tekib igal juhul teatav kahtlus, et peamisteks süüdlasteks võisid taaskord olla Rootsi suurnike mõisavalitsejad.

4.3.5 Kohaliku aadli esindatus riigiametites

Heidame lõpetuseks veel pilgu olulisematele riiklikele ametikohtadele Liivimaa pärast Vene-Rootsi sõja lõppu ning vaatame, kas kohalikel aadlikel õnnestus varasemaga võrreldes suuremal määral kõrgeid riiklikke ametiposte täita. Alustades kubermanguvalitsusest peab tõdema, et seal ei olnud mingeid muutuseid aset leidnud – ka kõnealusel perioodil ei leia provintsi juhtkonnast ühtki kohalikku aadlikku. Samuti on asehaldurite osas olukord sarnane Vene-Rootsi sõjale eelnenud ajaga. Pärast Tartu tagastamist Rootsile määras Karl XI eestkostevalitsus piirkonna asehalduriks uuesti Anders Koskulli, kes oli sama ametit ka enne sõda pidanud ning kellest oli seetõttu eelmises peatükis juttu.

---

²¹⁰ Üks olulistest sündmustest, mida kindralkuberner soovis kohaliku aadliga jagada, oli maatolli kaotamine. Sellekohane korraldus oli Stockholmis aga juba sama aasta märtsis allkirjastatud: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA.214.2.295, 1; 26–27.

²¹¹ Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1669. – LVVA.214.2.295, 65.

²¹² Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1670. – LVVA.214.2.295, 88.

²¹³ Fabian von Fersen Liivimaa sillakohtunikele, 1673 (täpsem dateering puudub). – LVVA.7349.1.97.

²¹⁴ Liivimaa maapäeva retsess, august 1675. – LVVA.214.2.295, 163.

Koskull püsis ametis kuni 1660. aastate lõpuni ning sai seejärel kuni surmani 1676. aastal võrdlemisi heldet riiklikku pensioni – 1000 hõbetaalrit aastas.²¹⁵

Uue nimena kerkis vaadeldaval perioodil Riia asehalduri kohale Wolmar von Ungern-Sternberg.²¹⁶ Von Ungernid olid põline baltisaksa aadlisuguvõsa, kelle esiisad olid kuulunud keskaegse Liivimaa poliitilisse eliiti. Wolmar von Ungern-Sternbergi vana-vanaisa Georg von Ungern oli olnud üks Saare-Lääne vaenuse aadliopositsiooni juhtfigureid ning tal õnnestus 1531. aastal saada keiser Karl V-lt endale ja oma järeltulijatele vabahärra tiitel. 1653. aastal andis kuninganna Kristiina Wolmar, Otto ja Reinhold von Ungernile ka Rootsi vabahärra tiitli ning õiguse kasutada lisanime Sternberg. Vaadates Wolmar von Ungern-Sternebrgi elu- ja teenistuskäiku sarnaneb see paljude teiste Liivimaalt pärit aadlike omadega, kes Rootsi riigiaparaadis karjääri tegid. Wolmar von Ungern-Sternbergi isa (kelle nimi oli samuti Wolmar von Ungern) läks 1600. aastal Rootsi teenistusse, jäi seetõttu ilma enda Liivimaa valdustest ning jätkas teenistust Rootsi armees ka järgnevatel aastatel, jõudes pärast 1617. aastat mõnda aega Pärnu asehaldurina teenida. Tema poeg järgis isa eeskujuga juba varasest noorusest ning võttis osa 30-aastasest sõjast, naasis 1636. aastal Liivimaale ning võttis pärast isa surma üle perekonna pärusvaldused. 1655. aastal kutsuti Wolmar von Ungern-Sternberg uuesti teenistusse, ta võttis osa nii sõjakäigust Leetu kui ka Tartu ebaõnnestunud kaitsmisest 1656. aastal. 1658. aastal nimetati ta Riia asehalduriks (mitte segamini ajada Riia kuberneriga) ning ta püsis sellel ametikohal kuni surmani 1667. aastal.²¹⁷

Esiteks peab kõnealuse isiku ja ametikoha puhul välja tooma asjaolu, et Riia asehalduri kohaga ei paistnud kaasnevat erilist võimu ega vastutust. Wolmar von Ungern-Sternberg kirjutas sel teemal 1659. aastal ise Magnus Gabriel De la Gardiele ning kurtis, et ta ei olnud kordagi palka saanud ning et tal ei olnud mitte ühtegi alluvat ega abilist, kelle abil talle pandud ülesandeid täita. Ta oli küll väljastanud korraldusi, kuid ilma talle alluvate sõjaväelasteta oli korralduste ellurakendamine võimatu.²¹⁸ Pärast Ungern-Sternbergi surma tegi kindral-

---

²¹⁵ Koskull on alates 1662. aastast märgitud kubermanguvalitsuse pearaamatusse Tartu asehaldurina ning tema nimi kaob riigiteenistujate hulgast 1670. aasta pearaamatus. Alates 1672. aastast on Koskullile hakatud mainitud pensioni maksmat: RA.EAA.278.1.XXII-28–43.

²¹⁶ Mäletatavasti oli Riias varasemalt olnud kuberner ja lossipealik (*slotshopman*). Pärast Vene-Rootsi sõda on lossipealik asendunud aga asehalduriga (*ståthollare*), jätkuvalt oli Riia kreisi kõrgeim riiklik ametimees Riia kuberner.

²¹⁷ Ungern-Sternbergide suguvõsa ajalugu on erakordselt põhjalikult uuritud juba alates 19. sajandist ning viimane väljaanne pikas seerias ilmus alles 2020. aastal: Jürgen von Ungern-Sternberg. *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Nachtrag V. Eine Familienbibliographie*. Freiburg: Rombach Verlag 2020. Siin väljatoodud info Wolmar von Ungern-Sternebrgi kohta pärineb Rudolf von Ungern-Sternberg. *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Th. 1. Lebensbeschreibungen. B. Schwedische Zeit*. Breslau: F. W. Jungfers Buchdruckerei 1876, 303–317.

²¹⁸ Wolmar von Ungern-Sternebrg Magnus Gabriel De la Gardiele 1659. aastal (täpsemalt dateerimata). – *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Th. 2. Stammtafeln und*

kuberner Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele ettepaneku ametikoht kaotada ning selle vähesed ülesanded teiste ametimeeste vahel ära jagada.²¹⁹ Näib, et ettepanekut võeti kuulda, sest pärast 1667. aastat Riia asehaldurit enam kubermanguvalitsuse arveraamatutes ei esine. Teiseks tuleb tõdeda, et nii nagu teiste kohalikku päritolu kuninglike asehaldurite Otto von Sacki ja Anders Koskulli puhul ei saa ka Wolmar von Ungern-Sternbergi juures täheldada mingeid ametlikke sidemeid Liivimaa aadliomavalitsusega. Teadaolevalt ei võtnud ta osa ühestki rüütelkonna lähetusest Stockholmi, ei allkirjastanud ühtegi rüütelkonna palvekirja ega pidanud ühtegi aadliomavalitsuse alla kuuluvat ametit.

Vaadeldaval perioodil jätkusid Liivimaa aadli püüded saavutada suuremat mõjuvõimu nii Tartu õuekohtus kui ka maakohtutes. Juba 1660. aastal ehk ajal, mil Tartu oli veel venelaste käes ning õuekohtu tegevuse taastamiseni kulus veel mitu aastat, tõstas Stockholmis viibiv Liivimaa aadli delegatsioon Tartu õuekohtu koosseisu küsimuse. Karl XI eestkostevalitsusele antud palvekirjas tehti ettepanek, et kõik kuus aadlikele ettenähtud assessorikohta võinuks olla Liivimaa maanõunike käes, kellest kolm oleksid pidanud olema liivimaalased ja kolm rootslased.²²⁰ Samas nagu on juba varasemalt välja toodud, määrati rootslastele ettenähtud maanõunike kohtadele enamasti liivimaalastest asemikud. Seega tehti sisuliselt ettepanek, et pooled assessorikohad (sealhulgas asepresidendi koht, mis loeti samuti aadlikest assessorite hulka) oleksid läinud Liivimaa aadlikele. Eestkostevalitsus lükkas ettepaneku tagasi, öeldes et kuninga alaealisuse tõttu ei ole võimalik Liivimaal kehtiva korra osas mingeid muudatusi teha, kuna see võiks kaasa tuua halbu tagajärgi (*elaka consequentier*).²²¹ Mida selle all täpselt silmas peeti, ei ole täpsustatud.

Pärast seda, kui Tartu 1661. aastal uuesti rootslaste kontrolli alla läks, algasid riigivõimu ja kohaliku aadli vahel läbirääkimised õuekohtu tegevuse taastamise üle. Riigivõim soovis saada aadlilt majanduslikku tuge, viimased üritasid jällegi õuekohut seeläbi enda kontrollile allutada. Rüütelkond kordas 1662. aastal uuesti Karl XI eestkostevalitsusele enda palvet suurendada maanõunike osakaalu Tartu õuekohtu koosseisus. Kusjuures sel korral tehti ettepanek, et maanõunikest assessorid oleksid võinud tegutseda ilma riikliku palgata.²²² Ilma pikema selgitusega lükati ettepanek ka sel korral tagasi.²²³ See annab ühtlasi täiendava selgituse sellele, miks avaldas Liivimaa aadel 1660. aastate esimesel poolel toimunud maapäevadel tempelpaberi vastu-

---

Urkunden. IV. B, Urkunden aus schwedischer Zeit. Hrsg. von Rudolf von Ungern-Sternberg. Reval: Gedruckt bei Lindfors' Erben 1875, 607–608.

²¹⁹ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 25.07.1667. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

²²⁰ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²²¹ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 23.11.1660. – LVVA.7349.1.153.

²²² Kõnealune asjaolu ilmneb riiginõukogu istungi protokollist 08.09.1662. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 37.b.

²²³ Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 31.10.1662. – LVVA.7349.1.153.

võtmisele nii tugevat vastuseisu hoolimata sellest, et õuekohtu tegevuse taastamine oli ka nende endi hinnangul hädavajalik. Aadel lähtus selleks ajaks juba välja kujunenud läbirääkimiste mustrist – riigivõimule oldi nõus vastu tulema sellisel juhul, kui viimane oli nõus ka enda poolt mingisuguseid järeleandmisi tegema. Valmisolek loobuda maanõunikest õuekohtu assessorite palkadest näitas, et rüütelkond oli põhimõtteliselt nõus õuekohtusse majanduslikult panustama. Kuna aga riigivõim õuekohtu koosseisu muutmise ettepanekuga kaasa ei läinud, ei läinud läbi katsed kehtestada tempelpaberit ega muud sorti alalist aadli majanduslikku tuge.

Vaadates Tartu õuekohtu koosseisu kuni 1680. aastani, siis peab tõdema, et rüütelkonna ponnistused kohaliku aadli osakaalu suurendamiseks jäid tulemuseta. Kogu vaadeldava perioodi vältel esindasid rüütelkonna huve õuekohtus kolm maanõunikust assessorit, nii nagu nägi ette kuninganna Kristiina otsus 1648. aastast. Ka asepresidendi kohale ei õnnestunud Liivimaa aadlikel pärast Engelbrecht von Mengdeni surma 1648. aastal enam kordagi tõusta. Alates 1664. aastast oli ametikohal Tallinna bürgermeistri ning 1629. aastal aadli-seisusesse tõstetud Georg von Wangersheimi poeg Conrad.²²⁴ Liivimaa rüütelkonnaga tal teadaolevalt sidemed puudusid. Lühikest aega oli Wangersheimi ametijärglaseks Eestimaa maanõunik Johan Christopher von Scheiding, kelle vahetas hiljemalt 1670. aastaks välja järgmine Eestimaa aadlik Axel Rose.²²⁵

Kindlasti ei aidanud Liivimaa aadli püüdlustele kaasa ka see, et 1660. aastate lõpus muutusid suhted maanõunikest assessorite ja õuekohtu presidendi Lars Flemingi vahel pingeliseks. Õuekohtu assessorid Gotthard Wilhelm von Budberg ja Heinrich von Patkul kirjutasid 1668. aastal sel teemal Magnus Gabriel De la Gardiele ning andsid teada, et nende ja õuekohtu presidendi vahel oli puhkenud tõsine tüli, kuid ei avanud pikemalt selle tagamaid. Põhjalik selgitus olevat saadetud eraldi kirjas kuningale (mida ei ole õnnestunud leida). Kuna Fleming oli hiljuti sõitnud Rootsi, olid Budberg ja Patkul kindlad, et õuekohtu president kavatseb Stockholmis nende peale kaevata. Seepärast paluti De la Gardied, et viimane nende eest kostaks ja aitaks neid Flemingi süüdistuste eest kaitsta.²²⁶ Hiljem samal aastal riiginõukogus toimunud arutelust ilmneb, et tüli tuumaks oli Flemingi soov saada volitused assessorite ametist vabastamiseks. Selle osas leidis riiginõukogu De la Gardie eestkõnelemisel, et nii ulatuslikke volitusi ei ole võimalik õuekohtu presidendile anda, kuna see põhjustaks Liivimaal hulgaliselt paksu verd. Teisest küljest argumenteeris riigikantsler, et Liivimaa õigusemõistmises väljakujunenud olukord ei olnud õiglane – liivimaalased, kellele kuulus väiksem osa Liivimaa maavaldustest, said endi seast

---

²²⁴ RA.EAA.278.1.XXII-30.

²²⁵ RA.EAA.278.1.XXII-37.

²²⁶ Gotthard Wilhelm von Budberg ja Heinrich von Patkul Magnus Gabriel De la Gardiele 10.06.1668. – SRA. DS. Vol. E1628. Siinkohal väärib äramärkimist, et samal ajal valitsesid ka tõsised erimeelsused Flemingi ja kindralkuberner Klas Totti vahel õuekohtu rahastamise küsimuses: Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 168–181.

valida kolm õuekohtu kohtunikku. Rootsi aadlikele seevastu esindatust garanteeritud ei olnud.²²⁷

Mõningaid edusamme suudeti teha maakohtute osas. Nagu eelmistest ala-peatükkidest näha võis, toimus pärast Vene-Rootsi sõja lõppu maakohtute funktsioonide osas muutuseid. Kui varasemalt oli maakohtunik lisaks õigusemõistjale ka politseivõimu esindaja ja ülemkirikueestseisja, siis 1668. aastaks olid maakohtunikelt nimetatud lisakohustused ära võetud. Õigusemõistmise seisukohast sai selline areng olla ainult positiivne – maakohtunikud said lõpuks pühendada suurema osa energiast enda põhiülesande täitmisele. Teisest küljest tähendas see ühtlasi aga ka seda, et maakohtud ei olnud enam iseenesemõistetav osa aadliomavalitsusest nagu see oli olnud enne 1656. aastat. Olles pelgalt õigusemõistmise organ, võinuks maakohtuniku ametit täita ka keegi muu kui kohalik aadlik. Selleks et maakohtute funktsioonide muutumisega ei oleks kaasnenud ka muutuseid maakohtute personalis, üritas rüütelkond vaadeldaval perioodil saavutada kontrolli maakohtunike ja maakohtu assessorite ametissenimetamise üle. Eelkõige keerles küsimus selle ümber, kas rüütelkonnal pidanuks olema õigus esitada kandidaadid maakohtu ametikohtadele ehk nn presentatsiooniõigus (*ius praesentandi*).

Anna Christina Meurlingi väitel taotles rüütelkond vastavat õigust juba 1660. aastal, kuid allikalist kinnitust sellele ei ole.²²⁸ Kindlasti arutati Liivimaa aadli presentatsiooniõigust 1662. aasta sügisel Rootsi riiginõukogu istungitel. Üldine meeleolu oli konkreetses küsimuses pigem rüütelkonda soosiv, kuna nii 1660. kui ka 1662. aastal esitas Liivimaa aadel väga suurel hulgal nõudmisi ning paljudele neist ei olnud võimalik vastu tulla. Presentatsiooniõigus maakohtu ametikohtadele võinuks aga olla midagi sellist, mille osas rüütelkonna nõudmistega arvestada. Samas esitati ka vastuväiteid ning üks peamisi presentatsiooniõiguse vastaseid oli hilisem kindralkuberner Klas Tott, kelle hinnangul oleks rüütelkonna tuumik kasutanud kõnealust õigust selleks, et täita kõik maakohtute ametikohad oma sugulastega. See olnuks aga Totti hinnangul suureks kahjuks kohalikele rootslastest maavaldajatele, kes võinuks sellise arengu tulemusel saada ebaõigluse osaliseks. Lõpuks otsustati asi lahendada sarnaselt mitme muu küsimusega: kuna kuningas oli hetkel alaealine, ei olnud rüütelkonnale võimalik maakohtute presentatsiooniõigust anda. Põhjusena toodi välja, et kuna ametisse nimetamine oli kuninglik õigus (*ius regale*), oleks selle osas muutuste tegemine ilma täisealise kuninga heakskiiduta olnud kuninglike

---

²²⁷ Riiginõukogu istungi protokoll 25.11.1668. – SRA. Rådsprotokoll. Vol. 49.

²²⁸ Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 123. Meurlingi väitel sisaldus vastav palve Liivimaa aadli 1660. aasta palvekirjas kuningas Karl XI eestkostevalitsusele. Kõnealuses dokumendis on Liivimaa aadel küll väljendanud soovi, et mõningad ametikohad Liivimaal täidetak kohalike aadlikega, kuid konkreetselt on mainitud vaid aadlilipkonda ning kuut assessorikohta Tartu õuekohtus: Liivimaa rüütelkonna palvekirja Karl XI eestkostevalitsusele 20.08.1660. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

õiguste rikkumine. Küll aga võis rüütelkond esitada soovitusi vabaks jäänud ametikohtade täitmise osas.²²⁹

Samas näib, et praktikas riigivõim mingil määral ikkagi tunnustas rüütelkonna presentatsiooniõigust maakohtu ametikohtadele. 1662. aastal andis Riia kuberner Per Sparre maapäevale esitatud propositsioonis teada, et hiljuti oli vabanenud Koknese maakohtuniku ametikoht. Kuberner ei öelnud küll otse sõnu, et ta ootas rüütelkonna ettepanekuid sobiva kohtuniku osas, kuid kuna tegemist oli ühe osaga propositsioonist ehk ettepanekute nimekirjast, on seda raske kuidagi teistmoodi mõista. Rüütelkond andis enda vastuses teada, et nemad soovitaksid vabanenud ametikohale kas Caspar von Buddenbrocki või Conrad Dietrich von Mengdenit.²³⁰ Per Sparre vastus rüütelkonna ettepanekule ei ole teada, kuid näib, et rüütelkonna soovitusi ei võetud kuulda. Liivimaa kubermanguvalitsuse pearaamatutes kummagi rüütelkonna kandidaadi nime Koknese maakohtunikuna (mida nimetati kubermanguvalitsuse asjaajamises läbiseigi Võnnu ja Koknese maakohtuks) ei leia.²³¹

Esimene tulemuslik näide presentatsiooniõiguse rakendamisest pärineb 1665. aastast, mil Riia maakohtu kohtunik Herman Gordian palus Karl XI eestkostevalitsuselt kõrge ea tõttu ametist vabastamist. Tema asemel pakkus rüütelkond uueks maakohtnikuks Otto von Vietinghoffi, kelle eestkostevalitsus ka ametisse nimetas.²³² Samas ei olnud jätkuvalt tegemist Liivimaa aadli kirjalikult kinnitatud õigusega, seega võinuks eestkostevalitsus mõnes muus olukorras rüütelkonna kandidaadist (või kandidaatidest) ka keelduda. Seetõttu jätkas rüütelkond järgnevatel aastatel püüdlusi saada maakohtute presentatsiooniõigusele kuninglik kinnitus. Lähemalt tuleb sellest juttu käesoleva peatüki viimases alapeatükis.

Mida võib aga öelda maakohtute koosseisude kohta 1660. aastatel? Sõjaeelse ajaga võrreldes tuleb välja tuua, et maakohtunike vahetumine toimus nüüdsest sagedamini. Kümnendi jooksul täitsid Liivimaal maakohtuniku ametit Herman Gordian, Wolmar von Schlippenbach, Carl Stackelberg, Georg Stackelberg, Engelbrecht Meck, Heinrich Cronstierna noorem ja Otto von Vietinghoff. Kõik nimetatud isikud kuulusid kohaliku aadli hulka ning Herman Gordian, Carl Stackelberg ja Otto von Vietinghoff olid ka maanõunikud. Wolmar von Schlippenbach oli 1630. aastate lõpus ning võimalik et ka 1640. aastatel vastu-

---

²²⁹ Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 123–124. Meurling on siinkohal juhtinud tähelepanu asjaolule, et 1660. aasta riigipäeval oli otsustatud, et ametite täitmine oli siiski riiginõukogu ja mitte kuninga pädevuses. Seega tõlgendati Stockholmis riigi ja provintside valitsemise põhimõtteid üpris meelevaldselt ning vastavalt sellele, kuidas parasjagu kasulikum oli.

²³⁰ Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1662. – LVVA.214.2.294, 262.

²³¹ Üldiselt esineb pearaamatutes kas Koknese või Võnnu maakohus, kuid 1668. aastal on nimetatud Heinrich Cronstierna nooremat Koknese ja Võnnu maakohtnikuks: EAA. 278.1.XXII-35.

²³² Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 126.

tav rüütelkonna kassa eest.²³³ Siiski võib märgata teatavat erinevust võrreldes ajaga enne Vene-Rootsi sõda. 1640. ja 1650. aastatel olid maakohtunikeks absoluutselt kõige mõjuvõimsamad Liivimaa aadlikud. Näiteks võib välja tuua, et eelpool välja toodud nimekirjast puudus Gustav von Mengden, kes võttis 1660. aastate jooksul enda isalt Otto von Mengdenilt üle teatava mitteametliku liidri staatuse. Veel üks erinevus võrreldes sõjaeelse ajaga puudutab maakohtute personali õigusosalast pädevust. Nimelt oli seitsmest maakohtunikust neli (Herman Gordian, Georg Stackelberg, Engelbrecht Meck ja Otto von Vietinghoff) vähemalt mingi aja ülikoolis õppinud.²³⁴ 1640. aastatel ja 1650. aastate esimesel poolel ametis olnud maakohtunikel mäletatavasti selline ettevalmistus puudus. Samuti oli kõigis maakohtutes ka vähemalt ühel assessoril õiguslane haridus.²³⁵

Näib, et mingil põhjusel levis rüütelkonna seas siiski teatav rahulolematuse mõningate maakohtunike tegevuse osas. Nii näiteks kurdeti 1665. aastal kindralkuberner Bengt Oxenstiernale, et maanõunikud olid saanud hulgaliselt kaebuseid maakohtunike peale, kes ei olnud väidetavalt enda ametikohustusi piisavalt tõsiselt võtnud. Konkreetseid maakohtuid ega kohtunikke nimetatud ei ole. Kindralkuberneril paluti kõigile maakohtunikele kirjalikult nende kohustusi meelde tuletada.²³⁶ 1670. aasta detsembris toimunud maapäeval esitati aga palve, et resideerivatel maanõunikel oleks õigus maakohtute tegevust revideerida. Samuti sooviti seda, et resideerivad maanõunikud oleksid saanud õiguse eksinud maakohtunikele trahve määrata.²³⁷ Tõenäoliselt oli rahulolematuse ametisolevate maakohtunikega täiendavaks põhjuseks, miks rüütelkond ei leppinud olukorraga, kus riigivõim võis, kuid ei olnud kohustatud nende pakutud kandidaate ametisse määrama.

4.4 Liivimaa aadli suhted riigivõimuga Brandenburg-Preisimaa ja Taaniga peetud sõdade ajal (1674–1679)

Majanduslik kitsikus oli tekitanud 1670. aastateks olukorra, kus Rootsi riik oli suuresti sõltuv Prantsusmaa majanduslikust abist ehk nn Prantsuse subsiidiumitest. Vastutasuks ootas Prantsusmaa vajadusel Rootsi sõjalist abi. Rootsi ajaloolane Sven-Erik Åström on koguni väitnud, et Rootsist oli sisuliselt kujunenud Prantsuse satelliitriik ning tema sõjaväest instrument Prantsuse välis-

---

²³³ Bengt Bengtsson Oxenstierna Wolmar von Schlippenbachile 28.01.1639. – LVVA.7349.1.29. Nimetatud kirjaga volitas kindralkuberner Schlippenbachi sisse nõudma võlgnevusi rüütelkonna kassa ees. Ühtlasi pidi Schlippenbach rüütelkonna kassa üle arvestust pidama.

²³⁴ Arvo Tering. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*. Köln: Böhlau 2018 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 28), 335; 464; 659; 718.

²³⁵ Pärnu maakohtu assessoril Joachim Wulffenskiöldil olid koguni selja taga õpingud Uppsala, Strassburgi, Padova ja Harderwijki ülikoolis: Tering, *Lexikon der Studenten*, 760.

²³⁶ Liivimaa rüütelkonna palvekiri Bengt Gabrielsson Oxenstiernale 14.01.1665. – RA. EAA.909.1.268.

²³⁷ Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1670. – LVVA.214.2.295, 86.

poliitika elluviimiseks.²³⁸ Pärast Prantsusmaa kallaletungi Madalmaadele 1672. aastal ning sellele järgnenud Prantsusmaa-vastase koalitsiooni moodustumist pidi Rootsi liitlassuhet austama. Kuna Prantsusmaa vastu oli muu hulgas astunud Brandenburg-Preisimaa, soovis Louis XIV 1674. aastal, et Rootsi saadaks enda väed kuurvürst Friedrich Wilhelmi vastu. Selle tulemusel puhkenud sõjas Rootsi ja Brandenburg-Preisimaa vahel leidis 1675. aasta suvel aset Fehrbellini lahing, mis päädis rootslastele kaotusega. See omakorda innustas Taanit Rootsile sõda kuulutama ning 1676. aastal laienes sõjategevus Rootsi lõunaosasse, kus taanlased üritasid 1658. aastal kaotatud Skånet tagasi võita (seetõttu on kõnealust sõda ka Skåne sõjaks nimetatud). Taanlaste esialgu edukas kampaania kukkus aga läbi ning 1679. aastaks suutis Rootsi sõlmida Prantsusmaa abiga rahu kõigi osapooltega ning taastada sõjaeelsed riigipiirid. Erinevalt Karl X Gustavi ajal peetud sõdadest jäi Liivimaa sel korral otsesest sõjategevusest puutumata. See ei tähendanud aga sugugi seda, et 1674. aastal alanud sõjad poleks Liivimaad kuidagi mõjutanud. Rootsi riigivõimu majanduslikud nõudmised jõudsid sellisele tasemele, nagu nad ei olnud veel kunagi varem Rootsi võimu ajal olnud. Sellele lisaks hakati 1677. aastal Liivimaale koondama suurt väliarmeed, millega marsiti aasta hiljem uuesti Brandenburg-Preisimaa vastu. Kõnealusest sõjakäigust võttis osa hulgaliselt eesti ja läti talupoegi, enamasti küll voorimeeste ja mitte sõduritena.²³⁹

Esimesed ettevalmistused Liivimaa kaitsevõime tõstmiseks algasid juba enne seda, kui Rootsi väed 1674. aasta detsembris Brandenburgi tungisid. Sama aasta septembris Võnnus peetud maapäeval oli peamiseks teemaks aadlilipkonna tugevdamine. Vastavalt kuninga nõudmisele soostus Liivimaa rüütelkond suurendama aadlilipkonda senise kolme kompanii pealt nelja kompaniini. Distsipliini paremaks tagamiseks pidi aadlilipkonnal olema kirjutaja ning profoss. Eraldi nõudena tõi maapäeva juhatanud Riia kuberner Fabian von Fersen välja, et kõigil aadlilipkonna sõdureil pidanuks olema lisaks ette nähtud sõjavarustusele ka *kollaste nõöpidega kaunistatud rinna- ja seljaplaat ning sinna juurde käiv peakate ja kuub*.²⁴⁰ Varasemalt aadlilipkonnas mingit kindlat ette nähtud vormi ei olnud ning nõuded olid kehtinud üksnes hobustele ja relvadele. Maapäev kiitis ka heaks korralduse, mille kohaselt aadlilipkonna sõdurid pidid elama neid palganud maavaldaja territooriumil ning olema valmis lühikese ajaga kogunema eelnevalt kindlaksmääratud kogunemiskohta.²⁴¹ Põhimõte oli seega sarnane Rootsis kehtivale sõdurite jaotussüsteemi ehk nn *indelnings-*

²³⁸ Sven-Erik Åström. The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power, 1632–1697. – *Sweden's Age of Greatness, 1632–1718*. Ed. by Michael Roberts. New York: St. Martin's Press 1973, 58–101, siin 94.

²³⁹ Ettevõtmise ulatus ja negatiivsed tagajärjed olid piisavalt suured, et mälestus *väe Brandenburgi minekust* kinnistus pikaks ajaks maarahva ajaloomällu: vt nt Ants Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2001 (12), 20–36.

²⁴⁰ *Mit gelben nägeln gezierten brust- und rückstücke und darzu gehörigen casquet und einen mantel*: Liivimaa maapäeva retsess, september 1674. – LVVA.214.2.295, 121.

²⁴¹ *Ibid.*, 121–132.

verket'iga.²⁴² Samas ei ole teada, kas aadlilipkonna sõdureid majutati jätkuvalt talupoegade juures või anti neile omaette maalapp elamiseks. Küllap sõltus see suuresti konkreetsest maavaldajast. Kõnealusel maapäeval nõuti rüütelkonnalt ka kontributsiooni, mis pidi minema Pommeris paikneva Carl Gustav Wrangeli juhitud armee ülalpidamiseks.²⁴³ Von Ferseni esialgsele ettepanekule anda iga 15 adramaa kohta üks sälitis vilja anti eitav vastus ning lõpuks soostuti andma iga adramaa kohta üks vakk rukist ja üks vakk kaera.²⁴⁴

1674. aasta detsembris kirjutas Karl XI otse Liivimaa rüütelkonnale, et teavitada neid ohtlikust välispoliitilisest olukorrast. Rootsi rünnakut Brandenburg-Preisimaa vastu mainitud ei ole, keskendutud on üksnes asjaolule, et suhted venelastega on viimasel ajal halvenenud. Kuninga sõnul tekitas idast tulenev oht vajaduse saata üks ratsaväe- ja üks tragunirügement Eesti- ja Liivimaale, mis pidid provintside viibima üksnes *lühikest aega (en liten tid)*, kuniks suhted venelastega olid normaliseerunud. Kuningas ootas mõlema provintsi aadlilt abi üksuste ülalpidamise osas. Sellele lisaks soovis kuningas, et Eesti- ja Liivimaa aadel täidaksid vajadusel ratsateenistuskohustust kahekordses mahus.²⁴⁵ Järgmise aasta veebruari lõpul alanud maapäeval kiitis Liivimaa aadel mõlemad nõudmised heaks. Kahekordse ratsateenistuskohustuse asemel oldi nõus vajadusel värbama enda kuludega ratsarügement, mis oleks seejärel läinud riigi teenistusse (ning sellest tulenevalt ka riigi ülalpidamisele). Enda otsusest teatavas kirjas andsid maanõunikud teada, mida riigivõimult selliste sammude eest vastuteeneks oodati. Esiteks pidid ohvitserikohad rüütelkonna kuludega värvatud üksuses olema reserveeritud kohalikele aadlikele. Teiseks sooviti kuninga kinnitust sellele, et rüütelkonnal oleks õigus esitada kandidaate vabaks jäänud ametikohtadele maakohtutes.²⁴⁶

Maakohtute presentatsiooniõiguse osas kirjutas Karl XI Liivimaa rüütelkonnale juba 1675. aasta 6. aprillil ning andis teada, et ka tema huvides oli see, et Liivimaa kohtud oleksid mehitatud parimate võimalike isikutega. Kuna kohalikul aadlil olid parimad teadmised provintsis viibivatest inimestest ja nende võimetest ja oskustest, kinnitas kuningas Liivimaa rüütelkonnale õiguse nimetada kandidaadid vabaks jäänud kohtuniku- ja assessorikohtadele maakohtutes. Rüütelkond pidi igale vabaks jäänud kohale esitama kaks kandidaati, kelle seast kindralkuberner pidi ühe välja valima ning ametisse kinnitama.²⁴⁷

---

²⁴² *Indelningsverket*'i kohta on kirjutatud näiteks Evald Blumfeldt, kes on käsitlenud teemat ühe konkreetse üksuse läbi: Evald Blumfeldt. Regementet bindes vid jorden: indelningsverket på 1680-talet. – *Kungl. Jämtlands fältjägarregementes historia*. Utg. av Carl Eric Almgren. Östersund: Wisénska bokh. 1966, 225–240.

²⁴³ Kuninga esialgset korraldust ei ole õnnestunud leida, kuid kontributsiooni sihtotstarve ilmneb ka maapäevale järgnenud kirjavahetusest: Karl XI Fabian von Fersenile 30.10.1674. – SRA. RR. Vol. 411.

²⁴⁴ Liivimaa maapäeva retsess, september 1674. – LVVA.214.2.295, 132.

²⁴⁵ Karl XI Eesti- ja Liivimaa rüütelkondadele 20.12.1674. – SRA. RR. Vol. 412.

²⁴⁶ Liivimaa maanõunikud Karl XI-le 08.03.1675. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁴⁷ Karl XI Liivimaa rüütelkonnale 06.04.1675. – SRA. RR. Vol. 414. Saksa keelde tõlgituna olemas ka Buddenbrock, *Sammlung der Gesetze*, 677–678. Liivimaa rüütelkonna

Selle kirjaga lisandus seega presentatsiooniõigus Liivimaa aadli privileegide hulka. Arvestades rasket välispoliitilist olukorda ning kirjeldatud tausta, võib jällegi öelda, et tegemist oli nii-öelda ostetud privileegiga. Kuu aega hiljem koostatud kirjas andis kuningas õiguse määrata ohvitsere aadli kuludega värvatud üksusesse.²⁴⁸

1675. aasta jooksul suurenes riigivõimu surve saada Liivimaa aadlilt täiendavaid vahendeid. Augustis toimunud maapäeval nõuti iga 15 adramaa kohta üht talupoega lausa aastaks ajaks kindlustustöödele. Rüütelkond keeldus ega olnud nõus välja pakkuma isegi mingisugust kompromissi. Kuna sama aasta sügisel toimusid Karl XI kroonimispidustused, pidi rüütelkond välja panema sobiliku kingituse. Maapäeval otsustati, et selleks oli üks sälitis vilja iga 15 adramaa kohta.²⁴⁹ Kavas oli ka kombekohane delegatsiooni lähetamine Stockholm, kuid selleni ei jõutudki.²⁵⁰ Näib, et aasta lõpuks olid meeleolud kujunenud üpris pingelisteks. Kui detsembris kogunes kolmas maapäev sama aasta jooksul ning aadlilt oodati täiendavalt nelja tragunikompanii toidu ja heintega varustamist, põhjustas see omajagu pahameelt. Gustav von Mengdeni selgituste peale, et kahe kompanii ülalpidamine olnuks võimalik eestimaalastele delegerida ning allesjäänud kahe toiduainetega varustamine maksnuks igakuiselt üksnes veerand riigitaalrit adramaa kohta, olevat paljud maapäevalt lahkunud, öeldes, et *nad ei saanud ega tahtnud midagi anda (nichts geben könnten noch wollten)*. Maapäevale jäänutel ei olnud aga lõpuks muud valikut, kui nõustuda.²⁵¹

Sestap võisid 1676. aasta aprillis toimunud maapäeval esitatud nõudmised mõjuda tõelise šokina. Nimelt andis maapäeva juhatanud Riia kuberner Hans von Fersen rüütelkonnale esmalt teada, et kuningas soovis saada kõigi Liivimaa mõisate ühe aasta sissetulekutest poole Rootsisis paikneva sõjaväe ülalpidamiseks. Läbirääkimiste käigus selgus, et konkreetse summamana tähendas see üht sälitist vilja iga adramaa kohta. Seda oli üle kahe korra rohkem kui 1645. aastal, mil oli nõutud seni suurimat kontributsiooni.²⁵² Tõsi, sedakorda käis kontributsiooninõudega kaasas umbmäärane lubadus vähemalt mingi osa kunagi paremate aegade saabudes tagasi maksta. Arvestades riigivõimu varasemat suhtumist laenude tagasimaksmise osas, siis vaevalt oli tegemist kuigi tõsiselt-

---

presentatsiooniõigus maakohtute ametikohtadele on leidnud äramärkimist ka mitmetes varasemates käsitlustes, vt nt Harry Thomson. *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710: Materialien und Betrachtungen*. Schliersee 1969, 160; Meurling, *Svensk domstolsförvaltning*, 123–132.

²⁴⁸ Karl XI Liivimaa rüütelkonnale 12.05.1675. – SRA. RR. Vol. 415.

²⁴⁹ Liivimaa maapäeva retsess, august 1675. – LVVA.214.2.295, 161–169.

²⁵⁰ Liivimaale olid jõudnud kuuldused selle kohta, et Läänemerel liikumine ei olnud kujunenud olukorras enam turvaline, mistõttu otsustati sõit ära jätta: *ibid.*, 172–173.

²⁵¹ Liivimaa maapäeva retsess, detsember 1675. – LVVA.214.2.295, 178–181.

²⁵² Kui 1645. aastal nõuti 400 floriini iga 15 adramaa kohta, siis ühe adramaa kohta tegi see 26,7 floriini ehk natuke vähem kui 9 riigitaalrit. Võttes aluseks vilja keskmise hinna üks riigitaalrit tündri eest, tähendas ühe sälitise nõudmine iga adramaa pealt rahas 21 riigitaalrit. Kuna vilja hind oli pidevas muutuses, siis ei saa erinevatel aegadel rahas ja viljas nõutud kontributsioone muidugi üks-ühele võrrelda, kuid mingisuguse aimduse annab see siiski.

võetava lubadusega.²⁵³ Kontributsioonile lisaks edastas von Fersen veel järgmised nõudmised:

- 1) Vastavalt rüütelkonna eelmisel aastal antud lubadusele oli nüüd kätte jõudnud aeg värvata täiendav ratsaväerügement ning võtta enda kanda üksuse ülalpidamine.
- 2) Kindlustustöödele sooviti saada iga 15 adramaa pealt üks tööline kaheks aastaks.
- 3) Vajalik oli rüütelkonna toetus tegevust alustavale Rootsi-Vene piirikomisjonile.
- 4) Kõik sõjaväeüksused, mis olid erakorraliselt Liivimaale saabunud, pidid ka edaspidi Liivimaale jääma. Rüütelkonnalt nõuti panustamist üksuste ülalpidamisse.

Enim pakkus maapäevale kõneainet erakordselt suur kontributsioon. Selle kättesaamiseks oli Rootsist kohale sõitnud spetsiaalselt määratud komissar Lars Larsson Eldstierna. Rüütelkonna kindel seisukoht oli, et niivõrd suure kontributsiooni tasumine oli ilmselgelt võimatu. Läbirääkimised kubeneri ja rüütelkonna vahel kestsid 12 päeva ning lõpuks jõuti järgmise tulemuseni: kontributsiooni oldi nõus maksma kaks sälitist vilja iga 15 adramaa kohta ehk seitse ja pool korda vähem esialgu nõutust, lubati täita enda lubadus värvata üks ratsaväerügement (üksuse ülalpidamisega ei oldud samas nõus), anti heakskiit saata iga 15 adramaa kohta üks tööline kuueks (koos hobusega vaid kaheks) päevaks aastas kindlustustöödele, piirikomisjoni ei oldud nõus toetama ning samuti ei oldud nõus pikendama tähtaegu, mis olid varasemalt seatud Liivimaal paiknevate vägede ülalpidamisele.²⁵⁴ On selge, et käärid kuninga ootuste ning Liivimaa aadli võimaluste ja tahtmise vahel neid ootuseid täita olid kasvanud väga suureks.

Samal ajal kui riigivõim eeldas Liivimaalt üha suuremat majanduslikku tuge, hakkas hargnema sündmuste ahel, mis kahjustas järgnevatel aastatel tõsiselt riigivõimu ja aadli suhteid. Nimelt nimetas kuningas millalgi 1676. aasta kevadel või suvel ametisse uue maakohtuniku Koknese maakohtusse. Uueks ametikandjaks oli Matthias Porten, hilisem Eestimaa asehäaldur (ametis 1690–1710). Probleem seisnes aga selles, et Porten ei olnud rüütelkonna poolt ametisse

---

²⁵³ Hea näide selle kohta on Heinrich Cronstierna tegevus 1640. aastatel. Cronstierna ülesanne oli saada Eesti- ja Liivimaalt võimalikult palju vilja, mille ta võttis enda isiklikule krediidile ning mille riik pidi hiljem Cronstiernale ning tema kaudu kaupmeestele hüvitama. Selline skeem oli vajalik, kuna kaupmehed ei olnud nõus vilja otse mõnele ametnikule laenama, riigi võimet võlgu tagasi maksta peeti sedavõrd kehvaks. 1645. aastaks olid Cronstierna võlad kasvanud 100 000 riigitaalrini ning ta kurtis enda kirjades, et mitte keegi ei olnud enam nõus talle täiendavalt midagi laenama: Heinrich Cronstierna kuninganna Kristiinale 10.05, 14.05 ja 11.07.1645. – SRA. Livonica II. Vol. 130. Mingit kiiret lahendust olukorrale ei saabunud ning veel 1649. aastal lubas kuninganna Kristiina Cronstierna võlga tegeleda: kuninganna Kristiina Magnus Gabriel De la Gardiele 27.08.1649. – LVVA.7349. 1.153.

²⁵⁴ Liivimaa maapäeva retsess, aprill 1676. – LVVA.214.2.295, 192–221.

nimetamiseks presenteeritud. Kuna tegemist oli Tallinna linnakodanikuga, kes oli alles 1673. aastal aadliseisusesse tõstetud, ei olnud kindlasti tegemist isikuga, keda rüütelkond oleks meelsasti näinud maakohtuniku ametis Liivimaal.²⁵⁵ Samuti läks tema sellisel moel ametisse nimetamine otseselt vastuollu kõigest aasta varem antud lubadusega, mille kohaselt võis maakohtunikke määrata üksnes nende kandidaatide seast, kelle maapäev oli kindralkubernerile esitanud.

Rüütelkond tõstatas teema 1676. aasta septembris toimunud maapäeval, mida juhatas äsja Liivimaale saabunud uus kindralkuberner Krister Horn. Maapäeva kokkukutsumise peamiseks põhjuseks oli lahendamata olukord maal viibivate sõjaväeüksuste ülalpidamise osas. Horn nõudis, et maapäev annaks nõusoleku ülal pidada kõiki provintsis viibivaid ratsaväeüksuseid ning moodustama talupoegadest koosneva maamiilitsa. Sel korral oli rüütelkond nõus mõlemat nõudmist täitma, maamiilitsasse lubati anda iga 15 adramaa kohta kaks relvastatud talupoega. Tingimuseks oli, et kindralkuberner kõrvaldaks Porteni ajutiselt maakohtuniku ametist ning kirjutaks sel teemal kuningale.²⁵⁶ Horn oli rüütelkonna ettepanekuga nõus ning kirjutas 2. oktoobril, kohe pärast maapäeva lõppu Karl XI-le. Kindralkuberner andis esmalt ülevaate maapäeva kulgemisest ning leidis, et rüütelkond oli enda otsustega näidanud *erakordset indu (unge-meine Passion)* kuninga teenimisel. Seejärel edastas ta rüütelkonna kaebuse seoses Matthias Porteniga ning andis mõista, et maapäeval langetatud otsused olid seotud ootusega Porteni ametist kõrvaldada. Kuni kuningliku korralduse saabumiseni oli ta otsustanud Porteni volitused ajutiselt peatada.²⁵⁷

Karl XI vastus pärineb sama aasta 23. detsembrist. Kuningas väljendas kirjas imestust selle kohta, et rüütelkonnal oli Porteni osas etteheiteid. Tegemist oli igati pädeva mehega ning seetõttu sobilik pidama maakohtuniku ametit. Horn pidi Porteni otsekohe ametisse ennistama. Mis puudutab Liivimaa aadli privileege, siis nende kohta oli kuningal öelda järgmist:

*Nad soovivad enda privileege, mille nad on saanud meie armust, meie korraldustele vastutõotamiseks kasutada ning lugeda meie õigust ja ülimuslikkust väiksemaks nende isekusest.*²⁵⁸

Seega avaldub selles 1676. aastast pärinevas tsitaadis juba väga selgelt, kuidas Karl XI-l ja Liivimaa aadlil olid kardinaalselt erinevad arusaamad aadliprivileegide olemusest. Kui aadel ise nägi, et privileegid olid kui kunagi sõlmitud leping, mille tingimused olid igavesed ja muutumatud, siis kuninga hinnangul

---

²⁵⁵ Matthias von Porten oli alates 1690. aastast Tallinna asehäldur ning Eestimaa ökonoomiaasehäldur: *Matrikel Oefwer Swea Rikes Ridderskap och Adel, Uppå Des begaeran wid 1751. års Riks-Dag*. Utg. av Anders Anton von Stiernman. Stockholm: Kongl. Tryckeriet 1754–1755, 637–638.

²⁵⁶ Liivimaa maapäeva retsess, september 1676. – LVVA.214.2.295, 223–251.

²⁵⁷ Krister Horn Karl XI-le 02.10.1676. – SRA. Livonica II. Vol. 84.

²⁵⁸ *Dhe sine privilegier dhem dher igenom vår nåde äga, willia bruka till opposition emot våra förordningar, och räckia vår rätt och höögheet ringare än dheras egen willia*: Karl XI Krister Hornile 23.12.1676. – SRA. RR. Vol. 425.

olid need üksnes kas tema enda või tema eelkäijate armust antud ning seega vajadusel muudetavad. Samuti on juba selgelt näha hilisemal ajal reegliski kujunenud põhimõtet – kuninga *ōigus ja ūlimuslikkus (rätt och högheet)* kaalus üles kõigi teiste *ōigused*. Selle tulemusel hakkas muutuma juba normiks kujunenud läbirääkimiste ja kauplemise süsteem.

Kuninga otsus Matthias Porteni osas tehti Liivimaa aadlile teatavaks 1677. aasta augustis toimunud maapäeval. Krister Horn raporteeris pärast maapäeva, et suurem osa aadlist (sealhulgas kõik maanõunikud) olid jäänud uudise peale rahulikuks, kuid oli olnud ka neid, kes olid väga ägedalt protesteerinud.²⁵⁹ Rahulolematust suurendas kahtlemata asjaolu, et Stockholmist tulevad majanduslikud nõudmised üha kasvasid. Esiteks pidi Liivimaale saabuma veel lisavägesid Soomest ning rüütelkonnalt oodati kõigi varasemate ning uute üksuste ülalpidamist. Kindralkuberneri ja maanõunike nõupidamisel tehtud arvutuste kohaselt tähendas see 6110 sõduri, valdavalt ratsaväelase, ülalpidamist. Teiseks sooviti saada rüütelkonna heakskiitu sellele, et juhul kui Liivimaal paiknev armee pidanuks asuma sõjakäigule, liituks sellega ka aadlilipkond.²⁶⁰ Lõpetuseks ei olnud Karl XI maha matnud 1675. aastast pärinevat mõtet nõuda välja Liivimaa mõisate poole aasta sissetulek. Sel korral oli ta volitanud asjaga tegelema Tartu õuekohtu presidendi Lars Flemingi.²⁶¹

Maapäeva retsessi põhjal võib öelda, et kogu järgnenud läbirääkimiste protsess oli tihedalt seotud Matthias Porteni juhtumiga. Rüütelkond ei soovinud sugugi nõustuda tõlgendusega, et Porteni nimetamisega Koknese maakohtunikuks ei olnud aset leidnud privileegide rikkumist, nagu üritas neile selgeks teha kindralkuberner Horn. Lõpuks jõuti selleni, et maapäev nõustus nii üksuste ülalpidamisega kui ka aadlilipkonna saatmisega kavandatavale sõjakäigule. Lars Flemingi komisjoni osas on olukord keerulisem, kuna maapäeva retsessis sellekohased läbirääkimised ei kajastu. Samas võib Helmut Piirimäele tuginedes väita, et nähtavasti mingisugune kokkulepe Flemingi ja Liivimaa aadli vahel ikkagi sündis. Nimelt on Piirimäe välja toonud, et 1677. aastal õnnestus Rootsi riigivõimul Liivimaalt välja nõuda suurem kontributsioonisumma kui kunagi varem või hiljem. Provintsi sissetulekutesse laekus realselt peaaegu 138 000 hõbetaalrit, millest valdav osa tasuti viljas.²⁶² See omakorda viitab eelkõige aadli ja mitte linnade maksustamisele. Kuna samal aastal viidi Liivimaalt üle 95 000 hõbetaalri väärtuses vilja Rootsi, on ebatõenäoline see, et kõnealused sissetulekud olid laekunud maapäeval kokku lepitud Liivimaal viibivate sõdurite ülalpidamisrahadest.²⁶³ Samas oli rüütelkonna kindel seisukoht, et vastutasuna niivõrd ulatusliku abi eest pidi kuningas austama värskest saadud privileegi esitada kandidaate maakohtuniku ametisse. Olukorra lahendamiseks otsustati

²⁵⁹ Krister Horn Karl XI-le 03.09.1677. – SRA. Livonica II. Vol. 84.

²⁶⁰ Liivimaa maapäeva retsess, august 1677. – LVVA.214.2.295, 262–263.

²⁶¹ Karl XI Lars Flemingule 26.05.1677. – SRA. RR. Vol. 429. Kuningas oli varasemalt kirjutanud samal teemal ka otse rüütelkonnale: Karl XI Liivimaa rüütelkonnale 18.01.1677. – SRA. RR. Vol. 428.

²⁶² Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal*, 83–84.

²⁶³ *Ibid.*, 384–385.

lähetada delegatsioon Stockholmi, kes saanuks rüütelkonna kaebuse otse kuningale esitada.²⁶⁴

Delegatsioon ei jõudnud aga enne teele asuda, kui 1678. aasta jaanuaris toimus Riias järjekordne maapäev. Seal tabas rüütelkonda taas ebameeldiv üllatus: nimelt andis Lars Fleming maapäeval teada, et kuningas ootas ka 1678. aasta eest kõigi pärast 1604. aastat Liivimaal länistatud mõisate poole aasta sissetulekuid. Kellel oli eelmise aasta kontributsioon veel maksmata, pidi seega maksma kogu aasta sissetulekud riigikassasse. Rüütelkond käsitles sellist nõudmist kui absurdsust ning pärast pikka kauplemist nõustuti andma üks sälitis vilja iga 15 adramaa kohta 1678. ning teine sälitis vilja 1679. aastal. Kontributsioonile lisaks pidi rüütelkond loomulikult jätkuvalt vastutama selle eest, et Liivimaal viibivad üksused nälga ei jääks.²⁶⁵

Millalgi pärast maapäeva võtsid Gustav von Mengden, Wolf Heinrich von Anrep, Friedrich von Plater ja rüütelkonna sekretär Anthon Christian von Sternfeldt ette teekonna Stockholmi, et esitada kuningale Liivimaa aadli arvukad kaebused ning saada kinnitus aadliprivileegidele. Kõnealuse saatkonna tegemistest on väga vähe teada. Kindlalt saab väita üksnes seda, et kuningaga kohtuti 1678. aasta maikuu Ljungbys, kus viimane parasjagu viibis. Rüütelkonna palvekiri teadaolevalt säilinud ei ole, mistõttu kohtumisest annab tunnistust üksnes kuninga resolutsioon, mida väljaandmise koha järgi on hiljem tuntud Ljungby resolutsiooni nime all.²⁶⁶ Huvitav on see, et mahukas dokumendis ei ole Matthias Portenit kordagi mainitud, mis oli samas ju esialgseks põhjuseks, miks otsustati veel sõja kestes kuninga jutule minna. Võib arvata, et põhjuseks oli kuninga kindlaksjäämine enda varasemale otsusele ning Matthias Porteni jätkamine Koknese maakohtunikuna.²⁶⁷

Olgugi et Liivimaa rüütelkonna delegatsioon Porteni osas edu ei saavutanud, saadi kuningalt ometi mitmeid paljutõotavaid lubadusi. Nii saadi 1629. aastast lugedes juba neljas ajutine kinnitus enda privileegidele ning lubadus lõplikule kinnitusele lähitulevikus. Esmalt oli kuningal vaja privileegidega põhjalikult tutvuda ning see sai aset leida alles pärast sõja lõppu. Muu hulgas lubas Karl XI veel niipea kui võimalik vähendada Liivimaal paiknevate üksuste hulka, loobuda neljandikreduktsiooni läbiviimisest Liivimaal, kohustada kindralkuberneri kõiki Liivimaale olulisi küsimusi maanõunikega läbi arutama ning kaaluda Liivimaal vabaks jäänud ametikohtade täitmist kohalike aadlikega. Eraldi väärrib väljatoomist lubadus länistada maanõunikele osa Gustav Adam Banéri valdustest pärast viimase surma.²⁶⁸ Kirjeldatud lubadused on kahtlemata seotud

²⁶⁴ Liivimaa maapäeva retsess, august 1677. – LVVA.214.2.295, 282–292.

²⁶⁵ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1678. – LVVA.214.2.296, 1–44.

²⁶⁶ Resolutsiooni on publitseerinud Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze*, 721–746.

²⁶⁷ Nii on näiteks Matthias Porten kantud Liivimaa kubermanguvalitsuse 1678. aasta pearaamatusse ning talle on kogu aasta eest ette nähtud palk Koknese maakohtuniku ameti täitmise eest: RA.EAA.278.I.XXII-45.

²⁶⁸ Karl XI resolutsioon Liivimaa rüütelkonna palvekirjale 10.05.1678. – Buddenbrock. *Sammlung der Gesetze*, 723–728. Nii nagu ka enamikest teistest lubadustest, ei saanud ka lubadusest länistada maanõunikele osa krahv Banéri valdustest asja. Banér suri 1681.

parasjagu käimasoleva sõjaga. Ühelt poolt lootis kuningas seeläbi kindlustada Liivimaa aadli jätkuvat toetust, teisest küljest ei kohustanud see kuningat just kuigi paljuks – lubadused olid enamjaolt üldsõnalised ning pidid rakenduma millalgi tulevikus.

Samal ajal, kui Liivimaa rüütelkonna saadikud kuningaga läbirääkimisi pidasid, jätkus vägede koondamine Liivimaale. 1678. aasta sügiseks oli provintsis garnisonisõdureid ja väliarmeed kokku 16 500 meest.²⁶⁹ Võib vaid ette kujutada seda majanduslikku kitsikust ning kõikvõimalikke muid probleeme, mida selline hulk sõdureid endaga kaasa tõi. Seda enam, et Liivimaad oli juba aastaid vaevanud ebataoliselt kõrge vägede kontsentratsioon. Eraldi tasub äramärkimist, et suur osa Liivimaale saabunud üksuseid olid juba kohalejõudmise ajaks kurnatud, pooleldi nälginud ning kehva distsipliiniga. Krister Horni sõnul koosnesid üksused suures osas noorukitest, kellest paljud ei olnud vanemad kui 12 või 13 aastat.²⁷⁰ Sellele lisaks oli 1677. aasta suvi olnud erakordselt põuane ning oli kaasa toonud ikalduse. Olukorda raskendas veelgi samal suvel Riias mõllanud tulekahju, mis vähemalt rüütelkonna sõnul hävitas suure osa venelaste hirmus linna varjule viidud viljatagavarast.²⁷¹ Seega ei olegi ehk täiesti uskumatud need kirjeldused Liivimaa oludest, mida rüütelkonna saadikud 1678. aasta maikuuks kuningale ette pidid kandma. Nimelt kirjutasid parasjagu Liivimaal viibivad maanõunikud saadikutele ning andsid teada, et lisaks näljast tingitud massilistele põgenemistele oli viimasel ajal sagenenud tapmistehulk. Nii olevat Tartu kreisis tapnud üks talupoeg enda isa kahe kala pärast ning Vastseliina lähistel olevat üks pereisa üles poonud enda kuus last ning seejärel iseenda. Need olevat olnud vaid üksikud näited väga paljude hulgas.²⁷²

Lühiajalist leevendust tõi Rootsi väliarmeearmee teeasumine 1678. aasta 15. oktoobril.²⁷³ Selleks ajaks oldi juba Rootsi Põhja-Saksamaa kindluste abistamisega lootusetult hiljaks jäänud. Täpselt samal päeval kapituleerus üks rootslaste viimaseid tugipunkte Stralsund. Suuri raskuseid valmistas loomulikult asjaolu, et teele asuti vastu talve. 1678. aasta sügisel alanud sõjakäik jäi kuulsusetuks ettevõtmiseks – Rootsi väed jõudsid üksnes Tilsitini, said seal Brandenburg-Preisimaa vägedelt lüüa ning taganesid kaotuseid kandes juba

---

aastal, tema Liivimaa valdused läksid lühikeseks ajaks esmalt tema lesele ning seejärel need juba redutseeriti: Heinrich von Hagemester. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Bd. I.* Riga: Eduard Frantzen 1837, 229.

²⁶⁹ Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane*, 271.

²⁷⁰ Krister Horn riiginõukogule 31.01.1678. – SRA. Livonica II. Vol. 88.

²⁷¹ 1677. aasta Riia tulekahju kohta vt Vello Helk. Ein Bericht über den großen Brand in Riga 1677. – *Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag.* Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2005, 218–223. Rüütelkonna väidete kohta vaata Liivimaa maapäeva retsess, august 1677. – LVVA.214.2.295, 237.

²⁷² Liivimaa maanõunikud Rootsis viibivale saatkonnale 13.05.1678. – SRA. Livonica II. Vol. 148.

²⁷³ Krister Horn käis isiklikult armee kogunemiskohas ning vaatas üksused üle: Krister Horn riiginõukogule 21.10.1678. – SRA. Livonica II. Vol. 88.

1679. aasta jaanuariks tagasi Liivimaale.²⁷⁴ Sõjakäigu jooksul peetud väiksematest lahingutest võttis osa ka Liivimaa aadlilipkond, mis selle käigus kaotuseid kandis. Teiste hulgas sai Leedus hukka üksuse juht ooberst Wolf Heinrich von Anrep, kes veel 1678. aasta mais oli olnud kuninga audientsil Ljungbys. Kindralkuberner Horni sõnul olevat Anrep näidanud üles sellist vaprust, mida ka vaenlane olevat tunnustanud.²⁷⁵

Kuna Liivimaale oli seega naasnud märkimisväärne hulk Rootsi sõdureid, oli vajalik maapäev kokku kutsuda. 1679. aasta juunis Riias toimunud maapäeval andis kindralkuberner Krister Horn kogunenud maavaldajatele üle Karl XI kirja sama aasta 1. veebruarist, kus kuningas nõudis esiteks uute üksuste värbamist Liivimaal paikneva armee täiendamiseks, teiseks aadlilipkonna võitlusvalmiduse taastamist ning kolmandaks väliarmee ülalpidamist. Kaugem eesmärk oli uuesti saata Rootsi väed Liivimaalt Brandenburg-Preisimaa vastu. Sellele lisaks oli veel teinegi kuninga kiri 2. aprillist, kus valitseja andis teada, et oli kätte saanud nii kindralkuberner kui ka rüütelkonna kirjalikud selgitused provintsi äärmise viletsuse osas, mis takistasid nõudmisi täitmast.²⁷⁶ Kuningat ei olnud need selgitused veennud, mistõttu oligi maapäeva kokkukutsumine osutunud möödapääsmatuks. Juba maapäeva alguses andis tooni maamarssal Ernst Johann von Roseni suuline vastus kindralkuberner avakõnele ja kuninga kirjade üleandmisele. Kui enamasti oli tegemist pigem formaalsusega, millel retsessis pikemalt ei peatunud, siis sel korral näib, et maamarssali vastus oli pikem ning sisukam. Von Rosen kirjeldas maa seisukorda ja rüütelkonna eelmiste aastate panust ning näis avaldavat siirast imestust, et kuningas võis veel pärast kõike seda Liivimaalt midagi oodata.²⁷⁷

Mis puudutas sõdurite ülalpidamist, siis siin ei jäänud rüütelkonnal pahameelest ja protestidest hoolimata taaskord midagi üle. Valida oli vabatahtlikult sõduritele toidumoonana andmise ja vägivaldse rekvireerimise vahel. Valiti esimene variant. Aadlilipkond lubati küll võitlusvalmidusse seada, kuid ei nõustunud mitte mingil juhul seda enam Liivimaa piirest välja viima. Kategooriliselt keelduti mingisuguseid lisavärbamisi rahaga või muul moel toetama.²⁷⁸

1679. aasta septembriks oli Rootsi sõlminud rahu kõigi osapooltega. Liivimaalastele tuli see kahtlemata suure leevendusena ning võib arvata, et oodati elujärje paranemist ning kuninga 1678. aastal Ljungbys antud lubaduste täitumist. Oli aadel ju enda hinnangul viimase viie aasta jooksul teinud kõik, et tõestada enda truudust Rootsi krooni ees. Lisaks märkimisväärsele majanduslikule abile olid paljud jätnud enda elu 1678. ja 1679. aasta sügistalve sõja-

---

²⁷⁴ Vt nt *Eesti ajalugu III: Rootsi ja Poola aeg*. Toim Otto Liiv ja Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1940, 197; Ernst Seraphim. *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufseglung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. Bd. 2. Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland*. Reval: F. Kluge 1904, 354–356.

²⁷⁵ Krister Horn Karl XI-le 20.02.1679. – SRA. Livonica II. Vol. 85.

²⁷⁶ Mõlemad kirjad on lisatud maapäeva retsessile: Liivimaa maapäeva retsess, juuni 1679. – LVVA.214.2.296, 58–62.

²⁷⁷ *Ibid.*, 57–58.

²⁷⁸ *Ibid.*, 73–81.

käigul. Võib arvata, et selline arusaam mõjutas ka kohaliku aadli enesekindlust ning ootuseid. 1679. aasta aprillis riiginõukogule saadetud kirjas ütles Krister Horn Liivimaale esitatud nõudmiste kohta, et *ilma terve rüütelkonnaga läbi-rääkimata ja suhtlemata ei saa siin midagi toimuda.*²⁷⁹ Sellest, et Karl XI-l olid Liivimaa osas hoopis teistsugused arusaamad, saadi tunda juba järgmisel aastal. Sealt edasi arenesid sündmused, mis tähendasid mõneks ajaks ühtlasi lõppu Liivimaa aadliomavalitsusele.

---

²⁷⁹ *Weiln darin ohne verhandlung und Communication mit den gantzen Ritterschaft nictes geschehen kan:* Krister Horn riiginõukogule 28.04.1679. – SRA. Livonica II. Vol. 88.

KOKKUVÕTE

Olles eelnevatel lehekülgedel küll Liivimaa aadliomavalitsuse tekkimist ja tegutsemist selle kõige erinevama vormides käsitletud, vajaks esiteks kokkuvõtlikku vastust küsimus, et mida ikkagi aadliomavalitsuse all mõista. Esiteks on vajalik toonitada, et tegemist ei olnud institutsiooniga, mis oleks olnud juba kaasaegsete poolt selgelt piiritletud ja üheselt mõistetav. Seega on järgnev selgitus eelkõige minu tõlgendus ja süstematiseerimine, milleni olen allikate läbitöötamisel jõudnud. Aadliomavalitsuse keskmes olid erinevad institutsioonid, mille olulisust provintsi eriõiguste säilitamisel ja kaitsmisel tajusid hästi ka kaasaegsed ise. Need võib jagada kolmeks. Esimese grupi moodustasid aadliomavalitsuse kesksed organid, mille alla tuleks lugeda Liivimaa maapäev, maanõunike kolleegium (koos resideerivate maanõunikega) ning neid toetavad institutsioonid nagu maamarssal ja -sekretär. Teiseks kuulusid aadliomavalitsuse alla sellised institutsioonid, mis olid moodustatud aadli initsiatiivil ning koostöös riigivõimuga mingi konkreetse valdkonna või probleemiga tegelemiseks. Siia alla kuulusid ülemkirikueestseisjad, vaeslastekohtud ning silla-kohtud. Kõik eelpool nimetatud asutused tegutsesid küll riigivõimu heakskiidul, kuid ilma riigi majandusliku toeta. See tähendab, et ettenähtud ametiülesannete täitmise eest ei olnud palka ning vahel isegi mitte hüvitist kaasnevate kulude eest ette nähtud. Kolmanda grupi moodustasid institutsioonid, mida küll osaliselt või täielikult rahastas riik, kuid mis olid vähemalt mingis ulatuses kohaliku aadli kontrolli all. Siia kuulusid maakohtud, Tartu õuekohus ja aadlipkond. Nagu näitas sissevaade riiklikku haldusaparaati (kindralkubernangu valitsus Riias ning piirkondade asehaldurite administratsioonid), oli kohaliku aadli mõju sellele pea olematu. Ainukese märkimisväärse erandi moodustas Engelbrecht von Mengdeni ametiaeg Liivi- ja Ingerimaa komissarina. Kõigi nimetatud institutsioonide vundamendiks olid Liivimaa aadli ajaloolised privileegid, mille abil sai õigustada enda mõjuvõimu laiendamist ühte või teise valdkonda. Aadliomavalitsuse abil edendas Liivimaa aadel enda kollektiivseid huvisid, mõjutades seejuures aga ka riiklikku sisepoliitikat ning täites osaliselt mitmeid traditsiooniliselt riigivõimule omistatud funktsioone. Aadliomavalitsus oli seega mitmes mõttes riigivõimu käepikendus (ja vastupidi) ning alates 1630. aastatest kuni 1680. aastateni ei olnud kummalgi osapoolel sellise korralduse osas mingit põhimõtet vastuseisu.

Selline tõlgendus aitab paremini mõista, miks Rootsi riigivõim lubas Liivimaa aadlil alates 1634. aastast hakata järk-järgult aadliomavalitsuse institutsioone üles ehitama. Samas ei olnud ju rootslaste ja liivimaalaste suhted kuigi hästi alanud – Karl IX sõjakäigu ebaõnnestumine sajandi algul tähendas seda, et mingi osa Rootsi kuningale truudust vandunud Liivimaa aadlikest sai hukka, mingi osa põgenes Rootsi või Soome ning jätkas seal kuninga teenimist, kuid suurem osa jäi Liivimaale paikseks ning sidus ennast uuesti Poola kuningaga. Seega pärast 1617. aastal alanud edukat sõjakäiku Liivimaa liitmiseks Rootsi riigiga leidis Gustav II Adolf end valitsemas liivimaalasi, kes olid selleks ajaks

juba mitmeid kordi isandaid vahetanud. Kõik Liivimaa aadli katsed saada enda privileegidele kinnitus lükati karmilt tagasi. Rootsi võimu esimestel aastatel püüti Liivimaad valitseda kohalikust eliidist sõltumatult, nii palju kui see oli võimalik. Johan Skytte poolt ellu viidud ümberkorraldused provintsis olid ühest küljest laiaulatuslikud ja põhjalikud, kuid teisest küljest ka kulukad. Lahendusena nägi Skytte ühepoolse diktaadiga maksude kehtestamist, mis arusaadavalt põhjustas kohalikus aadlis vastuseisu ja trotsi. Aadli soovimatust sellise võimuga koostööd teha näitasid üha kasvavad võlad riigi ees.

On täiesti võimalik, et muutusteni provintsi poliitikas oleks jõutud ka juhul, kui Johan Skytte oleks kindralkubernerina pikemalt jätkanud ning kestnud oleks Gustav II Adolphi valitsusaeg. Kuid on kindel, et kuninga hukkimine 1632. aastal kiirendas seda protsessi. Juba 1634. aastaks jõuti Stockholmis uue valitsusvormini, mis muu hulgas hindas ümber riigi tuumikalade ja provintside suhted. Uue provintsi poliitika kehasutusena võttis Johan Skyttelt kindralkubeneri ameti üle Bengt Bengtsson Oxenstierna, kelle hinnang Liivimaa aadlile oli eelkäijast kardinaalselt erinev. Samal ajal panustas Liivimaa aadel aktiivselt aadlilipkonna ülesehitamisse ning suutis 1635. ja 1639. aasta sõjaliste intsidentide ajal demonstreerida truudust ning teenistusvalmidust Rootsi krooni ees. See ei jäänud riigivõimul märkamata ning aegamööda hakati ka omalt poolt aadlilipkonda vahendeid suunama, eesmärgiga muuta üksus võimeliseks võtma vastu vastase esmane löök, teda viivitada ning anda aega põhiüksustele koondumiseks. Aadlilipkonnal oli seega täita oluline roll Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu usaldusliku suhte ülesehitamisel.

Nagu näitasid Stockholmis 1643. aastal aset leidnud läbirääkimised Liivimaa aadli delegatsiooni ja kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse vahel ning riiginõukogus peetud arutelud, oli riigivõimu jaoks oluline motiveeriv faktor lubamaks Liivimaa aadlil organiseeruda ning osaleda Liivimaa valitsemisel lootus saada seeläbi lisavahendeid nii Liivimaa enda kui vajadusel ka kogu Rootsi riigi jaoks. Maanõunikke nähti kui mõjukat vahelüli, kes võinuks riiklikke nõudmisi enda seisusekaaslastele arusaadavas keeles ja retoorikas selgitada. Liivimaa aadlile vastutulemisega sooviti ära hoida ka liigset rahulolematust piiriprointsis, mis oleks võinud olukorras, kus Rootsi riik oli hõivatud 30-aastase sõjaga, tekitada tõsise ohu. Aadel seevastu soovis end Liivimaa valitsemisel varasemaga võrreldes kuuldavamaks teha. Vastastikuse kasu ootus oli aadliomavalitsuse loomisel keskse tähtsusega.

1643. aastaks olid tegevust alustanud kõik aadliomavalitsuse kesksed institutsioonid ehk maapäev, maanõunike kolleegium, maamarssal ja maasekretär. Kuna maamarssali roll oli eelkõige tseremoniaalne ning sekretäri oma administratiivne, siis neil kahel töös pikemalt ei peatunud. Aadliomavalitsuse kõrgeimaks otsustusorganiks kujunes maapäev, kelle heakskiiduta oli nii riigivõimul kui ka maanõunike kolleegiumil väga keeruline langetada kõiki maavaldajaid puudutavaid otsuseid. Nii võis näiteks maatolli näitel näha, et Liivimaa aadlit häiris isegi rohkem maksu kehtestamine Robert Douglase ühepoolse diktaadiga kui maks ise. Samas ei piirdunud maapäevadel üksnes riigivõimu ja aadli vaheliste küsimuste arutamisega. Maapäevadest võisid osa

võtta ka ülem- või alamkonsistooriumite esindajad ning selgeks püüti rääkida kirikuvalitsemisega seonduvaid küsimusi. Kui anda hinnang maapäeva võimele talle seatud ootuseid täita, siis võib öelda, et tegemist oli võrdlemisi tõhusa institutsiooniga. Asjaolu, et aadel oli jagatud kolme kreisi ning otsuste vastu võtmiseks piisas kahe kreisi enamusest, vähendas suuresti patiseisude ning otsustamata jätmise riski. Maapäev võis küll kesta üle kuu aja, kuid lõpuks jõuti alati mingi konkreetse otsuseni. Maapäevad toimusid sagedasti (keskmiselt rohkem kui üks maapäev aastas) ning nendest osavõtmine oli kõigile maavaldajatele kohustuslik. Selles peitus ka maapäevade suurim nõrkus – paljudele maavaldajatele oli korra või enam aastas Riiga sõitmine pigem tüütu kohustus kui privileeg. Seda eriti maiskonna kategooriasse liigitatud maavaldajatele, kel olid maapäevadel väga piiratud õigused.

Maapäevade retsessidest tuli muu hulgas ilmsiks, et ootuspäraselt vedasid kogu niinimetatud aadli asja peaasjalikult maanõunikud. Enamasti olid need need, kes käisid ülejäänud aadlit Stockholmis esindamas ning lisaks maapäevadel juhirolli täitmisele eeldati neilt kohaliku aadli huvide pidevat esindamist Riias kindralkuberneri juures. Selleks otstarbeks loodud resideerivate maanõunike institutsiooni sisseseadmine käis aga kogu vaadeldava perioodi vältel üle kivide ja kändude, kuna maanõunikud ei soovinud resideerimisega kaasnevaid kulusid isiklikest vahenditest katta. Korrapärane resideerimine suudeti alles 1670. aastate lõpuks rüütelkonna rahalise toe abil sisse seada. Töös vaatluse all olnud perioodi vältel võib märgata, kuidas maanõunikest kujunes välja väiksearvuline eliit Liivimaa aadli seas. Seda enam, et sajandi vältel koondusid maanõunike kohad väikse hulga perekondade kätte, kuna maanõunike kolleegiumis olid mitmel puhul samal ajal ametis lähisugulased. Seda hoolimata 1643. aasta maapäeval langetatud otsusest, mis sellist praktikat keelas. Selge oli ka see, et riigivõim osutas maanõunikele erilist soosingut, annetades mitmele vabahärra tiitli ning läänistas (või 1678. aasta näitel lubas läänistada) maid. Kirjeldatud areng näitab, et baltisaksa historiograafias tihti esinev väide siinse aadli silmapaistvast homogeensusest on ülepaisutatud ning pigem sarnanes olukord mujal Euroopas valitsevaga, kus eksisteeris aadli põhimass ning väiksearvuline aadlike eliit. Kuigi maanõunike ja ülejäänud aadli vahel võis täheldada kohati usaldamatust, ei kujunenud see siiski tõsiseks takistuseks aadliomavalitsuse toimimisele.

Mitmed maanõunikud pidasid veel ka teisi ameteid, mis nende mõjuvõimu suurendas. Ära tuleb märkida kuninganna Kristiina 1648. aasta otsus, mille kohaselt pidid edaspidi kolm Tartu õuekohtu assessorit pärinema Liivimaa maanõunike kolleegiumist. Nagu näitasid rüütelkonna palvekirjad Karl XI eestkostevalitsusele 1660. ja 1662. aastal, ei olnud tegemist lahendusega, mis oleks kohalikku aadlit täielikult rahuldanud, kuid sidus ometi õuekohtu osaliselt aadliomavalitsusega. 1640. aastate jooksul koondusid maakohtunike ametikohad üha enam maanõunike kätte ning 1650. aastaks olid kõigis neljas maakohtus kohtunikuks maanõunikud. Sellest tulenevalt täitsid kõnealused maanõunikud enda maakohtupiirkondades ka samal aastal loodud ülemkirikueestseisja ametikohti. Kujunenud olukorra markantseim näide oli kohaliku aadli

vaieldamatu juhtfiguur Otto von Mengden, kes oli 1650. aastal üheaegselt maanõunik, Tartu õuekohtu assessor, Koknese maakohtunik, sellest tulenevalt sama piirkonna ülemkirikueestseisja ning kõigele lisaks Liivimaa aadlilipkonna ooberst ehk kõrgeim ohvitser. Kaks aadliomavalitsuse institutsiooni, mille ametikohti ei täitnud kohe asutamisest alates peamiselt maanõunikud, olid 1647. aastal asutatud vaeslastekohtud ning 1653. aastal asutatud adrakohtud (alates 1667. aastast sillakohtud).

Vene-Rootsi sõjale järgnenud taastamise ja ülesehitamise faasis mingil määral vähendati aadliomavalitsuse nii suurt sõltuvust vähestest isikutest, kuid mitte oluliselt. Kolm maanõunikku pidasid jätkuvalt Tartu õuekohtus assessoriametit ning 1667. aastal taastatud ülemkirikueestseisjad olid kõik maanõunikud. Kuna samal aastal liideti ülemkirikueestseisjatele ka vaeslastekohtud, jäid ka eestkosteküsimused maanõunike lahendada. Suurem muutus leidis aset maakohtute osas. Pärast 1661. aastat tuli küll jätkuvalt ette seda, et maanõunikud pidasid ka maakohtuniku ametit, kuid nad moodustasid kõigist kuni 1680. aastani ametis olnud maakohtunikest vähemuse. 1667. aastal asutatud sillakohtuniku ametit ei pidanud teadaolevalt mitte ükski maanõunik. Seega võib vähemalt Liivimaa kohtusüsteemi osas näha sajandi jooksul teatavat professionaliseerumist. Aadliomavalitsuse sisemise korralduse ja institutsioonide kokkuvõtteks tuleb aga sarnaselt sissejuhatuses väljatooduga tõdeda, et enamike asutuste puhul napib allikmaterjale, et omandada sügavamat sissevaadet nende toimimise ja suhestumise riigivõimuga.

Järgmisena oleks asjakohane võtta kokku töös käsitletud kahe peamise jõu – riigivõimu ja aadli – omavahelise suhte dünaamika. Olen väitnud, et suhte peamiseks liikumapanevaks jõuks oli vastastikuse kasu ootus. See vajab lähemat selgitamist. Esiteks ei ole kahtlust, et kõnealune vastastikune kasu oli delikaatne teema ning kahe osapoole tõlgendused sellest ei olnud kaugeltki mitte ühesugused. Töös käsitletud kuninglikud kirjad ning kindralkuberneri propositioonid Liivimaa maapäevadele näitasid selgelt, et riigivõimu huvitas Liivimaa puhul peaasjalikult sealt saadavad ressursid, peamiselt raha ja vilja. Alates 1645. aastast hakati Liivimaa aadlile esitama erakorraliste kulutuste katmiseks kontributsiooni- ja muid nõudeid ning kogu töös vaadeldud ajavahemiku jooksul olid vaid mõned üksikud aastad, kus Liivimaa maapäev ei pidanud mõne sellise nõudmise arutamiseks kogunema. Kuni Vene-Rootsi sõja puhkemiseni taotles riigivõim kohalikul aadlil eelkõige vahendeid Rootsi välispoliitiliste eesmärkide saavutamiseks, kuid Liivimaa kõrgete kaitsekulutuste tõttu suudeti kokku kogutud rahast ja viljast vaid väike osa päriselt provintsist välja viia. Samuti astuti esimesed sammud selle suunas, et panna Liivimaa maavaldajad suuremas mahus panustama teedevõrgu ja kirikute korrashoidu. Sõja ajal ootas riigivõim kohalikul aadlil eelkõige truudust ja panustamist maa kaitsesse, mida paljud ka tegid. Vastupidiseks näiteks oli maanõuniku Friedrich Wilhelm Patkuli üleminek poolakate poolele 1657. aastal, mis siiski ei toonud kaasa suuremat nihet riigivõimu ja aadli suhetes.

Vene-Rootsi sõjale järgnenud majandusliku kitsikuse ning jätkuvalt vaenuliku välispoliitilise olukorra tingimustes kasvas majanduslik surve Liivimaale

veelgi. Osaliselt edukalt ja osaliselt edutult (vastavalt maatoll ja tempelpaber) kehtestati uusi makse ning peaaegu igal aastal kuni 1680. aastani peeti maapäevadel kohaliku aadliga läbirääkimisi selleks, et tagada Liivimaal paiknevatele Rootsi vägedele vajalik ülalpidamine. Sellele lisaks hakkas riigivõim üha aktiivsemalt nõudma talupoegi kindlustustöödele, mille tulemusel pidid viimased lisaks mõisnikule ka riigile teopäevi tegema. Samuti kasvas aadlile surve toetada majanduslikult Liivimaa kohtute tööd ning panustada Tartu ülikooli taasavamisele. Oluline on rõhutada, et Liivimaa aadlil oli võimalik maapäevadel riigivõimu majanduslikke nõudmisi tagasi lükata või oluliselt kärpida. Seda võimalust kasutati töös vaadeldud aastatel korduvalt. Kõige selle juures paistis pärast 1634. aastat teravalt silma riigivõimu passiivsus tsiviiladministratsiooni osas. Kindralkuberneride peamine murekoht oli kindlustada provints välisvaenlaste vastu ning sellele kulus valdav osa energiast. Õigus-, usu-, sotsiaalne ning kohati isegi majandusvaldkonna korraldamine ja reguleerimine sai selle kõrval vähe tähelepanu. Selle heaks näiteks oli riigivõimu vähene huvi ise välja töötada ja rakendada neid valdkondi reguleerivaid korraldusi.

Missugust kasu ootasid siis Liivimaa aadlikud Rootsi riigivõimult? Lühidalt kokku võttes võib öelda, et selleks oli riigivõimule unikaalne autoriteet ja legitiimsus, mida ei olnud ühelgi teisel varauusaegse ühiskonna võimueliidil. Nii aadel, linnakodanikud kui ka kirik olid teatud valdkondades ja küsimustes riigivõimust rohkem või vähem sõltumatud, kuid koostöö riigivõimuga andis võimalused enda mõjuvõimu märkimisväärselt laiendada. Selle heaks näiteks oli aadliomavalitsuse sõltuvus riigivõimust isegi enda sisereeglite jõustamiseks, eriti iga-aastase rüütelkonna kassa maksu kogumise näitel. Maapäev võis küll vastu võtta otsuseid, kuid kui neil puudus selge riigivõimu toetus, oli nende täitmine eriti maiskonna seas vaevaline. Konkreetselt rüütelkonna kassa maksu näitel võib öelda, et selle kogumine kulges raskelt isegi hoolimata kindralkuberneride korduvatest üleskutsetest kõigile Liivimaa maavaldajatele.

Ei ole kahtlust, et üks osa Liivimaa aadli motivatsioonist riigivõimuga koostööd teha oli midagi sellist, mida võiks kõige paremini kirjeldada omakasu-püüdena. Koostööst riigivõimuga oodati seda, et viimane oleks rakendanud Liivimaa valitsemisel kohaliku päritolu aadlisoost inimesi ning Liivimaale põliseid seaduseid ja väljakujunenud tavasid. Riigivõimu abiga taheti saavutada olukord, kus kohalik aadel oleks domineerinud nii maiskonna, vaimulikkonna kui ka Riia linnakodanikkonna üle ning olnuks seega mõjuvõimsaim kõigi teiste kohalike võimueliitide seas.

Sellise püüde heaks näiteks oli Liivimaa aadli pidev võitlus selle nimel, et saada Rootsi valitsejalt kinnitus enda ajaloolistele privileegidele. Tööst ilmnes selgelt, et nimetatud privileegid kehtisid praktikas üksnes sellises ulatuses, nagu riigivõim ja aadel selle osas kokku leppisid. Aadli eesmärk oli küll selline õiguslikult ebaselge olukord lõpetada ning saada privileegidele selge ja lõplik kinnitus, kuid selleni kogu Rootsi aja vältel ei jõutudki. Iga valitseja lükkas lõpliku otsustamise erinevatel põhjustel edasi. Riigivõimu seisukohast oli see ka arusaadav – nagu näitasid 1648. aastal peetud läbirääkimised, taotles Liivimaa rüütelkond kõigi olulisemate 15. ja 16. sajandi privileegide (sealhulgas Sigis-

mund Augusti privileegi) heaks kiitmist ning seega Liivimaa valitsemisel neist lähtumist. See oleks toonud kaasa kohaliku aadli positsiooni olulise tugevnenemise ning nagu näitasid mitmed Rootsi riiginõukogus peetud arutelud, oldi Liivimaa aadli ambitsioonide osas ettevaatlikud ja kohati skeptilised.

Liivimaa aadli väga kõrgeleennulised plaanid ning sellest tingitud riigivõimu umbusk oli ka peamine põhjus, miks 1660. aastatel ei saanud asja Liivimaa inkorporeerimisest Rootsi riiki. Selge oli ka see, et Liivimaa rüütelkonnal ja Karl XI eestkostevalitsusel olid inkorporeerimisest väga erinevad arusaamad. Rüütelkonna nägemuses oleks Liivimaal pidanud jääma kehtima kogu varasem ühiskonnakorraldus ning inkorporeerimine oleks tähendanud üksnes Liivimaa aadli introductseerimist Rootsi rüütelkonda, mis oleks andnud neile õiguse võtta osa Rootsi riigipäeva tööst. Riigivõim oli samuti inkorporeerimisest huvitatud, kuid see oleks pidanud kaasa tooma ka mitmete Rootsi ja Liivimaa vaheliste erisuste kaotamise. Hoolimata ebaedust suures plaanis, saavutas Liivimaa aadel mõned väiksemad võidud. Juba alates 1650. aastatest taotleti Rootsi keskvaldumult õigust saada kaasa rääkida maakohtute personali osas ehk nn presentatsioonioigust. Pärast aastaid kestnud läbirääkimisi selline õigus viimaks 1675. aastal kuningliku kirjaliku kinnitusega saadi.

Töös oli olulise teemana vaatluse all küsimus üldisest hüvest ning selle saavutamiseks ette võetud sammudest ehk niinimetatud *gute Policey*'st, mida on traditsioonilistes käsitlustes omistatud suuremalt jaolt riigivõimule. Nägime, et viimaste aastakümnete jooksul laiemas ajalookirjutuses kujunenud arusaam alamate olulisest rollist riikluse arengus on ka 17. sajandi Liivimaa oludesse kohandatav. Liivimaa aadli eesmärkide kokkuvõtteks võib öelda, et taotleti üldist hüve ja hästi korraldatud ühiskonda sellisel moel, nagu aadel ise mõlemat tõlgendas. Selle saavutamiseks oli vajalik, et kohalik põlisaadel oleks olnud maa juhtiv jõud. Nagu öeldud, oli selles ka hea annus omakasupüüdlikkust, kuid samamoodi saab omakasupüüdlikkuna tõlgendada suurt osa riigivõimu esindajate eesmärkidest. Üüratud summad kulusid sellele, et vallutada juurde uusi territooriume või kindlustada olemasolevaid, teid vajati peamiselt vägede liigitamiseks ning kirik aitas riigivõimu nõudmistel kergemini inimesteni jõuda. Seega arusaadavalt ei kattu 17. sajandi aadlike arusaamad üldisest hüvest ja hästi korraldatud ühiskonnast sellega, mida mõistab nende all keskmine 21. sajandil elav inimene, kuid sellega ei kattu ka 17. sajandi riigivõimu esindajate nägemus samadest asjadest. Seega aitavad töö tulemused loodetavasti ümber tõlgendada siinse aadli ajaloolist rolli. Mitte ilmtingimata näha seda positiivsemas valguses (jäägu väärtushinnangud siinkohal kõrvale), vaid pigem tunnustada ajaloolisi ühiskondlikke protsesse palju keerukamate ja mitmetahulisematena, kui neid on varasemalt tihtipeale käsitletud.

Töös ilmnes, et paljud Liivimaa aadli algatused langevad raamidesse, mida 17. sajandil käsitleti kui *gute Policey*'d. Tulles tagasi eelpool nimetatud vaeslastekohtute, ülemkirikueestseisjate ja sillakohtute juurde, siis nende lähemal uurimisel ilmnes, et peamine initsiatiiv nende asutamiseks tuli kohalikult aadlilt, hoolimata sellest, et iga institutsiooniga kaasnevad otsesed (teenistujate palgad) ja mõnel juhul ka kaudsed (sillakohtute peamine eesmärk oli saada

maavaldajatelt kätte vahendid teede ja sildade ehitamiseks) kulud jäid aadli kanda. Sellest tulenevalt eeldati, et ametikandjad pidid olema maapäevadel valitud. Seega, ühest küljest sooviti kindlustada, et eestkoste-, kiriku- ja teede-ehituse valdkonnas oleks määrav aadli sõna, kuid teisest küljest oldi valmis nende valdkondadega ka tegelema ja sinna panustama. Kuna riigi vahendid ja võimalused olid piiratud, oleksid need valdkonnad ilma rüütelkonna panuseta kas täielikult või suures osas unarusse jäänud. Samuti võib öelda, et kohalik aadel oli huvitatud aadlilipkonna ülalpidamisest ning saadi hästi aru, et tegemist oli Liivimaa kaitse ning seega nende endi healuks olulise elemendiga. Eelpool loetletud asjaolud toetavad Liivimaa aadliomavalitsuse käsitlemist kui delegeeritud omavalitsust – riigivõim oli nimetatud institutsioonide loomisega nõus, kuna need edendasid üldist hüve ning sealjuures riigivõimu jaoks kas väikeste või olematute lisakuludega. Omaette teema oli nimetatud institutsioonide efektiivsus, mis vähemalt ülemkirikueestseisjate ja sillakohtute näitel näis olevat pigem madal. Rüütelkonna hinnangul oli selle taga peaasjalikult maiskonna soovimatus mingeid pikemaajalisi investeeringuid teha.

Huvitavaid tulemusi pakkus rüütelkonna palvekirjade analüüsimine. Neist ilmnes, et kohalik aadel oli vägagi huvitatud sellest, et riigivõim väljastaks kõikvõimalikke korraldusi, mis oleksid reguleerinud erinevaid eluvaldkondi. Läbivalt oli suureks murekohaks maal lokkav vägivald, mida põhjustasid nii sõdurid aga ka kohalikud maavaldajad ise. Seetõttu sooviti lisaks sõduritele kehtestatavatele reeglitele ka rangemat korda nendes küsimustes, mis puudutasid aadlike omavahelisi tüliküsimusi. Vägivaldsed arveteklaarimised olid nii riigivõimu kui ka rüütelkonna hinnangul ohuks üldisele hüvele ja stabiilsusele, mistõttu pooldasid mõlemad nii duellide ranget keelustamist kui ka tulirelvade omamise ja kasutamise piiramist eraisikute kätes. Sellele lisaks pidid rüütelkonna hinnangul paljud nende väljapakutud korraldused ära hoidma selle, et tülid üleüldse oleksid tekkida saanud. Nii sooviti näiteks, et riik paneks paika täpsed reeglid selle osas, mida maavaldajad võisid või ei võinud suurematele jõgedele ehitada. Nii kutsus aadel ise riigivõimu reguleerima valdkonda, mille reguleerimisest viimane esialgu huvitatud ei olnud. Aramainimist väärrib ka see, et rüütelkond pidi tihtipeale pikki aastaid kindralkubernerile peale käima, et viimane mingit valdkonda reguleeriva korralduse väljastaks. Heaks näiteks oli 1668. aasta maapolitseikorraldus, mis sai alguse rüütelkonna poolt juba 1663. aastal esitatud palvekirjast, mida hiljem korrati.

Oluline koht oli palvekirjade hulgas ka kaebustel, mille eesmärk oli tihtipeale juhtida riigivõimu tähelepanu mingitele puudustele. Näiteks kaevati maapäevadel sageli õigusemõistmise aegluse ja ebaefektiivsuse üle ning sooviti, et riik palkaks juurde timukaid ning ehitaks kreisikeskustesse vanglad. Seega soosis aadel riiklike sunnimeetmete tõhustamist ning oli teatud tingimustel nõus ka sellega, et neid rakendati aadliisost isikute peal. Omaette kategooria moodustasid Liivimaa aadli etteheited riigivõimule kohalike talupoegade kohtlemise osas. Huvitaval kombel esines vastupidiseid kaebuseid äärmiselt harva ning nendel kordadel, kui kindralkuberner ise talupojad jutuks võttis, siis eelkõige selleks, et saada neid kindlustustöödele, võtta neilt hobuseid või majutada

talupoegade juurde sõdureid. Seetõttu peab tõdema, et riigivõimul puudus vaadeldaval perioodil pea igasugune huvi talupoegadega seonduvat reguleerida ning nende olukorra parandamiseks midagi ette võtta. Võib öelda, et vastupidiselt hilisemale suundumusele, kus riigivõim kaitses talupoegi aadli omavoli eest, üritas Liivimaa aadel töös vaadeldud perioodi vältel talupoegi riigivõimu omavoli eest kaitsta. Samas ei maksa muidugi luua illusiooni sellest, et kohalikku aadlit oleks ajendanud mingisugune siiras soov edendada kohalike talupoegade käekäiku. Pigem tuleks seda vaadata kui olukorda, kus nii riigivõim kui ka aadel konkureerisid talupoegade tööjõu ja toodangu üle, hoolides sealjuures väga vähe viimaste heaolust. Kui aadli puhul on selline suhtumine olnud juba pikalt teadvustatud, siis Rootsi riigivõimu osas vähem.

Palvekirjadega taotleti ka seda, et maapäeva otsused ning kindralkuberneri korraldused oleksid kehtinud kõigile asjassepuutuvatele isikutele ühetaoliselt. Liivimaa aadli perspektiivist näis üks tõsisemaid ja põletavamaid probleeme olevat tunnetuslik ebavõrdsus erineva taustaga maavaldajate vahel. Arvati, et riigivõim soosis Rootsi suurmaavaldajaid ning et viimaste valduste valitsejatele ei kehtinud tihtipeale samad reeglid, mis kehtisid kohalikule aadlile. Maapäevadel esitatud palvekirjade põhjal võib järeldada, et maa põlisaadel süüdistas enamikes hädades eelkõige just Rootsi suurmaavaldajate mõisavalitsejaid, aga ka muidu võõrast päritolu maavaldajaid. Kaebuste järgi ei täitnud nad maapäevade otsuseid teede, võõrastemajade ega kirikute ehitamise osas, ei hoidnud enda talupoegadel silma peal jne. Kui suures osas kirjeldatud kaebused reaalselt olukorda kajastasid, jääb lahtiseks. Loomulikult peab sellisesse ühepoolsesse käsitlusse suhtuma reservatsioonidega. Samas näitasid andmed ratsateenistuskohustuse täitmise ning 1638. aasta maarevisjoni kohta, et kohalike aadlike etteheidetel oli vähemalt mingil määral tõepõhi all. Paljud Rootsi suurnikud etendasid tõepoolest topeltrolli, kus riiginõukogu istungitel peeti küll plaane Liivimaalt rohkemate ressursside hankimiseks, kuid endi valdustest ei tahetud kas midagi anda või ei oldud nõus panustama samas mahus, kui seda tegid kohalikud maavaldajad. Siinse teemapüstituse kontekstis on oluline eelkõige see, et Liivimaa aadel ootas riigivõimult abi kirjeldatud ebavõrdsuse likvideerimiseks.

Läbivalt olid kogu töös vaatluse all erinevad meetodid, mida nii riigivõimu kui ka Liivimaa aadli esindajad kasutasid enda eesmärkide saavutamiseks. Peamine küsimus oli, kas riigivõim toetus peamiselt sundusele, mille olulisust on rõhutanud varasem riikluse kujunemise ajalookäsitlus, või rakendati ka Liivimaal läbirääkimisi ja kompromisside otsimist, millele on eelkõige hilisemad uurimused tähelepanu juhtinud? Ei ole mingit kahtlust selle osas, et töös käsitletud konkreetse näite varal, kus vaatluse all oli ühe provintsi aadel ning suurriigi keskvoim, oli viimane tugevam osapool. Rootsi riigi valitseja ning Liivimaa kindralkuberner kui tema kohapealne esindaja määrasid suuresti selle, mis ulatuses ja mis alustel kohaliku aadliga suheldi. Sellest tulenevalt oli riigivõimul võimalus ja vabadus vajadusel sündi rakendada. Selle heaks näiteks oli Johan Skytte kindralkubernerniks oldud aeg.

Olgugi et pärast Gustav II Adolphi surma Rootsi riigi provintsi poliitika muutus, jäi jõuvahekord ometi samaks ning teatud olukordades jätkas riigivõim enda tugevama positsiooni ärakasutamist. Heaks näiteks olid 1646. aastal aset leidnud läbirääkimised kontributsioonisumma üle, kus Riia kuberner Erik Stenbock ähvardas kontributsiooni kuninganna Kristiina poolt nõutud mahus välja kuulutada ka siis, kui maapäev sellega ei nõustunud. Sagedasti kindralkuberneride poolt kasutatust leidnud taktika oli maapäevade venitamine. Selleks andis neile võimaluse maapäeva kord, mille kohaselt alustas ja lõpetas maapäeva kas kindralkuberner või tema puudumisel keegi teine kõrge riigivõimu esindaja. Nii võis maapäeva juhataja rüütelkonna väljapakutud lahendused nii kaua tagasi lükata, kuni lõpuks tuldi lagedale talle sobiva variandiga. Sunni-meetodiks võib pidada ka seda, kuidas rüütelkonnalt saadi enamasti nõusolek pidada üleval Liivimaal paiknevaid Rootsi vägesid. Olgugi et seda kunagi päris nii ühemõtteliselt välja ei öeldud, võis maapäevadel peetud aruteludest siiski välja lugeda, et Rootsi sõdurid oleksid oma vajaliku söögimoonaa nii või naa kätte saanud. Kui rüütelkond poleks maapäeval selle osas kokkuleppele jõudnud, oleksid sõdurid hankinud enda elatise omavoliliselt ja jõu abil. See selgitab ka seda, miks üksnes väga harvadel juhtudel keelduti sõjaväeüksuste ülalpidamisele panustama.

Olgugi et jõuga ähvardamise võimalus oli riigivõimu ja aadli suhetes alati taustal olemas, siis enamasti üritati ikkagi läbirääkimiste teel kompromissideni jõuda. Olulist rolli mängis siin kindralkubeneri isik, kes pidi maapäevadel valitseja tahet edasi andma ning esitatud nõudmisi põhjendama. Oli selliseid, kes olid suhtluses jõulised ning kohati kompromissitud (nagu näiteks Bengt Gabrielsson Oxenstierna ja kindralkubeneri kohuseid täitnud Robert Douglas), kuid ülekaalus olid siiski diplomaatilisema suuna esindajad, kes üritasid saavutada eesmärgid kahepoolsete läbirääkimiste teel. Mõned viimatinimetatutest (nagu näiteks Bengt Bengtsson Oxenstierna ja Klas Tott) omandasid Liivimaal viibitud aja jooksul eriti aadlisõbraliku suhtumise, mis väljendus muu hulgas Liivimaa aadlit soosivate ettekannete kirjutamises Stockholmi. Olgugi et individide mõju otsustusprotsessides ei olnud käesolevas töös eraldi vaatluse all, annavad nimetatud näited ometi tunnistust sellest, et üksikisikud ja nende hoiakud võisid mängida olulist rolli riigivõimu kujundamises ja kehtestamises lokaalsel tasandil. Viimatinimetatud seisukoht on uemates riigivõimu kujunemise käsitlustes ka hästi esindatud. Samamoodi omasid tähtsust Liivimaa aadlike isiklikud suhted Rootsi kõrgaadlikega, mida kasutati ühe täiendava niinimetatud pehme jõu ilminguna, et enda eesmärgid saavutada.

Jõuvõtete asemel kasutati töös vaadeldud ajavahemikus Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu vahel pigem läbirääkimisi, et jõuda kompromissideni. Seda ilmestab töös läbivalt kirjeldatud teene teene vastu kauplemine, mis avaldus eriti aastatel 1645–1648 peetud läbirääkimistes kontributsioonide üle. Olgugi et riigivõim oli üldjuhul enda poolt lubatavate vastuteenete osas üldsõnaline ning ka rüütelkond küsis harva otsesõnu mingit konkreetset hüve, oli läbirääkimiste juures ometi selge, et pärast igat järeleandmist oodati midagi teiselt poolelt vastu. Enamasti oli probleemiks see, et riigivõim tahtis palju saada, kuid oli

nõus vähe vastu andma. Kui tasakaal nihkus liiga palju paigast, võis aadel ka keelduda nõudmisi täitmast, missuguseid juhtumisi tuli korduvalt ette. Liivimaale läbirääkimistele saadetud erikomissaride instruksioonidest ilmnes ühtlasi ka see, et kauplemine ja sõna otseses mõttes tingimine oli nii öelda osa mändgust, mida tunnustas ka keskviim Stockholmis.

Tõsisemad probleemid Rootsi riigivõimu ja Liivimaa aadli suhetes algasid pärast 1674. aastat, mil Rootsi riik kisti viis aastat väldanud kurnavatesse sõdadesse. 1672. aastal valitsema asunud Karl XI esitas pärast sõja puhkemist Liivimaale kõigi varasematega võrreldes kaugelt kõige suuremad majanduslikud nõudmised. Esialgu näis, et kuningas oli nõus jätkama selleks ajaks välja kujunenud tavadega ning tuli omalt poolt mõningatele rüütelkonna palvetele vastu. Selle näiteks oli 1675. aastal Liivimaa rüütelkonnale maakohtute personali presentatsiooniõiguse andmine. Samas oli ilmne, et Karl XI-l ei olnud kavas antud privileegist kinni pidada, nagu näitas Matthias Porteni juhtum. Samamoodi võib käsitleda ka 1678. aastal Ljungbys antud resolutsiooni, milles sisalduvad mitmed lubadused osutusid tegelikkuses tühjadeks. Seega oli Liivimaa aadli jaoks kujunenud olukord, kus riigivõim nõudis üha enam ning üha autoritaarsemalt ning samal ajal taganes nendest vähestestki lubadustest, mida oli andnud. Kohaliku aadli hinnangul muutus siitpeale küsitavaks kogu partnerlus riigivõimuga, mida viimase neljakümne aasta jooksul oldi üles ehitatud. Pinnas oli küps avaliku ja suuremõõtmelise konflikti vallapääsemiseks.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Eesti Ajaloomuuseum

Fond:

56 Jacob de la Gardie, Rootsi väejuht

Eesti Rahvusarhiiv (RA)

Fondid:

- 1 Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner
- 278 Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner
- 854 Eestimaa rüütelkond
- 909 Liivimaa maanõunike kolleegium
- 995 Tartu magistraat
- 1000 Pärnu magistraat

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA)

Fondid:

- 109 Tartu õuekohus
- 214 Liivimaa rüütelkonna arhiiv
- 7349 Liivimaa rootsiaegse kindralkubeneri kantslei

Svenska Riksarkivet (SRA)

De la Gardieska samlingen (DS)

Det odelade kansliet. Rådsprotokoll (riiginõukogu protokoll)

Krigsarkivet (KA)

Kungliga arkiv (KgA)

Livonica II

Oxenstiernska samlingen (OS)

Riksregistraturet (RR)

Rullor 1620–1723

Statsrättsliga handlingar 1569–1957

Utländska stads- och fästningsplaner 1550–1989

Allikapublikatsioonid

Bienemann, Friedrich Gustav jun. Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII. Jahrhunderts. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894*. Riga: W.F. Häcker 1895, 86–103.

Bienemann, Friedrich Gustav jun. Zur Geschichte der Livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1900 (Bd. 17), 463–600.

Birkel, Heinrich Ludwig. *Regierungs-Formel vom Jahre 1617. Unterwerfungs-Verträge zwischen dem Könige Sigismund August und dem Heermeister Gotthard Kettler, abgeschlossen zu Wilna den 28sten November 1561. und Privilegium, welches der*

- König Sigismund August dem liefländischen Adel im Jahre 1561, sechs Tage nach dem Feste der heiligen Catharina.* Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn 1807.
- Buddenbrock, Gustav Johann von. *Sammlung der Gesetze, welche das heutige Livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. 1. Angestammte livländische Landes-Rechte.* Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn 1802; Bd. 2. *Aeltere hinzugekommene Landesrechte.* Riga: W. F. Häcker 1821.
- Busse, Karl Heinrich von. *Zur Geschichte Livland's in den Jahren 1581 und 1582. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's 1857 (8), 369–407.*
- Ceumern, Caspar von. *Casparis von Ceumern Salcensis Sorabi Theatridium Livonicum Oder Kleine Lieffländische Schau-bühne,* Riga: G. M. Nöller 1690.
- Dogiel, Maciej. *Codex Diplomaticvs Regni Poloniae Et Magni Ducatvs Litvaniae.* Vilnae: ex typographia Regia, et Reipublicae S.P. 1759.
- Dunsdorfs, Edgars. *Die Hakenrevision Livlands 1638.* Riga: Latvijas vēstures institūts 1938–1941 (Quellen zur Geschichte Lettlands, Bd. IV).
- Ehst- und Livländische Brieflade: Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Ehst- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen. Th. 2, Bd. 1.* Hrsg. von Christian Eduard Pabst und Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm 1861.
- Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten.* Bearb. von Stefan Hartmann. Köln: Böhlau 2008 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 61).
- Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1565–1570): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten.* Bearb. von Stefan Hartmann. Köln: Böhlau 2008, (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 63).
- Lieffländische Landes-Ordnungen, Nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen.* Riga: G. M. Nöller 1705.
- Liivimaa 1638. a maarevisjon. Eesti asustusala. I. Kaguosa.* Tartu: Teaduslik Kirjandus 1941.
- Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Th. 2. Stammtafeln und Urkunden. IV. B. Urkunden aus schwedischer Zeit.* Hrsg. von Rudolf von Ungern-Sternberg. Reval: Gedruckt bei Lindfors' Erben 1875.
- Schirren, Carl. *Die Recesses der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711: theils im Wortlaute, theils im Auszuge.* Dorpat: E. J. Karow 1865.
- Stiernman, Anders Anton von. *Alla riksdagars och mötens beslut 1521–1731. Del 1: 1521–1632.* Stockholm: Werner 1728.
- Svenska riksrådets protokoll* vol. 1–18. Utg. af Riksarkivet. Stockholm: Riksarkivet 1878–1959.
- Winkelmann, Eduard. *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen.* Reval: F. Kluge 1865.

Kirjandus

- Andresen, Andres. Der Systemwechsel in der Kirchenleitung Estlands nach 1710 und seine Bedeutung für ein Paradigma der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. – *Die baltischen Kapitulationen von 1710. Kontext – Wirkungen – Interpretationen*. Hrsg. von Karsten Brüggemann, Mati Laur und Pärtel Piirimäe. Köln: Böhlau 2014.
- Arbusow, Leonid jun. Die „Livländische Landesordnung“ von 1668: ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. – *Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte*. H. 2. Posen: W. F. Häcker 1942, 1–41.
- Arbusow, Leonid sen. *Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands*. Riga: Jonck und Poliewsky 1918.
- Arenstorff, Carl Jens von. *Generalerne Friderich og Carl von Arenstorff: oplysninger og berigtigelser efter trykte og utrykte kilder*. Kjøbenhavn: Thieles bogtrykkeri 1889.
- Asch, Ronald. *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau 2008.
- Asch, Ronald. Staatsbildung und adlige Führungsschichten in der Frühen Neuzeit: Auf dem Weg zur Auflösung der ständischen Identität des Adels? – *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 2007 (33), 375–397.
- Backhaus, Helmut. *Reichsterritorium und schwedische Provinz: Vorpommern unter Karls XI. Vormündern (1660–1672)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1969.
- Bahlcke, Joachim. *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg 2012 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 91).
- Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad*. Koost Liina Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2021.
- Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940*. Bearb. von Hermann Blaese. Baltische Historische Kommission 2022.
- Berg, Gustaf Oskar. *Riksdagen i Stockholm 1602*. Stockholm 1883.
- Bienemann, Friedrich Gustav jun. *Die Begründung des livländischen Landrathscolligiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893*. Riga: Druck Müller 1893.
- Bienemann, Friedrich Gustav jun. Zur Geschichte der Schlossgerichte in Livland. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900*. Riga: W. F. Häcker 1901, 17–36.
- Bienemann, Friedrich Gustav jun. Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900*. Riga: W. F. Häcker 1901, 57–71.
- Brasche, Gustav Wilhelm Siegmund. *Gedanken zur Consolidirung des Livländischen Landesstaates*. Dorpat: H. Laakmann 1880.
- Brüggemann, Karsten; Laur, Mati; Piirimäe, Pärtel. Einleitung. – *Die baltischen Kapitulationen von 1710*. Köln: Böhlau 2014, 1–16.
- Bunge, Friedrich Georg von. *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: F. J. Koppelson 1849.
- Bunge, Friedrich Georg von. *Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland* (1874). Charleston: BiblioLife 2010.
- Black, Jeremy. *Kings, nobles and commoners: states and societies in early modern Europe, a revisionist history*. London: I.B. Tauris 2004.
- Blickle, Peter. Concepts and Approaches in Recent Scholarship on Statebuilding – A critical review. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300-1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 293–297.

- Blickle, Peter. Einführung: mit den Gemeinden Staat machen. – *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Ed. by Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998, 1–20.
- Blumfeldt, Evald. Regementet bindes vid jorden: indelningsverket på 1680-talet. – *Kungl. Jämtlands fältjägarregementets historia*. Utg. av Carl Eric Almgren. Östersund: Wisenska bokh. 1966, 225–240.
- Boëthius, Bertil. Svenska riddarhusets förutsättningar och tillkomst. – *Sveriges riddarhus: ridderskapet och adeln och dess riddarhus*. Utg. av Carl Hallendorff. Stockholm: Aktiebolaget historiska förlaget 1926, 31–84.
- Braddick, Michael. State formation and political culture in Elizabethan and Stuart England. Micro-histories and macro-historical change. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 69–90.
- Brakensiek, Stefan. Herrschaftsvermittlung im alten Europa. Praktiken lokaler Justiz, Politik und Verwaltung im internationalen Vergleich. – *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Hrsg. von Stefan Brakensiek und Heide Wunder. Köln: Böhlau 2005, 1–21.
- Brakensiek, Stefan. New Perspectives on State-Building and the Implementation of Rulership in Early Modern European Monarchies. – *Structures on the Move: Technologies of Governance in Transcultural Encounter*. Ed. by Antje Flüchter and Susan Richter. Berlin: Springer 2012, 31–42.
- Bruiningk, Hermann von. Patkuliana aus dem Livländischen Hofgerichts-Archiv. – *Mittheilungen aus der Livländischen Geschichte* 1890 (14), 131–143.
- Buchholtz, Anton. *Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls*. Riga: W. F. Häcker 1893.
- Buddenbrock, Gustav Johann von. *Beitrag zur Kenntniss der Provinzialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland, ohne die Provinz Oesel. Eine Beilage zum ersten Teil des livländischen Magasins, oder der Sammlung publicistisch-statistischer Materialien zur Kenntniss der Verfassung und Statistik von Livland*. St. Petersburg: F. Drechsler 1804.
- Bulst, Neithard. Rulers, Representative Institutions and their Members as Power Elites: Rivals or Partners? – *Power Elites and State Building*. Ed. by Wolfgang Reinhard. Oxford: Clarendon Press 1996, 41–58.
- Bury, John Bagnell. *The idea of progress: an inquiry into its origin and growth*. London: Macmillan 1920.
- Bussow, Conrad. *The disturbed state of the Russian realm*. Ed. and transl. by George Edward Orchard. Montréal: McGill-Queen's University Press 1994.
- Böhme, Klaus-Richard. Building a Baltic Empire. Aspects of Swedish Expansion 1560–1660. – *In quest of trade and security. Vol. 1. 1500–1890: the Baltic in power politics 1500–1990*. Ed. by Göran Rystad, Klaus-Richard Böhme and Wilhelm Carlgren. Stockholm: Probus 1994.
- Caroc, Georg Adolf. *Begründete Deduction Von Land-Ständen, Derselben Befugnisse, Pflichten und Nutzen, absonderlich in denen Landen des Reichs Teutscher Nation*, 1718.
- Carsten, Francis Ludwig. *Princes and parliaments in Germany: from the fifteenth to the eighteenth century*. Oxford: Clarendon Press 1959.
- Dahlgren, Stellan. *Karl X Gustav och reduktionen*. Stockholm: Nordstedt 1964.
- Das Baltikum: Geschichte einer europäischen Region. Bd. 1. Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*. Hrsg. von Karsten Brüggeman et al. Stuttgart: Hiersemann 2018.

- Das Baltikum: Geschichte einer europäischen Region. Bd. 2. Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten.* Hrsg. von Karsten Brüggemann, Detlef Henning und Ralph Tuchtenhagen. Stuttgart: Hiersemann 2021.
- Dellingshausen, Eduard von. *Die Entstehung, Entwicklung und aufbauende Tätigkeit der Baltischen Ritterschaften.* Langensalza: Beyer 1928.
- Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder.* Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler 1994.
- Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache.* Bd. 8 (*Krönungsakt bis Mahlgenosse*). Bearb. von Günther Dickel und Heino Speer. Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger 1998.
- Dewald, Jonathan. *Formation of a Provincial Nobility: The Magistrates of the Parliament of Rouen, 1499–1610.* Princeton: Princeton University Press 1980.
- Dewald, Jonathan. *The European Nobility 1400–1800.* Cambridge: Cambridge University Press 1996 (New Approaches to European History, 9).
- Die Baltischen Ritterschaften: Übersicht über die in den Matrikeln der Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel verzeichneten Geschlechter.* Bearb. von Ernst von Mühlendahl und Heiner von Hoyningen-Huene. Limburg an der Lahn: Starke 1973.
- Donecker, Stefan. The Medieval Frontier and its Aftermath. Historical Discourses in Early Modern Livonia. – *The „Baltic Frontier” Revisited. Power Structures and Cross-Cultural Interactions in the Baltic Sea Region.* Ed. by Imbi Sooman and Stefan Donecker. Vienna: University of Vienna 2009, 41–61.
- Droste, Heiko. Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform. – *Zeitschrift für Historische Forschung* 2003 (30), 555–590.
- Duindam, Jeroen. Introduction. – *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions.* Ed. by Jeroen Duindam. Leiden: Brill 2014, 1–9.
- Dunsdorfs, Edgars. *Latvijas vēsture 1600–1710.* Uppsala: Daugava 1962.
- Dunsdorfs, Edgars. *The Livonian estates of Axel Oxenstierna.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1981.
- Economic systems and state finance.* Ed. by Richard Bonney. Oxford: Clarendon Press 1995.
- Eckardt, Julius von. Der Livländische Landtag in seiner historischen Entwicklung III: Die Periode der schwedischen Herrschaft. – *Baltische Monatsschrift* 1861 (Bd. 3), 116–159.
- Eckardt, Julius von. *Livland im achtzehnten Jahrhundert: Umrisse zu einer livländischen Geschichte. Bd. I.* Leipzig: F. A. Brockhaus 1876.
- Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg.* Toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikool 2012.
- Eesti ajalugu III: Rootsi ja Poola aeg.* Toim Otto Liiv ja Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1940.
- Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani.* Toim Enn Küng ja Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut 2013.
- Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni.* Toim Mati Laur ja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa 2003.
- Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele.* Koost Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2018.
- Eesti taurahva ajalugu I.* Toim Juhan Kahk ja Enn Tarvel. Tallinn: Olion 1992.
- Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation.* Basel: Haus zum Falken 1939.
- Elmroth, Ingvar. *För kung och fosterland: studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900.* Lund: Gleerup 1981.

- Endres, Rudolf. *Adel in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg 1993 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 18).
- Eng, Torbjörn. *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2001.
- Englund, Peter. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormakts-tiden*. Stockholm: Atlantis 1989.
- Erdmann, Yella. *Der livländische Staatsmann Johann Reinhold von Patkul: ein abenteuerliches Leben zwischen Peter dem Grossen, August dem Starken und Karl XII. von Schweden*. Berlin: Haude & Spener 1970.
- Eriksson, Bo. *Svenska adelns historia*. Stockholm: Norstedt 2011.
- Esser, Rainard. Landstände und Landesherrschaft. – *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 2001 (23).
- Fabricius, Dionysius. *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*. Tõlk Jaan Unt. Tartu: Johannes Esto Ühing 2010.
- Fagerlund, Rainer. *Kriget i östersjöprovinserna 1655–1661: operationer och krigsansträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig*. Stockholm: Militärhistoriska förlaget 1979.
- Federley, Berndt. *Konung, ståthållare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 1962.
- Findeisen, Jörg-Peter. *Axel Oxenstierna: Architekt der schwedischen Großmacht-Ära und Sieger des Dreißigjährigen Krieges*. Gernsbach: Casimir Katz 2007.
- Freist, Dagmar. Einleitung: Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 1–47.
- Fuhrmann, Rosi; Kümin, Beat und Würzler, Andreas. Supplizierende Gemeinden: Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung. – *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Ed. by Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998, 267–324.
- Gadebusch, Friedrich Konrad. *Livländische Jahrbücher*. Riga: J. F. Hartknoch 1781–1782.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland*. Hrsg. vom Verband des livländischen Stammadels. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke 1943.
- Gernet, Axel von. *Die Anfänge der Livländische Ritterschaften*. Reval: Franz Kluge 1895 (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, 2).
- Gernet, Axel von. *Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade*. Reval: Franz Kluge 1893 (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, 1).
- Gernet, Axel von. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft 1896 (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 17).
- Greiffenhagen, Wilhelm. Heimische Konflikte mit Gustav Adolf. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands* 1887 (3), 1–30.
- Greiffenhagen, Wilhelm. Karl IX in Reval. – *Baltische Monatschrift* 1888 (Bd. 35), 567–601.
- Grundberg, Malin. *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*. Lund: Nordic Academic Press 2005.
- Gründliche und warhafftige Relation, Von der Belagerung der Königl. Statt Riga in Liefland*. Riga: G. Schröder 1657.

- Gustafsson, Harald. *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm: Atlantis 2000.
- Gustafsson, Harald. The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe. – *Scandinavian Journal of History* 1998 (23), 189–210.
- Hagemeister, Heinrich von. Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents – Recessen und andern Actenstücken, für den Zeitraum v. J. 1562–1710. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842 (Bd. 2), 1–43.
- Hagemeister, Heinrich von. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands*. Riga: Eduard Frantzen 1837.
- Hallenberg, Mats. For the Wealth of the Realm: the transformation of the public sphere in Swedish politics, c. 1434–1650. – *Scandinavian Journal of History* 2012 (37), 557–557.
- Hallenberg, Mats. Peasants and Tax-farmers in Seventeenth-Century Sweden: Local Conflict and Institutional Change. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 253–266.
- Hallenberg, Mats; Holm, Johan; Johansson, Dan. Organization, Legitimation, Participation. State Formation as a Dynamic Process – The Swedish Example, c.1523–1680. – *Scandinavian Journal of History* 2008 (33), 247–268.
- Hechberger, Werner. *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter*. Hrsg. von Lothar Gall. München: Oldenbourg 2004 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 72).
- Helk, Vello. Ein Bericht über den großen Brand in Riga 1677. – *Die baltischen Länder und der Norden: Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts 2005, 218–223.
- Helk, Vello. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa 2003.
- Heyde, Jürgen. Die Livlandpolitik der polnisch-litauischen Adelsrepublik. – *Nordosteuropa als Geschichtsregion: Beiträge des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im europäischen Nordosten vom 20.–22. September 2001 in Tallinn*. Helsinki: Aue-Stiftung 2006.
- Heyde, Jürgen. Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1998 (47), 544–567.
- Hilchen, David. *Livoniae supplicantis, ad S. regiam maiestatem, illustrissimosque ordines regni Poloniae, & magni ducatus Lithuaniae, oratio. A nunciis nobilitatis Livonicae, generosis & nobilibus, Reinholdo Brakel, Ermessensi capitaneo, S. R. M. camerario: Ottone Doenhoff, haerede in Idwen: Davide Hilchen, S. R. M. per Liouoniam secretario, et notario terrestri Liouon. In comitiis Varsauiens. anni M. D. XCVII. die vij. mensis Martij publicè habita*. Riga: N. Mollin 1597.
- Hintze, Otto. Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes. – *Staat und Verfassung: gesammelte Abhandlungen zur allgem. Verfassungsgeschichte*. Hrsg. von Gerhard Oestreich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1970, 120–139.
- Hiärn, Thomas. *Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*. Hrsg. von Carl Eduard Napiersky. Riga: E. Frantzen 1835 (Monumenta Livoniae antiquae, Bd. 1).
- Hoerner, Rudolf von. *Die baltischen Ritterschaften: Ursprung, Wesen und Bedeutung*. Berlin: Würtz 1918.

- Hoffmann, Thomas. *Der Landrechtsentwurf David Hilchens von 1599: ein livländisches Rechtszeugnis polnischer Herrschaft*. Frankfurt am Main: Lang 2007 (Rechtshistorische Reihe, 345).
- Hoffmann, Thomas; Siimets-Gross, Hesi. Der Einfluss der Justinianschen Institutiones auf die Regelung der Leibeigenschaft im Landrechtsentwurf David Hilchens (1599). – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2018 (13), 9–23.
- Holenstein, André. Introduction. Empowering Interactions: Looking at Statebuilding from Below. – *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 1–31.
- Holenstein, André. Kommunikatives Handeln im Umgang mit Policeyordnungen: die Markgrafschaft Baden im 18. Jahrhundert. – *Staatsbildung als kultureller Prozess: Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln: Böhlau 2005, 191–208.
- Härter, Karl. Security and „Gute Policey“ in Early Modern Europe: Concepts, Laws, and Instruments. – *Historical Social Research* 2010 (33), 41–65.
- Isberg, Alvin. Baltiska privilegiefrågor, 1697–1700. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1960 (15), 103–115.
- Isberg, Alvin. Förräderiproessen mot lantrådet Friedrich Wilhelm Patkul år 1659. – *Karolinska förbundets årsbok*. Stockholm: Karolinska förbundet 1957, 11–30.
- Isberg, Alvin. *Karl XI och den livländska adeln 1684–1695: studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland*. Lund: Lindstedts Universitetsbokhandel 1953.
- Isberg, Alvin. *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, 1561–1700*. Uppsala: Uppsala universitet 1970.
- Isberg, Alvin. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695: reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. Uppsala: Uppsala universitet 1968.
- Jensch, Georg. *Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert: ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit*. Riga: Kymmell 1930.
- Jespersen, Knud. Repression and Representation: Political Culture in Early Modern Scandinavia. – *Realities of Representation. State Building in Early Modern Europe and European America*. Ed. by Maija Jansson. New York: Palgrave Macmillan 2007, 133–147.
- Johansen, Paul. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Reval: Wassermann 1933.
- Karabowicz, Anna. The legal activities of King Stephen Bathory in Livonia (1576–1586). – *Einheit und Vielfalt in der Rechtsgeschichte im Ostseeraum: sechster Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 3.–5. Juni 2010 Tartu/Riga*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2012, 109–122.
- Kelch, Christian. *Liivimaa ajalugu*. Tõlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2004.
- Keller, Volker. Lehnspflicht und äußere Bedrohung: Der Streit um den Roßdienst im Herzogtum Kurland 1561 bis 1617. – *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung – Wirtschaft – Gesellschaft*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Erwin Oberländer. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk 1993.
- Kepsu, Kasper. *Den besvärliga provinsen: Reduktion, skattearrrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2014.
- Kersken, Norbert. Zum politischen Profil des niederen Adels im 16. Jahrhundert in Polen, Böhmen und Ungarn. – *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Joachim Bahlecke, Hans-Jürgen Bömelburg und Norbert

- Kersken. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag 1996 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 99), 135–148.
- Kibal, Birgit. Bookhällare, Camererare, Casseur ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. – *Kultuuriloolised ekskursid*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2000 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 6), 21–65.
- Kibal, Birgit. Rootsi bürokraatia peegeldus Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 179–187.
- Kirby, David. *Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492–1772*. London: Longman 1990.
- Klingspor, Carl Arvid von. *Baltisches Wappenbuch: Wappen sämtlicher, den Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel zugehöriger Adelsgeschlechter*. Stockholm: F. & G. Beijer 1882.
- Koit, Jakob. Die Musterregister der estländischen Adelsfahne 1584 und 1586, Th. 1. – *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 1965–1969 (V), 71–84; Th. 2. – *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia* 1970–1973 (VI), 3–63.
- Kokkuvõte Nigolas Loone 1933. aastal Tallinna ajaloo seltsis peetud ettekandest. – *Ajalooline Ajakiri* 1934 (13), 125–126.
- Kotkas, Toomas. *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden: The Emergence of Voluntary Understanding of Law*. Leiden: Brill 2014.
- Kotljarchuk, Andrej. *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th century*. Huddinge: Södertörns högskola 2006.
- Kreem, Juhan. Der Deutsche Orden im 16. Jahrhundert. Die Spätzeit einer geistlichen Adelskorporation in Livland. – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Klaus Neitmann. Köln: Böhlau 2014, 287–296.
- Kreem, Juhan. *Ordu sügis: Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022.
- Krusenstjern, Georg von. *Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen*. Hamburg: Hoffmann 1963.
- Krusenstjern, Georg von; Wrangell, Wilhelm von. *Eestimaa rüütelkond: rüütelkonna peamehed ja maanõunikud*. Tõlkinud Tea Vassiljeva ja Ivika Arumäe. Tallinn: Argo 2019.
- Krüger, Kersten. *Die landständische Verfassung*. München: Oldenbourg 2003 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 67).
- Kuhles, Joachim. *Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. Hamburg: Kovač 2007.
- Kujala, Antti. *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713: Tax, rent and relations of power*. Helsinki: Finnish Literature Society 2003.
- Küng, Enn. Kullerposti ja reisijateveo sisseseadmine Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi esimesel poolel. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 205–238.
- Küng, Enn. Kullerpostikorraldus ja teadete edastamise kiirus Tallinna ja Rootsi vahel 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kolmandikul. – *Acta Historica Tallinnensia* 2021 (27), 275–297.
- Küng, Enn. *Mercuriuse ja Marsi vahel: Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2022.

- Küng, Enn. Naelatoll Tallinna linna ja Rootsi riigi finantssuhetes 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil. – *Vana Tallinn* 2020 (30/34), 9–90.
- Küng, Enn. Tallinna sõjalised kohustused ja Rootsi garnison 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimesel kolmandikul. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2021 (90), 9–36.
- Küng, Enn. The plans for making the Pärnu-Viljandi-Tartu waterway navigable. – *Ajalooline Ajakiri* 2009 (129/130), 425–446.
- Laidre, Margus. *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn: Argo 2015.
- Laidre, Margus. *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699*. Tallinn: Valgus 1990.
- Laidre, Margus. *Üks hä tru ja õige sullane: elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 1999.
- Larsson, Eric. Nätverk av styrka. Militär makt och det svenska herraväldet. – *Gränsländer: Östersjön i ny gestalt*. Stockholm: Atlantis 2003, 107–125.
- Laur, Mati. „Gute Policey“ Katariina-aegsel Liivimaal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2013 (16), 28–34.
- Lehtonen, Aleks. *Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius*. Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finnlands 1931.
- Leimus, Ivar. Rootsi asumaade mündipoliitika Vaasade ja Pfalzide valitsusajal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 157–165.
- Leitsch, Walter. *Sigismund III. von Polen und Jan Zamoyski: die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006.
- Ligers, Ziedonis. *Geschichte der baltischen Städte von ihren Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Bern: Paul Haupt Verlag 1948.
- Liljedahl, Ragnar. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933.
- Lindgren, Jan. The Swedish „Military State“, 1560–1720. – *Scandinavian Journal of History* 1985 (10), 305–336
- Lindén, David. *Johan Skytte: suurvõimu arhitekt*. Tartu: Ilmamaa 2021.
- Loit, Aleksander. Die Stadt Riga im schwedischen Ostseereich. Die Privilegienfrage. – *Riga und der Ostseeraum: von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005, 321–332.
- Loit, Aleksander. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 17), 7–40.
- Loit, Aleksander. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 7–26.
- Losman, Arne. *Carl Gustaf Wrangel och Europa. Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1980.
- Lossius, Johan. Zur Geschichte des Originals des Privilegium Sigismundi Augusti vom 28. Nov. 1561. – *Baltische Monatsschrift* 1873 (22), 217–224.

- Lundström, Ernst Hjalmar Johannes. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1914.
- Maasing, Madis. Kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai 1524. aasta järel aadlikapiitel? – *Läänemaa muuseumi toimetised* 2018 (21), 33–62.
- Maasing, Madis. Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel. – *Läänemaa muuseumi toimetised* 2012 (15), 22–42.
- Magnus Gabriel De la Gardie. Utg. av Ulf Johnsson och Gösta Vögel-Rödin. Skövde: Strokirk 1980.
- Matrikel Oefwer Swea Rikes Ridderskap och Adel, Uppå Des begaeran wid 1751. års Riks-Dag. Utg. av Anders Anton von Stiernman. Stockholm: Kongl. Tryckeriet 1754–1755.
- Meurling, Anna Christina. Lantdag och lantråd i Livland. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1967 (18), 34–50.
- Meurling, Anna Christina. *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700*. Lund: Gleerup 1967.
- Muir, Edward. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press 2005.
- Mühlen, Heinz von zur. Autonomie und Selbstbehauptung der baltischen Stände von der Reformation bis zur Nordischen Krieg. – *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Hugo Weczerka. Marburg: Herder-Institut, 1995, 39–48.
- Müller, Otto. *Die Livländischen Landesprivilegien und deren Confirmationen*. Leipzig: O. Wigand 1870.
- Neu, Tim. *Die Erschaffung der landständischen Verfassung: Kreativität, Heuchelei und Repräsentation in Hessen (1509–1655)*. Köln: Böhlau 2013.
- Nilsson, Sven. *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala: Uppsala universitet, 1990.
- Nilsson, Sven. *På väg mot militärstaten: krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*. Uppsala: Historiska institutionen 1989.
- Nordin, Jonas. Conquering without bloodshed. Swedish Rule in Livonia and Scania. – *Riga und der Ostseeraum: von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Hrsg. von Ilgvars Misāns und Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005, 358–366.
- Norrhem, Svante. *Mercenary Swedes: French subsidies to Sweden 1631–1796*. Lund: Nordic Academic Press 2019.
- Nyenstede, Franz. *Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik*. Riga: Häcker 1837.
- Oestreich, Gerhard. *Verfassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reiches*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1983 (Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 11).
- Opsahl, Erik. From state elite to regional elite. The political strategies and agency of the Norwegian nobility in the Oldenburg conglomerate state 1537–1661. – *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. Ed. by Knut Dørum, Mats Hallenberg and Kimmo Katajala. New York: Routledge 2021, 183–198.
- Osterhammel, Jürgen. The Imperial Viceroy: Reflections on an Historical Type. – *The Dynastic Centre and the Provinces: Agents and Interactions*. Ed. by Jeroen Duindam. Leiden: Brill 2014, 49–67.

- Parve, Andres. Jürgen Farenbach (1551/52–1602). Ühe Eestimaa päritolu väepealiku sõjateest. – *KVÜÖA toimetised* 2007 (8), 127–165.
- Paucker, Carl Julius Albert. Auszüge aus den livländischen Landtagsverhandlungen von 1643 bis 1659. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands* 1854 (Bd. 7), 185–216.
- Perandi, Adolf. *Die Aufgaben und Funktionen der Estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit*. Tartu: Mattiesen 1935.
- Persson, Fabian. The Struggle for Access: Participation and Distance During a Royal Swedish Minority. – *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400–1750*. Leiden: Brill 2016, 202–231.
- Pihlajamäki, Heikki. *Conquest and the law in Swedish Livonia (ca. 1630–1710): a case of legal pluralism in early modern Europe*. Leiden: Brill 2017.
- Pihlajamäki, Heikki. „. . . Nii et ühelgi osalisel poleks õiglast põhjust kaebamiseks“. Rootsi 1630. ja 1632. aasta alamkohtute reform ja talurahvakohtud Liivimaal. – *Akadeemia. Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus* 2017 (334), 586–611.
- Pihlajamäki, Heikki; Luts-Sootak, Marju. Tartu õuekohus kui õigussiire: Svea ja Liivimaa apellatsioonikohtute võrdlus. – *Ajalooline Ajakiri* 2017 (160/161), 157–214.
- Piirimäe, Helmut. *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus 2009.
- Piirimäe, Pärtel. Johann Reinhold von Patkuli poleemilised kirjutised. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 17), 155–187.
- Piirimäe, Pärtel. Liivimaa maapäev Wolter von Plettenbergi ajal. – *Ajalooline Ajakiri* 2008 (123/124), 45–88.
- Piirimäe, Pärtel. Livonian Vaterland and Swedish Landesvater: Languages of patriotism in the seventeenth-century Swedish empire. – *Politische Dimensionen der deutsch-baltischen literarischen Kultur*. Hrsg. von Liina Lukas, Michael Schwidtal, Jaan Undusk. Berlin: LIT Verlag 2018 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 22), 15–45.
- Piirimäe, Pärtel. Swedish or Livonian patria? On the identities of Livonian nobility in the seventeenth century. – *Ajalooline Ajakiri* 2012 (139/140), 13–32.
- Prytz, Cristina. *Familjen i kronans tjänst: donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2013.
- Pölsam-Jürjo, Inna. Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2019 (85), 10–25.
- Raeymaekers, Dries; Derks, Sebastiaan. Introduction: Repertoires of Access in Princely Courts. – *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400–1750*. Leiden: Brill 2016.
- Ramm-Helmsing, Herta von. *David Hilchen: 1561–1610: Syndikus der Stadt Riga*. Posen: Verlag der Historischen Gesellschaft für Posen 1936 (Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift f. Polen, 31).
- Rauch, Georg von. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710*. Essen: Essener Verlagsanstalt 1943.
- Raudkivi, Priit. *Vana-Liivimaa maapäev: ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu*. Tallinn: Argo 2007.
- Rautenfeld, Carl von. Über den Ursprung und Entwicklung des livländischen Adelskonvents. – *Baltische Monatschrift* 1908 (Bd. 65), 184–195.
- Rehbinder, Carl Magnus Viktor. *Ätten Rehbinder genom åtta sekler*. Stockholm: Nye nordiske forlag 1925.

- Reinhard, Wolfgang. *Geschichte der Staatsgewalt: eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck 2000.
- Reinhard, Wolfgang. Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power. – *Power Elites and State Building*. Ed. by Wolfgang Reinhard. Oxford: Clarendon Press 1996, 1–18.
- Rian, Øystein. Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560–1721. – *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Ed. by Leon Jespersen. Odense: Odense University Press 2000, 13–30.
- Richter, Alexander von. *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben in Zwei Theilen*. Riga: Kymmell 1857–1858.
- Roosileht, Katrin. *Vaestlastekohtud*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2003 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 11).
- Rosén, Jerker. Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skizz. – *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1946 (17), 224–270.
- Rystad, Göran. Stormaktstidens riksdag (1611–1718). – *Riksdagen genom tiderna*. Stockholm: Sveriges Riksdag 1985, 59–115.
- Schiemann, Theodor. *Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts*. Hamburg: Gebrüder Behre's Verlag 1885.
- Schirren, Carl. *Patkul und Leibnitz*. Riga: Häcker 1884.
- Schmidt, Oswald. *Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands. Aus dem Nachlasse des Verfassers*. Hrsg. von Eugen von Nottbeck. Hannover: Hirschheydt 1968.
- Schmidt, Oswald. Zur Geschichte der Ritter und Landschaft in Livalnd. – *Dorpater juristische Studien* 1894 (3), 1–36.
- Schmoeckel, Mathias. Die Reformation in Livland und die Patronatsrechte. – *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land: neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland*. Hrsg. von Marju Luts-Sootak und Frank L. Schäfer. Berlin: Peter Lang 2020.
- Schulmann, Werner von. *Die zivile Staatsbeamtenchaft in Estland zur schwedischen Zeit (1561–1710)*. Dorpat 1939 (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen und ökonomischen Sozietät zu Dorpat, Bd. 6).
- Schwartz, Johann Christoph. *Versuch einer Geschichte der liefländischen Ritter- und Landrechte, nebst der hochdeutschen Uebersetzung des liefländischen Ritterrechtes*. Riga: J. F. Hartknoch 1794.
- Scott, Franklin. *Sweden: the nation's history*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1978.
- Scott, Hamish. Conclusion: The Continuity of Aristocratic Power. – *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Vol. II. Northern, Central and Eastern Europe*. Ed. by H. M. Scott. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, 377–399.
- Scott, Hamish. The Early Modern European Nobility and its Contested Historiographies, c. 1950–1980. – *Contested spaces of nobility in early modern Europe*. Ed. by Matthew P. Romaniello and Charles Lipp. Burlington: Ashgate 2011, 11–40.
- Sepp, Hendrik. Stefan Bathorys och Gustaf II Adolfs krigståg mot Pskov. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1937 (4), 138–164.
- Seppel, Marten. Mõisakohtud rootsiaegsel Eesti- ja Liivimaal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2019 (84), 7–21.

- Seppel, Marten. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008.
- Seppel, Marten. Politseiteaduse lähtekohad ja politseikorra rakendamine Baltikumis. – *Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Koost Katre Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv 2018 (Rahvusarhiivi toimetised, 33), 107–143.
- Seppel, Marten. Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2002 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 8), 189–204.
- Seppel, Marten. The semiotics of serfdom: how serfdom was perceived in the Swedish conglomerate state, 1561–1806. – *Scandinavian Journal of History* 2020 (45), 48–70.
- Seppel, Marten. Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorrast. – *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*. Koost Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn: Argo 2009, 190–204.
- Seppel, Marten. „Wenn wir armen Leute mit weinenden Augen ihn bitten“. Die Erwartungen der Bauern an den Gutsherrn in Liv- und Estland im 17. Jahrhundert. – *Lebenswelt und Lebenswirklichkeit des Adels im Ostseeraum. Festgabe zum 80. Geburtstag von Bernhard Diestelkamp*. Hrsg. von Nils Jörn und Haik Thomas Porada. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2009.
- Seraphim, August. *Des Obersten Both Anschlag auf Livland (1639) und sein Zusammenhang mit der allgemeinen Politik der Zeit: ein Beitrag zur Geschichte Kurfürst Georg Wilhelms von Brandenburg*. Königsberg: Koch 1895.
- Seraphim, Ernst. *Livländische Geschichte von der „Aufseglung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich in Drei Bänden*. Reval: F. Kluge 1897–1904.
- Simonson, Örjan. The Swedish Empire and Postal Communications: Speed and Time in the Swedish Post Office, c. 1680–1720. – *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*. Ed. by Heiko Droste. Huddinge: Södertörns högskola, 2011, 49–97.
- Soom, Arnold. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1961.
- Soom, Arnold. *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund: Skånska Centraltryckeriet 1954.
- Soom, Arnold. Fogden och herrgårdsmiljön i Baltikum Under 1600-talet. – *Svio-Estonica: studier utgivna av Svensk-estniska samfundet* 1958 (14), 87–108.
- Spieß, Karl-Heinz. Aufstieg in den Adel und Kriterien der Adelszugehörigkeit im Spätmittelalter. – *Zwischen Nicht-Adel und Adel*. Hrsg. von Kurt Andermann und Peter Johanek. Stuttgart: Thorbecke 2001 (Vorträge und Forschungen, 53), 1–26.
- Staemmler, Klaus-Dietrich. *Preussen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586*. Marburg an der Lahn: Herder-Institut 1953.
- Stone, Lawrence. *The Crisis of The Aristocracy, 1558–1641*. Oxford: Clarendon Press 1965.
- Sundin, Jan. *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning 1992.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm: Riksarkivet 1917–2019.
- Svenskt biografiskt handlexikon. Alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid, Bd. 2*. Utg. av Herman Hofberg och Frithiof Heurlin. Stockholm: Bonnier 1906.

- Sörensson, Per. Adeln's rusttjänst och adelsfanans organisation. – *Historisk tidskrift* 1922 (42), 105–151; 214–244.
- Švābe, Arveds. Klaudija Tota rīkojums par Vidzemes dzimtsļaudīm 22.9.1671. – *Jurists* 1928 (4), 107–111; (6) 167–171.
- Zetterberg, Seppo. *Eesti ajalugu*. Tallinn: Tänapäev 2011.
- Tammisto, Ilmar. Der Rossdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14).
- Tammisto, Ilmar. *Liivimaa aadli ja Rootsi keskviimu suhted aastatel 1634–1643: Liivimaa rüütelkonna taasloomine*. Magistritöö. Tartu 2017.
- Tammisto, Ilmar. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 455–475.
- Tammisto, Ilmar. Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2018 (80).
- Tarkiainen, Ülle. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimuperioodi alguses. – *Ajalooline Ajakiri* 2013 (144), 143–181.
- Tarvel, Enn. *Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat 1972.
- Tarvel, Enn. *Eesti rahva lugu*. Tallinn: Varrak 2018.
- Tarvel, Enn. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – *Ajaloo järskudel radadel. Hans Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut 1966, 33–55.
- Tarvel, Enn. Liivimaa provintsi riigiõiguslik seisund 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – *Ajalookimbatused*. Koost Marten Seppel. Tartu: Ilmamaa 2013 (Eesti mõttelugu 109), 320–329.
- Tarvel, Enn. Livlands statsrättsliga ställning före uppgången i svenska väldet 1625. – *Stat – kyrka – samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjö-provinserna*. Utg. av Torkel Jansson och Torbjörn Eng. Stockholm: Stockholm University 2000 (Studia Baltica Stockholmensia, 21), 305–329.
- Tarvel, Enn. „Möödapääsmatust hädast sunnituna otsustanud ja nõustunud meid Poola Kuninglikule Majesteedile truualamlikuks teha”: Liivimaa seisuste alistumine Poola võimule 1561. aasta sügisel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2011 (53), 102–110.
- Tarvel, Enn. Sotsiaalsete hierarhiate stabiilsus Balti regiooni majanduslikus arengus feodalismiperioodil. – *Ajalookimbatused*. Koost Marten Seppel. Tartu: Ilmamaa 2013 (Eesti mõttelugu 109), 272–287.
- Tarvel, Enn. Veel kord Sigismund Augusti privileegi autentsusest. – *Eesti NSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria* 1962, 258–270.
- Teriņg, Arvo. Die juristische Ausbildung der Mitglieder des Hofgerichts in Dorpat 1630–1710. – *Studia Iuridica: historia et theoria* 1989 (4), 28–41.
- Teriņg, Arvo. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*. Köln: Böhlau 2018 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 28).
- The Cambridge history of Scandinavia. Vol. II, 1520–1870*. Ed. by Erkki Kouri and Jens Olesen. Cambridge: Cambridge University Press 2016.
- The Thirty Years' War*. Ed. by Geoffrey Parker. London: Routledge 1997.
- Thomson, Erik. Beyond the Military State: Sweden's Great Power Period in Recent Historiography. *History Compass* 2011 (9), 269–283.
- Tieben, Reemda. Statebuilding with the Participation of the Estates? East Frisia between Territorial Legislation and Communalist Ritual, 1611–1744. – *Empowering inter-*

- actions: political cultures and the emergence of the state in Europe, 1300–1900*. Ed. by Wim Blockmans, André Holenstein and Jon Mathieu. Burlington: Ashgate 2009, 267–278.
- Tobien, Alexander von. *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1*. Riga: Löffler 1925.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. Das After-Lehen in Livland. Eine rechtshistorische Studie. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1896, 59–76.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. *Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland. Theil 1, Das Mannlehen*. Riga: Kymmell 1903.
- Tuchtenhagen, Ralph. *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Wiesbaden: Harrassowitz 2008.
- Tuchtenhagen, Ralph. Tartu õuekohus Rootsi Läänemere-provintside poliitika koostisosana 1629–1710. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II*. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2006 (Eesti ajalooarhiivi toimetised, 12), 363–395.
- Undusk, Jaan. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2000 (7), 114–130.
- Ungern-Sternberg, Jürgen von. *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Nachtrag V. Eine Familienbibliographie*. Freiburg: Rombach Verlag 2020.
- Ungern-Sternberg, Rudolf von. *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Th. 1. Lebensbeschreibungen. B, Schwedische Zeit*. Breslau: F. W. Jungfers Buchdruckerei 1876.
- Ungern-Sternberg, Walther von. *Geschichte der Baltischen Ritterschaften*. Limburg an der Lahn: C. A. Starke 1960.
- Universitas Tartuensis 1632–2007*. Toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2007.
- Upton, Anthony. The Swedish Nobility, 1600–1772. – *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Vol. II. Northern, Central and Eastern Europe*. Ed. by H. M. Scott. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, 13–42.
- Vasar, Juhan. *Die Grosse Livländische Güterreduktion: die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684*. Tartu: J. G. Krüger 1931.
- Viires, Ants. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2001 (12), 20–36.
- Villstrand, Nils Erik. *Sveriges historia: 1600–1721*. Stockholm: Norstedt 2011.
- Virrankoski, Pentti. *Suomen historia 1–2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Revised ed. with New Prologue. San Francisco: University of California Press 2011.
- Weber, Nadir. Praktiken des Verhandeln – Praktiken des Aushandelns: Zur Differenz und Komplementarität zweier politischer Interaktionsmodi am Beispiel der preußischen Monarchie im 18. Jahrhundert. – *Praktiken der Frühen Neuzeit: Akteure, Handlungen, Artefakte*. Ed. by Arndt Brendecke. Köln: Böhlau 2015, 560–570.
- Wittram, Reinhard. *Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke*. Berlin: W. Kohlhammer 1939.
- Wittram, Reinhard. *Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1952.

- Würgler, Andreas. Desideria und Landesordnungen: Kommunalen und landständischer Einfluß auf die fürstliche Gesetzgebung in Hessen-Kassel 1650–1800. – *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. Hrsg. von Peter Blickle. München: Oldenbourg 1998 [Historische Zeitschrift. Beiheft (Neue Folge), 25], 149–207.
- Österberg, Eva. *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*. Lund: Lund University Press 1991.
- Österberg, Eva. State Formation and the People: The Swedish Model in Perspective. – *Gemeinde, Reformation und Widerstand: Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Heinrich Schmidt, André Holenstein und Andreas Würgler. Tübingen: Bibliotheca Academica 1998, 115–125.
- Ågren, Kurt. Rise and decline of an aristocracy. The Swedish social and political elite in the 17th century. – *Scandinavian Journal of History* 1976 (1), 55–80.
- Ågren, Maria. Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning. – *Historisk tidskrift* 2005 (2), 249–262.
- Åström, Sven-Erik. The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power, 1632–1697. – *Sweden's Age of Greatness, 1632–1718*. Ed. by Michael Roberts. New York: St. Martin's Press 1973, 58–101.

LISAD

Lisa 1. Liivimaa maapäevad ja aadlikonvendid¹ 1643–1680

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
1.	M	1643 veebruar, Riia	1) Ajutise maanõunike kolleegiumi moodustamine. 2) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
2.	M	1643 oktoober, Võnnu	1) Maamarssali ja maanõunike valmine, vabade kohtade täitmine aadlilipkonnas. 2) Aadlilipkonna munsterdamine.
3.	M	1645 aprill ja mai, Võnnu	1) Kontributsioon seoses Rootsi-Taani sõjaga.
4.	M	1646 jaanuar, Võnnu	1) Maapäeva reguleeriva korralduse väljatöötamine. 2) Vaeslastekohtute asutamine. 3) Aadlilipkonna munsterdamine. 4) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
5.	A	1646 märts, Riia	1) Adramaade revisjon. 2) Rüütelkonna kaebused erinevates küsimustes.
6.	M	1646 mai ja juuni, Riia	1) Kontributsioon seoses 30-aastase sõjaga.
7.	M	1647 august, Limbaži	1) Rüütelkonna kaebused erinevates küsimustes. 2) Tüli Riia linna ja Liivimaa rüütelkonna vahel seoses läänistustega endises Limbaži staarostkonnas.
8.	A	1647 august ja september, Riia	1) Maapäevakorralduse kinnitamine. 2) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
9.	A	1648 jaanuar, Riia	1) Maakohtunike poolne volituste ületamine seoses mandaatide väljaandmisega.
10.	M	1648 märts, Võnnu	1) Aadlilipkonna munsterdamine. 2) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
11.	M	1648 mai ja juuni, Riia	1) Kontributsioon seoses 30-aastase sõjaga. 2) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.

¹ Tabelis kajastuvad üksnes need aadlikonvendid, mille kohta on säilinud retsess. Kõik andmed maapäevade ja aadlikonventide kohta pärinevad: LVVA.214.2.294–296.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
12.	A	1649 jaanuar, Tartu	1) Tartu õuekohtus maanõunikele ettenähtud assessorikohtade täitmine. 2) Läbirääkimised Liivimaa ülemkonsistooriumiga kirikuvisitatsioonide korra üle. 3) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi seoses kuninganna Kristiina kroonimisega.
13.	M	1650 aprill ja mai, Riia	1) Kolmepoolsed läbirääkimised Liivimaa ülemkonsistooriumi, rüütelkonna ja kindralkuberneri vahel erinevatel usuelu teemadel. 2) Ülemkirikueestseisja institutsiooni loomine. 3) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi seoses kuninganna Kristiina kroonimisega. 4) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
14.	M	1651 juuli, Võnnu	1) Truudusvande andmine kuninganna Kristiinale. 2) Aadlilipkonna munsterdamine.
15.	M	1653 jaanuar ja veebruari, Riia	1) Kontributsioon seoses kasvanud pingetega Poola-Vene suhetes ning sealt lähtuva ohuga Liivimaale. 2) Läbirääkimised ülemkonsistooriumiga alamkonsistooriumite teemal. 3) Läbirääkimised Riia linna esindajatega erinevatel teemadel. 4) Resideerivate maanõunike rotatsiooni sisseseadmine. 5) Adrakohtunike ametisemääramine. 6) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
16.	M	1653 august, Võnnu	1) Kontributsioon seoses kasvanud pingetega Poola-Vene suhetes ning idast ja lõunast lähtuva ohuga Liivimaale. 2) Aadlilipkonna munsterdamine.
17.	M	1654 november, Riia	1) Liivimaale saadetud üksuste ülalpidamine. 2) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
18.	M	1655 mai, Riia	1) Ettevalmistused juhiks, kui sõjategevus peaks Liivimaale kanduma.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
19.	M	1656 märts ja aprill, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Liivimaa aadlilipkonna kasutamine Leedus ja talupoegadest koosneva maakaitseväe moodustamine. 3) Tüliküsimused Riia linnaga. 4) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
20.	M	1657 mai, Riia	1) Käimasoleva sõjaga seotud pakilised küsimused. 2) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
21.	A	1657 august, Skujene	1) Liivimaa kaitse korraldamine. Talupoegadest koosneva maakaitseväe moodustamine.
22.	A	1658 juuli, Riia	1) Käimasoleva sõjaga seotud pakilised küsimused.
23.	A	1659 jaanuar ja veebuar, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Kindlustustööd Valmieras.
24.	A	1659 november, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ning venelastega läbirääkimisi pidava komisjoni ülalpidamine.
25.	A	1660 jaanuar ja veebuar, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Kindlustustööd Valmieras.
26.	A	1660 märts, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine.
27.	M	1660 juuli ja august, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. Sõdurite majutamine taludes. 2) Sõjast tingitud segaduse likvideerimine: usu- ja jaluleseadmine ning avaliku korra taastamine. 3) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
28.	M	1661 aprill, Riia	1) Maatolli ja tempelpaberi kehtestamine.
29.	M	1661 juuni ja juuli, Riia	1) Maatolli ja tempelpaberi kehtestamine. 2) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine.
30.	A	1661 august, Tartu	1) Tartu õuekohtu tegevuse taastamine. 2) Liivimaal paiknevate sõjaväeüksuste vähendamiseks kogutav ühekordne maks.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
31.	M	1662 veebruar, Riia	1) Tüliküsimused Riia linnaga ning delegatsiooni lähetamine Stockholmi nimetatud tüliküsimuste lahendamiseks. 2) Sõjast tingitud segaduse likvideerimine: usuelu ja õigusemõistmise jaluleseadmine ning avaliku korra taastamine.
32.	M	1663 jaanuar, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine, ooberst Arenstorffi ratsaväerügement. 2) Läbirääkimised ülemkonsistoriumi esindajatega talupoegade seas usuelu edendamise üle. 3) Resideerivate maanõunike rotatsiooni uuesti käimasaamine. Resideerivate maanõunike kohustuste täpsem fikseerimine. 4) Avalik kord ja <i>gute Polickey</i> . Peamiselt seotud sõdurite omavolitsemisega ning nende ülalpidamise täpsema korraldamisega.
33.	M	1664 jaanuar, Riia	1) Kaebused seoses maatolliga. 2) Venelastega läbirääkimisi pidava komisjoni ülalpidamine. 3) Tartu õuekohtu tegevuse taastamine, tempelpaberi küsimus.
34.	M	1665 jaanuar, Riia	1) Ooberst Arenstorffi ratsaväerügemendi ülalpidamine ning üksusega seotud kaebused. 2) Avalik kord ja <i>gute Polickey</i> .
35.	M	1665 aprill ja mai, Riia	1) Ooberst Arenstorffi ratsaväerügemendi ülalpidamine ning üksusega seotud kaebused. 2) Kontributsioon Rootsi laevastiku suurendamise tarbeks.
36.	M	1666 veebruar, Tartu	1) Liivimaale saabuvate lisavägede ülalpidamine. 2) Tartu ülikooli tegevuse taastamine.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
37.	M	1667 jaanuar, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 3) Ülemkirikueestseisja ja vaeslastekohtu institutsioonide taastamine, sillakohtute asutamine. 4) Tartu ülikooli tegevuse taastamine. 5) Läbirääkimised ülemkonsistoriumi esindajaga talupoegade usuelu edendamise osas. 6) Avalik kord ja <i>gute Policey</i>.
38.	A	1667 november ja detsember, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Maapolitseikorralduse kavandi koostamine. 2) Avalik kord ja <i>gute Policey</i>.
39.	M	1668 oktoober ja november, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Ülikooli avamine Pärnus. 2) Liivimaale saabuva Otto Johan von Grothuseni jalaväeüksuse ülalpidamine. 3) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 4) Venelastega läbirääkimisi pidava piirikomisjoni ülalpidamine. 5) Rüütelkonna siseküsimused (rüütelkonna arhiivi korrastamine, sekretäri ametikohustused ja palk, rüütelkonna maja). 6) Puudused resideerivate maanõunike tegevuses. 7) Avalik kord ja <i>gute Policey</i>.
40.	M	1669 oktoober, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 2) Liivimaale saabuvate lisauksuste ülalpidamine. 3) Resideerivate maanõunike korralduse täpsustamine. 4) Avalik kord ja <i>gute Policey</i>. Peamine probleem: maal lokkav vägivald. Ettepanekud olukorra parandamiseks.
41.	M	1670 detsember, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Usuelu jätkuvalt kehv seis. 2) Arutelud probleemide üle õigusemõistmises.
42.	M	1673 veebruar ja märts, Riia	<ol style="list-style-type: none"> 1) Liivimaale saabuvate lisauksuste ülalpidamine. 2) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 3) Neljandikreduktsiooni kehtestamine Liivimaal. 4) Tüliküsimused rüütelkonna ja Riia linnusekohtu vahel.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
43.	M	1674 september, Võnnu	1) Aadlilipkonna suurendamine kolmelt kompaniilt neljale. 2) Aadlilipkonna munsterdamine.
44.	M	1675 veebruar ja märts, Riia	1) Liivimaale saabuvate lisaüksuste ülalpidamine. 2) Ettevalmistused juhuks, kui peaks puhkema sõda. 3) Usuelu jätkuvalt kehv seis, läbirääkimised rüütelkonna ja ülemkonsistooriumi vahel.
45.	M	1675 august ja september, Riia	1) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi Karl XI kroonimispidustustele. 2) Talupoegade osalus kindlustustöödel.
46.	M	1675 detsember, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine.
47.	A	1676 jaanuar ja veebruar, Riia	1) Liivimaale saabuvate lisaüksuste ülalpidamine.
48.	M	1676 aprill, Riia	1) Kontributsioon seoses käimasoleva Skåne sõjaga. 2) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 3) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 4) Maanõunike pädevuste täpsustamine. 5) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi. 6) Avalik kord ja <i>gute Policey</i> .
49.	M	1676 september, Riia	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Probleemid välilaagris viibiva aadlilipkonna varustamisega. 3) Talupoegade võtmine sõjaväeteenistusse. 4) Talupoegade osalus kindlustustöödel. 5) Tüli kuninga poolt Koknese maakohtunikuks määratud Matthias Porteni üle.
50.	M	1677 august, Riia	1) Liivimaale saabuvate lisaüksuste ning juba Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Aadlilipkonna kasutamine väljaspool Liivimaad. 3) Tüli kuninga poolt Koknese maakohtunikuks määratud Matthias Porteni üle. 4) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.

Nr	Maapäev(M)/ aadlikonvent (A)	Toimumise aeg ja koht	Kesksed teemad
51.	M	1678 jaanuar ja veebruari, Riia	1) Uus kontributsioon seoses käimasoleva Skåne sõjaga. 2) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 3) Ettevalmistused eelseisvaks Preisi sõjakäiguks (sh aadlilipkonna kaasamine). 4) Probleemide resideerivate maanõunike rotatsiooni toimimises. 5) Delegatsiooni lähetamine Stockholmi.
52.	M	1679 juuni ja juuli, Riia	1) Preisi sõjakäigul osalenud üksuste komplekteerimine. 2) Liivimaale saabuvate lisüksuste ülalpidamine. 3) Avalik kord ja <i>gute Policity</i> .
53.	M	1680 juuli, Võnnu	1) Liivimaal paiknevate üksuste ülalpidamine. 2) Venelastega läbirääkimisi pidava komisjoni ülalpidamine. 3) Vajadus korraldada uus adramaade revisjon.

Lisa 2. Liivimaa² kindralkubernerid 1629–1680

Nr	Nimi	Ametisse- nimetamine ³	Liivimaal kohapeal oldud aeg	Kindralkubeneri kohusetäitja ajal, mil kindralkubeneri polnud määratud või ta ei viibinud Liivimaal (Riia kuberner) ⁴
1.	Johan Skytte	29.11.1629	1630. aasta algusest kuni 1633. aasta maini ⁵	29.11.1629 kuni 1630. aasta algus: Anders Eriksson Hästhufvud 1633. aasta mai kuni 16.10.1634: Anders Eriksson Hästhufvud
2.	Bengt Bengtsson Oxenstierna	16.10.1634	06.04.1635 ⁶ kuni surmani 09.06.1643	16.10.1634 kuni 1635. aasta aprill: Anders Eriksson Hästhufvud
3.	Hermann Wrangel	02.08.1643	01.09.1643 ⁷ kuni surmani 11.12.1643	09.06.1643–01.09.1643: Anders Eriksson Hästhufvud
4.	Erik Ryning	30.04.1644	20.05.1644 ⁸ kuni august 1644 ⁹	11.12.1643–20.05.1644: Anders Eriksson Hästhufvud August 1644 kuni 30.08.1645: Anders Eriksson Hästhufvud

² Kuni 1642. aastani kuulusid Liivimaa kindralkubeneri vastutusalasse ka Ingerimaa ja Käkisalmlään.

³ Ametissenimetamise kuupäevad põhinevad Leonid Arbusow sen. *Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands*. Riga: Jonck und Poliewsky 1918, 329–330.

⁴ Andmed Riia kuberneride kohta pärinevad samuti ülalviidatud allikast.

⁵ Ragnar Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1933, 273–280; 490.

⁶ Bengt Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 06.04.1635. – SRA. Livonica II. Vol. 67.

⁷ Hermann Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 07.09.1643. – SRA. Livonica II. Vol. 70.

⁸ Erik Ryning Liivimaa maanõunikele 16.06.1644. – LVVA.7349.1.31.

⁹ Erik Ryning määrati 1644. aasta augustis Rootsi sõjalaevastiku ülemjuhatajaks ning kutsuti sellega seoses Liivimaalt tagasi: *Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 31*. Stockholm: Bonnier, 141.

Nr	Nimi	Ametisse- nimetamine	Liivimaal kohapeal oldud aeg	Kindralkuberneri kohusetäitja ajal, mil kindralkuberneri polnud määratud või ta ei viibinud Liivimaal (Riia kuberner)
5.	Gabriel Bengtsson Oxenstierna	30.08.1645 ¹⁰	30.09.1645 ¹¹ kuni september 1647. ¹²	30.08.1645–29.09.1645: Anders Eriksson Hästehufvud September 1647 kuni 11.05.1649: Erik Stenbock
6.	Magnus Gabriel De la Gardie	11.05.1649	03.04.1650 ¹³ kuni 1650. aasta augustini ¹⁴	11.05.1649–02.04.1650: Erik Stenbock ¹⁵ 1650. aasta august kuni 12.10.1652: Heinrich von Thurn
7.	Gustav Horn	12.10.1652	09.06.1651 ¹⁶ kuni mai 1655 ¹⁷	

¹⁰ Arbusow on selleks märkinud 1645. aasta detsembri, mis ei saa kindlasti õige olla. Arbusow sen, *Grundriss der Geschichte*, 329. Kuupäev 30.08. pärineb August Wilhelm Hupel. *Materialien zu einer öselschen Adelsgeschichte, nach der im Jahr 1766 dort beliebten alphabetischen Ordnung: nebst andern kürzern Aufsätzen*. Riga: Hartknoch 1790 (Nordische Miscellaneen 20/21), 451.

¹¹ Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 01.10.1645. – SRA. Livonica II. Vol. 71.

¹² Viimane kiri Riiaast on Gabriel Bengtsson Oxenstierna kuninganna Kristiinale 24.09.1647. – SRA. Livonica II. Vol. 73.

¹³ Magnus Gabriel De la Gardie kuninganna Kristiinale 24.04.1650. – SRA. Livonica II. Vol. 74.

¹⁴ Magnus Gabriel De la Gardie sõitis 1650. aasta augustis koos Liivimaa rüütelkonna saatkonnaga Stockholmi, ei naasnud aga pärast pidustuste lõppu: kirjeldus rüütelkonna saatkonna 1650. aasta reisist Stockholmi. – LVVA.7349.3.5.

¹⁵ Arbusowi andmetel lahkus Stenbock 1649. aastal Riia kuberner ametist. Viimases Riia kubernerina saadetud kirjas, mis on õnnestunud leida, andis Stenbock samas teada, et talle oli tehtud ülesandeks kuni Magnus Gabriel De la Gardie Liivimaale saabumiseni kindralkuberner kohuseid täita: Erik Stenbock kuninganna Kristiinale 02.12.1649. – LVVA.7349.1.65.

¹⁶ Gustav Horn kuninganna Kristiinale 24.06.1651. – SRA. Livonica II. Vol. 75. Gustav Horn saabus Liivimaale komisjoni eesotsas, mis pidi võtma nii Liivi- kui ka Eestimaa seisustelt truudusvanded ning tegelema muude pakiliste küsimustega. See oli põhjus, miks ta viibis Liivimaal juba enne kindralkuberneriks nimetamist.

¹⁷ Teadaolevalt viimane jälg Gustav Horni tegevusest Liivimaal on maapäeva juhatamine 1655. aasta mais: Liivimaa maapäeva retsess, mai 1655. – LVVA.214.2.294, 166. Kuna ajaaken Magnus Gabriel De la Gardie saabumiseni Liivimaale on lühike, siis on täiesti võimalik, et Horn ei lahkunud Liivimaalt enne uue kindralkuberner saabumist.

Nr	Nimi	Ametisse- nimetamine	Liivimaal kohapeal oldud aeg	Kindralkuberneri kohusetäitja ajal, mil kindralkuberneri polnud määratud või ta ei viibinud Liivimaal (Riia kuberner)
8.	Magnus Gabriel De la Gardie	19.05.1655	14.07.1655 ¹⁸ kuni juuli 1658 ¹⁹	1658. aasta juuli kuni 1660. aasta veebruari: Simon Grundel- Helmfelt ja Nils Bååt. 1660. aasta veebruar kuni 1661. aasta august: Robert Douglas ²⁰ 1661. aasta august kuni 1662. aasta august: Per Sparre
9.	Bengt Gabrielsson Oxenstierna	27.06.1662	August 1662 ²¹ kuni august 1666 ²²	August 1666 kuni oktoober 1666: Fabian von Fersen
10.	Klas Tott	September 1666	Oktoober 1666 ²³ kuni 14.07.1671	Aastatel 1669 kuni 1671 võttis osa mitmest diplomaatilisest missioonist Poola. Eemaloleku ajal asendas teda Hans von Fersen.
11.	Krister Horn	18.08.1674	07.09.1676 ²⁴ kuni aprill 1686	14.07.1671 kuni november 1674: Fabian von Fersen November 1674 kuni 07.09.1676: Hans von Fersen

¹⁸ Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 14.07.1655. – SRA. Livonica II. Vol. 77.

¹⁹ Viimases Riiasaadetud kirjas kuningale andis De la Gardie teada, et sõidab vastavalt korraldustele otsekohe Wismarisse: Magnus Gabriel De la Gardie Karl X Gustavile 06.07.1658. – SRA. Livonica II. Vol. 79.

²⁰ Paljud (sealhulgas Arbusow) on ekslikult omistanud Robert Douglasele Liivimaa kindralkuberneri tiitli. Allikalist kinnitust sellele ei ole ning Douglast käsitleti ikkagi kui Magnus Gabriel De la Gardie asendajat: Karl X Gustav Liivimaa rüütelkonnale 25.05.1658. – SRA. RR. Vol. 319. Samuti ei ole üheski Douglase presideerinud maapäeva retsessis teda kindralkuberneriks tituleeritud.

²¹ Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1663. – LVVA.214.2.294, 278.

²² Viimane Riiasaadetud kiri pärineb 1666. aasta maist, Arbusow on märkinud lahkumisajaks sama aasta augusti.

²³ Klas Tott Karl XI eestkostevalitsusele 25.10.1666. – SRA. Livonica II. Vol. 83.

²⁴ Krister Horn Karl XI-le 10.09.1676. – SRA. Livonica II. Vol. 84. Arbusow on ekslikult märkinud Riias saabumise ajaks 07.09.1675.

Lisa 3. Liivimaa maanõunikud 1643–1680²⁷

Nr	Nimi	Ametiaeg	Nr	Nimi	Ametiaeg
1.	Otto von Mengden	1643–1681 ²⁸	20.	Gustav von Mengden	1660–1688
2.	Gotthard Wilhelm von Budberg	1643–1682	21.	Marten Schoultz von Ascheraden	1660–1682 ²⁹
3.	Magnus von der Pahlen	1643–1646	22.	Carl von Stackelberg	1660–1684
4.	Friedrich Wilhelm von Patkul	1643–1658 ³⁰	23.	Fabian von Fersen	1663–1668
5.	Fabian von Plater	1643–?	24.	Bernhardt von Gerdtten	1663–1667
6.	Svante Banér	1643–? ³¹	25.	Gotthard Johann von Budberg	1667–1676
7.	Christoph von Richter	1648–1653	26.	Carl von Arenstorff	1673–1673 ³²
8.	Johann Eberhard von Bellinghausen	1650–1655	27.	Claus Wilhelm von Hastfer	1673–1684
9.	Heinrich Cronstierna	1650–1678	28.	Claus Wilhelm von Hastfer	1673–1684
10.	Herman Gordian	1650–1672	29.	Gustav von der Pahlen	1673–1690
11.	Ernst von Mengden	1650–1655	30.	Jakob Stael von Holstein	1673–1679

²⁷ Tabel põhineb suuremas osas Georg von Krusenstjerna andmetel. *Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen*. Hamburg: Hoffmann 1963, 49–50. Tehtud on siiski mõningaid täiendusi ja parandusi, mis on välja toodud eraldi viidetega.

²⁸ Otto von Mengden üritas maanõuniku ametist juba alates 1668. aastast erru minna, tuues põhjuseks kõrge ea ja pika teenistuse: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1668. – LVVA. 214.2.295, 7. Von Mengdeni palve rahuldati alles 1673. aastal. Samas anti talle emeriitmaanonuniku staatus ning luba ka edaspidi alati maanõunike kolleegiumi istungitest osa võtta: Liivimaa maapäeva retsess, veebruar 1673. – LVVA.214.2.295, 94.

²⁹ Krusenstjerna on märkinud Schoultz von Ascheradeni kuni 1688. aastani maanõunikuks. Kuna ta suri juba 1682. aastal, ei ole see võimalik: *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Livland*. Hrsg. vom Verband des livländischen Stammadels. Bearb. von Astaf von Transehe-Roseneck. Bd. 2. Görlitz: Starke 1943, 1043.

³⁰ Krusenstjerna on märkinud von Patkuli ametisse kuni surmani 1666. aastal. Samas ei esine tema allkiri pärast 1658. aastat enam ühelgi maanõunike koostatud dokumendil, mistõttu võib eeldada, et pärast poolakate poolele üleminekut 1657. aastal ei peetud von Patkuli enam Liivimaa maanõunikuks.

³¹ Svante Banér valiti 1643. aastal Axel Oxenstierna asemikuks maanõunike kolleegiumisse. Samas pidid Banéri volitused lõppema niipea, kui ta Liivimaalt lahkus: Liivimaa maapäeva retsess, oktoober 1643. – LVVA.214.2.294, 4.

³² On kaheldav, kas Arenstorff viibis maanõunikuks nimetamise hetkel üldse Liivimaal, sest on teada, et samal 1673. aastal oli ta juba Taani kuninga teenistuses ning võitles hiljem Skåne sõjas rootslaste vastu: Carl Jens von Arenstorff. *Generalerne Friderich og Carl von Arenstorff: oplysninger og berigtigelser efter trykte og utrykte kilder*. Kjøbenhavn: Thieles bogtrykkeri 1889, 83.

Nr	Nimi	Ametiaeg	Nr	Nimi	Ametiaeg
12.	Heinrich von Patkul	1650–? ³³	31.	Otto von Stackelberg	1673–1689
13.	Carl Adolf von Tiesenhausen	1650–1652	32.	Wolmar Wrangel	1673–1675 ³⁴
14.	Reinhart Rembert von Funcken	1651–1657 ³⁵	33.	Friedrich Johann von Buddenbrock	1678–?
15.	Heinrich von Klebeck	1653–1660	34.	Christian von Güntersberg	1678–1678
16.	Leonhard von Vietinghoff	1653–1657	35.	Ernst Friedrich von Reichau	1678–?
17.	Heinrich Otto von Albedyll	1660–1677	36.	Johann von Schlippenbach	1678–?
18.	Christoph von Burmeister	1660–? ³⁶	37.	Otto Friedrich von Vietinghoff	1678–1709
19.	Caspar von Koskull	1660–?			

³³ Teadaolevalt viimane Heinrich von Patkuli mainimine on 1667. aastal, kui ta määrati Riia kreisi ülemkirikueestseisjaks: Liivimaa maapäeva retsess, jaanuar 1667. – LVVA.214.2.294, 379.

³⁴ Kui Wolmar Wrangel üldse reaalselt maanõuniku ametit täita sai, siis väga lühikest aega. Juba 1674. aasta lõpus võttis ta osa Rootsi vägede sissetungist Brandenburgi ning suri Põhja-Saksamaal järgmise aasta detsembris: Arne Losman. *Carl Gustaf Wrangel och Europa. Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1980, 44.

³⁵ Krusenstjerneril märgitud 1650. Oli Magnus Gabriel De la Gardie asendusliikme Svante Banéri asendusliige: Liivimaa maapäeva retsess, juuli 1651. – LVVA.214.2.294, 121. Suri 1657. aastal Riias katku: *Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 16*. Stockholm: Bonnier 1964–66, 657.

³⁶ Teadaolevalt viimane mainimine Pärnu kindluse komandandina 1670. aastal: RA. EAA. 278.1.XXII-37.

Lisa 4. Liivimaa maapäevadel esitatud propositsioonipunktide jaotus³⁷

Nr	Liivimaa kindralkuberneri või Riia kuberneri esitatud propositsioonipunkti kategooria	1643–1656	1660–1680
1.	Kontributsiooninõue, mida põhjendati väljaspool Liivimaad asuva vajadusega	5	7
2.	Nõue panustada ressursse Liivimaa kaitsesse (vägede erakorraline ülalpidamine ja kindlustustööd)	9	67
3.	Nõue panustada ressursse avalikesse teenustesse (teed, võõrastemajad, kirikud)	6	33
4.	Nõue kiita heaks korraldus	4	4
5.	Nõue teha institutsionaalseid ümberkorraldusi (aadliomavalitsuse kesksed institutsioonid, maakohtud, kirikukorraldus)	7	12

³⁷ Mõlema tabeli koostamise meetoodika on lahti kirjutatud Ilmar Tammisto. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 459–462. Võrreldes eelpool viidatud allikaga on juurde lisatud andmed 1680. aastast.

Lisa 5. Liivimaa maapäevadel esitatud palvekirjade punktide jaotus

Nr	Palvekirjades sisalduvate punktide kategooria	1643–1656	1660–1680
1.	Palve väljastada korraldus	32	66
2.	Kaebus ilma palveta väljastada korraldus	25	66
3.	Palve luua uus institutsioon või muuta olemasolevate toimimispõhimõtteid	24	31
4.	Palve vahendada rüütelkonna seisukohti kolmandale osapoolle	17	24
5.	Palve teha rohkem Liivimaa kaitsmiseks	2	2
6.	Palve osutada materiaalist abi	2	11

SUMMARY

Nobility and state in Swedish Livland 1634–1680

This dissertation studies the administration of the Swedish province of Livland with a special emphasis on the self-governing institutions of the local nobility. At the core of this study are the relations between the Swedish state authorities and the Livonian nobility which shaped the way the province was administered. This dissertation thus aims to contribute to the wider field of state formation studies.

For several decades now, scholars of early modern history have distanced themselves from an earlier view of state building as a linear and deliberate process led by strong, visionary rulers. Instead of state building many scholars now refer to the early modern political developments in question as state formation to emphasize the lack of planning and determination. Another shift that has occurred relates to the source of initiative for political and societal developments – as traditional theories emphasized the roles of kings and queens in this, the prevailing contemporary view is that much of the initiative for improvements came from the subjects and was only ratified and proclaimed by the rulers.

Historians studying the political developments in Sweden during the 17th century have largely reached the same conclusions. Although there are some exceptions, most would agree that the Swedish Age of Greatness was not a feat of ingenious monarchs but rather a combination of favourable external circumstances and a domestic political culture that enabled the subjects to take part in the process of governance and decision-making. However, these ideas have only been applied to the core areas of the Swedish realm (Sweden and Finland).

The view on the political and societal developments in Sweden's overseas provinces has continued to follow the traditional state building theories, focusing on the initiatives of the state authorities and neglecting the role of local elites in the administration. In the case of the provinces of Estland and Livland, this is largely due to the fact that there has been little research interest in the Baltic-German elites during the last century. Also, with regard to Livland, the top-down view of governance has seemed plausible as the territory was joined with the Swedish realm by force in the 1620s and not through negotiations as was the case with Estland in 1561. This meant that there were no contracts in place that would have bound the hands of the Swedish authorities in administering Livland. This view has been reinforced by the fact that most historians who have studied Swedish Livland have focused on periods of intense state involvement in matters of local governance. This occurred during the 1620s and early 1630s (studied by Ragnar Liljedahl) and the last two decades of the 17th century (one of the most notable scholars in this field was Alvin Isberg). This is the reason I have focused on the period after the death of Gustav II Adolph and the adoption of the Instrument of Government in 1634, until the beginning of the reduction of estates in 1680 which marked the starting point for the

absolutist rule of king Charles XI. This is the period in the history of Swedish Livland that has received the least attention from historians, likely because this was a time of gradual developments where there were no ground-breaking and rapid changes.

In this dissertation I will argue that even in a conquered province like Livland, the Swedish state relied on the local elites to whom they entrusted various functions of local governance. The study aims to find out both the reasons for this and the extent to which the self-governance of the Livonian nobility reached. Additionally, the aim is to provide a clear overview of the framework for the self-governance of the nobility in Livland. To achieve this, a significant emphasis has been placed on observing the different institutions of the nobility that were established from 1634 onwards. These institutions include the diet (*Landtag*), the land council of the nobility (*Landratscollegium*), the cavalry unit of the nobility (*Adelsfahne*) and the overseer of church affairs (*Oberkirchenvorsteher*) among others. Most of the institutions studied have received only limited attention from previous historians.

The work relies mainly on unpublished primary sources, the most important of which are the summaries of Livonian diets. As the diets were at the centre stage of the interaction between the Swedish state authorities and the local nobility and all initiatives of greater significance had to be approved by the diet, these materials are an invaluable asset to this study. In addition to this, reports of governor-generals of Livland sent to Stockholm, appeals of the Livonian nobility either directly to the monarch or to influential figures like Axel Oxenstierna and Magnus Gabriel De la Gardie and protocols of the Swedish Privy Council (*riksrådet*) have been used, among other sources.

First contacts and the development of relations between the Swedish state authorities and the nobility in Livland until 1643

By the time of the Swedish conquest of Livland in the 1620s, the local nobility of German descent had already gained an influential position in society. This was especially the case concerning the rights noblemen had within the bounds of their fiefs – in the course of centuries of development rulers had been excluded from most affairs that took place inside the landholdings of noblemen. By the middle of the 16th century, the nobility in the different principalities of medieval Livonia had also started to obtain political influence which they were able to exert at the diets. For the nobility that ended up under Polish-Lithuanian rule, this was however not to last. Despite having acquired far-reaching concessions and privileges from Sigismund II August in 1561, the ensuing wars that Poland-Lithuania waged on both Sweden and Russia left the local nobility weakened and unable to stand up to the violations of these same privileges that began in full after Livland had been secured under Polish-Lithuanian rule in 1582. Neither Stefan Bathory nor Sigismund III took notice of the promises that their predecessor had given to the Livonian nobility in 1561. Although the

rights that the nobility had within their fiefs were left largely intact, the political influence of the local nobility was greatly reduced. Naturally, this was a source of great discontent that later played a part in the power struggle between Sigismund III and duke Charles of Södermanland.

Having been disappointed in Polish-Lithuanian rule, a large proportion of the Livonian nobility welcomed the prospect of becoming subjects of the Swedish crown when duke Charles launched his campaign to conquer Livland from the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1600. In order to maintain and increase his support, Charles gave several far-reaching concessions to the nobility in Livland. Although the military campaign failed and the Swedes withdrew already by 1603, the privileges granted to the local nobility remained and formed the basis for further interactions with future Swedish monarchs. The fact that many noblemen had sworn allegiance to the Swedish crown meant that they had two options – either to remain in Livland and break their oath given to Charles or flee together with the Swedish army. Most chose the first option.

There are no records of Gustav II Adolph trying to win over the nobility in Livland during the renewed campaign which he began in 1617. This is not surprising, as the German noble families living in Livland at the time had either been devoted supporters of Poland-Lithuania since the beginning of Commonwealth rule or had turned their backs on Sweden in 1603. This meant that the first years of Swedish rule in Livland were indeed characterized by a stern top-down approach where matters of local governance were decided without prior consultation with the estates. This attitude reached its peak during the governor-generalship of Johan Skytte (1629–1634, he left Livland already in 1633). His actions as governor-general have been widely praised and the reorganization of the court system and the establishment of the university of Tartu were undoubtedly a success. However, the economic hardships and antagonistic relations with the local estates are aspects that are often omitted from his records as governor-general. The complete lack of enthusiasm of the local estates to cooperate with this kind of an authoritarian regime could very well have meant that this style of governance was not sustainable in the long run.

However, it was not the dissatisfaction of the Livonian estates but rather the changes occurring in Sweden after the death of Gustav II Adolph in 1632 that signalled the beginning of change in the way Livland was to be administered for the next almost five decades. The Instrument of Government adopted in 1634 stated clearly that Sweden-Finland on the one hand and the overseas provinces on the other were distinct political entities, allowing more autonomy to the latter. This, however, did not bring about an immediate change in the administration of Livland. Although the Livonian nobility received the right to elect a representative in their dealings with the state authorities (*Landmarschall*) and a secretary to assist him the same year the Instrument of Government was adopted, the regency council of queen Christina refused to confirm the privileges of the Livonian nobility along with a rejection of most of the proposals the noblemen had brought with them to Stockholm.

The area where the first signs of a fruitful cooperation between the Swedish state authorities and the Livonian nobility started to show was the defense of the province. As Sweden had diverted the vast majority of their available military units to the German theatre of war, it became increasingly dependent on local people and resources in defending Livland. The province was attacked twice in the 1630s – in 1635 a Polish raiding party ravaged the southern areas of Livland and in 1639 there was an attempt by the elector of Brandenburg to distract Sweden from the war in Germany by sending a diversion force to Livland through Poland-Lithuania. Although both could be considered minor incidents by military standards, they demonstrated to the Swedes just how vulnerable Livland was. A part of the solution was to improve relations with the local nobility, who contributed to the defense of the province with their own cavalry unit. The unit grew rapidly both in numbers and quality during the latter half of the 1630s and early 1640s and demonstrated to the decision-makers in Stockholm that the Livonians could, to an extent, be trusted and collaborated with.

Security considerations contributed greatly to the decision made by the regency council of queen Christina in 1643 to allow the significant increase of influence of the Livonian nobility in matters of local governance. The nobility was granted the right to elect six (in 1648, this was increased to twelve) representatives to the land council, the task of which was to assist the governor-general in all matters pertaining to the administration of Livland. Even more importantly, 1643 was the year in which the first official diet was held. After that, all state initiatives in areas that were within the sphere of influence of the local nobility had to be first discussed at the diets and could only be implemented after having gained the approval of the diet. The protocols of the Swedish Privy Council revealed that the constant lack of resources to uphold both the army and civil administration in Livland also played an important part in laying the foundation for the self-governance of the Livonian nobility. State chancellor Axel Oxenstierna reasoned that the aforementioned concessions to the Livonian nobility would likely make them more willing to pay both ordinary and extraordinary taxes in the future.

The consolidation of the nobility's self-governance in the years 1643 to 1660

The 1640s was a time when the Livonian diet and the land council, as the central institutions of the Livonian nobility's self-governance, took form and consolidated. Diets were held based on necessity, meaning that the most common reason for the governor-general to summon one was because he had received orders from Stockholm to demand something or impose something upon the nobility in Livland. The fact that on average there was more than one diet each year goes to show that such necessities arose very often. Already during the first years of operation of the Livonian diet the protocol of how exactly the diets should be held and in what order various parts of the diet

should take place became mostly fixed. This was codified and ratified in the 1647 diet ordinance (*Landtagsordnung*).

The land council was not able to achieve the prominent role that it had hoped for during the period discussed here. The idea that two land councilors should always be in Riga to assist the governor-general (*residierende Landräte*) was not put into practice, mostly due to the economic challenges that this posed for the officeholders. Although the governor-generals were in frequent contact with the land councilors, this was informal and the latter had little sway over the former. It turned out that the main function of the land councilors was to mediate between the governor-generals and the rest of the nobility during the diets. From the perspective of the state authorities, the main function of the land councilors was to convince the rest of the nobility to accede to the demands of the state. More often than not, the land councilors fulfilled the expectations of the governor-generals.

The years following the establishment of the land council and the beginning of regular diets showed that economic interests were clearly the main reason the Swedish state authorities sought closer cooperation with the Livonian nobility. The summaries and other materials related to the diets revealed that demands for contributions and subsidies were by far the most common reason for summoning these gatherings. It should also be noted that the sums in question especially during the initial years of the diet were substantial and accounted for a significant increase in the tax burden for the nobility (and thereby obviously for the serfs). Although the demands of the crown were worded in a way as to support the Swedish war effort in Germany, in reality only a small proportion of the collected contributions made it out from Livland. The majority was used on the spot to alleviate the symptoms of a chronic lack of resources. In turn, the economic demands were used by the local nobility as leverage to make the state accept some of their proposals. Such dynamics in ruler-subject interactions were characteristic of the early modern period and have been noted in multiple other case studies. The rulers of Sweden were very cautious not to give in to too many demands. This was best exemplified by the fact that during the whole duration of Swedish rule of Livland, the local nobility was unable to gain a conclusive confirmation of their historic privileges. Each ruler only confirmed the privileges temporarily, together with a promise of a conclusive confirmation at some time in the future.

A closer look at the petitions that the Livonian nobility submitted at the diets showed that their aspirations were not as selfish as previously assumed. Naturally, it cannot be denied that the nobility used the leverage provided by their control of agricultural production to consolidate and enhance their leading position in society. However, an analysis of the petitions also showed that this was more of a means to an end rather than the goal in itself. As soon as regular diets started taking place, the nobility started exerting pressure on the governor-generals to pass ordinances regulating different areas of life. A serious concern for the nobility was the violence and arbitrary behaviour of Swedish troops stationed in Livland. Repeated complaints and suggestions led to the passing of

several ordinances restricting the rights of soldiers and imposing heavy penalties for those who violated them. More important, though, was the realization that the nobility was also willing to impose restrictions on itself if this had the prospect of creating more stability and safety.

Another issue that surfaced from the petitions was the fact that not all landowners followed regulations imposed by the governor-generals. A strive for an equal application of ordinances to all landowners was common in the petitions of the nobility. This was especially targeted against the large landholders from amongst the Swedish aristocracy, who at times acted as if they were above the law. A good example of this strive towards equality among the landlords was the repeated appeal to organize a new land revision after the land revision of 1638 had failed to abolish the discrepancies in land measurements. Additionally, the inefficiencies of state institutions and especially the judiciary were brought out at the diets together with suggestions for improvement.

Lastly, an interesting category in the petitions of the nobility concerned the local serfs. On multiple occasions, the nobility pointed out instances where the state was either demanding too much from the peasants or was simply using them in an irrational way. A good example of the latter was the yearly requirement to deliver hay to Riga from all over the province, meaning that peasants from the northern parts of Livland had to spend more than a week on the road to deliver cargo of little worth and then return. The state, on the other hand, showed no initiative to intervene in the relations between landlords and their serfs and thus did nothing to improve the conditions of the latter. On the contrary, had there been no opposition from the nobility, the exploitation of the serfs by the state had, by all indications, been more intensive.

Besides legislation, the establishment of new institutions was another means by which the nobility sought greater order in society. The guardianship courts (*Waisengericht*), the function of which was to solve disputes where an estate had passed to an underage possessor after the death of both parents and to ensure proper management of the estate, were established in 1646 in collaboration between governor-general Gabriel Bengtsson Oxenstierna and the Livonian nobility. In 1650, governor-general Magnus Gabriel De la Gardie agreed to found the institution of overseer of church affairs, an office reserved for land councilors. The main task of the three overseers was to solve disputes between church patrons, priests and congregations in their districts and to make sure that the church buildings were in a good state. Lastly, in 1653, the diet proposed to appoint officials from amongst the nobility to oversee and supervise the construction of roads and bridges (*Hakenrichter*). The governor-general agreed. No officeholder in the aforementioned institutions was entitled to a salary or any other kind of compensation for his work.

Holding an office in the civil administration of the province became another potential gateway for the local nobility to shape local governance according to their own values and needs. However, this was only partially successful. A study of civil servants active in Livonia at the time showed that there were almost no local noblemen at the highest level of provincial administration, that

is the office of the governor-general located in Riga. There was only one exception to this – Engelbrecht von Mengden. In a matter of a few years after having returned to Livland, von Mengden managed to rise to the rank of commissioner of Livland and Ingria in 1638 and vice-president of the Tartu court of appeal in 1643. His correspondence with chancellor Oxenstierna revealed that von Mengden actively promoted some of the initiatives of the local nobility. Although there were noblemen of Livonian descent among the wardens (*ståthållare*) of the different districts of Livland, none of them were active in the political undertakings of the local nobility. The only state institutions which were run by politically active local noblemen were the land courts (*Landgericht*). The impact of this on the administration of law was limited since the decisions of the land courts could be appealed to the Tartu court of appeal. However, the passing of justice was not the only function of the land courts. They were also supposed to be the police institution at the lower-level administration, responsible for making sure that all laws passed by either the monarch or the governor-general were effectively put into practice and followed.

Thus, it can be said that by 1656, when war erupted between Russia and Sweden, a joint administration of state authorities and nobility had developed in Livland. Any further developments were put on hold due to the war. After Russia had launched its offensive against Livland, most of the local nobility remained loyal to Sweden and contributed to the war effort by maintaining the cavalry unit of the nobility. There were also exceptions to this rule, most notably land councilor Friedrich Wilhelm Patkul, who entered Lithuanian service for a short period of time in 1657 and 1658. Since the number of defectors among the Livonian nobility was relatively low, the relations with the Swedish state were not seriously damaged during the war.

Further developments in the relations between the Livonian nobility and the Swedish state and the beginnings of a wider confrontation in the years 1660 to 1680

In broad terms it can be said that the general dynamics of the relationship between the Livonian nobility and the Swedish state authorities remained the same after the conclusion of the wars with both Poland-Lithuania and Russia. The state needed resources and in turn the nobility sought to use this as leverage to obtain favours in return. Something that had thoroughly changed, however, were the economic conditions in Livland after the wars. In addition to the direct damages caused by hostile forces that had swept the province on multiple occasions, large quantities of troops were required to remain in Livland even after the conclusion of peace treaties at Oliwa and Kärde, mostly due to the threat of renewed hostilities with Russia. At the same time, Riga's economy was hampered by falling grain prices on the European market. These factors combined meant that while the income from the province was greatly reduced, the expenses to defend the province had increased. The economic situation in the core areas of Sweden was also far from perfect at the time, meaning that

covering the deficit of the Livonian budget with funds from state treasury was complicated and an unpopular idea in Stockholm. This was a hotbed for increased tensions and conflict between the state authorities and the local estates in Livland.

The tensions were at the highest during 1660 and 1661, when field marshal Robert Douglas acted as a substitute for governor-general Magnus Gabriel De la Gardie. It was during this time that the land toll (*landtullen*) on all goods delivered to Riga via land routes was established. However, the local nobility was not so much infuriated by the land toll itself but rather by the fact that it was imposed upon them without proper prior consultation. The land toll remained in place until 1668 despite repeated appeals by the nobility to lift it. Relations remained tense also during the governor-generalship of Bengt Gabrielsson Oxenstierna (1662–1666). The biggest source of tension was the unusually large contingent of troops stationed in Livland and the fact that the state treasury was lacking the resources to maintain them. Rarely receiving remuneration that they would have regarded as adequate, the soldiers often resorted to looting and violence in the countryside. The problem of providing salaries and food for the soldiers was at the core of most diets held during that time. Since the alternative was to let hungry soldiers seek sustenance by their own means, the nobility rarely had any other option but to acquiesce to the demands of the state in this regard and provide money, food and housing for the soldiers. This explains why the Livonian nobility was reluctant to assist the state in financing the Tartu court of appeal. Although one-time donations of money and building materials were made, the nobility successfully fended off all attempts by the state to turn these into regular yearly taxes. Another indication of tense relations between Oxenstierna and the Livonian nobility were the reports of the governor-general to Stockholm regarding the activities of the land councilors. Namely, Oxenstierna was accusing the land councilors of overstepping their authority by administering justice at the diets and taking upon them titles they had not rightly earned.

While the state demanded that the Livonian nobility should contribute more and more, it was reluctant to offer much in return. A key objective of the Livonian nobility in the 1660s was to be integrated with the Swedish nobility and thus be represented at the Swedish diet and have a say in questions concerning Livland. Importantly, this was not to bring about an integration of Livland into Sweden. It was to remain a separate province with its special status. Since the prospect of introducing the Livonian nobility into the Swedish house of nobility (*riddarhuset*) brought only potential risks and no gains, the plan was rejected by the regency council of Charles XI.

Also the pleas to pass ordinances that would tackle some of the burning issues in Livland were initially largely rejected. A change in the administration of the province came about when Bengt Gabrielsson Oxenstierna was replaced by Klas Tott as governor-general. The latter adopted an approach that was very similar to the one used by the governor-generals before 1656— in order to ensure the collaboration of the local nobility, concessions had to be made. This resulted

in the 1668 land ordinance (*Landesordnung*), which has previously received attention mostly due to the paragraphs regulating certain aspects of serfdom. Although these issues were certainly of importance to the local nobility, they made up only a small portion of the whole land ordinance, the main goal of which was to restore law and order to the land. The land ordinance restored the office of church overseers and established a new police court (*Ordnungsgericht*) that was to relieve the land courts from their obligation to oversee the implementation of all ordinances on the local level. Just like the previous *Hakengericht*, its main function was to make sure all landholders did their part in building and maintaining roads and bridges.

The period of relatively good relations during the governor-generalship of Klas Tott was brief. After Sweden unsuccessfully invaded Brandenburg-Prussia in 1674 and Denmark declared war on Sweden in 1675, the economic strain put on the provinces became almost unbearable. The economic demands that Charles XI presented to the Livonian nobility were many times higher than those of any previous monarch. At the same time, unprecedentedly large numbers of troops were flowing into the province to stage another attack against Brandenburg-Prussia in 1678. To try to appease the Livonians and get them to cooperate, Charles XI used the familiar method of giving promises. In 1675 he agreed to let the Livonian diet nominate two candidates for any vacant position in the land courts, out of which the king would have had to appoint one to office. In 1678, the king promised to spare Livland of the reduction of the estates, among other things. It seems as though Charles XI had no actual intention to abide by these promises, as he continued to appoint judges to land courts without consulting the Livonian diet first. The fact that this violation came shortly after the said promise served to deepen the mistrust of the Livonian nobility towards the king. Therefore, when the news of the reduction of noble estates in Sweden reached Livland in 1680, the mood was already very much against any kind of initiatives from Stockholm.

Conclusions

This dissertation showed that the expectation of mutual gain was the driving force behind the collaboration between the Livonian nobility and Swedish state authorities. It was not surprising to see that the state mostly interacted with the local nobility in order to gain access to the resources that the latter controlled. This included not only money and agricultural produce but also serf labour that was needed for fortification works. What was surprising, however, was the passivity of the state authorities in governing the province. This was best exemplified by the fact that governor-generals only rarely presented their own initiatives for passing new regulations that could have solved some pressing issues or increased the effectiveness of governance. This was hardly due to a lack of interest or negligence but rather a simple deficiency of manpower and resources – an area roughly the size of modern-day Estonia was administered by only a handful of officials. Since the governor-generals and their closest

associates usually came from abroad, they also lacked adequate information on which to act.

This void in the capacities of the state was filled by the nobility in the countryside and the burghers in the towns. By looking at the initiatives of the nobility it became evident that the view on the Baltic-German nobility as selfish and greedy is somewhat one-sided and biased. Instead, I have argued that they sought common good according to the standards of the time and their own understanding of common good. To a large extent, this overlapped with the way the state authorities viewed common good, meaning that they were willing to offer support to the self-governance of the Livonian nobility. The most precious commodity that the state had to offer was legitimate authority – without this the nobility had very limited options to fulfil their political agenda and had difficulty even in imposing internal rules on their peers.

Looking at the way the two parties interacted with one another, it is clear that negotiations and compromises were key to obtaining results. It is evident from the summaries of the diets that the demands of the state were on the one hand presented from a position of power, but on the other hand this position of power was too fragile, making it impracticable to impose the demands by force. This would have entailed a risk of losing the loyalty of the local elite, something that the decision-makers in Stockholm were not willing to gamble. The result of this combination of factors was that the Livonian diet became something similar to a marketplace where money, grain and serf labour was exchanged for influence and authority. Straightforward bargaining was part of this process. This situation changed only when king Charles XI unilaterally abolished the unwritten rules governing ruler-subject interaction that had been gradually established from the 1630s onwards.

It can be concluded that many of the trends that have been emphasized in recent research on early modern state formation can be applied to 17th century Livland, despite it being a territory conquered by force and surrounded by hostile foreign powers. The Livonian nobility actively contributed to the state formation process in their home province.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Ilmar Tammisto
Sünniaeg: 6. veebruar 1989
E-post: ilmar.tammisto@gmail.com

Hariduskäik

2017– Tartu Ülikool, ajaloo doktoriõpe
2015–2017 Tartu Ülikool, M.A. (ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja)
2009–2014 Tartu Ülikool, B.A. (ajalugu)

Teenistuskäik

2017– Miina Härma Gümnaasium, ajalooõpetaja (0,5)
01.03.2022–31.12.2022 Tartu Ülikool, nooremteadur (0,5)

Teadustegevus

Uurimisvaldkonnad: varausaja poliitiline ajalugu, Liivimaa Rootsi riigi koosseisus, Liivimaa aadel.

Publikatsioonid

1. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 455–475.
2. Der Rossdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98.
3. Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2018 (80), 20–31.

CURRICULUM VITAE

Name: Ilmar Tammisto
Date of birth: February 6, 1989
E-mail: ilmar.tammisto@gmail.com

Education

2017– University of Tartu, doctoral studies in history
2015–2017 University of Tartu, M.A. (teacher of history and civics)
2009–2014 University of Tartu, B.A. (history)

Professional employment

2017– Miina Härma Gymnasium, history teacher (0.5)
01.03.2022–31.12.2022 University of Tartu, junior research fellow (0.5)

Scientific work

Fields of research: political history of the early modern period, Swedish Livland, Livonian nobility.

Publications:

1. Money and grain for law and order: interaction between the nobility and state authorities in Livland in the 17th Century. – *Scandinavian Journal of History* 2021 (46), 455–475.
2. Der Rossdienst und die Adelsfahne in Livland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 2019 (14), 71–98.
3. Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2018 (80), 20–31.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatuüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltares der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.
54. **Lea Kõiv.** Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu, 2021, 282 lk.